

КНИГАРНЯ

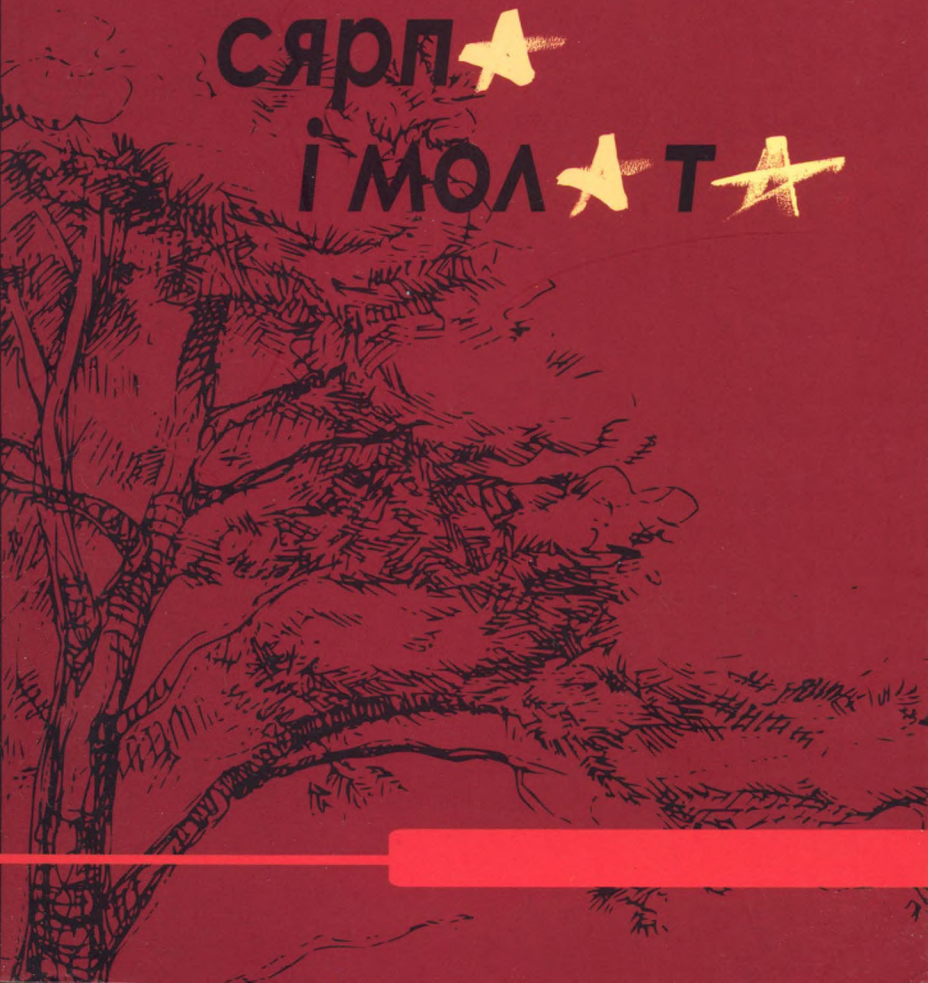
ПІСЬМЕННИКА

Барыс Сачанка

Пад сузор'ем

сярп

і молат

КНИГАРНЯ ПІСЬМЕННІКА

КНИГАРНЯ ПІСЬМЕННІКА

ВЫПУСК 77

Барыс Сачанка

**Пад сузор'ем
сярпа
і молата**

*Аповесці, апавяданні,
запісы розных гадоў*

Мінск, «Кнігазбор», 2016

УДК 821.161.1-3
ББК 84(4Бел)-44
С12

*Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка». Выпуск 77.
Заснаваная ў 2009 годзе.*

Укладанне і прадмова
Галіны Багданавай

ISBN 978-985-7144-33-4

© Сачанка Б., 2016

© Багданава Г., укл., прадм., 2016

© ГА «Саюз беларускіх пісьменнікаў», 2016

© Афармленне. ПУП «Кнігазбор», 2016

ШАНОЎНЫ ЧЫТАЧ!

Вы трымаеце ў руках апошнюю кнігу, якую паспеў не толькі напісаць, але і скласці аўтар у цяпер ужо далёкія, але такія значныя для нашай краіны 1990-я гады. На жаль, а можа, і на пшчасце, выдаць яе магчымасць з'явілася толькі цяпер. У Барыса Сачанкі (1936-1995) шмат цудоўных апавяданняў, аповесцяў, драматургічных твораў, раманаў, эсэ і гумарэсак. Ён быў выдатны псіхолаг і лірык, тонка адчуваў гармонію роднай мовы.

Нарадзіўся Барыс Сачанка на Палессі, у вёсцы Вялікі Бор Хойніцкага раёна, у маленстве спазнаў усю горыч вайны. Вёску спалілі, сям'ю вывезлі ў Нямеччыну. Вызвалілі іх амерыканцы. Запашалі за акіян. Але сям'я Сачанкаў вярнулася дамоў, на Беларусь, у спаленую вёску. Жыццё працягвалася.

Барыс Сачанка належыць да таго ці не самага працавітага і ці не самага дзёрзкага, акрыленага пакалення, якое прыйшло ў літаратуру і мастацтва падчас «хрушчоўскай адлігі», калі Юрый Гагарын паляцеў у космас, пакалення, якое мы цяпер ужо настальгічна называем «шасцідзясятнікамі». Ён шчыра, адным з першых напісаў пра ўсё, што давлялося яму перажыць. Ён усё жыццё рупіўся пра беларускую справу. І напоўніцу скарыстаў магчымасці, якія адкрылі «гарбачоўская перабудова і галаснасць».

А потым страшны 1986. Чарнобыль. І ягоная родная вёска ізноў апынулася ў зоне небяспекі.

Шмат што з сабранага ў гэтай кнізе было надрукавана на старонках газет і часопісаў і мела вялікі, часам неадназначны рэзананс.

Што трывожыла яго, што хвалявала ў апошнія гады, якія адкрыцці ў лабірынтах гісторыі і ў лабірынтах чалавечай душы зрабіў ён? Пра гэта ў апошнім яго кнізе.

Галіна БАГДАНАВА, дачка

ЗАСТАЛІСЯ ТОЛЬКІ ЎСПАМІНЫ...

*Светлай памяці маці –
Веры Міхайлаўны Сачанка*

Неаднойчы, асабліва ў апошнія гады жыцця свайго, яна, калі прыязджаў я дадому, у родную маю вёску Вялікі Бор, не-не дый загаворвала пра смерць. То, нібы між іншым, пакажа, у што хацела б, каб яе апанулі, як здарыцца тое, непапраўнае, то, бываючы на могілках, куды мы хадзілі з ёю адведваць бацьку і братоў, паглядзіць на мяне нейк задумліва, з сумнаю, горкаю ўсмешкаю на вуснах, і скажа:

– Во тут, дзе стаю, мяне і пахавайце...

І адвернецца, пачне выпіраць ражком хусткі вочы...

А то, седзячы ў хаце і пераказваючы навіны, апавядаючы пра адзіноту, невясёлае жыццё ў вёсцы, раптам змоўкне і быццам ні з таго, ні з сяго ўздыхне:

– Папаляжыш тут, у етай хаце, вачыма ў столь, пакуль хто-небудзь з вас прыедзе з Мінска хаваць мяне... Ета ж ці блізкі свет... Трэба будзе тэлеграму даць, а вам машыну нейкую знайсці, сабрацца ўсім разам ды прыехаць. І нічым жа тады нікому не памагу... Самім давядзецца ўсё рабіць. Суседзяў і суседак хіба папросіце...

Але памерла яна не дома, у Вялікім Бору, а ў Мінску. Зусім нечакана. Ёй стала дрэнна, і жонка меншага майго брата, Алеся, сама медычка, паехала паглядзецц, што з ёю. А даведаўшыся, што наша мама захварэла, прычым сур'ёзна,

прывезла яе ў горад, каб пакласці ў бальніцу, абследаваць. І маці, пабачыўшы сваіх сыноў, нявестак, унукаў, узяла ды і памерла ў брата на кватэры. Уночы, з нядзелі на панядзелак, нікога не разбудзіўшы, ні пра што нікога не папярэдзіўшы, нікому нічога не сказаўшы...

Здарылася гэта якраз тады, калі мяне не было ў Мінску – быў за мяжою, у Парыжы: паехаў у складзе дэлегацыі Рэспублікі Беларусь на Генеральную сесію ЮНЕСКА. Помню, прачнуўся я нібыта ад нейкага штуршка пад бок і пачуў нейкае слова. Не сваё, а чужое, з той мовы, якой не ведаю – ці то французскае, ці то іспанскае, ці то англійскае. Што яно значыла – я не зразумеў. І гэта мяне ўстрывожыла. Да самай раніцы я правалюся ў пасцелі, але заснуць ужо не мог. Увесь наступны дзень – хмарны, дажджлівы – быў быццам сам не свой. Сядзеў ва ўтульнай, трохі дрымотнай зале на пасяджэнні Камісіі па культуры, слухаў, што гаварылі дэлегаты з розных краін, і да мяне ніяк не даходзіла тое, што яны гавораць. Гэтак жа было і калі я блукаў у час абеда ды і потым па Парыжы – нішто мяне не цікавіла, ні ў чым я не знаходзіў упехі, ні на чым не мог засяродзіць ні свайго пагляду, ні думак. Неўсвядомлены, няўцяямны неспакой ахапляў мяне ўсё болей і болей...

Як толькі выпала магчымасць, я пазваніў дахаты, у Мінск. Трубку падняла мая меншая дачка Святлана. Першае маё пытанне было: што з маці? Я ж ведаў, што яна захварэла. Перад самым маім ад'ездам, здаецца, за дзень паведамлілі, што ёй дрэнна. Святлана на маё пытанне нічога не адказала, хуценька перадала тэлефонную трубку жонцы. І я здагадаўся пра ўсё: маці маёй няма, памерла... І не памыліўся – з размовы з жонкай даведаўся падрабязнасці таго, што здарылася. Даведаўся я і пра тое, што маці, нічога мне не паведаміўшы, пахавалі, завезлі ў вёску, у Вялікі Бор, як таго яна і жадала...

Назаўтра я паехаў у Нотр-Дам, зайшоў у гэты адзін з самых вялікіх старадаўніх сабораў Еўропы, дзе, здавалася, пасялілася сама вечнасць, і паставіў там свечку...

Да звароту на Радзіму заставаўся ўсяго які тыдзень, і пражыў я яго ў одуме, небывалым дасюль утрапенні. Шкада было маці, а больш за ўсё таго, што не змог пабачыцца з ёю перад смерцю, пагаварыць. Хоць быццам і перагаворана было за жыццё амаль усё – а сёе-тое і не раз! – і ўсё ж, усё ж... Маці ні на хвіліну не выходзіла ў мяне з галавы, не пакідала ні ўдзень ні ўночы, была са мною, дзе быў я, там была і яна. Іншы раз я нават чуў яе голас. Ды так жыва, наяўна, што аж ускідваў галаву, азіраўся: «Няўжо і праўда яна?..»

.....

Мая маці нарадзілася не ў Вялікім Бору, дзе пражыла большую частку свайго жыцця, а ў Бабчыне.

Сяло етае даўняе, – апавядала яна нам, сваім дзецям. – І багатае. Е там поле, е і лес. І школа – вялікая, ёй болей мо за сто гадоў...

(Ах, Бабчын, Бабчын... Падрасшы, я неаднаразова бываў у ім – і тады, калі вучыўся ў Хойніках у школе, і потым... Быў я ў Бабчыне і тады, калі абрынулася Чарнобыльская бяда і яшчэ жылі там, нічога не ведаючы пра высяленне, якое мела-ся вось-вось адбыцца, людзі, быў і пасля, калі Бабчын абязлюдзеў – бегалі хіба па вёсцы здзічэлыя, аблезлыя ад рады-яцый сабакі і каты ды блукалі з вывадкамі куранят куры... Гэта была сапраўды вялікая, прыгожая вёска, якая акружана амаль гэтак жа, як і наш Вялікі Бор, старымі, пракаветнымі лясамі.)

Пражыла ў Бабчыне маці нядоўга. Яе маці, мая баба Надзя, аўдавеўшы, выйшла другі раз замуж. У Рудзеньку, што была кіламетраў за трыццаць ад Бабчына і кіламетраў за пяць ад нашага Вялікага Бору. Тут матчына маці нарадзіла яшчэ двойню – Паўла і Пятра. І памерла. Мая ж маці ў Рудзеньцы сустрэлася з маім будучым бацькам Камаровым Іванам (так нас завуць «па-вулічнаму»).

Не ведаю, ці пайшла б за яго замуж, каб не адзін чалавек, – успамінала маці. – Ён мне проста нідзе праходу не даваў, так мяне хацеў. Нават у лесе, калі я ў ягадах была, напаў. Але я дужая была, вёрткая... Вырвалася, уцякла... Ён сватацца да мяне прыходзіў, але я адмовіла яму, выгнала з хаты. Айчым раззлаваўся: чаго я хачу? За пераборы дастануцца пасталы і

аборы. Ну, я і не вытрымала, сказала: «Бо каб Іван Камароў павсватаўся, я пайшла б за яго замуж. А за этага бугая не пайду...»

Іван, ваш бацька, заслаў сватоў...

Згулялі вяселле, і я пераехала ў Вялікі Бор жыць...

Было тое ў калектывізацыю. Бацька майго бацькі, мой дзед Мікалай, быў багаты. Меў ён некалькі кароў і коней, больш за паўсотню авечак, поўны хлеў свіней. Ды і гусі, качкі, куры ў яго былі. Што ж да зямлі... Маючы трох дарослых сыноў і дзве дачкі, ён раскарчаваў даволі шмат дзялянак і расцярабаў, далучыўшы іх да таго поля і сенажаці, якія дасталіся яму ў спадчыну ад бацькі, таксама не апошняга чалавека ў Вялікім Бары. І, вядома ж, быў упісаны ў кулакі. Каб неяк выратаваць гаспадарку, ён пачаў тэрмінова аддаваць дачок замуж, жаніць сыноў. І адпісваць, дзяліць каму што. Але выратавацца ад наступу галоты не ўдалося. Спярга яго паспрабавалі ціснуць падаткамі, потым унеслі ў спісы на раскулачванне. У той дзень, калі забіралі кулакоў і нехацімцаў калгасаў, ён быў у лесе. Вярнуўся дахаты позна, і, даведаўшыся, што адбывалася ў вёсцы без яго, наладаваў торбу харчамі і ціхачом падаўся ў лес. Колькі ён там бадзяўся – дакладна ніхто не помніць. Але ад высылкі ў Сібір ён уратаваўся...

Бацькавы браты Васіль і Алёша, сёстры Анюта і Наталля запісаліся ў калгас. Запісаўся, трохі спагадзя, у калгас і дзед. Адзін мой бацька не падаўся ні на якія ўгаворы. Як сказаў калісьці: «Гуртавое – чартавое, мне там няма чаго рабіць», так і трымаўся сваіх слоў. Непадалёку ад Вялікага Бору, на чыгуначнай станцыі Аўрамаўская, працаваў невялікі заводзік па апрацоўцы драўніны, пілавалі там дошкі, гнулі абады, рабілі калёсы. Мой бацька, спадзеючыся, што знойдзецца і яму там за што зачапіць рукі – была б шыя, а хамут знойдзецца, – падаўся туды. Потым, спагадзя год-другі, перайшоў у лесспрамгас. І паколькі меў хоць невялікую, але грамату, то яго прызначылі прыёмшчыкам. Людзі валілі лес, церабілі бярвенне, рэзалі дровы, складалі іх у шуркі, а мой бацька прымаў, запісваў, колькі хто і чаго зрабіў. Паводле яго звестак, у канторы налічвалі людзям грошы. Дома ён амаль не стыкаўся. Да світання

пакідаў хату, на змярканні вяртаўся. Нават у нядзельныя дні і то яго рэдка можна было бачыць дома – то ён хадзіў у кантору, каб зверыць выпіскі, то на розныя нядзельнікі, маёўкі. Так што ўсю хатнюю гаспадарку вяла маці. Яна ж і ў гародзе ўсё рабіла, грады, бульбу палола і акопвала, і карову, свіней, курэй карміла, і, само сабой, калі нарадзіліся мы, дзеці, нас глядзела – абмывала, есці варыла.

Жылі мы на адным селішчы з дзедам. Да той хаты, што ў яго была, прыставілі чатырохсценку, злучылі яе сенцамі з дзедавай хатай. Зляпілі, вядома, і сваю печ. У 1931 годзе маці нарадзіла першага сына, якога назвалі ў гонар дзеда Мікалаем, потым праз два гады нарадзіўся Пятро, а яшчэ праз тры гады і я...

Дзед, застаўшыся без таго, што было нажыта крывавым мазалём за гады нялёгкае працы, «скрывацеў» – зненавідзеў усё і ўсіх. Хоць і хадзіў ён у калгас на працу, але рабіў там без ахвоты і душы. Навошта, калі іншыя нічога не робяць, цэлымі днямі лынды б'юць ці спяць дзе-небудзь у цяньку пад дубам. Ды і рабі не рабі, усё адно ж нічога на працадзень не даюць. Быццам панішчына вярнулася, трэба яе адбываць. Словам, прымусоўка, дый годзе. Дома ж, прыйшоўшы з калгаса, дзед нікога не напускаў на вочы. Каго бачыў, таго і лаяў. І больш за ўсіх, вядома, даставалася маёй маці – яна была не свая, няродная, ды заўсёды на вачах, бо, як я казаў ужо, жылі мы на адным з дзедам селішчы. Пацярпеўшы трохі, яна паспрабавала даваць здачы, што прывяло да спірэчак, сварак, у якія, вярнуўшыся з лесу дахаты, часта ўстраваў і наш бацька. Праўда, трэба аддаць яму належнае: ён ніколі нікога не абараняў, не браў чыйго б там ні было боку – аднолькава, не шкадуючы, хвасціў і маці і свайго бацьку, нашага дзеда, бо маці і дзед не маглі жыць мірна, рвалі адно аднаму нервы...

Наша маці малою была ў Кіеве, ездзіла да цёткі, матчынай роднай сястры, якая жыла там. І не-не дый успамінала, што бачыла – чыстыя, выбрукаваныя дзікім каменем вуліцы, вялізныя, у некалькі паверхаў, дамы, цэрквы з пазалочанымі макаўкамі і крыжамі, абразы, свечкі і цэлыя натоўпы людзей,

што ў нядзельныя дні запаўнялі горад. Ехала ў Кіеў і з Кіева маці на падводзе, плыла на параходзе, і вось засталася ў яе ў памяці, як ёй было дрэнна, кружылася галава, аж ванітавала.

Любіла маці і спяваць. Прычым, не нашыя, велікаборскія песні, а свае, бабчынскія, якіх навучыла яе маці, наша баба Надзя. Бывала, як толькі сядзе прасці кудзелю, дык заспявае. Тоненька, няголасна, але вельмі ж душэўна, пчыра. Песні ў маці былі невясёлыя, хутчэй сумныя, нават панылыя. Мусіць жа, яны адпавядалі яе настрою, гаварылі, што на душы...

У хаце ажывала, калі вяртаўся бацька. Ён заўсёды што-небудзь прыносіў з лесу – то шапку суніц, то чарніц, а то і арэхаў. Іншы ж раз, улетку, і нешта жывое прывалачэ – вожыка, птушку ці зайчана, лісяня... А то, здаралася, і торбу ўюноў – слізкіх, вёрткіх, аж у руку нельга ўзяць, ці кіслых, як пшавель, журавін, дзікіх яблык... Таму мы, дзеці, прыходу дадому бацькі чакалі, не клаліся спаць, пакуль ён не адчыніць дзверы, не зойдзе ў хату...

Матчына і бацькава непрыязнасць да дзеда перадаваліся і нам, іхнім дзецям. Мы хадзілі праз сенцы і па двары найчасцей ціхенька, насцярожана, убраўшы ў плечы шыю. І толькі хіба ўжо на вуліцы развязвалі языкі, дралі горла. І то – калі блізка не было дзеда. Калі ж ён быў ці з'яўляўся – апускалі вочы долу і змаўкалі. Нас быццам хто падмяняў. Мо з-за дзеда мы не любілі і свайго двара і рэдка ў ім бавілі час. Як выпадала вольная хвіліна – беглі на паплавы. Разоркаю, сцежачкаю, каб не патаптаць ні бульбы, ні агуркоў, ні гарбузоў. Там, у канцы гародаў, рос дуб, а пад ім – трава аж па пояс. І можна было ў той траве качацца, кувыркацца ці проста, раскінуўшы рукі і ногі, ляжаць, глядзець на неба – яно рэдка бывала чыстае, па ім заўсёды беглі, плылі аблокі. То маленькія, беленькія, як клочка ваты, то вялізныя, бухматыя, цёмна-сінія, аж чорныя, – на ўсё неба.

Любілі мы хадзіць і ў лес. Па ягады, па грыбы. Пабудзяць раненька-раненька, на ўсходзе сонца, і ты бяжыш услед за маці, бацькам босы па сцежачцы, абіваючы нагамі ці шта-намі расу. Трапіш у балота – вада пырскае між пальцаў. І хо-

ладна-холодна бывае, аж сціснешся. Гэта напачатку, вядома, бо потым, калі ўзідзе сонца, прыгрэе, то аж гарача зробіцца. Асабліва ў ягадах. Згінацца ж трэба, браць. Ды яшчэ на самым санцапёку... Па грыбы хадзіць, вядома, куды лепш. Не трэба на адным месцы быць. Толькі тое і рабі, што гойсай. Ад дрэва да дрэва, ад куста да куста, ад адной прагаліны да іншай. І вачыма зыркай, шукай, дзе баравік сядзіць. Ну, калі не баравік, дык падасінавік, абабак, сыраежка ці лісічка-сястрычка. Бывала, так набегаешся, што на нагах стаяць не можаш, не тое, каб іх перастаўляць. А трэба ж дадому дайсці... Бацька і маці, калі зусім стомішся, у лесе цябе не пакінуць, возьмуць на рукі, паднясуць. Але ж і прыгрозьця: больш, як ні прасіся, у лес не возьмуць, калі ты сам на сваіх нагах дадому дайсці не можаш. І таму не прызнаешся, што баляць ногі, неяк з горам напалам перастаўляеш іх... Бо што дома? Усё ж знаёмае там. І сама хата, і печ, і падпечча. За дажджліваюю восень і доўгую халодную зіму ўсё чысценька аблазіш, агледзіш, перамацаеш і вачыма, і рукамі. А ў лесе ж і дрэвы, кусты. Ды і кветкі ж, трава самая розная, шышкі, шыпулькі, лісце... А як хораша спяваюць птушкі! Заслухаешся іншы раз і ягады забудзеш браць, пакуль маці не напамніць... Не, што заўгодна, толькі не дома быць...

Хоць, здараецца, і дома цікава. Вось калі карова ацеліцца і цялятка ў хату з хлява прынясуць, каб не замерзла яно там. Ці як кабана заб'юць, на саломе ў двары абсмаляць ды жоўценькага, як сонца, у хату прынясуць. Тады разбіраюць яго, сала, мяса рэжуць ды на патэльнію кладуць, у печ ставяць, смажаць. А потым ядуць свежыну з бульбай ці хлебам. І табе ж шкварка – і не адна! – перападзе. Ды і як каўбасы маці начыняе, у печ стаўляе, каб спякліся... Спыраша крывянка, потым вантрабянка, бульбянка. Кожны дзень новая каўбаса. Ці, скажам, алейню ў хату ўнясуць, алей з канापель ці лёну гоняць. Тады таксама бяры кавалак хлеба ды пад алейню з ім лезь, у патэльнію мачай... А то збяруцца жанчыны на попрадкі, гамоняць, жартуюць ці песні спяваюць. О, тады хоць спаць зусім не кладзіся, ноч усю ля коміна сядзі, лучыну на агонь падкладвай...

І вясною, перад Вялікаднем, цікава ў хаце быць, бачыць, як маці яйкі фарбуе. Шалупінным ад цыбулі ці лотаццю, што расцвітае на балотах, аж жоўта ад яе, вады не відаць. Ды і пірагі пячэ, мяса на блясе ў печы, іншую самую розную святочную ежу гатуе... Наліснікі, варэнікі, кручэнікі, бульбу, начыненую мясам...

О, што-што, а пячы, варыць, смажыць нашая маці ўмела! Калі што-небудзь згатуе – за вушы нікога не адцягнеш, такое яно смачнае.

Усе навіны ў хату звычайна прыносіў бацька. Ён бываў на людзях, з многімі сустракаўся. Прынёс ён і гэтую. І што яна незвычайная, мы здагадаліся адразу ж, як толькі ўбачылі ў хаце бацьку. Пайшоў ён, як заўсёды, раненька ў лес і раптам – і паўдня яшчэ не было – вярнуўся дадому. Задумлівы, аж нейкі чорны – бы зямля.

Маці – яна завіхалася ля печы, канчала порацца, – убачыўшы ў хаце бацьку, здзівілася не менш за нас, дзяцей.

– Што? – запытальна паглядзела яна бацьку ў вочы.

– Вайна, – ціха сказаў бацька.

– Такі пачалася, – хутчэй машынальна, чым усвядомлена прашаптала маці і заплакала, загаласіла. Ды так, як не плакала, не галасіла ні разу.

Мы, дзеці, нават старэйшы Коля, не ведалі, што такое вайна. А таму непаразумела глядзелі то на бацьку, то на маці. Па тым, як паводзілі сябе бацька і маці, здагадваліся – здарылася нешта страшнае, нават жудаснае.

Тады ж, трохі спагадзя, мы даведаліся і яшчэ пра адно не менш важнае: бацьку трэба разам з іншымі мужчынамі ісці на фронт, на вайну.

– А ці ж вернешся ты адтуль? – плакала, галасіла маці.

І ўвесь той дзень, вечар збірала ў дарогу бацьку – шыла торбу, складала ў яе бялізну, кружку, міску, лыжку, розную ежу. Час ад часу, задумаўшыся, адсоўвала ўбок торбу, уздыхала.

– Што я рабіць буду з вамі адна? – глядзела яна на нас, сваіх дзяцей, і слёзы ліліся, ліліся з яе вачэй.

Маці недарэмна турбавалася: дзяцей жа ў яе прыбавілася, нарадзіліся яшчэ двое – Іван і Грышка. Так што было ўжо нас у хаце пяцёра.

На вайну бацьку праводзілі ўсёю сям'ёй. Спярша да сельсавета, потым і за вёску, да крыжа, што стаяў, абчапляны ручнікамі, пасярод дарогі, непадалёку ад канцавых хат. Бацька ішоў не адзін, разам з ім ішлі на вайну і іншыя мужчыны, тыя, хто быў здаровы і прызнаны годным да службы ў войску. Іх, гэтых мужчын, таксама праводзілі жонкі, дзеці, маці, бацькі. Усе плакалі. Сёй-той нават галасіў, падвываў сам сабе, быццам расставаяўся навечна, назаўсёды. Галасіла, падвывала і напая маці... Аж з твару змянілася, зблажэла, непрыгожаю стала.

За вёскаю, калі параўняліся з крыжам, бацька раптам спыніўся, агледзеў усіх нас, дзяцей, нашую маці, і пачаў развітвацца: абабег усіх, кожнага пагладзіў па галоўцы, пацалаваў. Больш, як каля каго, затрымаўся ля маці.

– Глядзі тут... А я... Я як-небудзь пражыву, калі не заб'юць... А заб'юць, дык... Эх! – сказаў ён, махнуў рукою, у якой была заціснута ў кулаку сцягнутая з галавы шапка, і пайшоў, пабег даганяць мужчын, што ўжо, развітаўшыся, рушылі далей па дарозе, што вяла ў Хойнікі...

Маці ўпала ў пясок, доўга-доўга галасіла, аж валасы рвала на галаве...

Жыць без бацькі было куды горш. Ды і сумней. Не было каго чакаць кожны дзень з лесу. Не прыносіў ніхто нічога нам, як бывала раней. Не дні, а нейкі суцэльны паток невядома чаго. Ноч – дзень, зноў ноч – зноў дзень...

Маці не змаўкала, усё плакала і плакала. Зрэдку толькі пакідала нас адных дома.

– Пайду хіба па вёсцы прайдуся, можа, пра бацьку што пачую, – скажа яна і бяжыць з хаты.

Вяртаецца калі адразу ж, калі спагадзя некаторы час. Такая ж сумная, як і выходзіла з хаты. А то, здараецца, яшчэ і сумнейшая.

– Ну, як там наш бацька? – кідаемса мы да маці, як толькі пераступае яна парог.

Маці маўчыць, толькі шморгае носам.

- Нічога, ані нічога не чуваць, - скажа яна і зноў плача.

Па вёсцы праносіцца чутка - разбіраюць калгас. Усе, хто на нагах, кідаюцца да калгаснага двара. Ідзе туды і нашая маці.

- Можа, і мне што дадуць, - кажа яна. - Жыць жа неяк трэба, дзяцей карміць.

Іду чамусьці з ёю да калгаснага двара і я. Праз усю вёску, па пяску, у які месцамі ногі грузнуць ледзь не да каленяў. Разам з намі ідуць, спяшаюцца, абганяюць адзін аднаго і іншыя людзі. Жанчыны, мужчыны, дзеці...

Ля калгаснага двара - купкі драўляных пабудоў, што абгароджаны плотам, поўна людзей. Усе тоўпяцца ля нейкага дзядзькі, які стаіць пасярод усіх з лістом паперы - ведамасцю - у руках. Толькі падышоўшы бліжэй, я заўважаю: у яго адна нага. Другая ж - самая звычайная дзеравяшка.

- Міронавіч! - крычаць з усіх бакоў дзядзьку. - А мне, што мне там?

Дзядзька шукае ў ведамасці прозвішча таго, хто да яго звярнуўся, потым крычыць, рве горла:

- Бычка, бычка вазьмі сабе. І сто кэгэ жыта...

Праціснулася да таго дзядзькі, Міронавіча, і нашая маці.

- А мне што? - пытае яна.

- Табе? - глядзіць непаразумела на маці дзядзька. - Ты хто такая?

- Я Івана Камаровага жонка, Вера, - адказвае маці.

- Ён жа не калгаснік...

Маці не паспявае адказаць дзядзьку, Міронавічу, яе адпыхаюць убок, выкідваюць з чаргі. Яна тут лішняя, непатрэбная, чужая. Толькі замінае ўсім.

Пастаяўшы трохі ўбаку, мы вяртаемся дадому. Сумныя, панылыя.

Дома нас сустракаюць Коля і Пятро. Ды і меншыя - Іван і Грышка.

- Ну што? - пытаюць яны ў нас.

- Нічога, - адказвае маці і пачынае зноў плакаць, ледзь не галасіць.

– Чым жа я карміць вас буду? – вырываецца ў яе праз слёзы. – Эта ж восень яшчэ... А зімою?..

Затое дзед наш з Алёшаваю жонкаю Надзяю, якую ўсе мы завём Дзядна, прывезлі з калгаса поўны воз ўсякага добра – жыта, ячменю, проса. І бычка-трацячка прыгналі, некалькі парасят.

– З паршывай авечкі хоць воўны клок, – кажа чамусьці дзед сваёй незамужняй сястры Хоры, якая жыве з ім.

– Але ж туды, у калгас, што ты загнаў?.. Сем кароў, дзве пары коней... Ды і валоў ці не трое... – уздыхае Хора.

– Ліха з ім, усім, – крычыць са злосцю дзед. – Хвала Богу, што распаўся. Кончылася іхняе, бальшавіцкае, зноў пачнём жыць як людзі... Кожны сабе, як і належыць... А то... Што, што было!

Дзед аж стогне. Ці то ад радасці, ці то ад злосці...

У тыя дні шмат усюды гаварылі пра немцаў. Хто гэта такія – ні я, ні мае браты не ведалі. Хоць чулі пра іх нямала самага рознага. Гэта ж не хто-небудзь, а менавіта яны, немцы, напалі на нас, пачалі вайну. Каб іх не пусціць да нас у вёску, затрымаць на граніцы, забралі на фронт усіх мужчын і нашага бацьку таксама. Гаварылі ў вёсцы: не затрымалі іх, чарцей паласатых, на граніцы, наступаюць, ідуць яны сюды, да нас. Занялі ўжо нават блізкія ад нас Хойнікі. І не сёння-заўтра будуць у нашай вёсцы.

Не скажу, каб іх чакалі. Але што і не чакалі – таксама не скажаш. Не-не дый узнікалі пра іх размовы. Хто ўспамінаў тых, ранейшых, што прыходзілі ў вёску яшчэ да рэвалюцыі, хто расказваў пра цяперашніх – як яны не любяць бальшавікоў і яўрэяў і страляюць на месцы, абы толькі ўбачылі.

– І не толькі бальшавікоў і яўрэяў, – абавязкова папраўлялі таго, хто такое гаварыў.

– А каго яшчэ? – пыгалі людзі.

– Ды бадай усіх яны не любяць. І страляюць без разбору... А сяго-таго і вешаюць. Паляць хаты, вынішчаюць...

– Чаму?

- Гітлер іх так вучыць. Больш людзей вынішчаць - больш прасторы, зямлі ім будзе. *Ідэалогія* ў іх такая...

Што такое *ідэалогія*, я ды і мае браты не ведалі, маці таксама. Але пра немцаў сёе-тое чула.

- Як у Бабчын прыходзілі - даўно, яшчэ да рэвалюцыі, - дык чалавек, мусіць, з сем застрэлілі...

- За што? - пыталі мы.

- А толкам ніхто і не ведае. Пагергечуць сабе нешта на сваёй мове і забіраюць чалавека... А потым і страляюць у яры за сялом... І кароў, свіней, авечак у многіх пазабіралі... Ды і іншае: адзежу, падушкі...

- І цяпер тое самае будуць рабіць? - пыталі мы ў маці.

- Хто іх ведае. Лепш, вядома, было б, каб яны не прыходзілі да нас, не пусцілі іх сюды, затрымалі на граніцы... - уздыхала маці.

Яны прыехалі, калі іх ніхто не чакаў. На машынах, матацыклах. Усе ў шынялях, насунутых на самыя вочы касках. З аўтаматамі напaгaтoвe, карабінамі. Праехалі па вуліцы, спыніліся ля сельсавета, пастаялі там, пагергеталі. Потым распарадзіліся сабраць да іх людзей. Усіх - і дарослых, і дзяцей. Калі людзі сабраліся, загадалі выбраць старасту - гэта значыцца, начальніка, каб без улады не была вёска.

- А то непарадак у вас, - пераказвалі людзі тое, што гаварылася там, ля сельсавета. - Калгаснае дабро разбіраюць, нават кароў, авечак, свіней... Ды і падаткаў ніхто ніякіх не плаціць. Падазронныя людзі са зброяй па лясках туляюцца. Іх палавіць трэба. Ды і вайскоўцаў, што ад сваіх часцей паадставалі. Бальшавікам капут, па-новаму жыць трэба...

Немцы адпусцілі людзей, а потым неўзабаве і самі паехалі. Туды, адкуль і прыехалі.

І пачалося ў нашай вёсцы новае жыццё, пад немцамі ўжо...

У тых дні і зачасцілі госці. Найчасцей незнаёмыя, начныя. Як змеркнецца, дык і ідуць. Па адным, па два, а то і цэлымі кампаніямі. З вінтоўкамі і без вінтовак, у шынялях і ватоўках, і ў цывільным. Мужчыны. І ўсе, як адзін, ежы, адзежы просяць:

- Мамаша, нам бы покушать чего. Да и переодеться...

І маці, хоць самім нам асабліва няма чаго есці, дае ім што маем. Хлеб, вараную бульбу, яйкі. А то і сала сяму-таму адрэжа, і адзежу цёплую бацькаву раздала.

- Можа, і наш бацька дзе так у людзей просіць... Я каму-небудзь што дам, то і яму дадуць, - як бы апраўдваецца яна перад намі, калі начныя госці выходзяць з хаты, ідуць сваёй дарогай далей.

«Госці» пахнуць лесам, дымам і гавораць мала. Часцей за ўсё дарогу пытаюць, як ім ісці, каб на немцаў не напароцца. Толькі неяк адзін, Васька, затрымаўся, разгаварыўся.

- Не думайце, што мы проста ўцякаем, - казаў ён маці. - Мы адступаем. Разбілі нас немцы на граніцы, хоць, прызнаюся я вам, мы храбра абараняліся. Але іх больш за нас, і зброя ў іх лепшая.

- І што, пагінулі многія? - пытала маці.

- І пагінулі, і параненыя ёсць... Але і мы ім добрага пытлю далі. Толькі я іх чалавек з дзесяць застрэліў. З кулямёта... Як пайшлі ў атаку, то я «максіма» свайго наставіў на іх, ды дыр-дыр-дыр... Пападалі, заляглі... А потым і адступілі...

- Можа, майго чалавека ты дзе бачыў, Івана Счанку? Не, не сустракаў? - пытала маці.

- Не, - круціў галавою Васька. - Толькі не адчайвайцеся, можа, ён і жыве, - супакойваў ён маці. - Краіна ў нас вялікая, вось збярэмся з сілаю, зброю добрую зробім ды так турнём - без аглядкі пабягуць... Папомняць яшчэ нас, - трос Васька кулаком.

І калі пайшоў з хаты - здалося нам, што не хапае кагосьці ўжо ў нашай хаце, быццам свой ён нам стаў.

Але не ўсе былі такія, як Васька. Былі і грозныя, злосныя. І не прасілі ў маці чаго-небудзь, а патрабавалі:

- Быстрее, быстрее... Чего рот раскрыла? Да бери что покуснее там у тебя, не жалей, немцы всё равно всё сожрут, да и тебя, небось, ухлопают...

А адзін неяк нават сказаў:

- Товарищ Сталин правильно говорил: ничего, ничего нельзя врагам оставлять... Разве голую землю... Я бы всё сжигал, всё уничтожал...

- Но ведь люди-то свои остаются, - не згадзіўся хтосьці з ім.

- Это не люди. Это такие же враги, как и сами фашисты... Настоящие советские люди не остаются, они к своим уходят...

- А женщины, дети?..

- Они тоже при желании могут отступить.... Как и мы...

Такія звычайна не задавальваліся тым, што маці ім давала, стукаліся да дзеда.

- А ну, старый хрыч, давай, что у тебя там спрятано? Небось, фашистов ждэш, никак дождаться не можешь...

Дзед моўчкі хрысціўся, але ў спрэчку вельмі не ўступаў, даваў, што ў яго патрабавалі. І толькі потым ужо, калі пакідалі неспадзяванага начныя госці селішча, адпускаўся:

- Во нехрысці! Мала яны яшчэ мяне мучылі! - крычаў, шаптаў сам сабе пад нос ад злосці дзед. - Але нічога! Мала вам асталося тут панаваць. Хутка і след ваш прастыне. Наўладарылі, хопіць. Цяпер, як ваўкі, па лесе сноўдаюцца, есці, як жабракі, просяць. Усё адно бы перад канцом свету...

У нашай вёсцы пачала арганізоўвацца паліцыя. Начальнікам над ёю стаў Іван Рачанка. Жыў ён ад нас праз тры хаты, а яго маці з бацькам і меншымі дзецьмі і зусім жылі побач, па-суседску. Быў ён маладзейшы за майго бацьку, меў дарослага брата. З выгляду чорны, што цыган, з пакляваным воспай тварам. І заікаўся, асабліва калі быў злосны. У паліцыю ўступілі яго бацька Яўхім і брат, здаецца, звалі яго Антон, і нейкі Сапаненка, што прыстаў у прымы да ўдавы, якая жыла ўбаку ад нашай хаты праз вуліцу. Вядома, паступілі ў паліцыю і некаторыя іншыя мужчыны, якіх я не ведаў. Што ж да Рачанкаў і Сапаненкі, дык я іх штодзень бачыў, нават калі сустракаўся на вуліцы, вітаўся.

Усім паліцыям далі вінтоўкі і патроны. Паставіўшы на гарадах мішэні, паліцаі цяпер вучыліся страляць - якраз была восень, і людзей у полі было мала. Мы, дзеці, звычайна, калі пачыналася стральба, беглі за хлеў і, схававшыся за рогам, ці кавалі за паліцыямі. Найлепш за ўсіх страляў Сапаненка. Яно і не дзіва - ён жа быў салдат, нават адзенне чырвонаармей-

скае насіў. У прымы ж ён прыстаў нядаўна – зайшоў у хату хлеба папрасіць, а ўбачыўшы прыгожую маладую ўдаву, ноч пераначаваў – і застаўся ў хаце жыць. Ён і вучыў астатніх паліцаяў, як трапляць у цэль.

– Ногі шырэй раскінь, – камандаваў ён усімі, нават Іванам Рачанкам, – і на локаць мацней апірайся! Ды не вышэй мушкі цэлься, а роўненька пад мішэнь падводзь. Во-во, а цяпер страляй! Раз-два... Плі!

Паліцай страляў, потым, падхапіўшыся на ногі, бег глядзець, ці трапіла куля ў мішэнь. А калі вяртаўся, Сапаненка пытаў, а потым сучышаў яго:

– Што, зноў у малако? Нічога, другі раз лепш стрэліш... Захацець толькі трэба...

Паліцай хацеў, але аднаго хацення было мала. Трэба было яшчэ і ўмець.

Калі паліцаі канчалі страляць, мы напярэймы кідаліся з-за хлява, каб схпіць, падабраць патроны. Іншы раз яны былі цёплыя, аж гарачыя, і пахлі, вядома ж, порахам.

Наша маці не любіла паліцаяў. Не любіла яна і каб мы цікавалі за імі, бегалі збіраць адстраляныя гільзы.

– Глядзіце, каб у каго з вас не пацэлілі, – пагражала яна нам. – Куля шалёная, куды хочаш і не хочаш трапіць.

І маці казалі праўду. Неяк так, вучачыся страляць, паліцаі паранілі сабаку. А потым і чыюсыці свінню, што валачылася па градах. Гаспадар прыйшоў сварыцца на паліцаяў, а тыя, раззлаваўшыся, ледзь самота дзядзьку не застрэлілі.

– І-і, – заікаўся, крычаў на дзядзьку Іван. – Мы ўласць, і нам можна!

– Таўно ета, ды не ўласць, калі ў ёй служаць такія стральцы, што не ў мішэнь пападаюць, а ў свінню!

Тут і пачалося. Дзядзька ледзь ногі вынес... Бо паліцаі, раззлаваныя, па самім дзядзьку пачалі страляць. Добра, што не пацэлілі...

Хто і кім быў да вайны гэты чалавек, Карп Шлэг, я не ведаў. Але калі Вялікі Бор занялі немцы, арганізавалі паліцыю, ён пайшоў у лес і хаваўся там. Увечары ж, як змяркалася, вяр-

таўся дадому. Начаваў на гарышчах хат, у хлявах ці ў сваякоў, якіх жыло ў вёсцы нямала. Раненька ж, ледзь толькі пачынала, як у нас казалі, балванець-світаць, ён спяшаўся ў лес.

Аднаго дня ён чамусьці затрымаўся больш, як звычайна. Можна, нават заспаў. І калі краўся да лесу, яго ўбачыў нехта з паліцаў. І стрэліў па ім. У адказ на стрэл паліцаў стрэліў і Карп, бо ў яго таксама была вінтоўка. І не адзін раз, а некалькі. Адна куля трапіла нам у комін, якраз у тое іржавае, без дна, вядро, што стаяла там, каб, вылятаючы з коміна, іскры не запалілі страхі. Вядро, бразгочучы, скацілася са страхі, грывнулася на прызбу і нарабіла такога перапалоху, што ўсе мы пападалі на падлогу, думваючы невядома што.

– Во дастраляюцца, – доўга не магла ніяк супакоіцца маці, калі страляніна сціхла нарэшце, – пакуль каго з іх заб’юць, дык усё сяло перастраляюць.

Карп уцёк. Ніхто не пацярпеў і з паліцаў. Але пасля гэтага выпадку паліцаі баяліся начаваць дома, у сваіх хатах, збіраліся на ноч у воласць.

Ніхто з невядомых начных гасцей не наведваўся ўдзень у вёску, прыходзілі толькі ноччу. І то не ва ўсе хаты, а ў тыя, што былі ў канцы ці наводшыбе. Перастаў – так гаварылі – прыходзіць начаваць дадому і Карп. Недзе ў стозе сена зрабіў сабе схованку. Ці, можа, у лесе зямлянку выкапаў і жыў там.

За туманнаю гнілой, вельмі гразкаю восенню непрыкметна зіма падваліла. Спярыша скавала зямлю моцным марозам, як бы ў кузні яе на горне загартавала, потым неўзабаве лёг і снег. Шыбы ў нашых вокнах замураваў мароз. На падлозе было холадна, дзьмула адусюль сіверам. Мы ў такія дні найчасцей сядзелі на печы.

А маці сядзець дома не было як. Карміць жа нас неяк трэба было. Ды і адзяваць, абмываць. Абула яна бацькавы боты, пранік, начоўкі з бялізнаю ўзяла, на сажалку пайшла. Мы, дзеці, адны дома засталіся.

Раптам адчыняюцца ў хату дзверы. Мы думалі – маці нешта забылася і вярнулася з сажалкі. Ажно... Мужчына не-

высокі, у салдацкім галіфэ, ватоўцы. На нагах – абмёрзлыя ледзяшамі чаравікі.

– Дома хто е? – пытае ён.

Старэйшыя, Коля і Пятро, як бач саскочылі з печы. Ды і я на прыпечак спусціўся: цікава ж было, хто гэта да нас у хату завітаў.

І Коля, і Пятро не пазналі бацькі. Ды і я таксама не пазнаў. Немагчыма было пазнаць у аброслым шчаціннем мужчыне, да таго ж апранутым нязвыкла, бацьку.

– Божа мой, родныя дзеці, і тыя не пазнаюць? – сказаў урэшце, як бы ўздыхнуў бацька.

Коля і Пятро кінуліся да яго, пачалі абдымацца, прыціскацца, цалавацца. Злез з прыпечка і я.

– А маці, маці дзе? – пытаў з трывогаю ў голасе бацька.

– На сажалку пайшла бялізну праць...

Здаецца, гэта сказаў Коля і мігам выскачыў з хаты – пабег клікаць маці.

І некалькі хвілін не прайшло, як маці была дома. Адчыніла дзверы, убачыла пасярод хаты бацьку – і не ўстояла на нагах, асунулася там жа, на парозе. Аж начоўкі з бялізнаю, пранік з рук упалі.

Бацька кінуўся да маці, падняў яе на ногі. Але маці як непрытомная была. Глядзела на бацьку і шаптала толькі:

– Іван?

І відаць па ёй было – не верыла, што гэта ён, яе муж Іван. І дзе? Дома!..

Мінула трохі часу, і бацька, пераапрануты ва ўсё хатняе, звыклае, што падаставала са скрыні маці, памыўшыся і пагаліўшыся, сядзеў за сталом. Сёрбаў са смакам упрэную ў печы капусту, заядаў яе крышанямі-тушонікамі і расказваў пра сябе, дзе быў, што з ім здарылася. А мы ўсе, баючыся не пачуць, прапусціць хоць слова, слухалі яго, верачы і не верачы, што разам з намі за сталом сядзіць зноў наш бацька:

– Ета ж не так далёка і адагналі нас ад дому тады, як мабілізавалі. Нашы адступалі, а немцы наступалі. Дык нам адзе-

жу выдалі, дні два страляць павучылі – і ў бой. Першы раз я трапіў на ўзлобак лесу. Акоп сабе выкапаў, ляжу, чакаю. Аж бачу – веласіпедысты едуць. Ну, мы падпусцілі да сябе як бліжэй, а потым і секанулі па іх. Мусіць, чалавек з дваццаць забілі. А астатнія веласіпеды пакідалі ды ўцякаць... Другі раз гэтак на калону мы напалі. Калона ўрассыпную... Ну, а потым на нас некалькі разоў немцы нападзілі. І з кулямётаў, аўтаматаў абстрэльвалі, і з гармат, самалётаў... Словам, нялёгка давялося... І гэтак з баямі мы адступілі аж пад Шчыгры... Людзі там жывуць бедна, не так, як у нас. Бульбу вараць нялупленую, як свінням. І гавораць так, што і разабраць цяжка. Літару «р» так і не навучыўся я, як яны, вымаўляць: «рыбой», «рыжка»... Не, не магу я так... Ага, дык пад Шчыграмі тымі немцы як пачалі нас ціснуць – дзецца няма дзе. І артылерыя, і самалёты, і танкі... Некалькі сутак месца сабе нідзе ніхто знайсці не мог. Поле так снарадамі ды асколкамі перакапалі, што куды ні ступіш – ямка. Залёг я ў адну, мабыць, ад бомбы, бо глыбокая была. Ну і, зняможаны, праваліўся, як у прорву, у сон. Сутак жа чацвёрта і на волас вачэй не замгнуў... Ну, а калі вочы расплюшчыў – салдата нямецкага над сабою ўбачыў. Стаіць ён з аўтаматам і етак пальчыкам паказвае, быццам сабаку маніць, кеб я, значыцца, уставаў, да яго ішоў. Што было рабіць? Устаў я, пайшоў да немца таго. А ён мяне, калі я наблізіўся, руляю аўтамата ў спіну, ды яшчэ і нагцаком пад зад. І пагнаў перад сабою па полі... Мо кіламетраў з пяць гнаў. І прыгнаў да нейкай пуні. Гляджу, а там такіх, як я, некалькі сотняў. Палонныя, значыцца... У той пуні мы пераначавалі, а потым пагналі нас некуды назад ад фронту. Да Старадуба – горад такі ё – дагналі. А там у лагер, за калючы дрот. Ледзь богу душу не аддаў. Але, слава богу, уцёк я адтуль. Два месяцы, хаваючыся ад людзей, дадому дабіраўся. Па начах, кеб немцы не злавілі, зноў у лагер не запраторылі, хаваючыся ў лясах, кустах... Начаваў у стагах сена. Можна, і раней дадому дабраўся б, ды праз Дняпро ніяк пераправіцца не мог. Лодкі патопілі, ну а па вадзе ж холадна. Чакаў, калі Дняпро замерзне... А тады і перайшоў...

Бацька глядзеў на маці, на нас, сваіх дзяцей, і быццам сам сабе не верыў, што ён дома, у сваёй хаце...

Некалькі дзён хата наша не зачынялася – ішлі і ішлі людзі. Хто распытаць хацеў, дзе бацька быў і што бачыў, хто пра сваіх мужа ці сына даведацца, можа, што скажа бацька, бо разам жа вёску пакідалі, а ў каго і зусім іншыя інтарэсы былі.

Завітаў да бацькі і начальнік паліцыі Іван Рачанка. Вінтоўку важна ў кут хаты паставіў, на белую павязку, што была ў яго на рукаве, паглядзеў. Потым за стол сеў.

– Ну, што рабіць далей будзеш? – спытаў строга, пачальніцку, у бацькі.

– Не думаў яшчэ, – адказаў той, каб, мусіць, не звязваць сябе рознымі абяцаннямі.

– Падумаў ды да нас, у паліцыю, ідзі. Работа не пыльная. А тым часам паёк даюць. Дзяцей будзе чым карміць, – гаварыў, амаль не заікаючыся, Іван Рачанка.

– Не гані ў пыю, адпачыць дай. Я ж з лагера, – быццам узмаліўся бацька.

– Ведаю, што з лагера. Таму і кажу, кеб у паліцыю ішоў. Бо інакш... – павысіў голас Іван Рачанка. – Загад у мяне такі е: усіх, хто з палону, з лагера ўцячэ, назад адпраўляць да немцаў. Пад вартаю. Таму і кажу, кеб у паліцыю хугчэй афармляўся. Як сусед суседу раю. Бо цябе тут не было, а я нагледзеўся на жонку тваю, як з дзецьмі кідалася. Ніхто ж ёй і зярнятка не даў дзяцей карміць. Забралі цябе на фронт, а ты, жонка, жыві з дзецьмі як хочаш. Хоць зубы на паліцу пакладзі. Добра, што ты дадому прыбіўся. А інакш бы...

Іван Рачанка пакруціў галавою.

– Бальшавікі е бальшавікі... Ні пра кога не думалі і не думаюць, сабе б толькі добра было. Ды ўласці іхняй...

Бацька, адчувалася, лаяць бальшавікоў не хацеў і ўладу іхнюю таксама. І таму маўчаў. Думаў.

– Ну, думай, думай, – сказаў напаследак Іван Рачанка і устаў з-за стала. Сказаў як бы з дакорам: – Меркаваў, што чарку мне паставіш. Аднак, мусіць, не дачакаюся таго...

- Кеб жа было што, дык паставілі б, – кінулася выручаць бацьку маці. – І так ледзь жывыя... На бульбе ж сядзелі.

- Бо дурныя. Трэба было не прасіць, а хапаць усё, што дзе ляжала. Як іншыя гэта рабілі.

- Адкуль, ад каго хапаць? – быццам у недаўменні спытала маці.

- З калгаса. Усё адно ж усё расцягалі...

І, закінуўшы на плячо вінтоўку, Іван Рачанка пайшоў з хаты.

Услед за Іванам Рачанкам уночы наведаў нашу хату і Карп Шлёт. Таксама, як і Іван Рачанка, вінтоўку ў кут паставіў, за стол сеў.

- Іван, – сказаў ён бацьку, – ты Рачанку не вер і ў паліцыю не ідзі. Леш, калі што, у лес да нас, партызанаў, уцякай. Бо немцаў мы паб'ём, савецкая ўлада пераможа. І калі пойдзеш у паліцыю... і сваёй галавы на плячах не зносіш, і дзецям свет на ўсё жыццё завяжаш.

- Дык жа грозіць Рачанка зноў у лагер фашысцкі мяне адправіць, – уздыхнуў, як бы паскардзіўся бацька.

- Во таму я і прыйшоў сказаць: калі што якое – у лес, да нас, партызанаў, ідзі.

- Але ж у мяне сям'я. Жонка, дзеці...

- Жонка і дзеці і ў мяне.

- Ты з першага дня ў партызанах. У лагеры не быў. Ды і не ўсе ведаюць, што ты там...

- Тыя, каму трэба, ведаюць...

- Добра, Карп, я падумаю...

- Думай, думай...

Святла ў хаце не палілі, гаварылі мужчыны ў цемры. Некалькі хвілін бацька і Карп маўчалі.

- Ну, то няхай, я пайду, – сказаў урэшце Карп.

- Можна б, ты паеў чаго? – спытаў у Карпа бацька.

- У сваіх паем, – адказаў Карп і, узяўшы вінтоўку, стомлена падаўся з хаты.

Ні ў паліцыю, ні ў лес, у партызаны, бацька не пайшоў. Акрыяўшы, апратаўшыся, уладкаваўся на станцыю грузіць

на платформы лес, які нарыхтавалі на нейкія новыя патрэбы немцы. Потым, калі аднавілі, зноў запусцілі ў работу лесапілку, перайшоў на працу туды.

Вядома, Іван Рачанка не пакінуў у спакоі бацьку. Перастракаў, калі ён ішоў з працы ці на працу, а то і дадому, у хату прыходзіў, зноў і зноў вёў размовы пра паліцыю.

- Думаеш такі вумны, усіх перахітрыш? - казаў ён бацьку з несхаваным падкусам. - Ні тым, ні етым... Убаку ад усіх і ўсяго быць хочаш... Не ўдасца!

- Я ж не без працы, - аднекваўся бацька. - А што з тымі ці з етымі... Мiane ета не цікавіць. Мне дзяцей, сям'ю карміць трэба.

- Быццам у паліцыі табе было б горш!

- Я ніколі не шукаў, дзе лепш, а дзе горш, - вёў, даказваў сваё бацька. - Жыву, як умею.

- Пашкадуеш ты, ох, як яшчэ пашкадуеш, - гразіў бацьку Іван Рачанка. - А можа, у лес, у партызаны, сабраўся?

- У які лес, у якія партызаны?

І тады Іван Рачанка падымаў кулак, трос, махаў ім перад бацькавым носам:

- Запомні: ты ў лес - мы жонку, дзяцей тваіх усіх да аднаго жыцця рашым. Не пашкадуем!

І ішоў з хаты.

А ўночы, пабуджаныя стукам у акно ці ў дзверы, лежачы ў пасцелях, чулі зусім іншыя размовы:

- Што ля жончынай спадніцы аціраешся, у лес бараніць савецкую ўладу не ідзеш? - крычалі на бацьку.

- Сям'я ў мяне, пяцёра дзяцей, карміць іх трэба, - апраўдваўся бацька.

- Быццам у аднаго цябе сям'я!

- Але ж калі я ў лес пайду, іх знішчаць. Надоечы Іван Рачанка прыходзіў, казаў.

- Хопіць баланду травіць, зубы заговорваць! Адзявайся, пайшлі!

І бацька адзяваўся, ішоў. Куды, чаго - мы не ведалі...

Вяртаўся ён пад раніцу, а то і праз суткі-двое. Потым расказваў маці:

- У лагер, да камандзіра іхняга вадзілі. Ну, кеб расказаў, што на лесапілцы ды ў вёсцы робіцца... І чаму дома я, у лес, у партызаны не іду...

А неяк, вярнуўшыся, прастагнаў, зуб на зуб не пападаючы:

- Страляць мяне хацелі... Як здрадніка...

- І што? - загаласіла маці.

- Ляскалі-ляскалі затворамі, а так і не застрэлілі. Ці выдаваць стрэламі сябе пабаяліся, ці то патронаў не было. Адпусцілі, бачыш, жывога...

- Ці надоўга? - праз слёзы пытала маці.

- Хто ведае, усе мы пад богам ходзім, - сцінаў плечы, калаціўся бацька.

Паколькі наша маці была родам не з Вялікага Бору, а з далёкага Бабчына, то радню яе мы не ўсю ведалі, бачылі. Яе маці, наша баба Надзя, памерла, калі мяне яшчэ і на свеце не было. Пра матчынага бацьку, нашага яшчэ аднаго дзёда, Міхайлу, мы таксама мала што ведалі, бо маці не любіла пра яго расказваць. Ведалі мы добра хіба яе братоў - Паўла і Пятра, якіх яе маці нарадзіла ўжо ад айчыма ў Рудзеньцы. Мо таму, што раслі яны сіротамі, вучыліся ў горадзе і часта прыязджалі да нас у вёску. Павел і Пятро былі двайняты, але адзін на аднаго мала падобныя: Павел - чарнявы, рослы, Пятро - белавалосы, каранасты. Іх любіў наш бацька ды і ўсе мы. Шкадавалі іншы раз, што мала чым можам ім памагчы, аблегчыць іх жыццё ў горадзе. Але з пачаткам вайны ўсякія сувязі з хлопцамі ў нас згубіліся. Ці не пайшлі і яны, як і многія тады, на вайну? Хоць ім яшчэ і не споўнілася па васямнаццаць год, аднак жа... Хлопцы Павел і Пятро былі камсамольцы, выхаваны ў перадавым рэвалюцыйным духу, і каб сядзець дзесьці, не пайсці бараніць родную зямлю, на якую напаў вораг, не маглі. Гэта мы ведалі... Была яшчэ ў маці зводная сястра Марыля, яна была замужам за Хацімчанкам, які кульгаў на адну нагу і жыў непадалёку, на станцыі Аўрамаўская. Але ў яе таксама была вялікая сям'я, шасцёра дзяцей, і яна рэдка ў нас бывала. Ды і мы ў яе - не было як гасцяваць, ледзь канцы з канцамі зводзілі і яна і мы. Гэта што датычыць рудзеньскай радні. Што ж

да бабчынскай, то яна была далёка – кіламетраў за трыццаць пяць ад нас. Там у маці жылі дваюрадныя і траюрадныя браты Мятліцкія, жыла цётка і яшчэ хтосьці, каго мы не ведалі. Да вайны разоў колькі сёй-той прыезджаў да маці, ездзіла і яна з бацькам разоў колькі туды, але без нас, дзяцей. Таму калі зімою завітаў да нас незнаёмы чалавек, – у кажуху, валёнках, шапцы-зімоўцы і з вінтоўкаю – мы перапалохаліся: хто гэта? Аказалася, наш дзядзька, матчын дваюрадны брат.

– Я ў паліцыі служу, – сказаў ён маці.

– Ты – у паліцыі? – здзівілася, не паверыла маці.

– Так. А каб ты не задавала лішніх пытанняў – скажу: пакуль што ў паліцыі...

– Што эта значыць – «пакуль што ў паліцыі»? – не зразумела маці.

– Ну во, – усміхнуўся дзядзька, паказаўшы роўныя белыя і прыгожыя – на ўвесь рот – зубы. – Ёй разжуй ды яшчэ і на язык пакладзі... А можа, я не магу эта сказаць, права не маю? Рызыкаю ж жыццём. І не толькі сваім, а і жыццём дзяцей, жонкі. Ты б лягчэйшае што спытала, скажам, чаму я тут, у тваім Вялікім Бары, апынуўся?

– Ну-ну, – як бы падахвоціла яго маці. – І эта я не ведаю. Але ты не кажаш, усё загадкамі нейкімі гаворыш.

– Бо час такі. Чым менш ведае чалавек, тым яму лепш.

Але потым, скінуўшы кажух і шапку і сеўшы за стол, выпіўшы чарку, якую маці дзесьці, выскачыўшы з хаты, пазычыла, раскажаў, чаму апынуўся ў Вялікім Бары.

– Начныя госці тут у вашым лесе е. Во нас і прыгналі, кеб іх палавіць...

І, прыжмурыўшы вока, дадаў таямніча:

– Разумееш, трэба, кеб яны дурнямі не былі, уведалі пра эта. Са сваімі ў мяне там, у Бабчыне, сувязь е. А з вашымі... Словам, ты жывеш тут, павінна сёе-тое ведаць. І мяне разумець. Памагчы...

– Уцягваеш ты мяне, – сказала, уздыхнуўшы, з роздумам маці. – Калі што якое... Не пашкадуюць... і мяне, і дзетак...

– Калі што якое, я табе нічога не казаў... – як бы працягнуў думку маці сваяк. – І ты нічога нікому не казала... Разумееш?

– Разумець-то я разумею, а во як зрабіць? Хіба Івану, мужу свайму, скажу...

– Кажы каму хочаш, абы тым, што ў лесе, стала пра ўсё вядома.

І хоць у нашай хаце не было нікога чужога, адны мы, дзеці, дадаў ужо цішэй, амаль на самае вуха:

– Рана-раненька, чуць свет нападаць будзем...

Дзядзька выпіў яшчэ чарку ці дзве, заеў гарэлку гарачай – з печы – капустай і, развітаўшыся, пайшоў.

Пайшла, трохі счакаўшы, з хаты кудысьці і маці.

Увечары, калі вярнуўся з Аўрамаўскай бацька, расказала яму пра прыезд сваяка і тое, што ён ёй сказаў.

– А ты што? – спытаў у маці бацька.

– Да Шлёгавых збегала... Карпавай жонцы перадала... – прызналася маці бацьку.

Якіх толькі не перабывала за вайну ў нашых лясах, ды і ў Вялікім Бары партызанаў! І тых, каго скідвалі з самалётаў з Масквы, і тых, што прыходзілі папраўняцца, гаіць раны з Украіны, і сваіх, беларускіх – мясцовых.

Сваіх, мясцовых, у нас не баяліся. Іх усе ведалі, у вёсцы жылі іхнія жонкі і дзеці і таму да сур'эзных канфліктаў між тымі, хто ў лесе, і тымі, хто там не быў, не даходзіла. Урэшце разумеліся, ладзілі. Калі нявыкрутка была, хавалі адзін аднаго, папярэджвалі аб небяспецы. А то і памагалі чым толькі маглі.

Куды горш было з чужымі, прышлымі. Яны не ведалі нашых умоў, нічога нікага не хацелі разумець. Іх усе – і тыя, што жылі ў вёсцы, і тыя, што былі ў лесе, баяліся. Здаралася і такое – мясцовыя партызаны ўцякалі, сыходзілі з нашых лясоў, калі з'яўляліся чужыя. Ці «заміралі» – не выяўлялі ніякай актыўнасці. Бо чужыя (партызаны называлі іх «дзікімі») патрабавалі зліцца з імі, разам ваяваць. Нашы гэтага не хацелі. Ісці далёка ад дому, рызыкаваць, калі можна і без гэтага пражыць... Ды і чужыя, як правіла, не шанавалі мясцовых – мабілізаваўшы іх да сябе ў атрад, кідалі ў першы ж бой, і яны, як правіла, гінулі. Тое ж было і з мужчынамі, калі іх забіралі, прыйшоўшы ў вёску. Таму мужчыны таксама хаваліся ад такіх

мабілізацый. У лесе, у хлявах, на гарышчах ці ў стагах сена. І бацька наш таксама гэтак хаваўся. Ладаваў торбу харчамі і знікаў. Ніхто не ведаў куды. Нават маці...

З'яўляўся зноў дома ён нечакана, зарослы, худы. І нікому не гаварыў, дзе ён усе гэтыя дні быў...

Прышлыя партызаны таксама былі розныя. Былі такія, што хадзілі пешкі – у цывільнай вясковай адзежы, парваных, прапаленых святках, ватоўках. Былі і апранутыя ў цёплыя кажухі, валёнкі, з аўтаматамі. Былі і на конях, як, напрыклад, даватараўцы ці каўпакоўцы. Ці сабураўцы – тыя ехалі праз вёску на санях, з гармонікамі і чырвонымі сцягамі. І каго-каго, а новае нямецкае начальства – старастаў, паліцаяў – вынішчалі, расстрэльвалі на месцы...

З тых партызанаў, што заходзілі да нас у хату, найбольш запомніўся адзін – ён глуха ўвесь час кашляў і надта ж любіў пасядзець з бацькам за сталом, пагаманіць. Быў ён з нашае вёскі, працаваў калісыці гэтак жа, як і бацька, у лесспрамгасе. Звалі яго Яўмен. І прыйшоўшы іншы раз да нас звечара, ён праседжваў усю ноч да самай раніцы. Тады толькі кіраваўся зноў у лес. Ён быў упэўнены, што вайна хутка скончыцца і перамогуць не немцы, а Саветы.

– Крута яны з людзьмі абыходзяцца, – казаў ён. – А людзі этага не любяць. Ласкай заўсёды можна ўзяць больш, чым сілаю. Дарэчы, і бальшавікоў за эта неўзлюблі...

– Як ты можаш такое гаварыць? – спыняў Яўмена бацька. – Ты ж у партызанах...

– У партызанах, а не ў бальшавіках, – парыраваў бацькаву заўвагу Яўмен. – Эта не адно і тое ж. Я, скажам, супраць калгасаў, а бальшавікі за калгасы. Яны любяць Сталіна, а я – не... А што зброю ўзяў, ваюю з немцамі, дык я зямлю абараняю сваю ад акупантаў, чужынцаў. І здаецца мне, паразумнеюць бальшавікі. Як вайна скончыцца, немцаў прагонім – адменяць яны калгасы. І арыштоўваць, высылаць людзей так не будуць, як арыштоўвалі, высылалі. Пабачыш во!

Запомніліся і іншыя партызаны. Асабліва тыя, што на гарышчы ў нас жылі, хаваліся па некалькі сутак там – зусім малады, суровы Кірыла, зарослы чорнаю, што мятла, барадою

Рыгор, паранены ў нагу Саўка... І стары яўрэй Іцка, што хаваўся за лежаком ледзь не ўсю зіму. Можна, таму, што і есці я ім на гарышча насіў і, калі паліцаі ці немцы ў вёсцы паяўляліся, папярэджваў, каб хаваліся ці ўцякалі...

Немцы прыязджалі ў нашу вёску часта. І кожны раз, наведваючыся, пакідалі аб сабе памяць. Нядобраю памяць. Гэта першы раз яны толькі старасту прызначылі і, больш нічога не зрабіўшы, паехалі. А потым заўсёды каго-небудзь арыштоўвалі, забіралі з сабою ў Хойнікі ці стралялі тут жа, у Вялікім Бары. Першага яны застрэлілі Міцьку. Быў такі ў нашай вёсцы чалавек. Маленькі ростам, усё адно яго хлопчык, але надта шустры. Ён, нікому нічога не кажучы, збегаў у Хойнікі і заявіў там, што ў нашым лесе поўна партызанаў, жыць проста не даюць. Вось немцы і прыехалі, каб іх палавіць, парадак навесці. Праўда, як высветлілася, ніхто ў вёсцы ні пра якіх партызанаў нічога не чуў. Па адным прагналі немцы людзей праз воласць, у кожнага пыталі, ці ведае ён хоць што пра партызанаў. Ніводзін чалавек не прызнаўся, што ведае, чуў. Вось тады немцы і застрэлілі Міцьку як даносчыка, які няпраўду кажа.

Потым яны яшчэ людзей стралялі. Асабліва мужчын... І па два, па тры чалавекі, і па больш. Прыязджалі, акружалі вёску, зганялі ўсіх да воласці і там учынялі расправу. Звычайна, на ноч у нас яны не заставаліся. Наляталі, як груганы, зранку ці ўдзень, рабілі, што ім хацелася, і ад'язджалі. Але бывалі выпадкі, што немцы і начавалі. Неяк нават у нашай хаце. Нанеслі саломы, паслаліся на падлозе і спалі. Перад гэтым, праўда, кулямёт на печы паставілі і навялі яго на адно з акон, тое, што на лес выходзіла. І вартавога ля кулямёта паставілі, каб не спаў і пільнаваў. Ох, папахваляваліся ж мы ў тую ноч! Ды і не толькі ноч, а яшчэ звечара. Бацька, як і заўсёды ў такіх выпадках, дома не начаваў – некуды збег, пачуўшы, што немцы ў вёску едуць. Маці адна з намі, дзецьмі, дома была. Якраз у печы паліла. То немцы прымусілі яе самы вялікі, які толькі быў у хаце, чыгун бульбы налупіць і ў печ варыцца паставіць. А потым курыцу дзесьці злавілі, галаву ёй адсеклі і прынеслі ў хату, каб маці яе апчыпала, прыгатавала на вячэ-

ру. Маці абсмальваць яе ўзялася, на вілы начапіла ды ў печ, у агонь. Мусіць жа, рукі ў яе калаціліся, бо курыца ўпала з вілак. І тады немцы, загергетаўшы, да маці кінуліся, думалі, што знарок яна гэта зрабіла. Ледзь не забілі. Але маці вопытная гаспадыня была, выграбла курыцу з агню...

Калі бульба ды курыца зварыліся, немцы селі за стол вячэраць. Пілі шнапс, елі сала, бульбу і курыцу і, што нас асабліва здзівіла, гучна псавалі паветра. І рагаталі на ўсю хату, нешта расказваючы наўзахапкі адзін аднаму. Асабліва тоўсты, лысы, з круглаю, што качан капусты, галавою стараўся...

Нас, дзяцей, ды і маці з хаты ў той вечар нікуды не выпускалі. Нават па пільнай патрэбе за хлеў, казалі, каб, калі прыпрэ, усё ў сенцах рабілі...

Ноч тую, як потым прызнавалася, наша маці вачэй ні на хвіліну не звяла. За бацьку баялася: раптам ён падумае, што немцаў у вёсцы няма ды дадому прыйдзе. Што немцы зробіць з бацькам? Ды і з усімі намі?..

Калі надышла вясна, а потым неўзабаве і лета, людзі не чакалі больш прыезду немцаў. Як толькі бачылі іх на грэблі ці чулі, што едуць – уцякалі хто куды, а найчасцей – у балоты, лясы. І сядзелі там, аж пакуль не пакідалі Вялікі Бор, не ехалі назад у Хойнікі чужынцы. Адноўчы, калі асабліва многа людзей паўцякала, немцы пайшлі ў лес, пачалі яго працэсваць. І каго знаходзілі – забівалі. А дзяцей нашай суседкі, здаецца, Матруны – трое – знайшоўшы ў балоце, нават цесакамі парэзалі...

Помню, як у той дзень, пад вечар везлі з лесу забітых на вазах і на пясок капала, сцякала кроў. А людзі, паздымаўшы з галаваў шапкі, хусткі стаялі ля весніц – уся вёска выйшла тады на вуліцу – і хрысціліся, плакалі...

У Вялікі Бор завіталі зусім не знаёмыя нам вайскоўцы – у тытунёвага колеру шынялях, замест касак – пілоткі. І гавораць не па-нямецку, сёе-тое нават зразумець можна. І не старасты, паліцаяў слухаюцца, а, наадварот, да іх пайшлі ў двары, каб на вячэру сабе харчоў набраць. Хто гэта такія?

Высветлілася неўзабаве – гэта прыехалі славакі.

Пасялілі ўсіх іх па хатах. І да нас пяць чалавек прыслалі. На першую ж вячэру яны запрасілі і ўсю нашу сям’ю за стол. Вылілі з кацялкоў у міскі добра засквараны свінінай крупнік, нарэзалі лустамі хлеба. І чай з цукрам падалі. Наша маці – бацькі дома не было, як заўсёды, хаваўся, – падала сваю бульбу з гуркамі і капустаю. І яны, славакі, і мы панаядаліся, як на Дзяды. Славакі расказалі нам, што яны хоць і салдаты, але не ваююць з рускімі. Іх немцы ставяць ахоўваць чыгунку, пасылаюць нарыхтоўваць лес. Яны надта ж прасілі маці, каб хто-небудзь папярэдзіў партызан, маўляў, няхай тыя не нападаюць на іх.

– Мі – славяне і ві – славяне, – тлумачылі яны маці. – Мі – браты...

І, каб пераканаць нас, што яны не ворагі, даставалі з кішэняў здымкі, паказвалі сваіх жонак, дзяцей. Спаць паўкладваліся ўсе, нават варты не выстаўлялі на ноч. І нас пускалі з хаты, куды каму трэба было.

Пажылі славакі ў нашай вёсцы з тыдзень, потым іх перавялі на станцыю Аўрамаўскую. Удзень яны ездзілі ў лес, ваявалі і тралявалі дрэвы, а ўвечары наладжвалі танцы. На тыя танцы хадзілі нашыя дзяўчаты і маладухі. На Аўрамаўскай таксама гэтак жа славакі жылі, аж пакуль аднойчы не перайшлі амаль усе ў лес, у партызаны. Як выявілася пасля, яны не так нарыхтоўвалі драўніну, як шукалі сувязі з партызанамі. І калі такую сувязь наладзілі, перабілі нямецкую ахову – і толькі іх і бачылі.

Падзея гэтая доўга абмяркоўвалася ўва ўсім нашым наваколлі.

Восень, зіма, вясна, лета... Зноў восень, зіма, вясна... Здаецца, не так і багатая мінула часу, а колькі ўсяго перажыта! Ды і ўбачана!

У Вялікім Бары з’явіліся пустыя хаты, бязлюдныя двары: каго забілі немцы, каго – партызаны, хто сам сышоў у лес ці з’ехаў у іншую вёску. Трупы пастраленых знаходзяць цяпер

у алешніку, балотах і звозяць на могількі. Не разбіраюць, хто з іх партызан, хто паліцай...

У дварах амаль няма жыўнасці – кароў, свіней, авечак, кураў. Палавілі і паелі. Калі не самі велікаборцы, дык тыя, хто сюды прыезджаў і прыходзіў. Усюды ў хатах нішчымніца – бульба, ды і той не ў кожнага хапае.

Пачалася сяўба, але сеюць не ўсе – няма чым, ды і невядома, ці дажывеш да новага ўраджаю.

Начныя госці кожную ноч калапмацяць людзей. А ўдзень прыезджаюць немцы. І ніхто не верыць, што ў людзей няма чаго даць. Настаўляюць рулі вінтовак, карабінаў, аўтаматаў, пісталетаў да грудзей і патрабуюць: «Дай!» Каму ежу, каму адзежу, каму невядома што...

Гвалцяць дзяўчат, жанчын. Прычым часта на людзях, дзе каторую зловяць, спасцігнуць...

Словам, бяспраўе. І скардзіцца, шукаць управы... дзе? у каго?..

Людзі сталі худыя, знерваваныя. Як толькі што – сварачца, крычаць... І ўжо не берагуць адзін аднаго, не абараняюць, як было раней. Кожны перш за ўсё пра сябе дбае – яму б не загінуць, выжыць...

Так, вайна ёсць вайна...

Не было ўжо Сапаненкі – яго захапілі ўночы ў пасцелі партызаны, вывелі разам з новаю жонкаю на гароды і расстралялі. Знайшлі іх толькі, калі растаў снег...

Не жыў у вёсцы і Іван Рачанка – пераехаў у Хойнікі, захапіўшы з сабою бацьку і братоў. Дома, у вёсцы, засталася толькі яго маці. Але і яна доўга без сыноў не пражыла. Адноўчы, зноў наведаўшыся ў вёску, немцы пачалі выганяць усіх з хат, загадвалі ісці да воласці. Мархута ўзялася тлумачыць немцам, хто ў яе сыны, маўляў, яны носяць зброю, начальнікі. Немец не зразумеў, відаць падумаў, што сыны яе партызаны. І застрэліў Мархуту проста ў хаце.

Хадзіла глядзець на забітую Мархуту мая маці, хадзіў і я. Ляжала яна на падлозе, галавою ў кут, дзе быў сметнік, стаялі вілы і качарга, тварам уніз, і з-пад яе лужаю расцяклася чырвоная, аж чорная, кроў...

Хаваць сваю маці прыязджалі з Хойнікаў Іван з бацькам і братамі. І калі пакідалі Вялікі Бор, пакляліся адпомсціць за смерць маці...

З гэтага дня немцы пачалі наведвацца ў вёску як не што-дзень. Прыязджалі, зганялі людзей да воласці і стралялі ці забіралі з сабою то аднаго, то другога, а то і па некалькі чалавек адразу...

Мой бацька ўжо амаль не жыў у вёсцы. Прыходзіў толькі па харчы ды пераапрацуцца ў што-небудзь чыстае. І тут жа ўцякаў... Гэтак рабілі і іншыя мужчыны. У вёсцы заставаліся толькі жанчыны ды дзеці. Але і яны, калі чулі, што едуць немцы, уцякалі хто куды.

Неяк, прачнуўшыся і пачуўшы, што ў вёску едуць немцы, я схапіў бацькаву ватоўку і таксама кінуўся ўцякаць. Спярша за хлеў, потым па разоры дабег да паплавоў і шуснуў у лазняк... Лазняк быў густы, не прадрацца, да таго ж увесь у вадзе. І я, расхінаючы яго рукамі, ішоў, пакуль хапіла змогі. А тады спыніўся, стаўся ля купіны.

Колькі я прабываў там, у лазняку? Мабыць жа, не вельмі доўга, бо вада была халодная і я аж сцінаўся, калаціўся. Вядома ж, захацеў есці. І, падумаўшы, што немцаў няма ў вёсцы, паехалі ўжо, а можа, і не прыязджалі зусім, падаўся дадому... Па лазе, потым па поплаве, па разоры... Пастаю, паслухаю, ці не чуваць падазронах гукаў, і зноў іду...

Калі я прыйшоў у двор, маці стаяла ля хлява. Яна схапіла мяне на рукі, заплакала. І помню, сказала:

- На свеце е бог...

Толькі дома, у хаце, калі я пераапрануўся ў сухое і залез на печ грэцца, яна расказала, у чым справа. Аказваецца, калі я ішоў па поплаве, мяне ўбачыў немец, што быў у нашым гародзе – яго паставілі вартаваць, каб з лесу не напалі партызаны. Ён прыйшоў у хату і спытаў у маці, ці ўсе яе дзеці дома. Яна сказала: «Усе». Тады ён узяў маці за руку, павёў да хлява і паказаў на мяне.

- Кіндар, – сказаў ён.

Але маці, не ведаючы, што можа са мною зрабіць немец, пачала пераконваць яго, што гэта не дзіця, а пень.

– Дуб стаяў, яго зрэзалі. А пень падпалілі, – тлумачыла яму, і тады немец, скінуўшы з пляча карабін, пачаў цэліцца...

Маці ўпала на калені, пачала прасіць, маліць немца не страляць.

– Эта кіндар, мой кіндар, – прызналася яна немцу.

Немец не стаў страляць, пайшоў з двара...

Ён вярнуўся да нас, калі я ўжо ляжаў на печы і адаграваўся. І надта ж хораша ўсміхнуўся, убачыўшы мяне – няйнакш, ён і сам быў задаволены, што не стрэліў, не пазбавіў жыцця ні ў чым не вінаватага яшчэ аднаго чалавека...

У чэрвені сорак трэцяга года – якраз на Ушэсце – фашысты спалілі Вялікі Бор. Увесь, да апошняй хаты, да апошняга хлява...

Я добра помню той дзень. Прачнуліся мы рана, вельмі нават рана, яшчэ толькі ўзыходзіла, паказвалася з-за лесу сонца. Прачнуліся ад страляніны. Некалькі чалавек, якія начавалі ў вёсцы, на світанні памкнуліся назад у лес, як гэта і зазвычай было. Выбеглі за хлёў на гароды, а там – немцы. Калі яны прыехалі, калі акружылі вёску, ніхто не заўважыў. Сёй-той, не разабраўшыся, што вёска акружана, паспрабаваў уцякаць. Па іх адкрылі немцы стральбу...

Яшчэ праз нейкі час паліцаі і нейкія ў чорным адзенні – пасля мы даведаліся, мадзьяры – пачалі аббягаць хаты, выганяць усіх, хто там быў, на вуліцу, гнаць да воласці. Там, калі сабраліся людзі, ягамосць у цывільным – худы, бледны, і доўгі, што гліст, аб’явіў на рускай мове:

– Здесь будут вестись боевые действия. Немецкое командование, во избежание жертв среди мирного населения, решило на время выселить вашу деревню. Когда боевые действия прекратятся, вы сможете беспрепятственно вернуться. Дается час на сборы. Взять с собой самое необходимое – воду, еду, одежду. Остальное всё оставить...

– А з каровамі, свіннямі, авечкамі што рабіць? – пачалі людзі задаваць пытанні.

– Всё оставить, ничего не брать! Здесь останутся солдаты, они досмотрят за всем...

Але, параіўшыся па-нямецку з афіцэрамі, што купкаю сталі на ганку воласці, праз хвіліну адмяніў свой апошні загад:

- Нет, - закруціў ён галавою, - я опшибся... Всю живность нужно выгнать из сараев в общее стадо. Его погонят отдельно те, кому это будет поручено. Итак, - закрычаў раптам худы і доўгі, - вам даёцца час на сборы. Всего час! Запомнили? - і, не чакаючы, што яму адкажуць, загадаў: - Прошу не нарушать приказ. Кто не подчинится, не явится сюда через час - того ждёт наказание...

Бацька наш якраз у тую ноч быў дома. Дакладней, не паспеў уцячы з сяла. І таму камандаваў маці, што браць з сабою, а што - не.

- Навошта ж цягнуць ета, хай астаецца, - падказваў, дыктаваў ён маці.

- Ты верыш, што вернешся сюды? - здзіўлялася маці.

- Не, я фашыстам ніколі не верыў і не веру. Але ж і цягнуць усё на сабе...

Узялі самае неабходнае - ежу, ваду і некалькі клункаў з пасцелямі, адзежай. Астатняе пакінулі ў хаце.

- Што будзе, тое будзе, - махнуў рукою бацька.

Нейкі час думалі, што зрабіць з курыцай, якая толькі што вывела куранят. Урэшце, Коля вынес яе пад навес сцёбкі, насыпаў пшана і наліў у патэльню вады.

- Калі праз некалькі дзён не вернемся, - сказаў ён, - то тут, на волі, яны не прападуць.

Роўна праз гадзіну мы былі ля воласці. Там ужо сартавалі людзей. Старых, сляпых, кульгавых і хворых адводзілі ўбок, маўляў, іх на машыну забяруць, падвязуць. І вузлы вялікія таксама адбіралі, супакойваючы людзей: і ім месца на машынах знойдзецца. Выводзілі, забіралі з натоўпу і мужчын - ім даручалася гнаць статкі, весці наладаванья рознай салдацкай амуніцыяй веласіпеды. І калі сарціроўка была закончана, загадалі рушыць па дарозе на Аўрамаўскую.

- Там поезд вас ожидает. Погрузитесь - и мы отвезём вас в безопасное место, - аб'явіў зноў той доўгі і худы.

Ішлі марудна, паволі, расцягнуўшыся больш як на кіламетр па дарозе. Ззаду і па баках нас акружалі немцы, мадзьяры,

паліцаі. І мужчыны, якія кацілі наладаванья рознай вайсковай амуніцыяй веласіпеды. Кароў, авечак, свіней гналі таксама па дарозе за намі ўслед. Яны рыкалі, вішчалі, бляялі...

Калі выкіраваліся на грэблю, нехта азірнуўся назад і крыкнуў у адчаі:

– Сяло наша гарыць!

Людзі як па камандзе пачалі азірацца – сапраўды над Вялікім Борам уздымаўся дым. І не ў адным месцы, а адразу ў некалькіх. Чорны, з жаўцізнаю, густы – на ўсё неба.

Натоўп спыніўся, замёр. І тады як бы спахапіліся немцы, мадзьяры – закрычалі, загалёкалі і пайшлі з аўтаматамі на натоўп, узяліся штурхаць рулямі аўтаматаў, піхаць людзей...

Натоўп зноў паволі рушыў...

Ноч мы правялі на Аўрамаўскай у лесе, чакаючы цягніка. Але яго не было, відаць, як гэта здаралася ўжо, партызаны падарвалі палатно чыгункі на нашым перагоне. І таму раніцаю, калі ўзышло, заіскрылася сонца, нам загадалі дабірацца пешкі да Васілевіч. Гэта каля сарака кіламетраў.

Зноў, расцягнуўшыся па дарозе, рушылі. Той дзень, помню, быў сухі, спякотны. І, прайшоўшы кіламетраў з дзесяць, без перадыху, па гарачыні, людзі пачалі падаць, валіцца з ног, асабліва дзеці. Згаладаліся ж за вайну, аслаблі.

Зрабілі прывал. І зноў, зноў ішлі...

Да Васілевіч дабраліся на заходзе сонца. Там, на станцыі, нас чакалі ўжо вагоны. Таварныя, з кратамі на вокнах. Пазаганялі нас усіх туды. Ад стомы мы проста валіліся з ног, падаў кожны, дзе стаяў. Таму, можа, не адразу зразумелі, што вагоны з намі прычапілі да цягніка, што мы ўжо не стаім, а едзем... Куды, чаго?

Дзверы вагона адчынілі толькі пад вечар наступнага дня. І па вагонах пранеслася чутка, яго мы ў Лунінцы. Не ўсе ведалі, далёка гэта ад нашага Вялікага Бору ці не, але тыя, хто ведаў, сказалі: далёка, некалькі сот кіламетраў.

– Куды ж нас вязуць? – пыталі людзі адзін у аднаго.

На жаль, на гэтае пытанне ніхто нічога пэўнага не мог адказаць, бо і не ведаў. А той, хто ведаў, маўчаў...

У Лунінцы мы стаялі з гадзіну. Ахова эшалона дазволіла набраць на станцыі вады, схадзіць у туалеты.

І зноў пазачынялі ў вагонах дзверы, цягнік рушыў далей.

Гэты раз цягнік спыніўся ў Брэсце, потым – у Беластоку... У Беластоку прыпынак быў доўгі. Выгрузіўшыся з вагонаў, жылі там некалькі тыдняў – пад адкрытым небам, за калючым дротам: маці і бацькі нашы асобна, мы, дзеці, – асобна. Кожны дзень нас ганялі то ў лазню, то стрыглі, то на розныя праверкі да ўрачоў. У каго знаходзілі якую немач, ставілі на лоб пячаць – і ён ужо не вяртаўся назад у лагер. Кармілі нас рэдкай, як вада, баландой, спалі мы на драўляных нарах пад звычайнымі навесамі – ну, рыхтык, як на базары на сталах. Потым нас, дзяцей, агледзеўшы мо па сто разоў кожнага, злучылі са сваімі бацькамі, зноў пагналі на станцыю, загадалі грузіцца ў такія самыя таварныя вагоны, у якіх мы кагадзе ехалі. І зноў павезлі...

Чым далей мы ад'язджалі ад дамоўкі, тым змрачней рабілася на душы. Маці аж знебылася за дарогу, пахудзела. Ды і бацькі было не пазнаць. Падцягнуўшыся на руках да акна і паглядзеўшы ў яго, ён паведамляў час ад часу:

– Па Польшчы едзем... Мусіць, у Нямеччыну нас вязуць...

І апускаўся на падлогу, сядзеў моўчкі, падкурчыўшы пад сябе ногі.

Маці не маўчала.

– Трэба было ў лес, у партызаны ўцякаць, – казал яна.

– Я-то мог. Але ж што з вамі немцы зрабілі б? – задумаўся бацька.

– І нас бы ў лес забраў...

– Кеб жа можна было так. А то ж... Не бралі з жонкамі, дзецьмі ў лес.

– Але ж і так...

Так мы ехалі. Куды? Чаго?..

Неяк, падлезшы да акна і паглядзеўшы ў яго, бацька быццам выдыхнуў:

– Нямеччына ўжо, Германія...

Большыя нашы – Коля і Пятро – таксама захацелі паглядзець, што там убачыў бацька, якая яна, тая Германія. І я папрасіўся, каб падсадзіў мяне бацька да акна.

– Нагледзішся. Ачарцянее яшчэ...

Але ўзяў мяне на рукі, падсадзіў да акна. Нічога асаблівага я не ўбачыў. Абсаджаная дрэвамі дарога, поле, засеянае буракамі, некалькі цагляных, крытых чырвонай чарапіцай, домікаў удалечыні. Вось і ўсё...

Калі бацька адарваў мяне ад акна, ссадзіў зноў на падлогу, я спытаў у яго:

– А па чым ты пазнаў, што ета Германія... Нямецчына?

– Па надпісах на станцыях, – адказаў бацька.

Цягнік раптоўна спыніўся, заляскалі буферы, адчыніліся дзверы, і нам загадалі выгружацца.

Быў свежы летні ранак. Толькі што прайшоў дождж і ўсюды было мокра, нават сям-там расцякліся лужыны. Пастроіўшыся ў шарэнгі па два чалавекі, мы стаялі некаторы час, з цікавасцю разглядаючы пафарбаваную ў зялёны колер сетку агароджы ля будынка вакзала, сам вакзал, ля якога хадзілі людзі. Былі яны апрануты ва ўсё крамае – мужчыны галоўным чынам у чорнае, жанчыны ў светлае, квятастае. Многія ў руках трымалі парасоны. І абуты ўсе былі ў туфлі, чаравікі.

Наша ж калона выглядала вельмі бедна. Амаль усе босыя, у палатняных портках, кашулях. Хіба ў жанчын сёе-тое крамае было, але і яно за дарогу змялася, забрудзілася.

З вакзала нас павялі ў цагляны будынак, што быў непадалёку. Як выявілася, гэта была лазня. Загадалі ўсім распрануцца нагала, адзежу здаць у камеру для дэзінфекцыі, а самім – мужчынам, жанчынам, дзецям – ісці мыцца.

Вядома, лазня з дарогі – гэта добра, прыемна. І мы, здаецца, ніколі з такой ахвотаю не мыліся, як тады...

І зноў дарога. Цяпер ужо на прычэпе трактара, куды загадалі нам – нашай сям’і і яшчэ некалькім – пагрузіцца. Спырша па горадзе – шматлюдным, вірлівым, потым па шашы, якая з двух бакоў была абсаджана чарэшнямі, яблынямі, грушамі. З

цікавасцю мы разглядалі палі, засеяныя макам, гарохам, буракамі. Палі былі чыстыя, без пустазелля і роўня-роўня, што стол. Зрэдку трапляліся домікі – цагляныя, акуратныя. Ніхто нам нічога яе казаў, куды нас вязуць, і гэта надавала нашай яздзе таямнічасць.

– У лагер, мусіць, нейкі, – строіў сёй-той здагадкі.

– А можа, на ферму якую, працаваць, – выказвалі сваё меркаванне іншыя.

Мо гадзіны праз дзве такой язды трактары – а іх было пяць – збочылі з шырокай, абсаджанай садовымі дрэвамі шашы на вузейшую – яна перасякала шырокую шашу ля чырвоных будынкаў, што стаялі купкаю ў зялёных прысадах. Ля аднаго з такіх будынкаў – двухпавярховага, доўгага – спыніліся. Тут чакала нас некалькі чалавек, як потым выявілася, аканом, перакладчык і два як бы брыгадзіры. Яны і паведамілі нам, што нас купіў пан, каб працавалі на яго ферме і полі.

– Вас будуць карміць, – сказаў перакладчык, высокі, добра апрануты. – Будуць і адзенне даваць, грошы. Але будуць і многае патрабаваць. Па-першае, каб там, дзе вы будзеце жыць, быў парадак. Без згоды начальства не мае ніхто права пакідаць ферму. Працоўны дзень пачынаецца ў восем гадзін і канчаецца таксама ў восем. Шэсць дзён вы працуеце, сёмы выходны. Ці будуць да мяне і да іншых вашых начальнікаў пытанні?

Пытанні, вядома, былі. І на іх папераменна адказвалі то аканом – невысокі, з бародкай і палкай у руцэ стары, то два іншыя, апранутыя ў плашчы і капелюшы змрачнаватыя тышы.

Потым, калі ўсё, што каго цікавіла, высветлілі, нам загадалі выгрузіцца з калымаг – прычэпаў трактароў і павялі ўладкоўваць жыць.

Нашай сям’і дасталіся асобныя дзве каморкі на першым паверсе, чаму наша маці вельмі ж узрадавалася...

– Можа, і нічога, – сказала яна, – хоць адпачнём з дарогі.

Але адпачыць ніхто нам не даў – у той жа дзень, як толькі паабедалі, усіх дарослых і нават нашых Колю і Пятра, пагналі на працу.

Пачалося нашае жыццё на ферме ў пана. Кожны дзень усіх нас будзіла сірэна. Усхопліваліся з пасцеляў, беглі ўмывацца,

потым спяшаліся на кухню. Там ужо стаяла на сталах ежа – звараная бульба ці нейкая каша. Елі яе, запівалі жалудовай кавай ці чаем і разыходзіліся хто куды: хто на ферму, хто ў поле, а мы, дзеці, заставаліся дома. Нам, дзецям, гэтак жа, як і дарослым, не дазвалялася пакідаць ферму, куды б там ні было ісці. І мы гулялі ў сябе дома ці ішлі туды, дзе жылі іншыя нашы аднавяскоўцы. І, вядома ж, чакалі сваіх мам, бацькоў, калі яны прыйдуць на абед.

Пасля абеду зноў нейкія гулі і чаканне вячэры, калі з поля ці фермы вернуцца бацька і маці, раскажуць, дзе яны былі, што рабілі, бачылі. А то і ласункаў прынясуць – жменю гароху, макаўку, яблык ці грушу.

Лета між тым адыходзіла, дні станавіліся ўсё карацейшыя і карацейшыя. Сонца амаль не паказвалася – блісне з-за хмар, і зноў схавецца. Усё часцей і часцей лілі дажджы. З дарогішашы нельга было ступіць на зямлю – яна ліпла да ног – не выцягнуць. А самае галоўнае – халадала. Не толькі на вуліцы, але і ў нашым бараку. Ішла восень, за ёю – зіма. Адзення нам, дзецям, нікага не давалі, што хочаш, тое і насі. А з дому ж нічога цёплага не ўзялі. Не было асабліва чаго браць. Ды і каб было, колькі чаго на сабе панясеш. І так добра, яго хоць жывыя дабраліся ў гэтую чортаву Нямецчыну. І таму здараліся дні, што мы, дзеці, не вылазілі з пасцеляў.

Толькі калі зноў пачало паказвацца сонца, цяплець, мы сталі выбягаць на вуліцу. Спярга на некалькі хвілін, потым і на гадзіну-дзве.

На ферме ў пана не адны мы, беларусы, жылі. Жылі тут і палякі. Ды і некалькі нямецкіх сем'яў таксама. Палякі жылі ў асобным бараку, а немцы кожны асобна ў невялікім цагляным доміку. У нямецкіх сем'ях былі дзеці. Але яны з намі, чужынцамі, не хацелі знацца. Ды ім вельмі і не было калі – зранку, сеўшы на веласіпеды, яны ехалі ў школу, потым, вярнуўшыся, рыхтавалі ўрокі, чыталі кніжкі. У нас усяго гэтага не было. Праўда, клопатаў і нам хапала. Асабліва мне. Два ж меншыя браты – Іван і Грышка – на мне былі, і мне трэба было за імі глядзець. Бо Коля і Пятро хадзілі ж працаваць штодзень разам з маці – лапацілі зерне на таку, выкідвалі з хлявоў гной, вазілі яго на поле...

Бацьку ж нашага прызначылі даглядаць авечак. І ён суткамі таптаўся на ферме. Асабліва зімою, калі трэба было тры разы на дзень даць авечкам корму, напаіць. Ды і вясною, як акот пачаўся. Было ж у пана авечак больш за чатыры сотні... І паколькі ферма знаходзілася побач з нашым баракам, то і мы з Іванам і Грышкам, асвоіўшы да яе дарогу, хадзілі да бацькі. Нам вельмі ж цікава было паназіраць за авечкамі, асабліва ягнятамі, якія месціліся ў асобнай загародцы. Ды і два сабакі ў бацькі былі – Мульга і Ганс, з якімі ён выганяў з аўчарні авечак на пашу. Сабакі былі вялікія і надта ж разумныя. Што ні скажаш – выканаюць. Толькі гаварыць трэба было па-нямецку. А паколькі наш бацька быў у палоне, ды і потым патроху вывучаў нямецкую мову, то ад яго і мы ёй навучыліся. І сабакі нас слухаліся... Вагдацца з імі – гэта быў любімы наш занятак...

Амаль усіх мужчын, хто здатны быў насіць зброю, Гітлер мабілізаваў у войска. Засталіся толькі старыя, жанчыны і дзеці. А работу ж трэба было рабіць і на фабрыках, і на заводах, ды і ў полі ж таксама. І таму фашысты навезлі ў Германію людзей з усіх заваяваных імі краін Еўропы. Было нямала там і беларусаў. Ды і вёска ж наша была ўся вывезена сюды. І вось пачалі мы шукаць землякоў у суседніх з намі гарадах і вёсках. Выявілася: яны ўсё прыбывалі і прыбывалі. Спыраша тыя, каго немцы бралі ў палон, каго арыштоўвалі, чые палілі сёлы, потым і зусім іншыя – тыя, хто не хацеў заставацца пад Саветамі, ехаў сюды добраахвотна, адступаў разам з немцамі. Часта гэта былі прыслужнікі акупантаў – паліцаі, старасты і іх сем'і. Ад іх мы і даведаліся, што Чырвоная Армія наступае, вызваляе Беларусь. І надзея ў бацькі нашага і маці з'явілася: можа і сюды, у Нямецчыну, прыйдзе Чырвоная Армія, вызваліць нас з няволі, вернемся мы назад, на Радзіму, у сваю вёску... Кожную вестачку з дому мы лавілі як самую жаданую, абмяркоўвалі між сабою. І яна, Радзіма, нашая вёска, снілася ўсім нам па начах. І як хацелася туды зноў вярнуцца, жыць там!

З намі на ферме ў пана быў старэйшы бацькаў брат Васіль з сям'ёю. А вось дзе жыў іхні бацька, наш дзед Мікалай, ніхто

не ведаў. Але не дарэмна ж кажучь: язык да Кіева давядзе... І нас давёў – нарэшце пошукі далі вынік: мы даведаліся, што дзед разам з Алёшавай жонкай Надзйй (сам Алёша быў на фронце) знаходзіцца ў горадзе кіламетраў за сорок ад нас – працуе на цукровым заводзе. У адзін з нядзельных дзён адпрасіўся бацька ў аканома Карла і рушыў у дарогу шукаць свайго бацькі. З сабой ён узяў і мяне.

Пешкі мы дабраліся да Гронінга – гарадка, што быў кіламетраў за пяць ад нашай фермы. Там бацька купіў білеты на цягнік і, сеўшы ў вагон, мы праз якую гадзіну былі ў тым горадзе, дзе жыў бацькаў бацька, а мой дзед.

Нялёгка было ў чужым, незнаёмым горадзе знайсці патрэбную вуліцу і патрэбны дом. Але мы іх знайшлі, спыняючы на вуліцы людзей і паказваючы паперку, дзе быў напісаны адрас, па якім жыў дзед.

Дзед узрадаваўся, убачыўшы нас у сваім, як ён казаў, «латве»-бараку. Нават быццам усміхнуўся.

– Не думаў, не гадаў я цябе ўбачыць, Іван, – сказаў, уздыхнуўшы, ён. – Іншы раз з жыццём развітваюся.

– Што, работа цяжкая? – спытаў бацька.

– Не так цяжкая, як паднявольная. Што ні загадаюць – рабі. Куды ні пашлюць – ідзі. І ніякіх апраўданняў ніхто не слухае. Як толькі што – бізуном. І не глядзіць, гад, па чым б'е. Па плячах, дык па плячах, па руках, дык па руках... – расказваў дзед. – І не выйдзі нікуды – работа ды барак...

– Горш як у калгасе, – не то спытаў, не то канстатаваў бацька.

– Што ты! – замахаў рукамі дзед. – Там жа хата свая была. Ды і селішча... А тут жа нічога ані... Цьфу, – плюнуў дзед. – І калі ета скончыцца?

– Кажучь, – зашаптаў на вуха бацьку дзед, – наступае Чырвоная Армія. Можна, і сюды прыйдзе, вызваліць нас...

– Во кеб даў бог! А то ж... Горш турмы, звяроў...

Распытаў бацька, дзе, як жыве Алёшава жонка Надзя.

– Ды во, недалёчка ад нас, на ферме. Кароў доіць, свіней корміць, – адказаў дзед. – Нічога, яна маладая. А во я... Зусім аслабеў...

І праўда – дзед быў худы, адны шчэлепы, з выгляду не зусім здаровы.

– Ты адзін з нашых тут, на заводзе? – запытаў бацька.

– Адзін. Нават пагаварыць няма з кім... Хіба да Надзі калінікалі схаджу. Можа, і ты хочаш яе пабачыць, дык я завяду, – раптам прапанаваў дзед.

– Давайце сходзім... – згадзіўся бацька.

І мы ўтрох – дзед паперадзе, а мы з бацькам крыху ззаду – падаліся з барака.

Дарогу да той вёскі, дзе жыла Надзя, дзед добра ведаў. Ды і была гэта, як выявілася, не вёска, а як бы прыгарад – акуратныя цагляныя домікі пад чарапіцай, што цягнуліся па абодва бакі вуліцы. Сама ж ферма знаходзілася на ўсходзе, каля сажалкі, у якой плавалі качкі і гусі.

Надзя была на ферме, якраз карміла свіней – гладкіх, лапавухіх ягамосцяў, што папрыпадалі да карыта. Гаварыць з намі ёй не было калі, але яна ўзрадавалася, пабачыўшы нас.

– Можа, да вечара пачакаеце, калі я работу скончу? – сказала яна да бацькі.

– Што ты! – усклікнуў бацька. – Мяне толькі на некалькі гадзін пусцілі. І калі не вярнуся ў час...

Стоячы ля карыта там жа, на ферме, пагаварылі з Надзяю, расказала яна, як жыве.

– Парабчанкай тут я. У пані, – дзялілася сваім Надзя. – І ў пакоях прыбіраю, і на ферме ўсё чысценька раблю. Кожны дзень, нават у нядзелю. Во, як прыехала, дык яшчэ і выхаднога не мела...

– А дзеці як жа? – спытаў бацька ў Надзі.

– Дзеці цэлы дзень адны. Накармлю свіней, збегаю пагляджу, як яны там, і зноў на работу. Яны ў каморцы жывуць, пры панскім доме. Можа, сходзіце, паглядзіце?

Схадзілі мы з дзедам і бацькам, паглядзелі. Каморка невялікая, на тры ложка. І з акном дзесьці пад самай столлю. Іван, мой равеснік, быў дома, Жоржа, меншага свайго, нейкаю кашаю карміў, каб той не плакаў.

– Во як я жыву, – прыбегшы з фермы, паказвала на ложка ды каморку Надзя.

- А кормяць хоць як? - спытаў бацька.
- Сама вару. На асобнай пліце там жа, у пані на кухні. Малака і мяса не даюць, на нішчымніцы сядзім.
- То і ў нас тое самае, - быццам пашкадаваў і Надзю, і сябе бацька. - Што ж, вызвалення будзем чакаць.
- А ці ж будзе яно хоць калі? - паглядзела на бацьку Надзя.
- Будзе! - упэўнена адказаў бацька.
- Кеб жа было! Можа б, Алёшу я спаткала. Ці жывы ён хаця?..

Надзя ўсхліпнула. Шмаргнуў носам і бацька. А дзед аж адварнуўся, каб, мусіць, не бачылі, як у яго з вачэй таксама пырснулі слёзы.

Назад, на ферму, мы з бацькам вярталіся той жа дарогаю - цягніком, потым пешкі.

Да лета сорок чацвёртага года ў тых мясцінах, куды прывезлі нас немцы, амаль нічога не ведалі пра вайну. Хіба толькі пахавальныя прыходзілі з фронту. Ці на пабыўку афіцэры, салдаты прыязджалі. Ды яшчэ інваліды, параненыя. Жылі сабе, як у бога за пазухай.

І раптам вайна дакацілася сюды. Пачалася яна з бамбёжак. Спыраша начных, потым і дзённых.

Нямецкія зеніткі абстрэльвалі самалёты, калі тыя ляцелі скідваць бомбы. Ды і страбкі нямецкія таксама падымаліся ў паветра, атакоўвалі бамбавозы. Узнікалі паветраныя баі. Усюды навокал вылі сірэны. Людзі з вёсак і гарадоў беглі ў поле. І мы, дзеці, калі паблізу не было ні бацькі, ні маці, таксама пакідалі ферму, уцякалі з хат. Хаваліся найчасцей у мак - ён быў густы і рослы. І ўжо адтуль сачылі за паветранымі баямі, за стрэламі зенітак. На фоне сіняга неба хлапкі зенітных выбухаў былі відаць надта ж яскрава - камочкі дыму і агню, што паступова адпльывалі, знікалі. І гэта было не страшна, нават цікава. Страшна было, калі стрэлы траплялі ў самалёт і яго падбівалі. Ці страбкі цялялі па самалётах з кулямётаў. Тады бранябойныя кулі іншы раз траплялі ў мак. А то падбіты са-

малёт падаў. Ён страшэнна роў, цягнучы за сабою шлейф агню і дыму. Адзін раз нават ледзь у ферму нашу не грукнуў. І калі даляцеў да зямлі, зямля ўздрыгнула, пачуўся выбух, – ён аж падкінуў нас угору...

Лётчыкі з падбітых самалётаў апускаліся на парашутах. Парашут раскрываўся і цікава назіраць было, як ляцеў, іншы раз махаючы нагамі, лётчык. Ледзь толькі ён дакранаўся зямлі, да яго беглі нямецкія салдаты ці паліцыянты...

Аднойчы злавiлі лётчыка цывiльныя. I вiялi праз нашу ферму. З палкамі, сякерамі, вiламі. Лётчык быў зусiм малады. З абгарэлым тварам, абгарэлымі рукамі...

Пасля бамбёжак звычайна забiралi ўсiх дарослых людзей і везлi ў горад Хальберштат, што быў кіламетраў за дваццаць ад фермы, дзе мы жылi. Расчышчаць завалы, адкопчаць тых, хто трапіў у бяду.

Бацька і маці вярталіся дадому іншы раз толькі пад раніцу і расказвалі страшнае – адкапалі адзін падвал, а там упокат ляжыць чалавек сорак. Жанчыны, дзеці, старыя. І ўсе мёртвыя. Відаць, задыхнуліся, калі ўпаў, рухнуў дом. Заўсёды шмат было і параненых – іх насілі на насілках у карэты хуткай дапамогі.

– Нам бяды нарабілі, але і іх бог пакараў, – войкала, уздыхала маці. – Не дарэмна кажуць: не капай другому яму, сам увалішся...

Ішны раз, паехаўшы ратаваць людзей, нашы бацькі самі траплялі пад бамбёжкі. Бо бамбілі самалёты двума-трыма наваратамі. Пабамбяць, адляцяць і зноў прылятаюць. І так – па некалькі разоў на дзень. Ці на ноч.

Неяк, калі паехалі нашы бацькі ў Хальберштат, невядома адкуль з'явіўся самалёт і кінуў бомбу на нашы баракі. Бомба выбухнула за якіх дзесяць-пятнаццаць крокаў ад тых камарак, дзе жылі мы, наша сям'я. Асколкі пасеклі цэглу сцен, выбілі вокны.

– Во яна, вайна, – выдыхнуў, сказаў бацька. – Сюды прыйшла. І ці ацалеем, выжывем, дачакаемся перамогі?

– Не каркай, – спыніла разважанні бацькі маці. – А то яшчэ накаркаеш. Я кожны дзень бога малю. Як іду на працу

і як вяртаюся. Што заўгодна, толькі кеб не забіла нікога, не параніла... Ды і на працы ўсё адно як на гарачай блясе. Раблю што-небудзь, а думкі пра дзяцей. Здаецца, во-во нешта здарыцца... Кеб можна было – на крыллях бы паляцела...

Маці адчувала, што нашу сям'ю спасцігне бяда. Вось толькі калі, з якога боку – пэўна не ведала. І як часта бывае ў такіх выпадках, чакала яе не адтуль, адкуль тая прыйшла. І маці пра бяду даведалася апошня.

Аднойчы, калі вярнулася ўвечары з працы, пачула, што паліцыя арыштавала нашага бацьку. І пачула ад нас, дзяцей. Чаму, за што арыштавала паліцыя бацьку – мы не маглі сказаць, бо не ведалі самі. Бачылі толькі, як вялі з фермы з закручанымі назад і звязанымі рукамі бацьку два здаравенныя бамбізы-паліцэйскія. Пасадзіўшы яго ў каляску матацыкла, яны забралі яго з сабою, павезлі. Куды – мы не ведалі таксама.

Маці з плачам кінулася на ферму. Там ёй і расказалі, што бацька падняў вілы на аканом Карла і ледзь яго не прапароў.

Што ў бацькі нелады з аканом Карлам, мы гэта ведалі. Той усё прыдзіраўся да бацькі, знаходзіў усё новую і новую яму работу. Хоць у абавязкі бацькі ўваходзіла даглядаць авечак, панскі памагаты выкарыстоўваў яго ўсюды. Як толькі дзе няўпраўка, так ідзі, рабі. Вось бацька і не вытрымаў, абурыўся. А калі прыганяты хацеў ударыць бацьку палкаю, бацька схопіўся за вілы. Прыганяты – бледны ад страху, спалоханы, выскачыў на вуліцу і зароў, што рэзаны, просячы паратунку. Выклікалі паліцыю і...

Ноч тую ўся сям'я наша не спала. Лёс бацькі хваляваў і трывожыў кожнага з нас. Ды і не ведалі, што з ім могуць зрабіць, як пакараюць. Могуць жа і павесіць, расстраляць. І як мы тады жыць будзем? І тут, на чужыне, ды і дома, у вёсцы, куды – мы ў гэта верылі! – вярнемся...

Уранні, паснедаўшы, маці пайшла ў панскую кантору, да самога аканом Карла, прасіць за бацьку.

На калені ўпаду, – казала яна нам. – Абы толькі дараваў, не караў жорстка...

А я, пакінуўшы ў барак адных Івана і Грышку, падаўся ў Маслэбень – гарадок, што быў кіламетры за тры ад нашай фермы і куды, як падалося мне, павезлі бацьку: там, у тым гарадку, была турма. І я яе аднойчы там бачыў, калі хадзіў з бацькам стрыгчыся ў цырульню.

Дзень, помню, быў сонечны, цёплы. Плыло павуцінне – марудна, паволі, як бы сонна. Восень жа ўжо была.

Па дарозе, роўнай, залітай асфальтам, не было ні душы. І я спыняўся ля груш, што стаялі наўзбоч дарогі, і падбіраў падалкі – жоўтыя, мясістыя і спелыя-спелыя. Аж разбіваліся яны, калі падалі долу. Ля падалак поўзалі, ласаваліся грушамі восы. Дзве ці тры грушы я з’еў. А з астатнімі што рабіць? Наладаваць пазуху? А калі ўбачыць мяне хто? Падумае, што злодзей. І я выкінуў з кішэняў і пазухі грушы. Усе да адной. «Не хапала яшчэ, каб і мяне заарыштавалі гэтак жа, як і бацьку, у турму пасадзілі...»

І ўся дарогу думкі мае віліся вакол бацькі. Ці жывы хоць ён? Ці не забілі ўжо тья паліцэйскія, што яго забралі? Аж слёзы нагортваліся на вочы, так мне шкада было бацькі. «І так ён вунь колькі памучыўся, і ў нямецкім палоне, ды і дома, у вёсцы. Не начаваў жа, амаль не стыкаўся ў хаце. А цяпер вось яшчэ і тут. Трэба ж было яму не сцярапець, падняць вілы... Ды на каго?»

Турму ў Маслэбене я знайшоў – стаяла яна непадалёку ад паліцэйскай управы – цагляная, з кратамі на вокнах і высокай жалезнай агароджай наўкруг. «Вось толькі ці тут бацька?» – падумаў я, збочваючы да агароджы.

У агароджы была дзірка – разагнутыя пранты. І я, агледзеўшыся, ці няма нідзе паблізу паліцэйскага, пралез у яе. У адным з акон убачыў бацьку – ён пільна назіраў за мною.

– Малайчына ты, – пахваліў ён мяне, калі я падышоў да акна. – А то я не ведаў ужо, як і перадаць вам, кеб не хваляваліся.

Ці то ад радасці, ці то так ад чаго з вачэй у мяне пырснулі слёзы.

- Ды не плач, не плач ты, - пачаў супакойваць мяне бацька. - Тут нічога, жыць можна. Хоць адпачну...

- Колькі ты тут сядзець будзеш? - скрозь плач спытаў я. - І ці... не застрэляць цябе?

- Не, не застрэляць, - супакоіў мяне бацька. - А пабыць тут трохі давядзецца. Надта ж душу мне пераеў гэты гад Карл... Не вытрымаў я...

У той дзень я наведаўся да бацькі яшчэ раз - прынёс яму ежу. Але бацька нічога не ўзяў.

- Не трэба, тут мяне кормяць. Ды калі нічога не робіш, то і есці не вельмі хочацца, - сказаў ён. - І не хадзі часта. Дома будзь, Івана і Грышку глядзі...

Але я не паслухаўся бацькі. Два месяцы сядзеў ён у турме і два месяцы дзень у дзень хадзіў да яго...

Пасля турмы працаваць на ферму бацьку не пасылалі ўжо - хадзіў разам з усімі на поле ці на ток. Разам з ім на поле і на ток хадзілі і маці, Коля, Пятро. Мы ж, меншыя, паранейшаму заставаліся дома.

Бамбёжкі між тым учасціліся. Здаралася, яны былі на дзень па два, па тры, па чатыры разы. І калі мы чулі «алярму», уцякалі з дому. І паколькі поле было голае, нічым не засеянае, то хаваліся ў трубу, што была пад дарогай. Залазілі ў яе і сядзелі, аж пакуль не чулі адбою. У тую ж трубу хавацца іншы раз, калі працавалі блізка на таку, прыбягалі і маці, бацька, Коля, Пятро ды і ўсе іншыя нашы аднавяскоўцы.

Не заўсёды спакойна было і на начах. То прыляталі самалёты, каб бамбіць, то чулася кананада - дзесьці рваліся снарады і бомбы - стагнала, калацілася зямля.

- Няйкакш, наступаюць нашы, - казаў у такія хвіліны бацька. - Фронт недалёка. Выжыць бы, дачакацца сваіх...

Але выжыць, дачакацца сваіх было нялёгка. Другі фронт, які адкрылі саюзнікі - амерыканцы і англічане, - пра што мы ўжо ведалі, проста не даваў ні хвіліны спакою: ляцелі і ляцелі, як саранча, самалёты, бамбілі і бамбілі. Адчувалася -

у паветры ў іх поўная перавага, бо ўжо амаль не адзываліся нямецкія зеніткі, не вялі абстрэлаў чужых самалётаў. Ды і самалёты нямецкія не падымаліся ў паветра – ці то іх не было ўжо, ці то яны баяліся.

На шашы ўсё часцей і часцей можна было бачыць нямецкіх салдат. На машынах, танках, а то і пеша. Іншы раз яны спыняліся ў полі, капалі акопы, стралялі, потым поўзалі папластунску, бегалі – няйнакш, вучыліся наступаць і адступаць. Сярод салдат шмат было старых і зусім маладых, амаль дзяцей. Гледзячы на іх, наш бацька казаў:

– Кепскія справы ў Гітлера, калі ён бярэ такіх у войска.

Што ў Гітлера кепскія справы, мы ведалі і ад ваеннапалонных, што былі размешчаны ў лагерах амаль у кожным паселішчы за калючым дротам. Ваеннапалонныя – а сярод іх былі і беларусы, рускія, украінцы, – калі з імі хто-небудзь сустрэкаўся, расказвалі і пра другі фронт, які адкрылі амерыканцы і англічане, і пра тое, што баі ідуць ужо ў Польшчы.

– Трэба чакаць, што саюзнікі і савецкія хутка і тут будуць, – гаварылі яны.

У тыя дні і прыехалі на нашу ферму нейкія незнаёмыя нам цывільныя людзі, якія выдатна гаварылі па-нашаму, па-беларуску. Сабраўшы ўсіх, хто жыў на ферме, і вывесіўшы бел-чырвона-белы сцяг, яны – адна маладжавая жанчына і два мужчыны, яшчэ не старыя, але ў гадах, – расказвалі, што арганізоўваецца беларускае войска, і ўсе, хто жадае, можа ў яго паступіць.

– А супраць каго тое войска будзе ваяваць? – помню, спытаў наш бацька.

– За вольную і незалежную Беларусь, – адказала бацьку жанчына. І натхнёна, з уздымам прачытала вельмі ж складны верш. – Я жанчына, – сказала яна, – але сама вазьму ў рукі зброю, каб змагацца за Бацькаўшчыну. Яе ў нас аднялі бальшавікі, але мы вернем яе.

Мужчыны таксама гаварылі вельмі натхнёна. Расказвалі і пра беларускі ўрад, які быў утвораны пры немцах на Беларусі, і пра многае іншае. Але асабліва многа гаварылі яны пра

Сталіна, пра тое, колькі бяды і слёз прынёс разам са сваім бальшавіцкім ладам на Беларусь.

Нашы аднавяскоўцы быццам згаджаліся з прыезджымі, ківалі галовамі. Але калі надышоў час запісвацца ў тое беларускае войска, ніхто не запісаўся. Так ні з чым і паехалі вярбоўшчыкі...

Помню, вярнуўшыся ў барак, наш бацька доўга абмяркоўваў гэтую падзею.

- Эта тыя самыя Рачанкі, - казаў ён, - толькі з іншых мясцін родам. Бачыш, як чэпуць па-нашаму. Але зубы воўчыя ў кожнага з іх відаць. Хай дурняў у іншым месцы папукаюць... Можна, знойдуцца, але не ў нас...

Маці згаджалася з бацькам.

- Выжыць бы нам, - задумліва сказала яна. - Вызвалення дачакацца б... Ды дадому, у сваю вёску вярнуцца. Усім, сям'ёй усёй... О, якое б эта было шчасце!..

З набліжэннем фронту ўчасціліся і ўцёкі з панскай фермы палякаў. Ды і ваеннапалонных з лагераў.

Немцы лавілі ўцекачоў і жорстка каралі: расстрэльвалі, вешалі. Прычым, на месца пакарання звозілі ўсіх нявольнікаў, што працавалі паблізу на фабрыках, заводах і фермах. Вазілі на такія пакаранні і нашых аднавяскоўцаў. Каб, мабыць, ніхто з іх не паддаўся на чые б там ні было ўгаворы ці сам не дадумаўся да такога.

З пакаранняў смерцю і бацька, і асабліва маці прыезджалі зусім знябытыя.

- Навошта яны гэта робяць? - іншы раз не вытрымлівала, сказала маці. - Ну, вінаваты чалавек, дык пакарайце яго... Але звозіць людзей, кеб глядзелі на ета...

- Застрашыць хочуць, - умешваўся ў размову бацька. - Палітыка такая ў іх, фашыстаў. Яны і там, у нас, у Беларусі, такое рабілі, і тут робяць.

- Ох, баюся я, кеб чаго і на нас не прыдумалі са свету звесці. Асабліва калі адчуваць будуць, што не ўстояць яны перад нашымі, крах цярапець будуць.

– Усё можа быць! Вуха трымаць трэба востра. Паранены звер заўсёды страшны. А што немцы звяры, то мы самі ета ведаем, пераканаліся.

І калі спатыкаў ўцекачоў – а спатыкаў ён іх часта, бо вазіў на подсіл на ферму з поля салому і ў сціртах як не штодзень патрапляў на такіх – уночы яны ішлі, а ўдзень адсыпаліся, каб іх ніхто яе ўбачыў, – то распытваў пра ўсё. І ўвечары шаптаў нам.

– Толькі нікому пра ета нічога не гаварыце. Зноў напаткаў я ўцекача. Еты раз рускага...

– І што ён казаў? – пыталі мы.

– Нашы наступаюць. Ужо вызвалілі Польшчу, на Берлін ідуць. Хутка тут будуць.

– От кеб даў бог! – готовая была маліцца маці.

– Дасць, дасць! – упэўнена гаварыў бацька.

З працы бацька вярнуўся зусім сумны. Маці гэта ўбачыла адразу ж.

– Што, можа, захварэў? – спытала яна ў бацькі.

– Не, – адмоўна пахітаў ён галавою. І, наблізіўшыся да маці, зашаптаў ледзь не ў самае вуха: – Лётчыка свайго са збітага савецкага самалёта напаткаў. Ён і сказаў мне пра загад адзін гітлераўскі...

– Што ў тым загадзе? – спытала насцярожана маці.

– Ні аднаго з палонных, ды і тых, каго сюды прывезлі, не пакінуць жывога. Усіх знішчыць...

– Не можа быць! – не паверыла маці.

– Пакляўся той чалавек, што загад такі е. Сам ён чытаў яго, – і падумаўшы, дадаў: – Ад фашыстаў усяго можна было чакаць. Але кеб такога... такое!..

– А божа ж мой! – заламала рукі маці. – Што ж нам рабіць?

– Думаць трэба!

З гэтага дня мы амаль не спалі па начах. Не толькі таму, што кожную хвіліну маглі ўварвацца да нас немцы і пазабіваць, але і таму, што немагчыма было спаць. Ледзь толькі змяркалася, стукаліся ў дзверы незнаёмыя. То ўцекачы, якія шукалі

адзежы і ежы, то нямецкія салдаты-дэзерціры. Даць нам ні тым, ні другім не было чаго, а пусціць іх да сябе ў барак... Ці мала што яны маглі зрабіць з намі...

Калі ж неяк, выламаўшы дзверы і даведаўшыся, што мы не немцы, паднялі страляніну, мы больш не заставаліся на ноч у барак. Як толькі змяркалася – сыходзілі. Спяраша начавалі на вышках на ферме, а потым, калі пацяплела, ішлі да азярца, што было кіламетры за два ад нас... Там, нацягаўшы з сціртаў, што зімавалі на полі, саломы, мы клаліся на яе і ляжалі, чакалі святла, рання. А тады, на ўсходзе сонца, зноў вярталіся на ферму, у свой барак. Мы, меншыя, клаліся спаць, а маці, бацька, Коля і Пятро ішлі на панскую працу.

У тых красавіцкія дні мы і ўбачылі, што фашысты на ўсё здатныя, усё могуць зрабіць. І што праўду казаў той рускі лётчык, якога бацька напаткаў у сцірце... Бо ледзь толькі займаўся дзень, па шашы пачыналі гнаць канцлагернікаў. Ва ўсім паласатым – штанах, куртках, берэтах, у дзеравяшках на босую нагу іх гналі калону за калонай міма нашай фермы. Калі хто адставаў, не хапала сіл ісці – тут жа прыстрэльвалі. І нават не падбіралі трупаў...

Яшчэ дзён праз колькі гітлераўцы паставілі кулямёты і проста на полі стралялі канцлагернікаў. Падгоняць калону, пастрэляюць і гоняць новую...

Каб не спасцігла тое самае і нас, мы сышлі з фермы і хаваліся, дзе толькі можна было – на гарышчых адрын, што дзе-нідзе стаялі ў полі, у леташніх сціртах саломы, у цэментовых трубах пад дарогамі. І ўвесь час сачылі за шашою – што, што там?

Цяпер па ёй не канцлагернікі ішлі, а нямецкія салдаты. Пеша, на машынах, танках. Потым па шашы валам павалілі цывільныя – жанчыны, старыя, дзеці. Кожны са сваім скарбам, які неслі хто ў торбах у руках ці за плячыма, хто вёз у самаробных ці дзіцячых калясках.

– Ніякакш, да саюзнікаў уцякаюць, – каментываў гэта наш бацька. – Аставацца дома, чакаць савецкіх баянца...

– Чаму ты так думаеш? – пытала маці.

– Бо і салдаты нямецкія туды адступаюць, у палон здавацца. Цікава, хто нас вызваліць?

– Якая розніца, абы вызвалілі.

– Не, розніца е. Кеб свае, то адразу б і дадому паехалі. А чужыя...

– Хай бы хоць хто. Кеб толькі вызвалілі, кончылася ета...

Потым на шапы раптам стала зусім ціха. Ніхто па ёй не ішоў, не ехаў.

– Етак перад боем бывае, – сказаў бацька, услухоўваючыся ў цішыню. – Кеб не дай бог ён не пачаўся. Не схаваешся ж тады нідзе. Ды яшчэ калі трапіш між тымі і етымі.

– Хіба назад на ферму падацца? – задумалася маці. – Там хоць сцены цагляныя, ад куль уберагуць... А тут...

Бацька, падумаўшы, згадзіўся з маці. Ды і галодныя ж мы былі – з’елі ўсё, што ў нас было, што бралі з фермы...

Ферма нас спаткала нежылым духам. У бараку былі выбіты вокны, перапораны пасцелі. Няйкакш, за час нашай адсутнасці тут перабывала шмат людзей. Але ж дом ёсць дом – не вуліца.

Маці згатавала нешта з ежы – поліўку з мукі, якую знайшла дзесьці ў бараку. Мы пасёрбалі яе і, вядома ж, паўлягаліся спаць. Калі прачнуліся, быў поўдзень.

– Ну што? – пыталі мы ў бацькі і ў маці, якія не клаліся спаць, сядзелі, прыхінуўшыся плячыма да сцен, і таксама драмалі.

– Нічога, усё етак жа ціха, – адказала маці.

Раптам нізка, над самымі будынкамі фермы, праляцеў самалёт. Чый – мы не заўважылі. А мо ён і быў без апазнавальных знакаў.

– Мусіць, разведчык, – сказаў бацька. – Калі што падазронае ўбачыў – бамбіць пачнуць.

Мы выйшлі з барака, уважліва пачалі прыслухоўвацца. Вырашылі: калі пачуем, што ляцяць самалёты, кінемся ўцякаць у трубу пад дарогай, дзе заўсёды ў бамбёжкі хаваліся.

Не, самалётаў мы не пачулі. Але пачулі іншае – па дарозе ішла калола машын. Хутка яе мы і ўбачылі – спускалася з пагорка з таго боку, дзе быў Хальберштат.

– Няўжо немцы? – спытаў быццам сам у сябе бацька.

– А можа, саюзнікі? – паглядзела на бацьку маці.

– Можа быць...

На ўсякі выпадак схаваліся ў барак. Але калі калона наблізілася, і мы ўбачылі на машынах белыя зоркі, высыпалі на падворак.

– Саюзнікі! Амерыканцы! – закрычаў хтосьці.

І мы, нягледзячы на тое, што побач стаялі нашыя бацькі і нікуды нас не пускалі, кінуліся да пашы.

– Ура-а! Перамога? Вызваленне! – крычалі мы.

Машыны, танкі рухаліся па пашы ўвесь дзень. Не спыняліся яны і ўночы.

Уранні, калі мы выйшлі з барака, убачылі: на ўсіх тых дамах, дзе жылі немцы, з'явіліся белыя сцягі. Ад бацькі даведаліся – белы сцяг азначае, што немцы здаюцца, капітулююць.

– Няўжо вайна скончылася? – не верыла, пытала маці.

– Мусіць, яшчэ не, – адказваў бацька. – А ўрэшце даедаем хутка.

І праўда – ужо ў той жа дзень мы ўбачылі зноў канцлагернікаў. Ужо без аховы. Яны ішлі па абочынах дарогі то купкамі, то па адным, і смяяліся, махалі рукамі – радыя, што засталіся жыць. І многія спыняліся ля нашай фермы, даведаўшыся, што і мы нявольнікі. Сярод іх былі італьянцы, бельгійцы, французы... Мовы нашай яны не ведалі, але ўсё ж удавалася нам з імі пагаварыць. Сёй-той з іх быў у лагеры з рускімі, украінцамі і беларусамі і вывучыў некалькі нашых слоў. Ды і нямецкая мова памагала, якую і яны, і мы трохі ведалі. І яны расказалі нам, што вайна яшчэ не скончылася, ідуць баі ў многіх месцах і гарадах. Але – і гэта пэўна ўжо – гітлераўская Германія канае, дажывае апошнія дні.

– Гітлер капут, – казалі яны.

– Ура-а! – крычалі мы ў адказ.

І яны падхоплівалі, паўтаралі ўслед за намі:

– Ур'я!

А яшчэ праз дні два-тры мы даведаліся, што гітлераўская Германія капітулявала...

Радасці нашай было не стрымаць – жыць жа засталіся! Праўда, маці час ад часу астуджала нас, не давала асабліва радавацца:

– Пачакайце, няхай дадому вернемся, тады і парадуюся!
А пакуль што не спяшайцеся...

І яна не памылялася. Бо ад перамогі да вяртання дадому было яшчэ далёка. І ў гэтым мы хутка пераканаліся.

На ферме ў пана былі авечкі, коні, каровы. Яны патрабавалі догляду. Ды і поле не ўсё яшчэ было пасеяна. І тое ж, што пасеяна было, паўзыходзіла, таксама ж трэба было дагледзець.

З'явіўся панскі аканом Карл, склікаў усіх сваіх парабкаў на сход. Сказаў, што пан проста так карміць нікога не будзе, хочучь людзі атрымліваць ежу – хай працуюць.

Нашы аднавяскоўцы выслухалі аканома спакойна, моўчкі. А палякі абурыліся:

– Сам працуй, – сказалі яны аканому. – Хопіць гуляць! Ды і астатнія немцы хай працуюць. А то яны – паны, а мы – парабкі! Не будзе больш таго!

І не выйшлі, як таго хацеў аканом, на працу. А паколькі не выйшлі на працу палякі, то і нашы аднавяскоўцы таксама не пайшлі.

Праз дзень на ферму зноў прыехаў аканом. І не адзін, а з нейкім афіцэрам. Амерыканцам. Высокім, рослым. Ён гаварыў па-польску.

Выслухаўшы палякаў і нас, амерыканскі афіцэр доўга смяяўся.

– Пся крэў, – вылаяўся ён нарэшце. – Няхай жа, я ім пакажу працу.

І, забраўшы з сабою аканома, паехаў некуды ў горад. А праз гадзіны дзве вярнуўся назад і зноў сабраў сход. І аб'явіў:

– Працаваць на пана вы больш не будзеце! Загадана пану, каб ён карміў вас і не так, як раней, а па-сапраўднаму. За тые гады, што вы бясплатна гнулі тут свае спіны, пан абавязаны вам заплаціць. І мы прасочым, каб так было!

Аканом стаяў перад афіцэрам, слухаў тое і маўчаў, быццам вады ў рот набраў.

З гэтага дня мы сапраўды жылі як ніколі раней. Нам на ферму пачалі прывозіць і малако, і мяса, і розныя кансервы. Ды і самі мы сёе-тое насілі. Навокал жа былі разбіты цэлыя эшалоны з прадуктамі і з адзежай. Адзежы хапала і ў пакіда-ных немцамі кватэрах. Так што мы і прыдзеліся трохі, і ад-карміліся – на людзей сталі падобныя.

Кожны дзень ля нашага барака спыняліся амерыканцы. Былі яны маладыя, дужыя. І вясёлыя ўсе, гаваркія. Сярод іх былі негры, якіх мы бачылі ўпершыню. І дзіваваліся: няўжо такія бываюць людзі? Сам чорны, а зубы белыя. Спытана ба-яліся іх, а потым асмялелі. Нават пячэнне, цукеркі, кансервы з іх рук бралі і елі.

Вось тады нашы мужчыны і пачалі пагаворваць, каб як-небудзь іх накіравалі дадому, у сваю вёску.

– А можа, лепш у Амерыку? – спытаў аднойчы ў нас адзін з амерыканскіх афіцэраў, які быццам займаўся эвакуацыяй прывезеных у Германію нявольнікаў.

Не, у Амерыку ніхто з нашых людзей не хацеў. Тым не менш сабралі сход, на які зноў жа прыехалі беларусы – з бел-чырвона-белым сцягам, у капелюшах. Зноў двое і адна жанчы-на. Ужо новыя, не тыя, што раней, пры немцах, прыязджалі.

Амерыканскі афіцэр, які гаварнуў па-руску, доўга расказваў, як добра жыць у Амерыцы.

– У нас усяго хапае ў магазінах. Абы было за што купіць, – расказваў ён. – Мы – самая багатая краіна ў свеце. І беспра-цоўя няма. Хто хоча і ўмее працаваць – той у нас не прападзе.

Беларусы гаварылі больш стрымана. Расказвалі, што рабілі Сталін і бальшавікі ў гады савецкай улады.

– І цяпер, калі вярнуліся б, найлепшае, гэта саслалі б у Сібір, – сказаў той, што быў мажнейшы, вышэйшы ростам. – А то маглі б і расстраляць. Гэта, дарэчы, вас і чакае, калі па-едзеце дадому.

Другі ж таксама шмат гаварыў пра тое, што ён перажыў, будучы высланым у Сібір перад вайною.

– І ўсё ж я разумею вас, – заключыў ён сваё выступлен-не. – Дом ёсць дом, цягне дамоўка чалавека да сябе...

Жанчына амаль нічога не гаварыла – спявала песні.

Тут жа, на сходзе, быў вярбоўшчык – у цывільным адзенні, з паперамі. Ён заклікаў запісвацца ўсіх, хто жадае ехаць у Амерыку. Але сярод нашых аднавяскоўцаў такіх не знайшлося. Запісалася ехаць у Амерыку толькі два палякі...

Неяк, прачнуўшыся ўранні, каля нашага барака мы ўбачылі не амерыканцаў, да якіх прывыклі, а зусім іншых салдат – у тытунёвага колеру курціках, увабраных у жоўтыя высокія чаравікі штанах, пілотках. Ад іх і даведаліся: тая мясцовасць, дзе мы знаходзімся, з сённяшняга дня пераходзіць у англійскую зону кіравання.

У той жа дзень з'явіўся ля нашага барака панскі аканом Карл і загадаў, каб заўтра ўсе выходзілі на працу.

– Інакш, – прыгразіў ён, – у турму будучь забіраць.

І праўда – калі назаўтра наш Коля не пайшоў на працу, яго разам з некаторымі іншымі падлеткамі забралі ў закрытую машыну англічане і некуды павезлі.

Бацька і маці кінуліся шукаць сына. Знайшлі яго праз два дні ў Гронінгу ў англійскай камендатуры.

Вольніца скончылася. Зноў кожны дзень, ледзь світала, усе нашы аднавяскоўцы хадзілі на працу. І вярталіся, як і раней, на заходзе сонца. Больш таго, кожны вечар прыязджалі англічане на машыне і на ноч зачыкалі наш барак на замок. Такого не было нават пры Гітлеры.

– А я што казала? – аж быццам злараднічала маці. – Не, пакуль дадому не вернемся, рана радавацца...

– Ды так, – згаджаўся з маці і бацька. – Во папаліся дык папаліся. І пра адпраўку дамоў нават размовы не вядзі... Слухаць ніхто не хоча...

Тады і вырашана было паслаць каго-небудзь з нашых людзей за Эльбу, дзе – мы гэта ведалі – стаялі савецкія войскі, сказаць пра нас, пра тое, што дадому, на Радзіму, не пускаюць ды на пана зноў працаваць прымушаюць. Ніхто ісці да сваіх, савецкіх, не асмельваўся, упрасілі ўкраінца Валодзьку, які ляжаўся да старэйшай дачкі нашага дзядзькі Васіля Марусі. Ён аднойчы раніцаю і выправіўся за Эльбу.

Вярнуўся Валодзька праз тры дні. Вясёлы, задаволены.

- Я ўсэ, ўсэ чыстэнько аповеў, - расказваў ён нам. - І там паабяцалі, што памогуць.

І праўда - праз які дзень мы ўбачылі на нашай ферме трох савецкіх афіцэраў. Яны не адны былі, а з трыма англійскімі афіцэрамі. І першае, што яны казалі, гэта сабрацца на сход.

Сход, як і заўсёды, праводзілі ў сталюўцы. Савецкія афіцэры папрасілі расказаць, хто мы і чаго тут. Нашы людзі расказалі. Расказалі яны і пра тое, яго даўно ўсе хочам дадому, на Радзіму, а нас не пускаюць. Наадварот, амерыканцы ўгаворвалі, каб ехалі да іх у ЗША.

- Мала таго, яго мы ад працы свету не бачылі пры Гітлеры, - скардзіліся аднавяскоўцы, - дык і цяпер ганяюць на працу, як і тады...

Савецкія афіцэры склалі спіс усіх нашых людзей, паабяцалі памагчы.

- А наконт працы, - сказаў той, што быў ці не старшы па званні, палкоўнік, як называў яго бацька, - дык англічане кажуць, што вы добраахвотна згадзіліся працаваць.

- Няпраўда, - абурыліся людзі. - Што мы, не напрацаваліся хіба яшчэ?

Нашы афіцэры доўга перагаворваліся з англічанамі. Урэшце паведамлілі:

- На працу больш не хадзіце. Рыхтуйцеся да ад'езду дадому, на Радзіму. Калі што не так - паведамляйце нам, ведаеце, дзе мы.

І паехалі з фермы.

Між саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі тады ішлі перагаворы, пра якія мы нічога не ведалі. Германія дзялілася на «зоны». І асобныя раёны пераходзілі з рук у рукі. І мы ўзрадаваліся, калі аднойчы, прачнуўшыся, убачылі на нашай ферме і на шашы не англічан, а зноў амерыканцаў.

- Слава богу, - аж хрысцілася наша маці. - Бо з англічанамі... ніякага ладу не было. Кеб пабылі яшчэ трохі, усіх бы перасадзілі ў турмы. А так хоць надзея, што дадому, на Радзіму, паедзем.

– Пачакай, пачакай, – цяпер ужо астуджаў маці бацька. – З тымі, англічанамі, хоць кантакт нейкі савецкія былі ўстанавілі. А з етымі... Можна, зноў усё спачатку давядзецца рабіць...

Але рабіць нічога нанова не давялося. Праз які тыдзень да нас прыехалі зноў савецкія афіцэры. Зноў сабралі сход. Зноў, цяпер ужо ў прысутнасці амерыканцаў, усіх нас перапісалі. Прычым, кожнага, нават дзяцей, выклікалі да стала, у кожнага пыталіся, куды ён хоча ехаць. І прасілі распісацца, пацвердзіць, што менавіта такое ў яго жаданне.

Нашы аднавяскоўцы ўсе, як адзін, пажадалі вярнуцца на Радзіму, у сваю вёску.

– Добра, – сказаў у канцы сходу савецкі афіцэр – мажны, раздабрэлы, з партупеяй і скураной сумкай пры боку. – Так мы і перададзім камандаванню. Дні праз тры вы будзеце па другі бок Эльбы. Даставіць туды вас пан. Такое распараджэнне мы перададзім яму сёння ж. Так што рыхтуйцеся.

Усе мы ўздыхнулі з палёгкай. Дай бог чутае ўбачыць.

І вось зноў тыя самыя трактары з прычэпамі на гумовых колах, на якіх нас прывезлі на панскую ферму... Яны стаяць ля нашага барака і чакаюць, калі мы пагрузімся і... паедзем туды, адкуль прыехалі. Бывай, нявольніцкае жыццё, бывай, ферма, бывай, Нямецчына!..

Настрой ва ўсіх нас прыпадняты, узрушаны. Усё ж не загінулі, выжылі!

– Кеб толькі дарогаю нічота не здарылася, – шэпча, быццам загаворвае ўсіх нас ад напасцяў, маці. – Даехаць бы! Толькі б дадому даехаць! Жывымі, здаровымі!

Здаецца, і браць асабліва няма чаго з сабою. Не зарабілі ж нічога ў пана, не даў ён нам ніякай платы, хоць пра яе і гаварылі амерыканцы. І ўсё ж сякіх-такіх рэчаў назбіралася. То з разбітых эшалонаў сёе-тое прынеслі, то нешта выменялі ў немцаў, калі ім тута стала – баяліся ж хоць што з ежы браць з разбітых эшалонаў. А мы бралі. Так што клункаў трохі назбіралася.

Апошні раз агледзелі тья каморкі, у якіх пражылі два гады – ці не забыліся тут чаго важнага? І пайшлі садзіцца на прычэп.

Галоўны клопат у нас, ва ўсёй нашай сям’і, вядома ж, Валодзька, яшчэ адзін наш брацік, што нарадзіўся ў самыя апошнія дні ў Нямецчыне. Яго мы ўсе аберагаем, каб хаця не прастудзіўся ў дарозе, не захварэў. Бо і Иван, і Грышка, ды і ўсе мы выраслі за два гады. Мы і на ветры пастаяць можам.

Каляску з Валодзькам ставім бліжэй да кабіны трактара, расстаўляем свае рэчы, умошчваемся самі. Іншыя нашы аднавяскоўцы, з якімі пражылі на чужыне два гады, таксама займаюць свае месцы. Трактарысты ўключаюць маторы, і – паехалі.

Праводзіць нас выйшлі са сваіх домікаў немцы. Махаюць рукамі, жадаюць добрай дарогі. Ад радасці, што ад’язджаем, пакідаем панскую ферму, і мы развітваемся з імі, махаем рукамі. Наша маці аж слязу пусціла. Не, не ад суму, хутчэй ад радасці. Дачакаліся ўсё ж свайго!

Трактары выязджаюць на пашу – і вось ужо бягуць, уцякаюць ад нас яблыні, грушы, чарэшні, што стаяць наўзбоч дарогі і якія мы не раз бачылі, ведаем...

Апошні раз глядзім на ўсё гэта. І думка ў кожнага – дай бог, каб не давялося ніколі ўжо сюды вяртацца, гэта ўсё бачыць...

Гронінг – невялікі гарадок, у якім амаль кожны з нас паспеў пабываць за два гады няволі – мінаем мо праз паўгадзіны. І зноў бяжыць, бяжыць абсаджаная грушамі, яблынямі, чарэшнямі дарога.

Дзень летні, цёплы, свеціць, грэе сонца. Але ветрык, асабліва, калі едзеш, халаднаваты, прадзімае да касцей. Маці накідвае кожнаму з нас нейкія рызманы, загадвае, каб мы вельмі не высоўваліся, сядзелі. А нам хочацца не сядзець, а стаяць ды глядзець не назад, а наперад. І маці злуецца, крычыць:

– Во захварэш, што я рабіць з табою буду ў дарозе?.. Хочаш, кеб у бальніцу цябе паклалі? Мы дадому паедзем, а ты што, на чужыне застанешся, лячыцца будзеш?

Не, на чужыне заставацца ніхто з нас не хоча. Таму бярем з рук у маці тое, што яна падае, укрываем плечы. І ад ветру адварочваемся, каб не біў у твар.

У поўдзень уязджаем у Магдэбург. І аж раты разяўляем, няеём, бачачы, які ён разбураны. Ніводнага цэлага дома – адны руіны. Цэгла, арматура, праўда, ссунуты з праезджай часткі, але далей... Далей суцэльныя завалы. Каб, мусіць, і хацеў прайсці – не пройдзеш... Горад бязлюдны, нідзе ніводнага чалавека. Толькі зрэдку праязджаюць па дарозе машыны з амерыканскімі салдатамі ды палонных вязуць таксама на машынах – стаяць у нямецкай форме, толькі хіба што без зброі, няйнакш, кудысьці перавозаць.

Трактары ідуць проста, потым кудысьці збочваюць. Налева, направа, потым зноў проста. І ўсюды руіны, завалы...

Спыняюцца трактары ля шырокай ракі, што, абкладзеная каменем, блішчыць, пераліваецца, быццам лускай, хвалямі. Тут ужо ёсць такія, як мы, людзі. З клункамі, чамаданамі. Жанчыны, мужчыны, дзеці.

– Станцыя Беразай, каму трэба – вылязай, – аб'яўляе хтосьці.

І мы пачынаем злазіць, выгружацца з прычэпа. Бацька і Коля саскокваюць на асфальт, мы з Пятром і маці падаем ім з прычэпа свае рэчы. Перш за ўсё каляску, потым Валодзьку. І клункі, вядома. Калі канчаем перадаваць рэчы, саскокваем на зямлю самі.

Нейкі дзядзька ў цывільным камандуе нам па-руску, каб мы не стаялі тут, забіралі рэчы і ішлі на мост, што перад намі.

- Пешкі? – пытаем мы.
- Ну а як жа? – быццам здзіўляецца дзядзька.
- А рэчы як жа?
- Рэчы? – смяецца ён. – А навошта вам гэтыя рэчы? Вы ж да сваіх едзеце, там вам усё дадуць.

Але дзядзьку ніхто не верыць. Маці і бацька пачынаюць развязваць клункі, пакаваць іх па-новаму, каб кожнаму было што несці. Бяром самае неабходнае, астатняе пакідаем. І кіру-

емся, ідзём на мост, які злучае амерыканскую зону акупацыі з савецкай.

Ужо на сярэдзіне моста мы ўбачылі сваіх, савецкіх салдат. Яны стаялі наўзбоч – маладыя, прыгожыя, у фуражках, на якіх гарэлі чырвоныя зоркі. І не ведаю, як хто, а я з цікавасцю на іх глядзеў, можна сказаць, я іх фактычна і не бачыў: да вайны не ўдалося, а ў вайну хіба адзенне салдацкае на некаторых толькі на вочы трапляла.

Адразу ж з моста нас павялі ў вялікія цагляныя дамы, што стаялі пры самай Эльбе. Там у вялізных залах, якія былі засла- ны спартыўнымі матамі, нам казалі спыніцца. І не паспелі мы размясціцца, пасесці, як паклікалі бацьку.

Вярнуўся ён няхутка. Змрочны, невясёлы.

– Ну што? – паглядзела на бацьку маці.

Бацька ў адказ пакруціў галавою. Потым сказаў:

– Палохалі нас Сібірам. І, відаць, недарэмна.

– Ну? – падняла вочы на бацьку маці. – Чаму?

– Я тое самае пытанне задаваў таму чалавеку, які мяне дапытваў.

– І што ён?

– Ён мае права не адказваць на мае пытанні. А я такога права не маю – павінен адказваць на ўсё, што ён пытае.

– А што ён пытаў?

– Бачыш, – памяўся бацька. – Пачаў ён з таго, як я дома, у сяле, апынуўся. Ну, значыцца, калі ваяваў, то дзе. Як у палон трапіў? Сам здаўся ці... Ды і з палону як уцёк? Потым у сяле як жыў, ці не служыў немцам? Як у Германіі апынуўся, ці не сам сюды паехаў? Ды і ў Германіі што я рабіў? Як пры амерыканцах, калі тыя вызвалілі, жыў? Словам, усю маю біяграфію па костачках разабраў...

– Ці хоць паверыў ён табе?

– Кеб жа! А то ж ва ўсім, ва ўсім сумняваўся... і задаваў такія пытанні, што хацелася па мордзе яму пляснуць.

– І што ён у канцы сказаў?

– Правяраць будучь, праўду ці няпраўду я сказаў. А тады і вырашаць, што рабіць са мной і ўсёй нашай сям'ёй. Калі

ўсё праўда, што я сказаў – дамоў паедзем. Калі не – у Сібір накіруюць.

– Дык жа ты, трэба думаць, праўду сказаў, не маніў.

– Праўду то праўду, а паспрабуй дакажы. Ну, тое, што ў сяле было, людзі ведаюць. А тое, што на фронце?.. Чым, чым я дакажу?.. Дзе сведак знайду, кеб пацвердзілі? Ды і амерыканцы етыя...

– Пры чым тут амерыканцы?

– Як ета прычым? Ён жа, той начальнік, дапытваўся ў мяне, ці не завербавалі амерыканцы, не далі якога шпіёнскага задання?

– Што ён, з глузду з'ехаў?

– Ды не, не з'ехаў... Ён быццам высветліць усё хацеў. Запісвалі слова ў слова, што я гаварыў.

– І далей што? – пытала маці.

– Далей пасылаць на праверку тое, што я сказаў, будучь.

– Куды?

– Ну, што ў сяло, што яшчэ куды.

– А мы... чакаць будзем, пакуль тая праверка скончыцца?

– Мусіць жа...

– І нас што, далей нікуды не павязуць, во тут, – абвяла вачыма залу маці, – сядзець будзем?

– Не ведаю.

І бацька цяжка апусціўся, сеў на клункі.

У той дзень бацьку яшчэ некуды выклікалі. Вярнуўся ён зусім апанураны.

– Няйнакш, тыдні два давядзецца быць, – сказаў ён стомлена. – Пакуль паперы да сяла дойдучь, пакуль вернуцца...

– Дык сяло ж наша спалена, – быццам падказала бацьку, успомніла маці.

– Я тое самае казаў...

– І што яны?

– Іншыя сёлы цэлыя, і Хойнікі таксама. Так што е каму адказаць на паперы, пацвердзіць, жылі ў Вялікім Бору ці не.

– А як нам тут? – спытала зноў маці. – Галодныя ж мы не ўседзім.

– Яны ета ведаюць. Сказалі, карміць будуць. Тры разы на дзень. І папярэдзілі, кеб адсюль, з этага дома, нікуды не хадзілі.

– Дык тут і няма куды хадзіць, – сказаў Коля, які паспеў ужо сёе-тое на новым месцы агледзець. – Навокал жа калючы дрот і вартавыя са зброяй усюды стаяць.

– Што? – вырачыў вочы, перапытаў у Колі бацька. – Дык ета... Лагер... Турма?

– Не ведаю, – адказаў Коля. – Хутчэй за ўсё лагер. А калі дакладней казаць – ізалятар. Так ва ўсякім выпадку мне казалі.

– Хто сказаў? – дапытваўся бацька.

– Людзі, што тут жывуць.

– А што яшчэ тыя людзі казалі? – зацікавіўся бацька.

– Яшчэ казалі, што дарэмна не паслухаліся амерыканцаў, не засталіся па той бок Эльбы. Шкадуюць многія.

– Чаго шкадуюць?

– Ну, што дадому паехалі, а не ў Амерыку. Бо, кажуць яны, дамоўкі свае не ўбачыць нам як сваіх вупэй.

– Можа, і е такія, – разважыў бацька. – Розныя ж былі ў Германіі. І самі добраахвотна ехалі, ды і паліцаі, старасты...

– Нам няма чаго баяцца, у нас віны ніякай ні перад кім няма, – цвёрда сказала, каб, мабыць, спыніць непатрэбныя размовы, супакоіць усіх нас, маці. – А значыцца, і ў Сібір ніхто не пашле. Невінаватага чалавека не караюць.

– І я так думаю, – згадзіўся з маці бацька. – А ўрэшце, пажывём – пабачым.

Жыць у «ізалятарах» нам давялося ці не з месяц. Спыраша на дакументы спасылаліся, што, маўляў, не прыйшлі яны з нашых родных мясцін, потым казалі, што транспарту няма, каб нас куды-небудзь адсюль адправіць. Знебыліся ўсе мы, не дай бог. Але асабліва маці і бацька.

– Кеб раней дадому прыехаў, – казаў бацька, – то, можа б, дзе што пасеяў яшчэ. Ды і хату б якую да халадоў паставіў. А так... Жыць як, як зімаваць?

– Не мне, а начальніку таму свайму ета гавары, – кідала як папрок бацьку маці. – Хіба ж можна так жыць з дзецьмі?

Ні адзежыну памыць, ні саміх дзяцей... Месяц ужо! Эта ж горш як у немцаў... А кормяць, кормяць як?..

Кармілі нас няважна. Суп уранні, суп у абед, суп увечары. Адзін і той жа, з ячневых круп, нішчымны – без масла, без мяса... І хлеб не заўсёды давалі...

– Дык жа гавару, – злаваўся бацька.

– І што ён?

– Яго ета не хвалюе. Яму добра.

– Дык ён жа, можа, не адзін тут, той твой начальнік. Е і над ім начальнікі. Яшчэ большыя. Схадзіў бы, паскардзіўся, – раіла бацьку маці.

– А думаеш я не хадзіў? Сцяна, нічым нікога не праб'еш. Усе глядзяць на мяне як на здрадніка, ніводнаму слову не вераць. Быццам я ўсе егыя гады не ў няволі, а на курорце быў.

– Сказаў бы, што ў цябе дзеці... Дый сам жа... У турме сядзеў, – раіла ўсё новае і новае маці.

– Казаў. Нават паперу тую паказаў, што далі мне, калі з турмы на волю выходзіў.

– І што яны?

– Новую справу завялі. Маўляў, можа, ты ні ў якой турме не сядзеў, а ў школе на шпіёна вучыўся... Ім палец у рот не кладзі – адкусяць.

Жылі мы ў той самай зале, дзе і пасяліліся. Кожны дзень да нас прыбывалі новыя і новыя людзі. Хто з сем'ямі, хто адзін. Затрымліваліся, начавалі, потым ад'язджалі. На каго толькі мы там не наглядзеліся, каго не наслухаліся! У кожнага ж чалавека быў свой лёс, і, як выяўлялася – нялёгкі! Але асабліва ўразліі маю маці, ды і не толькі, мабыць, яе, дзяўчаты, што, забраныя ў часе акупацыі ў Германію, вярталіся цяпер дадому. Многія з іх ехалі з дзецьмі, груднымі ці большанькімі. Як правіла, у іх не было мужоў, яны былі маці-адзіночкі. І многія з іх не ведалі, што рабіць з тымі сваімі дзецьмі. Бо не ўсе і нараджалі іх па сваёй волі. І часта ад нялюбага. І вось цяпер, задумаўшыся над сваім будучым, некаторыя кідалі дзяцей. У чамаданах, на лесвічных пляцоўках, у туалетах, ці яшчэ дзе-небудзь. І дыктарша аж хрыпла – крычала і крычала ў рупар, пытала і пытала, хто забыў ці пакінуў сваё дзіця.

Называліся, пералічваліся прыкметы дзіцяці – тое чарнявае, тое бялявае, гэтаму год, а гэтаму паўтара, аднаго зваць Эрык, а другога Пеця ці Валя...

Маці мая, калі чула такое, плакала.

– Як ета можна – кінучь сваё дзіця! – ніяк да яе не даходзіла, не магла яна пагадзіцца з тым, што чула, рабілася навокал.

А калі папракаў хто-небудзь гэтых дзяўчат, раптам ні з таго ні з с'яго бралася іх абараняць:

– Добра табе гаварыць так! А пабыў бы ты на іх месцы! Уяві сабе – прыедзе дадому, а ёй: «Немчыка з Германіі прывезла!»

– Раджаць не трэба было! – кідалі злосна маці. – Ды і ў пасцель класціся з абы-кім.

– Дык, можа, і пасцель тая не ў кожнай была! І кеб не легла, то і не жыла б!

Мы, дзеці, калі такія размовы-сваркі чулі, імкнуліся не быць ля маці, беглі куды-небудзь гуляць.

І вось надышоў дзень, калі, вярнуўшыся ад таго начальніка, які выклікаў бацьку да сябе як не штодзень, бацька аб'явіў:

– Ні ў якую Сібір нас не павязуць. Паедзем дадому, у сваё сяло.

Гэта была радасная ўсім нам навіна. Маці аж прыўстала з клункаў, на якія была прысела.

– Ты толкам, толкам усё раскажы, – папрасіла яна бацьку.

– Што тут раскажашь? – аж не мог устаяць на адным месцы бацька. – Прыходжу сёння я да таго начальніка, а ён і кажа: «Вырашылі вас усё ж дадому адправіць. Няхай вамі там займаюцца. Калі што – дарогу ў Сібір і адтуль ведаюць».

– Дык што – усё яшчэ Сібірам пагражаюць? – глядзела на бацьку, ці ён не жартуе, маці.

– Хай пагражаюць, – махнуў рукою бацька. – Там, дома, свае людзі. Ды і ведаюць мяне, усіх нас. Не, не дарэмна ж кажуць: дома і сцены памагаюць. Ета ж не тут, дзе мяне ніхто не ведае і я таксама нікога не ведаю.

– І калі тое будзе? – спытала маці ў бацькі.

– Што – тое? – не зразумеў бацька.

– Ну, што нас адправяць, не будуць больш трымаць тут.

- Сказаў, што заўтра раніцаю. Прыйдуць машыны, нас пасадзяць, павязуць.

- Каго ета - нас?

- Ды ўсіх, хто з сяла нашага...

З нашай вёскі няшмат людзей тут ужо было. Многіх адправілі даўно. Трымалі толькі тых, у каго мужчыны былі.

- Даўно б так. Ужо досі і дома былі б, - сказала маці.

- І так скажы дзякуй.

- За што? Што трымалі тут?

- Што не ў Сібір, а дадому, у сваё сяло адпраўляюць.

Ноч тую, вядома, спалі неспакойна. Асабліва мы, дзеці. Прачнуцца б у час, не праспаць, быць, калі трэба, на нагах. Не, ніхто, вядома, з нас не праспаў. І ўжо гадзін у сем мы пакінулі залу таго дома, дзе нас трымалі, выйшлі на вуліцу. І рэчы свае з сабою забралі. Іх і было ў нас няшмат - як панесці.

У восем гадзін падышлі машыны - вялізныя амерыканскія студабекеры. Зноў мы ўладкавалі ў кузаве спярша каляску з Валодзькам, потым закінулі туды вузлы, паселі самі. Да нас на машыну пагрузілі яшчэ некалькі сем'яў. І, далучыўшыся да калоны такіх жа машын з людзьмі, як наша, паехалі.

Наша машына не была акрыта брызентам. І таму хоць і прадзімаў вецер, але затое добра аглядалася наваколле - палі, лясы, пералескі. Ды і вёскі, гарады, па якіх праязджалі. Праўда, калі налягала хмара, ліў дождж, то схавацца не было дзе. Напіналі над сабою хто што мог, але вецер зрываў і зносіў яго далёка на поле. Даводзілася стукаць у кабінку шафёра, а той не заўсёды і спыняўся.

Ежы таксама ніхто ніякай не даў нам у дарогу. Што хочаш, тое і еш, і таму, калі спыняліся на ноч - а спыняліся мы паблізу вёсак і гарадоў, каб хоць вады было дзе набраць, даставалі з клункаў і чамаданаў апошняе, што ў каго было, і беглі мяняць на бульбу ці кавалак хлеба. Жанчыны ж раскладвалі вогнішчы і ў вёдрах, каструлях гатавалі хоць якое варыва, каб і самім пад'есці, і дзяцей пакарміць.

Спалі таксама дзе даўдзецца – хто на клунках на машыне, хто паслаўшы, што ў каго было, проста на зямлі. Было, што і выгрузаліся мы, жылі па некалькі сутак у розных дамах і бараках, пакуль не падавалі нам новыя машыны. Бо салдаты, якія нас везлі, вярталіся ў свае часці. Нас жа даручалі везці далей іншым. Сістэма не была, мусіць, па-належамаму адпрацавана, таму і даводзілася чакаць. Збіраліся мужчыны і жанчыны, хадзілі шукаць якога-небудзь начальства, прасілі, патрабавалі не трымаць людзей на паўдарозе, везці далей. І урэшце нас везлі...

Гарады і вёскі, што належалі Германіі, у большасці былі нежылыя. Кватэры, дамы і нават цэлыя кварталы пуставалі – ніводнага жыхара. Хіба старога якога ці старую дзе-нідзе напаткаеш. Выбітыя вокны, зламаныя дзверы, разбураныя ў час баёў і бамбёжак самі дамы... Надпісы ўсюды на рускай і нямецкай мовах: «Замініравана», «Атручана», «Хадзіць небяспечна»... Цэлыя склады мін, снарадаў, бомбаў, розных іншых выбуховых рэчываў... І нашых, і нямецкіх...

Вядома, дзеці залазілі ў склады, бралі ўсё гэта. І часта падрываліся, гінулі. Некалькі чалавек проста на маіх вачах. Каб не маці, якая проста ні на крок нас, дзяцей, не адпускала ад сябе, не ведаю, ці засталіся б мы ўсе жывыя, ці вярнуліся б не калекамі дадому. Хоць раны, апёкі і нас не мінавалі. Колю, напрыклад, дык ледзь урагавалі – увесь твар абпаліў... Вядома, усе мы хварэлі – папрастуджваліся за дарогу. Кашлялі, балелі вушы, вочы...

У Польшчы сустрэліся з новымі цяжкасцямі. Тут нават у дождж не маглі нідзе знайсці даху – вёскі і гарады былі заселены і нас ніхто да сябе не пускаў. Да таго ж паспелі ўжо вішні, раннія яблыкі і грушы. Палякі ахоўвалі сваё дабро. І калі хто бег у сад ці ў агарод, каб чым-небудзь пажывіцца – стралялі з паляўнічых стрэльбаў, а іншыя – і з аўтаматаў... Таму, каб быць далей ад небяспекі, шафёры спыняліся на ноч толькі на могілках ці ў лесе. А ў Польшчы ж тады было поўна ўсюды самых розных бандаў. І некалькі разоў яны нападлі на нас, абстрэльвалі. Чалавек трох нават паранілі... Было, што

машына наша адстала ад агульнай калоны, потым даводзілася даганяць. Было, што і блудзілі мы, як гэта здарылася ў Варшаве. Спыніліся, каб набраць вады, а калі паехалі далей, дык трапілі ў тупік. Давялося вяртацца, распытваць дарогу...

І гэтак да сваёй мяжы, да Брэста...

У Брэсце паведамлілі: далей ніхто нас не павязе, дабірайцеся дадому, маўляў, самі, як хочаце... Зноў нашы мужчыны і жанчыны хадзілі шукаць хоць якога начальства, патрабавалі, прасілі. Але такіх, як мы, было тады шмат, ды і, як убачылі, асабліва нікому мы не былі патрэбны. Больш таго, калі вярталіся з Германіі, то сёй-той лічыў, што мы багатыя, нарабавалі там добра. І з нас можна сёе-тое ўрваць...

Не ведаю, за плату ці без яе нам дазволілі пагрузіцца на платформы, якія везлі рэйкі. І так, на платформах, дабраліся да Жыткавіч. У Жыткавічах пераселі на нейкія іншыя платформы і даехалі да Васілевіч. А ўжо з Васілевіч і да сваёй станцыі Аўрамаўская... Там, на Аўрамаўскай, пачулі: вёска наша спалена цалкам, да адной хаты. Засталася толькі ёўня, – яна стаяла ў лагчыне наводшыбе вёскі і яе, мусіць, не бачылі. А можа, збаяліся да яе ісці. Спалены былі разам з хатамі, хлявамі і тыя людзі, якіх пакідалі быццам «на машыны». Цяпер, праз два тады, вёска ажывае. Павярталіся тыя, хто быў у лесе, у партызанах. Вяртаюцца патроху і вывезеныя з родных мясцін. Хто з Германіі, хто яшчэ адкуль. У вёсцы ўжо ёсць некалькі хат, у якіх жывуць людзі. Ды і зямлянкі сёй-той збудаваў, зрубы паставіў...

Як толькі злезлі з платформы, ступілі на зямлю, адчулі: мы дома. Бо і паветра здалося тут надта ж знаёмае, роднае – мяккае, гаючае, з пахам жывіцы, і пясок пад нагамі цёплы, летні, ды і неба над галавою блакітнае, з невялікімі сухмаркамі – хмаркамі, што некуды беглі і беглі, плылі і плылі. Можа, таму так усё здалося нам мілым і любым, што стаміліся надта ж за дарогу і адчуванне, што скончыліся пакуты, нас дзіўна супакойвала, настройвала на добры, лагодны лад. Ды і дожджык жа пакрапаў, прайшоў толькі што.

Была раніца, і дзесьці непадалёку галасіста спяваў певень. Гэтага мы не чулі даўно, а таму стаялі і слухалі яго, як самую дзіўную, знаёмую музыку. І абуджаліся ў кожнага свае пачуцці.

- Няўжо прыехалі, няўжо дома? - верыла і не верыла маці. І не зводзіла з нас, сваіх дзяцей, вачэй.

- Усе жывыя, здаровыя!

Урэшце, не вытрымала - заплакала.

Бацька паводзіў сябе больш стрымана. Стаяў, аглядаў невялікі драўляны будынак станцыі, што быў трохі ўбаку ад пуцей, кідаў позіркі на ярусы калод і дроў, што ляжалі скрозь.

- Ну во, і дома мы, - сказаў урэшце, звяртаючыся да нас усіх. - Чакаць, што хтосьці нас падвязе, няма чаго. Рушым пехатою да свайго сяла. Дадому.

- Кеб жа той дом быў, - усхліпвала, не пераставала плакаць маці. - А то ж... Папялішча...

- Не стагні, не пачынай, - кінуў строга на маці бацька. - Скажы дзякуй богу, што за светам пабылі і назад дадому вярнуліся. Вайну такую, ліхалецце перажылі.

- Ды ўжо ж, - згадзілася з бацькам маці. - Я і кажу: слава табе, Госпадзе!

І ўпала на калені, пацалавала зямлю.

Бацька першы ўзяў, закінуў сабе на плечы самую цяжкую вузлянку, у якой звязаны былі нашы рэчы. Узялі і ўсе мы - кожны сваю - ношкі. І пайшлі...

Аўрамаўскую мінулі хутка. Яна амаль не пацярпела ў вайну. Было спалена толькі некалькі хат. А вось Вялікі Бор наш... Ужо за лесам, як толькі прайшлі яго, убачылі першае селішча. Быццам і хаты ніколі тут не было, не жылі людзі - зарослая бальнікам і пырнікам паляна. Ды папялішча пасярэдзіне, кавалкі цэгля там, дзе некалі печ стаяла. Абгарэлае шула, кавалак плота, некалькі яблынь, вішань. Вось і ўсё, што засталася ад некалі раскошнага вясковага двара...

Невялікая грэбелька, масток - і пайшлі, пайшлі папялішчы. Па абодва бакі вуліцы, з садамі, платамі, калодзежамі, у якіх ніхто не браў вады...

– Тут Ецькава хата стаяла, – быццам пазнаваў, успамінаў бацька. – А там жыві Сахрон... Дзе яны самі? – задаваў сам сабе ён пытанні і сам жа адказваў: – Мусіць, яшчэ не вярнуліся. І ці вернуцца хоць калі?

Спыніліся мы ля новага зруба, што стаяў на нічым не абгароджаным двары.

– Няўжо ета Анюцін? – усклікнуў бацька. – Селішча ж то яе, а во зруб...

Анюту – бацькаву родную сястру, што была замухам за Мінкавым Мікалаем, чамусьці затрымалі ў Беластоку, не павезлі ў Германію. І дзе яна была, што з ёю, ці жывая – мы не ведалі.

– Зайду, – урэшце асмеліўся бацька. – Папытаю.

Так, гэта быў Анюцін зруб. І вярнуўся бацька да нас не адзін, а з самой Анютай, Мікалаем, іхнімі дзецьмі – Маняй, Наташай, Іванам, Клавай... Анюта плакала ад радасці, ды і ўсе астатнія яе сямейнікі шчыра былі рады, што мы жывыя, вярнуліся ў сваю вёску, дадому. Пачалі абдымацца, цалавацца...

Анюта запрасіла нас у сваю хату. Там ужо была печ, стол, палкі. Анюта дастала з печы чыгун з ежаю, пачала частаваць усім, што мела. Там, за сталом, мы і даведаліся, што Анюту з мужам і дзецьмі не пусцілі ў Германію, бо знайшлі ў іх нейкія хваробы. Пабылі яны ў лагеры, потым ім дазволілі пасяліцца пад Беластокам у вёсцы. Там яны і пражылі ўсю вайну, а калі прыйшло вызваленне, вярнуліся дадому. І ўжо зруб сабе паставілі, пасялі сёе-тое...

Цётка Анюта, хоць жыла сама бедна, выдзеліла нам загон бульбы. Дала і частку свайго зруба. І мы асталіся ў яе жыць.

Было ўжо лета, другая палова. Сеяць нешта было позна. Наперадзе ж – восень, зіма. І трэба думаць, як іх перажыць.

Першае, з чаго вырашыў пачынаць бацька – гэта шукаць селішча, бо наша, дзедаўскае, было ўжо занята – там пасялілася адна з былых нашых суседак, якой усё жыццё здавалася, што наша селішча – самая лепшая ў вёсцы зямля. На яе селішчы бацька сяліцца не стаў, а выбраў сабе месца на Чуканаўцы – у пасёлку каля лесу.

– Па дровы будзе блізка хадзіць, – казаў ён, пераконваў маці. – Ды і гаспадар селішча пасяліўся ў Дворышчах, злавачца не будзе, што яго бацькаўшчыну занялі...

Калі выбралі селішча, пачалі думаць пра хату. Не зімаваць жа нам у цёткі Анюты! У яе свая сям'я, і немалая. Лес нам, пагарэльцам, давалі бясплатна. І пазыку можна было ў дзяржавы ўзяць. І бацька заняўся гэтым. Спярша схадзіў у сельсавет, потым у раён, і ўжо праз які тыдзень мы ўсёю сям'ёю працавалі ў лесе – валілі сосны, абсякалі голле, абкорвалі бярэны. Потым, наняўшы машыну, прывезлі лес дадому, на новае наша селішча, пачалі насіць посцілкамі мох, сушыць яго ды класці ў сцены зруба, які хоць і не так хутка, як нам хацелася, а ўсё ж рос, падымаўся, бо бацька з Колем, Пятром і дзядзькам Мікалаем працавалі там дзень пры дні аж да самага змяркання.

Каб не пухнуць зімою з голаду, маці і мы, меншыя, – я, Іван, Грыша – хадзілі ў лес, збіралі ягады, грыбы. І ўсё гэта сушылі.

– Зіма надыдзе, дык сёе-тое прадаць можна ці на бульбу, хлеб абмяняць, – казалла яна. – А то і самі з'ядзім.

Рукі ж, як яна казалла, у яе былі развязаны, бо не было ў нас ужо Валодзькі – памёр ён. Мусіць, прастудзіўся, калі ехалі на машынах з Германіі. Памучыўся, пахварэў нейкі час у цёткі Анюты ў зрубe і сканаў уночы...

Цётка Анюта і сама гэтак жа, як і мы, рыхталася да зімы, таксама не вылазіла цэлымі днямі з лесу са сваімі дзецьмі. Іншы раз не хапала печы, каб усё, што прыносіла, пасушыць. То і ягады, і грыбы сушылі на сонцы. Расціралі посцілкі, газеты, што было, і пакідалі дабро на ўвесь дзень на дварэ. Ды і елі ягады і грыбы самі ўранні, увечары і ў абед. Іншага проста ў нас не было.

Тым часам хто адкуль вярталіся ў вёску людзі. Вярнуўся з Нямеччыны наш дзед з Дзяднаю. Дзед не пайшоў ні да кога прасіцца ў хату, пасяліўся на сваім селішчы, хоць яно і занятае было. Спярша жыў у пограбе, потым перабраўся ў зруб да суседкі, якая заняла яго селішча. Дзед быў адзінокі, адзінокая была і суседка. А Дзядна заняла сабе новае селішча і чакала мужа Алёшу. Ён – гэта мы ведалі з ліста, які прыслаў, – быў

жывы, служыў у арміі. Як толькі яго адпусцілі, вярнуўся дадому таксама. І, зайшоўшы да Анюты-сястры, вельмі ж шмат расказваў пра вайну. Служыў ён у артылерыі і прайшоў з сваёю часцою нямала франтавых дарог. Быў і пад Курскам, быў і пад Сталінградам, быў і пад Берлінам. Цяжка паверыць у гэта, але Алёша ні разу не быў паранены...

Вярнулася з Германіі і цётка Наталля...

Не ведалі мы амаль нічога пра матчыну радню. Бо і не быў ніхто, не наведваўся ў Бабчын. Што ж да Рудзенькі, то яна таксама была спалена разам з Вялікім Борам. Матчына зводная сястра Марыля, якая выйшла замуж за кульгавага Хацімчанку, таксама вярнулася з Нямеччыны і пасялілася зноў на Аўрамаўскай. Прыйшло пісьмо і ад Пятра – матчынага брата. Ён быў жывы, афіцэр. А што да Паўла – то, як пісаў Пятро, праўдападобна, загінуў ён пры ўзяцці Кёнігсберга. Ва ўсякім выпадку пісьмо апошняе ён прысылаў яму адтуль...

Бацька спяшаўся, каб да халадоў скончыць зруб і перабрацца як мага хутчэй у сваю хату. Апошнія дні не спаў, не еў, а ўсё стаяў і стаяў з сякераю над бярвеннем, што часаў, што разбіваў клінамі на плахі, што пускаў пад дранку, каб было чым накрыць страху. Урэшце, наняўшы майстра, зляпіў печ.

І мы выбраліся з цётчынай хаты, пасяліліся ў сваёй. Вядома, хата наша не была яшчэ скончана. Не было ў ёй падлогі і столі. Ды і дошак нарэзаць не было дзе – леспілкі ж за вайну пазнішчалі навокал усюды.

Бацька надумаў стоць і падлогу пакласці з плашак і цэлымі днямі калоў бярвенне, потым сякераю часаў плашкі, клаў іх што на стоць, што на падлогу.

У сяле між тым арганізавалася школа. Фактычна, ніякай школы не было, былі класы, у якіх вучылі пісаць, чытаць, лічыць. І класы гэтыя размяшчаліся ў людскіх хатах – тых, што былі закончаны, мелі печы. Туды пазвозілі сталы, парты...

Бацька і маці не хацелі, каб мы раслі пуштадомкамі, непісьменнымі. І нас траіх – Колю, Пятра і мяне – накіравалі ў школу. Хоць мы былі і пераросткі, але ж вучыцца трэба было.

У той год у лесе надта ж урадзілі жалуды, і мы, схадзіўшы ў школу, беглі потым па жалуды. Збіралі іх пад дубамі, потым на сабе валаклі дадому, здавалі на прыёмны пункт – зараблялі грошы. Вучыць жа ўрокі ўсё адно нельга было, бо не было ў нас спыткаў, не было і падручнікаў. Усяе тае і навукі, што ў школе бралі ад настаўнікаў.

Калі ж прыйшла зіма, рабілі з дроту петлі, ставілі ў лесе на зайцоў. А іх за вайну распладзілася многа. Пойдзеш раніцаю па іх слядах – і абавязкова ў пятлі зайца знойдзеш. Іншы раз яшчэ жывога, іншы раз паўмёртвага, абмарожанага. Хоць і шкада іх было, касавокіх, ды што зробіш: і нам жа неяк трэба было жыць, не паміраць жа з голаду.

Бацька і маці ездзілі на базар, ездзілі і па вёсках мяняць грыбы і сухія ягады на жыта, ячмень, бульбу. І так перазімавалі, дачакаліся вясны.

Пра тое, што ў вёсцы ёсць калгас, мы ведалі. Але як да вайны, так і пасля яе ніхто з нашай сям'і не збіраўся ў ім працаваць.

Бацька, як толькі закончыў хату, пайшоў у леспрамгас. У леспрамгас пайшоў працаваць, правучыўшыся толькі некалькі месяцаў у школе, і Коля. А ў калгасе ж не хапала рабочых рук. Ды і ісці туды рваць жылле за палачкі-працадні, на якія нічога не давалі, словам, бясплатна, ніхто не хацеў. Кожны, хто мог, уцякаў.

Бацьку некалькі разоў выклікалі ў калгасную кантору. Ён спярша хадзіў туды, потым перастаў і гэта рабіць.

– Эта ўсё адно, што ў вайну ў воласць выклікалі, да горла з нажом прыставалі: «Ідзі ды ідзі ў паліцыю». А цяпер тое самае: «Ідзі ды ідзі ў калгас». А ў мяне ж сям'я, калі я пра яе не падумаю, ніхто не падумае...

– Нашы дзеці – нам і думаць, – кідала бацьку маці.

– Дык жа не даюць! – злаваўся бацька. – Кожнаму ты трэба. А дзеці... Хай з голаду пухнуць, хай паміраюць – нікому ніякага клопату. А падрастуць, падгадуюцца – зноў жа ніхто пытаць у цябе не будзе: ідзі ў армію, ідзі рабіць... Дакуль такое будзе? І дакуль над чалавекам быццам з бізунамі ста-

яць будуць, загадваць, патрабаваць, проста са свету жываць. Бальшавікі, немцы, паліцаі, партызаны... Быццам насланне якое... І ўсе пагражаюць, страшаць... Ідзі туды, рабі тое... І кеб жа гуляў я, ані нічога не рабіў! А то ж свету божага з-за работы не бачу. Адно зраблю – другое чакае... Галава пухне, вунь які год кругам ідзе... Калгасы, вайна, палон, Нямецчына... Ды і тут, як прыехалі, ніхто ж нічым ані не памог...

– Чаго ж, лесу бясплатна далі, пазыку таксама, – бралася супакойваць бацьку маці.

– Лесу, кажаш, бясплатна далі? А паваліць, привезці яго ды хату зрабіць? Ды і за пазыку тую гізунты выцягнуць. Яе ж сплаціць трэба, ды яшчэ з працэнтамі!.. Хто ета зробіць, як не я?

Разумела маці, усё разумела. Ды і мы, дзеці, пачыналі сёе-тое разумець. Нялёгка, ох як нялёгка нашаму бацьку!

– Вось вясна, сеяць трэба, – казаў ён. – А чым, дзе насення таго ўзяць? Ніхто яго мне бясплатна не дасць. Плаціць людзям трэба. А чым? Ды і кароўку ж трэба неяк агораць, свінчо, курчо! Не вечна ж жыць так, як жывём...

– Ды ўжо ж! – згаджалася, ківала галавою маці.

– Вядома, – як бы астываў трохі, супакойваўся бацька. – І калгас падымаць, ставіць на ногі трэба. Але ж улічвайце, што згалелі мы за вайну, панішчана ўсё. А мы яшчэ з Нямецчыны той чортавай, хай яна гарам гарыць ды скрозь зямлю пойдзе, позна прыехалі, не пасеялі нічога. Ледзь зіму перазімавалі. А вясна прыйшла – у калгас ідзі. І што, галодны ты многа там што зробіш? Ногі ж працягнуеш! Гаворыш, гаворыш, пераконваеш, пераконваеш, – ніхто нічога не разумее і разумець не хоча... Соткі, кажучь, па самы вугал абрэжам?

– Без сотак мы не пражывём, – умешвалася зноў у бацькаву гаворку маці. – Зіму вась ледзьве сяк-так пракідаліся... А калі яшчэ так... Ды без надзеі на ўраджай, падмогу...

– І я тое самае кажу. Быццам кальвіны, не свае людзі! Нічога ніякага разумець не хочуць...

Бацьку выклікалі ў Хойнікі. Ён думаў, што гэта таму, што не ідзе ў калгас.

- Во, - казаў ён. - Цяпер ужо ў раён выклікаюць! Тут свайго не дамагліся, то думаюць там дамогуцца! Не, не на таго натрапілі? Скажу, як і партызанам тады, у вайну, казаў: «Забярыце ў мяне дзяцей, і тады што заўгодна са мной рабіце, куды хочаце пасылайце».

Вярнуўся бацька з Хойнікаў зусім апанураны.

- Што? - спытала маці, калі ён пераступіў парог хаты.

- Зноў пра Сібір загаварылі, - сказаў бацька, сціскаючы зубы, аж шчэлепы выперлі. - Пагражаць узяліся, што сашлюць.

- Чаму раптам? - насцярожылася маці.

- Ну, што ў калгас не іду - гэта адна прычына... А другая... Словам, дакументы на мяне прыйшлі... Тыя, што там, ля Эльбы, у тым ізалятары на мяне запаўнялі... Зноў ты самыя пытанні. Як я ў палон да немцаў трапіў? Як з палону ўцёк? Чаму ў лес, у партызаны, не пайшоў? Як у Нямецчыне апынуўся? Што там рабіў? Калі амерыканцы вызвалілі, як я жыў пры іх? Чаму адразу ж дадому, на Радзіму, не ехаў?

- І ты што? - пытала маці.

- Адказваў. На ўсё, што пыталі, адказваў. Толькі іх мае адказы не задавальнялі. Яны нешта іншае хацелі ад мяне пачуць. Звяралі з тым, што я там, ля Эльбы, гаварыў...

- І сыходзілася ў цябе?

- Калі праўду гаворыш, дык заўсёды сьдзецца. Але ета якраз і злавала, яны б хацелі мяне заблытаць. Цэлы дзень мучылі, гізунты цягнулі.

- І што пад канец табе казалі?

- У Сібір сашлюць.

- За што?

- За што? Ды за тое, што я не такі, як усе. Не савецкі чалавек. Аднаасобнік. Не слухаю нікога, живу, як хачу, раблю тое, што не яны кажучь, а я сам лічу патрэбным. Што не марыянетка я, а чалавек! Чалавек я!

- І ты ім сказаў пра ўсё?

- А як жа! Вось і ўзлаваліся, Сібірам зноў мяне страшыць пачалі. А калі я абурыўся, то прыгразілі і сям'ю ўсю маю ў Сібір сашлюць. Усё мне прыпомнілі. І што бацька мой цвёр-

дазаданнік, і што я ў калгас не пайшоў і цяпер не іду, маўляў, кулацкі дух ува мне сядзіць, выбіць яго з мяне трэба... А потым патрабаваць пачалі, кеб я падпісаў дакумент адзін.

- Які дакумент?

- Ну, што я быццам не ў турме ў Нямецчыне сядзеў, а вучуўся ў шпіёнскай школе. Толькі ж я... Не той чалавек, кеб напрасліну на сябе падпісваць. За мной жа дзеці мае стаяць. Не толькі ж сабе жыццё завяжу, але і дзецям...

- А яны?

- Адпусцілі мяне, кеб падумаў. Дзён праз колькі, казалі, зноў мяне да сябе паклічуць. І папярэдзілі - кеб нікому нічога ані не казаў. Так што вы, - павярнуўся бацька да ўсіх нас, дзяцей, хто на той час у хаце быў, - кеб нікому нідзе нічога, - і прыклаў да вуснаў палец.

Не паспелі мы як след апомніцца ад таго, што прынёс з Хойнікаў бацька, як новая падзея ўзнервала ўсю нашую сям'ю: праўленне калгаса вынесла рашэнне абрэзаць па самыя вуглы хаты ў нас соткі. «Калі не ідзеш у калгас, няма чаго і зямлёй карыстацца», - такое было заключэнне старшыні калгаса - нейкага прыезджага, у былым партызана, а цяпер горкага п'яніцы.

Бацька мой законы трохі ведаў. А там, у тых законах, напісана было: рабочыя, што жывуць у сельскай мясцовасці, маюць права на зямлю, праўда, не на пяцьдзясят-шэсцьдзясят сотак, а на пятнаццаць. І адразу ж падаўся ў раён, каб узяць адпаведную даведку - выпіску з таго закона. Выпіску такую бацьку далі. І мы ўжо радаваліся, што ўсё абыдзецца, дадуць нам пятнаццаць сотак (на большае мы і не разлічвалі), калі ў наш двор завітала рэвізійная камісія, якую ўзначальваў вопытны рэвізіяніст Трахім - ён надта ж любіў раскулачваць, абразаць - худы, злосны на ўсіх і ўсё чалавек - «язвеннік». Маці паказала тую паперку, што далі ў Хойніках бацьку. Трахім чытаць не ўмеў, патрымаў тую паперку дагары нагамі ў руках, потым склаў яе ў некалькі столак.

- Адно месца такімі паперкамі можна падціраць, - сказаў ён. - Для мяне рашэнне праўлення закон. А ўсякія паперкі,

што пад нос мне будуць тыцкаць, я вось так з імі, – і парваў на вачах ва ўсіх.

Маці кінулася ў плач. За ёю і мы, дзеці, зарумзалі. Трахім, тупнуўшы нагою, крыкнуў:

– Вон адсюль, кеб я вас не бачыў, недабіткі, фашысты!

Мы, вядома, адышліся ўбок, сталі пад дзвярыма сваёй хаты. А Трахім, узяўшы стрыголку, пачаў мераць наш агарод і забіваць калкі.

Забіў гэтых калкоў ён, мусіць, шгук з дзесяць. І так, што нават сцежкі не пакінуў нам, каб хадзіць у хату і з хаты.

З ім, Трахімам, былі іншыя члены рэвізійнай камісіі. Але яны моўчкі стаялі, глядзелі толькі, з якой лютай расшучасцю, апантанасцю распараджаўся, рабіў усё Трахім.

Калі ён скончыў работу і пайшоў з нашага двара, маці папрасіла мяне з Пятром, каб мы павырывалі тыя пазабіваныя Трахімам калкі.

– Мне бацькі шкада, – сказала яна нам. – Ён жа, як убачыць іх, звар'яеце, можа бяды нарабіць. Схопіць сякеру і да Трахіма пабяжыць...

– А што ў бацькі з гэтым Трахімам? – спытаў хтосьці з нас. – Што яны не падзялілі?

– Ды быццам нічога, – ціха адказала маці. – Проста такі злосны, зайздросны чалавек... У яго, бачыце, у вайну жонку, дзяцей немцы пастралілі, а мы жывыя! Дык хіба мы вінаваты ў етым?..

Калкі тыя, хоць і нялёгка было гэта зрабіць, мы павырывалі. І калі вярнуўся з лесу бацька, то нават і не заўважыў, што былі яны паўбіваны. Праўда, расказаць бацьку пра ўсё нам давялося. І пра калкі, і пра Трахіма, і пра даведку. Але бацька абыякавы быў да гэтага паведамлення. Амаль не прарэагаваў. Толькі калі спаць клаўся, папрасіў, каб маці пабудзіла яго рана, калі раптам ён сам не ўстане.

– А куды табе трэба? – спытала яна ў яго.

– У Хойнікі, – адказаў бацька.

– Чаго?

– Ды злыдні тыя зноў мяне выклікаюць, – неахвотна адказаў бацька. – Зноў мучыць будуць.

- Ты ж хоць трымайся, не падпісвай абы-чаго на сябе! - наказала бацьку маці. - Не толькі пра сябе, а і пра нас, сям'ю, думай.

- За ета ты не бойся, - упэўнена адказаў бацька. - Во толькі што яны са мною зробіць...

- А што яны з табою зрабіць могуць? - спытала насцярожана маці.

- Што захочуць. Могуць пасадзіць, саслаць, расстраляць... Ды няхай, не будзем, - абьякава махнуў рукою бацька і пайшоў класціся спаць.

Бацьку мы чакалі ўвесь той дзень. Чакалі ноч. Чакалі ўвесь наступны дзень. Чаго толькі не перадумалі, чаго не перагаварылі! Аж, здаецца, схуднелі ўсе, знебыліся. А калі ўбачылі зноў яго ў хаце, адчыніў ён дзверы і пераступіў парог, кінуліся з адным-адзіным пытаннем:

- Што?

Бацька адказаў не адразу. Моўчкі прайшоўся сюд-туд па хаце, акінуў вачыма, агледзеў неяк па-новаму ўсіх нас, сваіх дзяцей. І толькі тады зняў з галавы шапку.

- Ну? - як бы падагнала яго маці.

- Не падпісаў я тых папер, што мне падсоўвалі, - уздыхнуўшы, як бы скінуўшы са сваіх плячэй цяжкі камень, адказаў бацька. - Не падпісаў...

- А што было ў тых паперах? - пытала маці.

- Новага быццам нічога... Хіба... Што ў палон я сам здаўся... І не ўцякаў я з лагера... Выпусцілі мяне самі немцы... Кеб потым у Германію мяне забраць, на шпіёна вывучыць...

- Дык ета ж лухта, - абурылася маці.

- І я так сказаў ім... Дык яны... Не выпусцілі мяне, у турму завялі. А потым ноч усю дапытвалі... нават стралялі...

- Як стралялі?

- А так... Паставяць да сцяны і страляюць... Куля ля самага вуха дзынькне, пабелка са сцяны ў твар... А ён: «Ах! - і вылаецца. - Зноў прамахнуўся! Няхай, яшчэ пагаворым...» І зноў пачынае допыт... Так ноч усю...

- Але ж выпусцілі?

- Ці надоўга? Могуць жа ў любы дзень зноў паклікаць... Арыштаваць, забраць, выслаць... Пра сябе я не думаю, я падпісаў бы ўсё, што яны хочуць... Узяў бы грэх на душу... Але ж дзеці, дзеці... Як яны будуць без бацькі? Ды і кляймо ж ім на ўсё жыццё... Не аднаму – усім!

Бацька доўга хадзіў сюд-туд па хаце, думаў, разважаў і ўсё ніяк не мог супакоіцца, сесці за стол вячэраць...

Назаўтра бацька не ўстаў з пасцелі – у яго адняліся ногі. Не ўстаў ён з пасцелі і праз дзень, паслязаўтра... У нас у Вялікім Бары не было сваёй бальніцы. Давялося камусьці – Пятру ці Колю – збегаць на Аўрамаўскую, выклікаць урача.

Урач – гарбаценькі, нізенькі – Раманок прыехаў на веласіпедзе. Ён доўга аглядаў, паварочваў з боку на бок, выслухваў бацьку. Урэшце сказаў:

- У бальніцу табе трэба. І сур'ёзна лячыцца...

У бальніцы не было свайго транспарту. Не было яго і ў сельсавеце. Калгас таксама адмовіўся даць нам падводу, хоць маці і хадзіла да старшыні прасіць. Давялося ісці да цыганскага табара, што якраз спыніўся непадалёку ад вёскі ў бярэзніку. Цыганы, вядома, за добрую плату згадзіліся завезці бацьку ў бальніцу...

Хварэў бацька доўга – некалькі месяцаў. Мы ўсе – і маці, і мы, дзеці, хадзілі яго адведваць, насілі ўсё, што было ў нас лепшага, каб яго падтрымаць, падкарміць...

Без бацькавай зарплаты жыць нам стала яшчэ цяжэй. Давялося ўслед за Колям кінуць школу і Пятру – ён пайшоў у калгас пасвіць кароў і тым самым уратаваў соткі – іх больш у нас не абразалі па самы вугал, дазволілі сеяць. Пятра ў калгасе падмяняў я – спярша ў нядзелю, потым, калі скончылася вучоба ў школе і пачаліся канікулы, то і часцей. Трэба ж было памагаць маці і гароды, соткі прапалоць, акапаць, а ў Пятра да гэтага спрыт быў, ён умеў гэта рабіць. У мяне ж схільнасць да іншага была – я малоў на жорнах жыта, тоўк проса і ячмень у ступе, мясіў хлеб... А калі купілі карову, то і даў яе. А яшчэ я любіў чытаць кнігі. Іх не было тады асабліва дзе браць, бібліятэк жа не было, пагарэлі ў вайну. Але ўжо калі траплялася

мне ў руці кніга, то я яе не выпускаў, не прачытаўшы. І заўсёды, падмяняючы Пятра, гонячы на пашу кароў, браў з сабою кнігу. І на стойле, ды часта і на поплаве, калі блізка не было шкоды, даставаў яе з пастуховай торбы, чытаў. О, дзе я толькі не пабываў, дзякуючы кнігам, чаго толькі не ўбачыў, не адчуў, не перажыў! Чытаў кнігі я і потым, чытаю і цяпер, але такой свежасці ўспрыняцця, тых перажыванняў і хваляванняў ужо няма. То былі самыя светлыя, чыстыя перажыванні, самыя шчаслівыя хвіліны майго дзяцінства, майго жыцця!

Але вабілі мяне не толькі кнігі. Вабіла і прырода – буйная, як крыштал, раса, што звисала з кожнай травінкі, ажгнула яе, галасы птушак, што глушылі раніцаю наваколле, першыя цёплыя промні, што падалі на зямлю, саграваючы яе, як толькі ўзыходзіла, падымалася над лесам сонца... А камары, машкара, што віліся іншы раз хмараю, асабліва перад дажджом! Гадзінамі я мог стаяць і глядзець на лес, на неба, якое ў нас амаль ніколі не бывае без хмар. Захапляла і ўсё астатняе – бухматыя, быццам перагружаныя цяжарам, чмялі, што ляталі ад кветкі да кветкі і шукалі мёду, пчолы, авадні і нават звычайныя мухі – надта ж імклівыя і неспакойныя яны. А той жа ручаёк у лесе, крынічка на ўзбярэжжы балота... А кветкі! Іх жа было столькі, што аж вочы разбягаліся. І якія! Белыя, сінія, жоўтыя, чырвоныя, аранжавыя, блакітныя... Вялікія, бучныя, і зусім маленечкія, як іскрынкі, кавалачкі разбітага шкла... Ды і птушкі – палявыя, лугавыя, лясныя... Я проста жыў у свеце прыроды, зліваўся з ёю, нават, здаралася, забываў, што я чалавек, што я не проста так тут баўлю час...

На стойле мы ў абед варылі сабе есці. Бульбу бралі з сабою ці капалі на калгасным полі, а ўсё астатняе здабывалі самі. Лавілі ўюноў, шчупакоў, плотак, палкаю білі качанят, прывартаваўшы, калі качка са сваім вывадкам падплыве блізка, дзе, схававшыся за купіну, стаіўшыся ў траве сядзелі мы. А то забіралі з гнёздаў і маладых птушанят – шпакоў, дзятлоў – яны надта ж крычалі ў дуплах, просячы ў сваіх бацькоў есці... Ды і ягадамі мы ласаваліся – суніцамі, чарніцамі, малінамі, ажынамі. І грыбоў мы таксама не міналі. Спярыша лісічкі, сыраежкі, потым абабкі, падасінавікі, баравікі. Не толькі набі-

ралі, каб сабе насмажыць, а іншы раз і дадому па цэлай торбе валаклі. А арэхі! Як толькі завяжацца ў іх зерне, – так і рвём, шчыплем....

Адзінае, што мне не падабалася ў пастуховым жыцці, дык гэта – надта ж рана трэба было ўставаць, падымацца з пасцелі, ісці на ферму займаць кароў. І каб мяне выручыць ад непрыемнага, не псаваць настрою, займаць кароў на калгасную ферму хадзілі Пятро, а то іншы раз і сама маці. Дакучаў і дождж – сеецца і сеецца, бывала, цэлымі днямі. Ні кніжкі пачытаць, ні палюбавацца наваколлем...

Бацька выпісаўся з бальніцы толькі пад восень. Трымаўся ён на нагах няцвёрда, хадзіў марудна, паволі. Лячыцца ж далей яму не было як – трэба было карміць сям'ю, зарабляць грошы. І ён, паляжаўшы які тыдзень дома, пайшоў прасіцца ў леспрамгас хоць на якую работу.

Тады на змену звычайным пілам прыйшла ў нашу мясцовасць на дапамогу лесарубам электрапіла. Вазіць кожны дзень яе ў лес і з лесу было і дорага і нязручна. Таму на ноч яе пакідалі на дзялянцы. Без усякага нагляду электрапілу маглі сапсаваць. Ды і акумулятары там, зараджаныя электраэнергіяй, былі, быў і бензін, сальрка. Патрабаваўся вартаўнік, каб ахоўваў усё гэта. Вось бацьку і прапанавалі месца вартаўніка. Плата была мізэрная, але да платы даваліся картачкі на хлеб і мука... І бацька згадзіўся.

Цяпер мы не бачылі бацькі цэлымі тыднямі. Ён і дняваў і начаваў у лесе. Прыходзіў толькі да нас па харчы. Наладоўваў торбу, начаваў і зноў знікаў на цэлы тыдзень, а то іншы раз і на два...

На Аўрамаўскай быў магазін, дзе рабочым леспрамгаса давалі хлеб. І паколькі старэйшыя мае браты – Коля і Пятро – працавалі – адзін у леспрамгасе, другі ў калгасе – то хадзіць па хлеб выпадала мне. Падымаўся з пасцелі я рана, яшчэ цёмначы. Абуваў лапці ці бахілы – гэта залежала ад надвор'я – і бег на Аўрамаўскую. Па вёсцы было ісці звыкла – гарэлі ў вокнах агні, ды і людзі ж то па ваду, то яшчэ куды хадзілі. А вось праз лес, які аддзяляў Вялікі Бор ад Аўрамаўскай, ісці

было страшнавата. Блукалі ж гайнямі ваўкі ў наваколлі. Ды і здзічэлыя нямецкія аўчаркі, якіх немцы пазапускалі ў лес, каб яны распраўляліся з партызанамі. І ў нашай мясцовасці, і ў вёсцы таксама, былі дзясяткі выпадкаў, калі ваўкі ці здзічэлыя аўчаркі нападалі на людзей, разрывалі іх. І я тыя два кіламетры лесу – спярша бор, потым густы калючы хвойнік – прабягаў хутка.

На Аўрамаўскай я замаруджваў хаду, ішоў звычайна, не бег. Нельга было бегчы, бо тады за мной гналіся сабакі. Хоць я не вельмі іх і баяўся, але ўсё ж...

Магазін, дзе давалі на карткі хлеб, быў непадалёку ад станцыі. Я прыходзіў да яго іншы раз самы першы. Калі ж спазняўся – становіўся ў чаргу. Вядома, калі прывозілі хлеб і магазін адчыняўся, мяне выкідвалі з чаргі, лезлі напралом тыя, хто меў сілу. Але магазіншчыца Гэля мяне ведала, шкадавала, таму заўсёды атаварвала.

З хлебам бегчы дадому было весялей. Да таго ж я звычайна спяшаўся паспець у школу, на заняткі. З хлебам ісці на ўрокі я не асмельваўся, яго маглі з'есці школьнікі, бо галодныя ж усе былі. Таму нёс хлеб дадому, браў кніжкі, сшыткі і бег у школу.

Гэтак было зімою, вясною. А ўлетку зноў пасвіў кароў. А то, здаралася, і начаваў у лесе разам з бацькам каля электрапілы, каб, калі пачне світаць, пайсці ў лес збіраць ягады ці грыбы... Тыя ночы, праведзеныя ў лесе, і цяпер у маіх вачах: гарыць агонь, выхоплівае з цемры камлі дрэў, дзесьці крычыць сава, а мы з бацькам, прылёгшы на салому ці сена, пасланыя ў курані-аднабочцы, або ціха гамонім, або дрэмлем. Час ад часу падымаемся, ідзём да агню, падкідваем у яго дровы... І зноў гамонім, зноў дрэмлем... А ледзь світаць пачне, ідзём у лес шукаць баравікоў. Яны ў нашым лесе раслі крамяныя, з моцным белым каранем і вялікаю мясістаю шапкаю. І не па адным, а цэлымі чарэнямі – штук па дзесяць, а то і дваццаць... І пакуль людзі прыходзілі з вёсак, мы набіралі іх па поўным кашалі...

Хоць бацька і хварэў, зарабляў не вельмі, але працаваў Коля, Пятро, ды і я ў гаспадарцы сёе-тое памагаў. І мы багачелі – купілі сабе карову, парася, было ў нас і некалькі

курэй. Так што на нашым стале з'яўлялася і малако, і яйкі, а ўвосень, зімою – іншы раз і мяса. Сёе-тое набывалі мы і з адзежы – ватоўкі, штаны, сарочки. Ды і лён сеялі на сотках, які маці слала на жнівеньскія росы, потым сушыла, цёрла на церніцы, трапала, адбірала кужаль ад патрэпак, прала. І ўжо з нітак, якія звіла, на кроснах ткала палатно. З палатна яна шыла нам сарочки, штаны. Словам, мы пачыналі наладжваць сваё жыццё. І тут як тром з яснага неба навалілася на вас новая бяда – прыйшла позва, каб нашага Колю забраць вучыцца, як пасля высветлілася, на шахцёра. Бацька і маці спалохаліся, успомнілі, як у вайну забіралі моладзь і везлі ў Нямеччыну...

– І дзе тая моладзь? – пыталі яны адзін у аднаго. – Няма, амаль ніхто не вярнуўся дадому. А цяпер хіба ж ета не тое самае?

І не пусцілі Колю на тую вучобу...

Зноў пачалі клікаць то Колю, то маці і бацьку ў сельсавет, а потым у раён. Зноў успомнілі нам Нямеччыну... Але маці і бацька на сваім стаялі:

– Не маеце права, добраахвотна толькі ўзяць можаце... Не па позвах, як ета вы робіце... Няхай у вайну такое было, дык то ж немцы ў нас панавалі... А цяпер савецкая ўлада...

Колю сяк-так адстаялі, не далі забраць у шахты. Але небяспека нечакана навісла над Пятром – цяпер ужо яго захацелі забраць у ФЗО. Ён-та ўвогуле быў не супраць, каб з'ехаць з дому, абрыдла яму хадзіць за каровамі. Але адпускаць Пятра з дому не хацела маці.

– Як ты адзін жыць там будзеш? Ды яшчэ ў горадзе? Там жа ліха ведае што: і панажоўшчына, і п'янства... Ці вывучышся ты там на каго, ці не, а ў турму трапіш...

І не пусціла Пятра гэтак жа, як і Колю, з дому...

Час, аднак, не стаяў, ішоў, бег. Я закончыў чатыры класы, і паўстала пытанне, што рабіць далей: вучыцца ці пайсці працаваць, як працавалі ўжо мае старэйшыя браты.

Дырэктар школы, Іван Іванавіч Санцэвіч, калі ўручаў мне пасведчанне аб заканчэнні пачатковай школы, сказаў:

– Толькі не ўздумаў прыпыняць вучобу! У цябе здольнасці да гэтага ёсць. Вучыся...

І нават у хату да нас прыйшоў, з маці, бацькам пагаварыў.

– Чалавек з яго можа вырасці. І не абы-які. Таму не зрываўце хлопца з вучобы. Прашу вас, не пашкадуеце...

Вучыць мяне быў не супраць і бацька. Але ж у нас вырасла сям'я – нарадзілася яшчэ двойня – Паўлік і Мішка. Ды і над Колям новая пагроза павісла – яго пачалі клікаць у ваенкамат. І бацька з маці ведалі: гэты раз адкруціцца не ўдасца, забяруць Колю, пойдзе ён у армію, а значыцца, сямейны бюджэт зменшыцца.

І ўсё ж бацька не сарваў мяне з вучобы – пайшоў я ў пяты клас.

Вучыліся мы па-ранейшаму па хатах. Адзін год у Ноніка, другі – у Палаг'і, трэці – у Рыгора. Гадзінніка ў нас не было, таму ўрокі доўжыліся столькі, колькі хацелася настаўніку ці пакуль не прыходзіў новы.

Настаўнікі таксама ў нас былі збор-дружына. Але цікавыя, добрыя. Франтавік, – ён накульгваў на адну нагу, Леанід Акімавіч Сушчанка. Муж і жонка Івановы – яна выкладала рускую мову і літаратуру, ён – маляванне. Матэматыку выкладала зусім маладая настаўніца. Яны, настаўнікі, часта мяняліся, бо ўмоў да працы ў школе не было ніякіх. Мяняліся і дырэктары – замест Івана Іванавіча Санцэвіча прыехаў новы – Курбацкі.

З настаўнікамі мы, вучні, ладзілі. А вось з новым дырэктарам... Дырэктар патрабаваў дысцыпліны. Ды і на ўроках вучыў вернасці ідэям Леніна-Сталіна. А мы ўжо трохі ведалі жыццё і задавалі такія пытанні, што дырэктар іншы раз аж ніякавеў, не ведаў, што і адказваць. Бо бачылі ж мы, як хадзілі па вёсцы агенты, збіралі, здзіралі з людзей падаткі, а то за нядоімкі забіралі і апошнюю карову, апошняе свінчо. Ды і з рэлігіяй – дурманам народу – мы не хацелі змагацца, святкавалі разам з дарослымі – сваімі бацькамі – і Каляды, і Вялікдзень, што выклікала гнеў у дырэктара. Ён жа вучыў нас, каб мы не садзіліся за велікодны стол, не бралі ў рукі фарбаваных яек, наогул не святкавалі ніякіх рэлігійных свят. Звычайна ў рэлігійныя

святы ён наладжваў нядзельнікі. Бацькі, вядома, у гэтыя дні нас не пускалі ў школу. Узнікалі канфлікты. І дома, і ў школе. Невядома ж было, каго слухацца – бацькоў ці дырэктара...

Некалькі разоў Колю выклікалі ў ваенкамат. То на медыцынскую камісію, то так чагось – запаўнялі нейкія дакументы, анкеты. І вось прыслалі позву, што яму трэба ісці служыць у армію.

Як водзіцца ў такіх выпадках, мы выгналі самагонкі, нагатавалі сякой-такой закускі і паклікалі гасцей – усю сваю радню. Госьці пілі гарэлку, закусвалі, спявалі песні. А потым выйшлі з Колям з хаты, правялі з двара. І ён, далучыўшыся да іншых прызыўнікоў, паехаў у Хойнікі... Якраз вясна была – сама цвілі вішні. Стаялі белыя, усё адно што снегам прыпушаныя, ціхія, святочныя.

Я разам з дваюраднай сястрой Маняй праводзіў яго аж да ваенкамата, потым па чыгунцы ехаў з ім да Аўрамаўскай. Там мы развіталіся... Потым усёю сям'ёю чакалі пісьма – куды яго павезлі, дзе ён будзе служыць.

Пісьмо прыйшло тым днём праз два – Коля трапіў на службу пад Маскву і быў, мяркуючы па тым, што нам паведамляў, увогуле задаволены...

Без Коля нам, асабліва ў першыя дні, было сумна. І клаліся спаць, і ўставалі ўранні з аднымі словамі:

– Як там наш Коля?

Праз год ён прыехаў на пабыўку. Падцягнуты, рослы, прыгожы. Вайсковая форма яму ішла. Якраз быў сенакос, і мы з ім, узяўшы косы, пайшлі касіць. Але касілі мала, больш гаварылі. Коля расказваў пра сваю службу ў арміі. Ён трапіў ва ўнутраныя войскі і ахоўваў «ворагаў народа», каб ніхто з іх не ўцёк і не натварыў бяды.

– А гэта... – круціў Коля галавою. – Ведаеш, якія яны хітрыя. Вывелі будаваць аб'ект, дык яны свайго таварыша замуравалі ў сцяну. Узяліся мы лічыць – няма чалавека. Ну, без поўнага камплекту мы не маглі вяртацца. Ноч трымалі заключаных на аб'екце, дзень, яшчэ ноч... Без ежы... Толькі

тады хтосьці прызнаўся, паказаў, дзе заключаны... А то на Вялікдзень раптам з'явіліся ў лагеры фарбаваныя яйкі... Як, хто перадаў? Ды і іншыя рэчы пачалі з'яўляцца... Самагонка, напрыклад, ды і магазінная гарэлка... Доўга шукалі... Потым выявілася – ездзілі па вадку ў вясковы калодзеж і там у людзей бралі, хавалі ў бочку з вадою...

– А якія яны, тыя «ворагі народа»? – пытаў я ў брата.

– Звычайныя, як і ўсе людзі... Сталіна, праўда, не любяць. Ну, і савецкую ўладу лаюць... А так жыць з імі можна... Сярод іх разумныя людзі ёсць. Вучоныя, пісьменнікі... Мужчыны і жанчыны...

– Што, разам у адным лагеры жывуць?

– Не, мужчыны асобна, жанчыны асобна... Жанчыны салдат звабліваюць... Як стаіш на пасту, дык некаторыя раздзяваюцца нагала, сябе паказваюць... Не, жанчын ахоўваць цяжка, з мужчынамі лягчэй... – прызнаваўся брат.

Пабыў Коля дома ўсяго некалькі дзён і зноў паехаў на службу...

Бацька наш папраўляўся марудна, хадзіў усё гэтак жа паволі, на нагах трымаўся няцвёрда. І вырашыў пакінуць працу вартаўніка электрапілы. На тое было некалькі прычын – леспрамгас перабазіраваўся ў іншае месца, нарыхтоўкі лесу веў недзе аж пад Дубровіцай, а значыцца, трэба было ўвесь час быць там. Да таго ж зарплату не павялічвалі ні на рубль... І бацька звольніўся з працы ў леспрамгасе...

Новую сабе працу ён знайшоў у Небытаве на смалакурні.

– Хоць мерзнуць не трэба, у цяпле, – расказваў ён. – Ноч адбыў, а дзень вольны...

Праўда, ад смалакурні да нашага Вялікага Бору было кіламетраў адзінаццаць. Але пры жаданні гэта была не такая і вялікая адлегласць. І бацька дадому прыходзіў, і мы – то маці, то я – да яго бегалі. Затое зарабляў бацька куды больш, бо не толькі вартаваў смалакурню, а сёе-тое рабіў яшчэ – разгружаў з вазоў і нагружаў у чаны смалыкі і бяроству, за што яму выпісвалі грошы. Ды і муку давалі – цэлы мех на месяц.

Папрацаваўшы гэтак на смалакурні вартаўніком, ён раптам вясною кінуў і гэтую работу – аформіўся нарыхтоўшчыкам бяросты. Гэта было куды выгадней. Ды і мы з Іванам, які падрос, памагалі. Кожны дзень бралі сякеры і ішлі ў лес. Бяросты ж усюды хапала. Ляжала яна скрозь пад нагамі, толькі падбірай. Сохла, падала дрэва, гніло, як і спрадвеку гэта было. Кара таксама гніла разам з дрэвам. А бяроста аставалася. Яна не гніла. Яе мы і збіралі, пакавалі ў цюкі, зносілі да дарогі. Прыязджала машына, мы грузілі на яе бяросту. Там, на смалакурні, узважвалі, колькі мы нарыхтавалі «сыравіны», налічвалі грошы. Гэтак было вясною, увосень. А ўлетку мы дралі бяросту з сырых бяроз. Узлезеш на дрэва, сякераю цюк-цюк – і бяроста лопаецца, аж крэкча – сама спаўзае з ствала. За дзень разам з бацькам і Іванам нарыхтоўвалі па некалькі сот кілаграмаў...

Бацька радаваўся, што нарэшце знайшоў сабе добрую работу. Ніхто не стаіць над каркам, ніхто не падганяе. Хочаш рабі, хочаш гуляй. Ды і на прыродзе, у лесе ўвесь дзень. Паспеюць ягады – ягад набярэш, з'явіцца грыбы – ты першы пра гэта ведаеш. Праўда, як надыходзіла зіма, падаў снег, работа наша прыпынялася. Але бацька не вельмі шкадаваў – ішоў на смалакурню, там заўсёды яму работа знаходзілася. Бо ён жа не абібок быў, не п'яніца. Што ні даручалі – рабіў, і рабіў старанна, умела.

Дзякуючы новай бацькавай рабоце, мы зажылі яшчэ багацей. Праўда, і гора нас не мінала. Памёр наш дзед Мікалай. Памёр і Мішка. Хвароба нейкая незразумелая прывязалася. Толькі дні тры Мішка і пахварэў. Я яго любіў вельмі, увесь час ваджаўся з ім, на руках трымаў. Нават калі кнігі чытаў. Ён разоў колькі хапаў старонкі рукамі і рваў.

Тыя падраныя старонкі потым, пасля смерці Мішкі, калі я бачыў, плакаў – так шкада мне было яго, малога. Такі ж добры, кемлівы ён быў. Ды і Паўлік адзін з двойні застаўся, а гэта, казалі, – нядобра.

Дзед жа памёр у нас на печы. Выгнала яго з дому пад старасць былая наша суседка, і наш бацька яго ў сваю хату забраў. Перад смерцю дзед папрасіў на печ яму памагчы ўзлезці.

І адтуль лучыну пачаў на хату кідаць – здалося яму, што да яго хтосьці лезе, і абараняўся...

І дзедз Мікалая, і Мішку завезлі мы на могілкі, пахавалі...

Сямігодку я закончыў з пахвальным лістом. Зноў паўстала пытанне – што мне рабіць далей? Бліжэйшая сярэдняя школа была толькі ў Хойніках. Гэта васьмнаццаць кіламетраў ад Вялікага Бору. Ніякіх сродкаў, каб мяне там вучыць, у бацькі не было. Я гэта ведаў, разумеў. І разам з тым не вучыцца... не, я ўжо не мог.

І надумаў я паступіць вучыцца ў які-небудзь тэхнікум ці вучылішча. Кожны дзень я хадзіў у бібліятэку – яна была невялікая, пры сельсавеце, але газеты там атрымлівалі, – і чытаў тыя аб'явы, што змяшчаліся на апошняй старонцы пад назвай «Куды пайсці вучыцца?». Выбар мой спыніўся на мараходным вучылішчы. Здаецца, яно было ў Клайпедзе. З усіх прафесій, якое давала вучылішча, найбольш прымальнай была прафесія кока. «Хоць галадаць не буду, заўсёды знойдзецца што паесці», – думаў я.

Сказаў пра гэта бацьку. Бацька выслухаў мяне з увагай. Нават спярша быццам падтрымаў, паабяцаў даць на дарогу грошай. І маці не супраць была, каб я вучыўся. Але вось адпускаць з дому... Не хацелася ёй.

– Можна, дзе бліжэй ты паступаў бы, – сказала яна. – А то ж за свет ехаць. Ды яшчэ па моры плаваць. Пажар здарыцца ці яшчэ што – не выратуешся, утопішся. І магілы ніхто не знойдзе...

Матчыны довады падзейнічалі на бацьку. І ён пачаў неахвотна мяне ехаць у Клайпеду і паступаць у мараходку.

– А калі б ты ў заатэхнікі якія пайшоў?.. Ці ў настаўнікі? – пачаў ён мяне адгаворваць. – І ля дому бліжэй, ды і прафесія нармальная... А то вечна з чарпаком ля каструль стаяць... Не мужчынская гэта работа...

– Затое галодны ніколі не буду, – кінуў я свой козыр. – Ды і адзежу бясплатна ў мараходцы даюць.

Але бацька ўжо мяне не слухаў. У яго свае думкі наконт мяне ўзніклі.

- А што, кеб у школу ты яшчэ год які ці два пахадзіў? - сказаў ён аднойчы.

- Дык жа далёка тая школа...

- Нанялі б у Хойніках кватэру, і жыў бы там.

- За што? - спытаў я ў бацькі.

- Дык ты ж зарабляеш, працуеш усё лета... Ды і я... Пятро... Иван... Няўжо аднаго цябе не пракормім?

І бацька пачаў шукаць, напытваць кватэру. З першым, з кім ён загаварыў пра гэта, быў Хаім - хударлявы рослы яўрэй, што ездзіў па сёлах, збіраў анучы.

- Го-о, - засмяяўся Хаім. - То дзе жыць, яму шукаць не трэба. У мяне няхай жыве. Хата вялікая, месца хопіць.

- А плаціць як табе? - спытаў бацька.

- Плаціць? І плаціць нічога не трэба. Там у мяне жонка. То калі вады прынясе, калі дроў насячэ. Ды і хату ж падмесці трэба, посуд памыць... Вось і плата ўся.

Бацька павесялеў.

- Ну, - штурхнуў ён мяне пад бок. - Бачыш, хата знайшлася. А з усім астатнім... Таксама ўладзім.

І ўладзілі.

Першага верасня я быў у Хойніках, сядзеў за партай восьмага «в» класа. Прынялі мяне ў школу ахвотна. Я ж быў выдатнік.

У Хаіма я пражыў год. Жыў бы, мусіць, і болей, каб не памерла яго жонка. Хаваць яе прыехаў сын, які і выпнаў неўзабаве Хаіма з хаты - выявілася: Хаім быў яму не родны бацька, а айчым.

Мне давялося шукаць новую кватэру. Зрабіць гэта было няцяжка, бо па суседстве з Хаімам жыў Борух, які ездзіў таксама па раёне, збіраў пушніну і шкуры і сяды-тады спыняўся начаваць у нашай хаце. І паколькі і Борух, і яго жонка Цыля ведалі трохі мяне, бачылі, што я працавіты і акуратны хлопец, яны ахвотна пусцілі пажыць у іх.

У Боруха было тое дзяцей - сын Моцік і дзве дачкі - старэйшая і зусім малая, яшчэ нават у школу не хадзіла. Моцік

і старэйшая дачка вучыліся ў Кіеве, дадому, да бацькоў, прыезджалі толькі на канікулы. І я быў прадастаўлены зноў сам сабе, ніхто мне ні ў чым не перашкаджаў, не замінаў. Звычайна я наношваў цэлую бочку вады, сек дровы – астатні час мяне ніхто не чапаў. У Цылі былі свае клопаты з малой, Борух ездзіў па раёне, Моцік і старэйшая сястра яго вучыліся, ну а я... Хадзіў у школу, чытаў кнігі.

Сам Борух быў чалавек рэлігійны, у суботу заўсёды хадзіў у сінагогу. І адзначаў усе свае святы. На некаторыя нават прасіў, каб я не быў у яго хаце. Але ўвогуле чалавек ён быў добры, памяркоўны. Ды і Цыля была жанчына памяркоўная, спакойная. Яна варыла мне есці, дапамагала і ва ўсім астатнім. За дзве зімы, што пражыў я ў іхняй хаце, мы ні разу не пасварыліся. Проста прычын для гэтага не было...

Цяпер дома, у Вялікім Бары, я бываў толькі ў нядзелю. І, вядома, улетку, у час канікул. Звычайна ў вёску ішоў ці ехаў пасля заняткаў у школе ў суботу. Трэба было і бялізну перамяніць, ды і ежы сабе на наступны тыдзень набраць. Вяртаўся ў Хойнікі я ці ў нядзелю ўвечары, ці ў панядзелак раніцаю. Гэта залежала і ад пары года, і ад таго, якія ўрокі ў панядзелак былі першыя. Ды часта і ад настрою. У Хойнікі ж тады з майго сяла не хадзілі аўтобусы, трэба было дабірацца пешкі ці ісці на Аўрамаўскую, чакаць пасажырскага цягніка, які прыбываў у другой гадзіне ночы, ехаць да станцыі Хойнікі, а ўжо адтуль ноччу дабірацца да свайго гаспадара. Таму на цягнік хадзіў я рэдка, часцей кіраваўся да Хойнікаў пеша. І цяпер у вачах у мяне тая дарога – велікаборскае поле, лес перад Рудзенькай і за Рудзенькай, невялічкая вёсачка Куравое, Небытаўскі лес і небытаўскае поле, потым самі Хойнікі... Здаецца, і недалёка, усяго якіх васьмнаццаць кіламетраў! А як здоўжваліся яны ў дождж ці зімою ў завіруху! Увосень – грязь, лужы на кожным кроку, зімою – ледзяшы, коўзаешся сюды-туды і не ідзеш, а паўзеш... Ды і мокры ж увесь – ці то ад поту, ці то ад дажджу, снегу...

Дома ў дарогу на тыдзень мяне заўсёды збірала мама. З сабою нічога асаблівага не было браць. Але яна знаходзіла

то кавалачак сала, то грудку масла. Ды і круп на суп давала, рубля купіць хлеб...

Усе мы, вучні, у школе вивучалі ваенную справу. Вучыліся хадзіць у страі, аддаваць каманды, страляць з вінтовак, разбіраць і збіраць іх. Мы рыхтаваліся да службы ў арміі.

Аднойчы да нас у школу прыйшоў афіцэр з ваенкамата. Сеўшы за стол, за якім звычайна сядзеў настаўнік, ён папрасіў мяне – аднаго з усяго нашага класа – выйсці, не прысутнічаць на гутарцы.

– Што такое? – насцярожыўся я.

– Вы ў Германіі былі, – адказаў афіцэр, – вас гэтая гутарка не датычыць...

Больш пытаць ні пра што я не стаў – выйшаў з класа. Рабіць мне не было чаго, і я паблукаў у парк.

Была вясна, свяціла сонца. Але я не бачыў яго – у вачах у мяне было цёмна ад слёз.

«Значыцца, я не такі, як усе, – думаў я. – Я быў у Германіі... Але ж, – супраціўлялася ўсё маё нутро, пратэставала, – я туды не сам паехаў. Мяне сілау туды пагналі. Спалілі сяло, а нас, яго жыхароў, каго не спалілі, не павесілі, не застрэлілі... І ўсё ж у Германіі ты быў, – быццам дабівала мяне думка. – Так, быў... І што з таго? Што я – чалавекам ад гэтага перастаў быць?»

Не, незразумела мне многае было. І калі я вярнуўся зноў у клас, адчуў сябе адчужана, ніякавата. З галавы не выходзіла адна-адзіная думка: «Я не такі, як усе...»

Вядома, на бліжэйшым перапынку, хоць я і не пытаў ні ў кога ні пра што, сябры казалі мне, чаму пакідаў іх афіцэр, якую вёў з імі, маімі аднакласнікамі, гутарку.

– Ён запрашаў нас паступаць у вайсковыя вучылішчы, абяцаў дапамагчы ўсім, хто выбера сабе афіцэрскую прафесію...

Але гэта мяне не супакоіла. «Бачыш, – віліся ў галаве думкі, – усіх запрашаюць паступаць у вайсковыя вучылішчы, а мяне не, бо я ў Германіі быў...»

З гэтага дня я яшчэ больш замкнуўся ў сабе. Хадзіў на ўрокі, слухаў настаўнікаў, адказваў на тэыя пытанні, якія мне задавалі, і... зноў пагружаўся ў сябе, свае думкі, перажыванні.

Чаго толькі не перадумаў я ў тыя дні! Усё, здаецца, жыццё сваё ўспомніў, перабраў да драбніц!

Вядома, ні бацьку, ні маці пра ўсё гэта я нічога не сказаў. «Няхай не ведаюць, не перажываюць за мяне. Знайду я сабе недзе прыстанішча, не канечне афіцэрам быць». Але з гэтага выпадку вывад сабе зрабіў – мне не давяраюць, а значыцца, тое, што можна іншым, мне нельга...

За час вучобы у Хойніках у нас нарадзіўся яшчэ адзін хлопец, якога назвалі Алесем. Маці, каб неяк апраўдацца перад усімі намі, большымі, казала: «Во, раз'едзецца вы ўсе, а мы з бацькам з ім жыцьцем. Усё ж у хаце весялей, не адны будзем».

Што ж, маці і бацька былі сталыя людзі, яны ведалі, што ім рабіць. Ды і жыў тады я ўжо іншым, сваім жыццём. Справа ў тым, што я пазнаёміўся з раённай газетай, пісаў туды заметкі, карэспандэнцыі. Пісаў і вершы... І марыў стаць калі не пісьменнікам, дык хоць бы журналістам. А дзеля гэтага трэба было шмат чытаць, вучыцца...

Вучыўся я добра, мяне «рыхтавалі» на медаль. Праўда, прыход таго афіцэра з ваенкамата ў нашу школу, тое, што мне не давяраюць, паўплывала на некаторых настаўнікаў – сёйтой засумняваўся раптам у маіх здольнасцях. Тым не менш у мяне былі і абаронцы – выкладчык беларускай мовы і літаратуры Іван Гарасімавіч Буцько і выкладчыца гісторыі Юлія Валер'еўна Салаўёва. Усё залежала цяпер ад таго, як я здам экзамены.

У час экзаменаў я звычайна жыў у Вялікім Бары. Там, на нашым гародзе, рос дубок, я ішоў туды і вучыў тое, што мне трэба было вывучыць. Хадзіў зрэдку я і на кансультацыі. Іншы ж раз, асабліва перад пісьмовымі экзаменамі, якія звычайна пачыналіся рана, у дзевяць гадзін, заставаўся начаваць у Хойніках.

У тыя дні я неяк па-добраму пазнаёміўся, а потым і пасябраваў таксама з вучнем Хойніцкай школы, не з нашага, а з суседняга з нашым класа Віктарам Дапуком. Ён таксама, як

і я, пісаў заметкі у газеты і, як выявілася, збіраўся паступаць ва ўніверсітэт на факультэт журналістыкі.

– Вось здадзім экзамены і паедзем, самі завязём дакументы, – гаварыў ён мне. – Бо па пошце яны і згубіцца могуць. Ды і не зарэгістраваць жа іх могуць. А так самі з рук у рукі аддадзім...

Віктар, як і я, ішоў на медаль. На медаль ішоў яшчэ добры дзясятка вучняў. Праўда, у ходзе экзаменаў многія пазразаліся. Але мы з Віктарам засталіся.

Зацвярджаліся медалі ў Гомелі, у аблано. І пакуль вазілі туды нашыя пісьмовыя работы, пакуль правяралі і пераправяралі, мы чакалі вынікаў. А іх усё не было і не было. І мы пачалі нервавацца.

– Лепш бы ўжо атэстаты звычайныя нам далі, чым гэтыя медалі, – гаварылі мы з Віктарам, калі сыходзіліся разам. – Гэта ж ліха ведае што! Не ведаеш, што і рабіць! Ці то да экзаменаў рыхтавацца, ці то не трэба будзе іх здаваць.

І Віктару, і мне медалі зацвердзілі. Праўда, не залатыя, а сярэбраныя.

– Нічога, – натхняў мяне Віктар. – Здаць два экзамены – рускую літаратуру і сачыненне... Гэта не праблема, паступім!

Каб здаваць трэба было беларускую літаратуру і сачыненне – я не хваляваўся б. А рускую... Што ж, паглядзім...

Перш чым везці дакументы, іх трэба было мець на руках, аформіць.

І Віктар, і я гэтым і заняліся – хадзілі фатаграфавалі, бралі медыцынскія ды іншыя даведкі, характарыстыкі. Віктару было лягчэй, ён жыў пры саміх Хойніках, у Малішаве. А мне давлялося сюды-туды хадзіць – то ў Вялікі Бор, то з Вялікага Бору. Адноўчы, калі я вяртаўся дадому, ля мяне раптам спынілася грузавае машына – на ёй ехаў з Хойнікаў старшыня нашага сельсавета. Ён прапанаваў мяне падвезці ў сяло. Такая дабрата здалася мне падазронай.

– Чаго ты ўсё ў Хойнікі ходзіш? – спытаў ён у мяне, калі я залез у кузаў машыны. – Вучоба ж у школе скончылася...

– Дакументы афармляю, – прызнаўся я.

- І куды ж ты паступаць надумаў? - быццам шчыра зацікавіўся старшыня.

- Ва ўніверсітэт, - адказаў я.

- Ва ўніверсітэт? - аж ледзь язык не праглынуў старшыня. - Ого, куды захацеў... Хоць бы ў цехнікум які... А то ва ўніверсітэт!..

Машына кранулася, мы паехалі, і размова наша на тым спынілася. Дзесьці я разумеў старшыню: я быў першы з нашай вёскі, хто закончыў сярэдняю школу з медалём і збіраўся паступаць ва ўніверсітэт. І старшыня не верыў, што мне ўдасца гэта зрабіць. Універсітэт уяўляўся яму нечым недасяжным. Аднак у гэтай размове быў і іншы падтэкст. Але пра гэта потым.

Дакументы і Віктар і я сяк-так аформілі. Выбралі і дзень, калі іх везці. Здаецца, гэта была серада. Напярэдадні Віктар прыехаў да мяне ў Вялікі Бор, каб ужо адсюль разам дабрацца да Аўрамаўскай, а адтуль, сеўшы на цягнік, і ў Мінск.

Віктар таксама, як і я, жыў бедна. Але на дарогу грошы знайшліся. Мабыць, памагла сястра, якая была замужам. Сабраў і я некалькі патрэбных рублёў, хоць, калі прызнацца, ехаць у Мінск, везці дакументы мне не вельмі хацелася. Шкада было часу. Ды і грошай.

Але дагавор ёсць дагавор. І мы, павячэраўшы ў нас дома за сталом, рушылі.

З Аўрамаўскай цягнік тады адыходзіў а трэцяй гадзіне ночы. Але, чакаючы яго на станцыі, мы не сумавалі - нам было пра што пагаварыць. Не сумавалі мы і ў вагоне, толькі хіба перад самым Гомелем крыху падрамалі, дакладней, паклявалі насамі.

У Гомель цягнік прыходзіў рана, гадзін у сем. Рабіць нам не было чаго, і мы, паблукіўшы па горадзе, вырашылі з'ездзіць у педагогічны інстытут, што быў тут. На гэтым настаяў я.

- Паглядзім, які конкурс, - угаворваў я Віктара. - А раптам невялікі?

- Ну і што, як невялікі? - пытаў у мяне непаразумела Віктар.

— Мы ж не ведаем, што чакае нас у Мінску. А так, калі што, вернемся ў Гомель, у педінстытут паспрабуем паступіць...

Віктар паступаць у педінстытут не хацеў. Толькі ўніверсітэт і толькі факультэт журналістыкі!.. Але заставацца аднаму ў невядомым горадзе... І ён, хоць і без ахвоты, узяўся суправджаць мяне да педінстытута.

Педінстытут, як аказалася, быў амаль на ўскраіне. Некалькі цагляных будынкаў сярод драўляных хат і садоў. Ён мне спадабаўся. Асабліва той корпус, дзе на калідорах былі выстаўлены за шклом чучалы дзікіх жывёлаў – ваўкоў, касуль, зайцаў. А калі я даведаўся, што на гісторыка-філалагічны факультэт бяруць без экзаменаў тых, хто закончыў сярэдняю школу з сярэбраным медалём, я і зусім павесялеў.

— Давай здадзім дакументы, – прапанаваў я Віктару. – І пра экзамены не трэба думаць, ды і ад дому ж блізка...

Віктар у сваіх перакананнях быў цвёрды і не паддаваўся на мае ўгаворы.

— Гэта мы і пасля Мінска зрабіць можам, – стаяў ён на сваім. – Ды і білеты ж у нас куплены... Хоць Мінск паглядзім... А то... Ехалі – не даехалі...

Довады Віктара былі слухныя. І я, хоць і не зусім задаволены, але пакінуў педінстытут...

Цягнік з Гомеля на Мінск адыходзіў гадзін у восем вечара. І мы, забраўшыся ў вагон, узялі сабе пасцелі і паўкладваліся спаць – ноч жа папярэдняю амаль не спалі, ды і пастамляліся ж, ходзячы цэлы дзень па Гомелі.

Вагон у нас быў плацкартны, таму ўсю ноч людзі то выходзілі, то заходзілі, падымаючы амаль на кожнай станцыі крык і будзячы нас. Тым не менш мы, здаецца, някепска выспаліся. І калі цягнік прыйшоў у Мінск і выйшлі з вагона, адчувалі сябе нястомлена, свежа.

У Мінску якраз быў дождж, усюды на асфальце блішчэлі лужы. Абыходзячы іх, мы падаліся спярша ў памяшканне вакзала, а потым, папытаўшы, дзе знаходзіцца ўніверсітэт, шукаць яго.

Універсітэт, на наша шчасце, быў зусім побач з вакзалам. І мы не вельмі намоклі – ні парасонаў, ні плашчоў, вядома ж, у нас не было, – пакуль дабраліся да прыёмнай камісіі, якая знаходзілася ў адным з карпусоў – галоўным – універсітэта.

Дакументы ў прыёмнай камісіі ў нас узялі без якіх бы там ні было пытанняў. Праўда, папярэдзілі – конкурс на аддзяленне журналістыкі сёлета надзвычай вялікі – на дваццаць пяць месцаў ужо больш за чатырыста заяў.

– Што ж, – сказаў Віктар, – калі падаць, дык з добрага каня. Ніхто нас не папракне, як не паступім. Затое як паступім, залічаць нас, сёй-той пазайздросціць...

Я маўчаў. Прызнацца, мне таксама хацелася вучыцца ва ўніверсітэце на аддзяленні журналістыкі. Але... Каб паступіць! Бо калі не паступлю... У Віктара быў яшчэ год да арміі. А ў мяне... Мне трэба было ісці службыць. А там... Тры гады службы, а далей, далей што? Як складзецца маё жыццё?

Каб неяк застрахаваць сябе, селі на трамвай і з'ездзілі ў Дом друку, знайшлі рэдакцыю «Чырвонай змены», у якой мы з Віктарам час ад часу друкаваліся, і ўзялі там рэкамендацыі. Крыху весялей на душы стала, калі рэкамендацыі «Чырвонай змены» згадзіліся прыкалоць у прыёмнай камісіі да нашых спраў.

– Чакайце, хлопцы, выклікаў на экзамены, – сказалі ў прыёмнай камісіі нам.

– А калі яны будуць? – асцярожна папыталі мы.

– Гэта будзе залежаць, у які патак вы трапіце здаваць экзамены, – адказалі нам. – Набярыцеся цярпення і чакайце...

Выйшлі мы з прыёмнай камісіі, знайшлі студэнцкую сталовую, паабедалі. З'елі на вуліцы па дзве ці тры порцыі марожанага, і... Трэба было вяртацца дадому.

Час у чаканні выкліку з універсітэта прайшоў у хваляваннях і паспешлівай падрыхтоўцы да экзаменаў – трэба было паўтарыць за некалькі дзён усю праграму сярэдняй школы па рускай літаратуры і мове. Ды і творы некаторыя паглядзець – перачытаць ці хоць бы пагартаць. А дзе іх узяць у вёсцы? І пракансультавацца не шкодзіла б па некаторых пытаннях. А

з кім? Ні настаўнікаў, ні выпускнікоў сярэдняй школы ў вёсцы не было. Давялося як не штодзень хадзіць на пошту – выклік мог прыйсці, але ляжаць там. Ці, што здаралася нярэдка, паштальён мог яго і не данесці да нашай хаты – знарок ці незнарок згубіць.

Але і гэтыя хваляванні, дзякуй богу, ужо ззаду. Сяк-так усё ўладзілася, я зноў еду ў Мінск. Цяпер ужо без Віктара Дашука, адзін. Іду да Аўрамаўскай, адгуль еду да Гомеля, з Гомеля – у Мінск. Без усякіх цяжкасцей знаходжу ўніверсітэт, уладкоўваюся ў інтэрнат жыць. Інтэрнат недалёка ад галоўнага корпуса, дзе будуць экзамены, можна сказаць, побач, і гэта радуе: не трэба марнаваць час на язду ў аўтобусах, трамваях ці тралейбусах. І нязвыкла ж, ды і грошай на гэта трэба. А іх у мяне кот наплакаў, кожная капейка на ўліку.

У інтэрнаце – тлумна. Асабліва па вечарах. Музыка, танцы – быццам і не на экзамены хлопцы і дзяўчаты папрыязджалі. Але наш пакой, дзе сабраліся ўсе медалісты, на гулі не ходзіць – «зубрым». І я разам з усімі таксама «зубру» – паўтараю тое, што не змог ці не паспеў паўтарыць.

З Хойнікаў прыехаў Віктар Дашук, мы, выяўляецца, у адным патоку і нават у адной групе. Дамаўляемся сесці за адзін стол, каб пісаць сачыненне. І сядаем, як дамаўляліся, – побач. Каб калі што – і падказаць-параіцца.

Дзевяць гадзін. У залу, дзе мы, абітурыенты, сабраліся, заходзіць некалькі пажылых людзей – экзаменатараў, ускрываюць канверт, спярша аб'яўляюць, потым пішуць на дошцы тэмы сачынення. І трэба ж – ні да адной я не падрыхтаваны як належыць... Пасля нядоўгага роздуму бяруся пісаць сачыненне па «Вішнёваму саду» А. П. Чэхава. Але і самую п'есу, і крытычную літаратуру па ёй помню смутна. Міжвольна мяне пачынаюць біць дрыжкі.

– А ты якую тэму выбраў? – пытаю я ў Віктара.

– Давай адну з табою пісаць. Бо розныя... – шэпча Віктар.

Нас папярэджваюць, каб не размаўлялі.

І, як гэта здараецца ў мяне часта, калі нешта пішу, пачынаецца адключка – я ўвесь у рабоце. Успамінаю ўсё, што толькі ведаю, што ў гэты час мне трэба, і пішу, пішу, выкладаю свае

думкі. Уступ, галоўная частка, заключэнне. Старонка, другая, трэцяя...

Віктар таксама піша, праўда, час ад часу заглядвае ў напісанае мной. Калі канчаем пісаць, як і дамаўляліся, даем чарнавікі адзін аднаму, вычытваем іх. Мне здаецца, што ў Віктара месцамі напісана лепш. Ды і граматычных памылак у яго я не знаходжу...

Перапісваем чарнавікі на чыстае, зноў вычытваем. І кладзём свае работы на стол экзаменатарам...

Выйшаўшы з аўдыторыі, абменьваемся ўражаннямі аб сваіх работах. Я не ўпэўнены, што напісаў добра.

- Кінь, - махае рукою Віктар. - Не менш, як на пяцёрку напісалі, вось пабачыш. Можна і пагуляць сёння...

- А вусны экзамен? - напамінаю я Віктару.

- Калі на пяцёркі напісалі сачыненне, дык і вусны паставяць, - упэўнена адказвае Віктар. - Галоўнае зроблена...

Але я нікуды гуляць не іду - вяртаюся ў інтэрнат, зноў сяджуся за падручнікі... Экзамен па рускай літаратуры і мове - вусны - праз дзень, і я вырашаю да яго як след падрыхтавацца.

На вусны экзамен нас з Віктарам выклікаюць першых. Мы бярам кожны па білеце, што, перавернутыя тыльным бокам, раскладзены на століках. Чытаем пытанні, сядзем кожны асобна, рыхтуемся да адказу. І тут зноў мяне пачынае біць калатун, я не магу ніяк засяродзіцца. Чамусьці ўзнікае думка: «Ну вось, і канец вучобы... Улепяць дзве двойкі ці тройкі - і бывай, універсітэт...» У аўдыторыі не адзін экзаменатар, а два: адзін старэйшы, другі зусім малады - у акулерах, вельмі прывабным чорным гарнітуры. Бачу, як яны знаходзяць нашы з Віктарам сачыненні, нешта перачытваюць у іх, між сабою гавораць, абменьваюцца думкамі. Урэшце, выклікаюць мяне адказваць. Іду, а ў каленках дрыжкі, калатуха.

Я называю нумар білета, чытаю першае пытанне, пачынаю на яго адказваць. Хвіліну-другую экзаменатары слухаюць, потым старэйшы перапыняе мяне:

- Давайце другое пытанне...

Я пераходжу на другое пытанне, хоць незадаволены сабой: па першым пытанні, як мне здаецца, я не адказаў самага галоўнага...

Але і на другое пытанне я не паспяваю адказаць як трэба, бо мне раяць перайсці да трэцяга. Трэцяе пытанне па мове – трэба разабраць сказ... Здаецца, у школе ў мяне не было праблем з гэтым. Але тут я не паспеў разабраць сказа, калі рыхтаваўся да адказу... Тым не менш сказ я разбіраю. І зноў мяне перапыняе старэйшы экзаменатар:

– Хто ў вас бацька? – пытае ён. – Дзе працуе?

– Ён дзярэ бяросту, – адказваю я.

– Дзярэ бяросту? – здзіўляецца ён. – А навошта тая бяроста?

– З яе гоняць дзёгаць, – тлумачу я выкладчыку.

– Дзёгаць? – яшчэ больш здзіўляецца выкладчык. – І што, мажучь ім боты?

– Так, – адказваю я. – І робяць каламазь для калёсаў...

Выкладчык смяецца.

– Не думаў я, што гэта дзе-небудзь яшчэ цяпер ёсць. А дзе маці працуе? Настаўніца?

– Не, яна нідзе не працуе, хіба дома, па гаспадарцы. Дзяцей глядзіць – у нас іх сямёра.

Маімі адказамі экзаменатар задаволены. Пытае ў свайго напарніка, ці няма ў таго да мяне пытанняў.

– Не, няма, – чамусьці смяецца ён.

І старэйшы экзаменатар ставіць у маю заліковую кніжку адну, потым другую пяцёрку. І распісваецца.

З аўдыторыі я не выходжу, а вялятаю як на крылах. Сам сабе не веру – няўжо атрымаў дзве пяцёркі? Гэта ж... перамога! Я студэнт! Студэнт я!

Мяне акружаюць з усіх бакоў абітурыенты, тыя, што таўкуцца ля дзвярэй у калідоры. Бяруць з маіх рук заліковы ліст, бачаць дзве пяцёркі. І твары ў многіх з іх хмурнеюць. «Чаму?» – не разумею я. Толькі потым ужо, хвілін праз колькі, даходзіць да мяне, здагадваюся: «Няйнакш зайздросцяць. Ды і калі я здаў на пяцёркі экзамены, значыцца... У іх шанц

паступіць паменшаў... Адно ж месца, лічы, ужо занята, засталася толькі дваццаць чатыры...»

Я адыходжуся ўбок, бо адчуваю: да мяне страчана цікавасць, бо я – не раўня тым, хто тоўпіцца ля дзвярэй...

Хвілін праз сем-восем выходзіць з аўдыторыі і Віктар. Ён радасны, і не хавае гэтага.

– Вось так трэба здаваць, – гаворыць ён і патрасае ў паветры экзаменацыйным лістом.

– Што, пяцёркі? – пытае хтосьці ў яго.

– Так, – пацвярджае Віктар і ідзе да мяне.

Мы ціснем адзін аднаму рукі, віншуем адзін аднаго.

Разам з Віктарам мы спускаемся ў прыёмную камісію, здаём свае экзаменацыйныя лісты.

– Малайцы, – хваліць нас пажылая кабета, што сядзіць за сталом. – Праз тры дні будзе субяседванне. Так што чакайце...

Роўна праз тры дні мы з Віктарам у галоўным корпусе каля дзвярэй рэктарата. Там ужо тоўпіліся такія ж, як і мы, шчасліўчыкі, што паздавалі экзамены. На дзвярах вісеў спіс. Віктарава прозвішча было паперадзе, маё пад самы канец. Да мяне падышоў незнаёмы хлопец, спытаў, як маё прозвішча і як я здаў экзамены. Я сказаў.

– Ты будзеш вучыцца, – пазайздросціў ён мне.

– А ты? – спытаў у сваю чаргу я. – Што, экзамены не здаў?

– Не, я здаў, маё прозвішча таксама ёсць у спісе. Але мяне не прымуць.

– Чаму? – спытаў я.

– У мяне біяграфія, – прызнаўся хлопец.

– Якая біяграфія?

– Ну-у, – памяўся хлопец, – такая, што на журналістыку не бяруць. Ідэалагічны факультэт, а мой бацька... Словам, нельга мне на журналістыцы вучыцца, ды і працаваць у друку... У трэці ўніверсітэт ужо здаю экзамены... У маскоўскі, кіеўскі... Цяпер вось сюды прыехаў...

Адчыніліся дзверы рэктарата, маладая дзяўчына назвала першае прозвішча – пачалося субяседванне. І хлопец той пайшоў у дзверы...

Выйшаў ён, можа, праз паўгадзіны.

- Ну, як? - спытаў я.

- Як я і казаў - не прынялі...

І, апусціўшы галаву, пакінуў нас, пайшоў па калідоры да выхаду.

Наступнага выклікалі Віктара. Але я ўжо быў як бы ў адсутнасці, прастрацы - мяне зноў пачалі біць дрыжкі.

«А што калі і мяне не прымуць? - думаў я. - Таксама ж у мяне біяграфія... У Германіі быў... Ды і бацька... Калі ў вайсковае вучылішча не бяруць, то і на журналістыку могуць не ўзяць... І што рабіць тады? Ісці ў армію?..»

Не, у армію мне не хацелася ісці. Тры ж гады выкінуць трэба. А далей, далей што?

Выклікалі мяне, назвалі маё прозвішча недзе перад самым абедам. Я ўзяўся за ручку дзвярэй, адчыніў іх...

У вялікім пакоі за доўгім сталом сядзела чалавек дзевяцьдзесяць. Вядома, многія з іх павярнулі галовы ў мой бок, калі я зайшоў, пачалі мяне разглядаць. А самы, як здалося мне, тоўсты, з вялікай кучаравай галавою - потым я даведаўся, гэта быў Міхась Рыгоравіч Ларчанка - тады дэкан філалагічнага факультэта, у які ўваходзіла і аддзяленне журналістыкі, - пачаў чытаць мае біяграфічныя даныя. У дадатак да ўсяго ён падняў цэлы стос матэрыялаў, што паспеў я да таго часу надрукаваць у газетах і якія выразаў і прыклаў да сваёй справы для прыёмнай камісіі, і патрос ёю.

- Вось колькі ён напісаў! - сказаў Міхась Рыгоравіч. - Мае і рэкамендацыі з «Чырвонай змены», з раённай і абласной газеты. Словам, гатовы журналіст.

Члены прыёмнай камісіі, як мне падалося, кожны па-свойму, пачалі гэты раз яшчэ больш уважліва разглядаць мяне.

- Дзе ваш бацька працуе? - задаў зноў хтосьці мне пытанне.

Я сказаў, што ён дзярэ бяроству, з якой на смалакурні гоняць дзёгаць.

Члены камісіі развесяліліся, пачалі пытаць адзін у аднаго, ды і ў мяне, навошта сёння той дзёгаць, ды і ці праўда, што яшчэ і сёння дзесьці ёсць смалакурні.

- А вершы таксама пішаце? - спытаў зноў у мяне Міхась Рыгоравіч.

Давялося прызнацца, што пішу.

- Вы б п'есы пісалі, - параіў ён мне. - Іх так не хапае сёння нашым тэатрам...

Я паабяцаў, што, можа, і п'есы з часам пачну пісаць...

- Гэтак мне Мележ калісьці паабяцаў, што дысэртацыю па Кузьме Чорнаму напіша, - засмяяўся Ларчанка. - А прыходзіць час абмеркавання, а ён раман на стол паклаў... Ну ды няхай, залічым вас студэнтам аддзялення журналістыкі... Толькі ехаць дадому не спяшайцеся, дзесяць дзён трэба на будаўніцтве стадыёна адпрацаваць... Як і ўсім медалістам...

- У мяне білет на цягнік на сёння, - сказаў, трохі разгубіўшыся, я.

- Білет здаць можна, - параіў мне хтосьці з членаў прыёмнай камісіі.

- Здаць можна, але ўзяць яго нялёгка, - адказаў я. - Амаль суткі ў чарзе прастаяў... Ды і жыць у мяне няма за што, - кінуў я яшчэ адзін козыр.

- Няхай бацька прышле, - зноў параіў мне нехта з членаў камісіі.

- У бацькі няма чаго слаць, - парыраваў я зноў парадую. - У нас, акрамя мяне, яшчэ шасцёра дзяцей.

- Як жа ты вучыцца будзеш, за што? - спытаў зноў у мяне хтосьці з членаў камісіі.

- На стыпендыю. Ды і ў газеты думаю пісаць...

Цяпер ужо ўсе члены прыёмнай камісіі глядзелі на мяне, не спускалі вачэй.

- Ён яшчэ не паступіў, а ўмовы дыктую, - абурыўся, не выперпеў хтосьці з членаў камісіі. - Я супраць таго, каб залічаць яго студэнтам...

- І я, - падняла руку адзіная жанчына, што там за сталом сядзела.

- Кінце, - засмяяўся Ларчанка. - Стадыён і без яго пабудуюць. А талент можа згубіць. А што гэта таленавіты чалавек, я даю на адсячэнне сваю галаву. Можаце быць воль-

ны, – сказаў ён ужо да мяне. – Ёдзьце, як і задумалі, дадому, у сваю вёску. А першага верасня прыезджайце вучыцца.

– Дзякуй вам, – сказаў я і, павярнуўшыся, выйшаў з рэктарата.

Што паступлю ва ўніверсітэт, прызнацца, я і сам не вельмі верыў. І экзамены ж... Ды і хлопец той з «біяграфіяй», якога не прынялі, пуду мне паддаў...

Аднак такое адбылося. І калі, вярнуўшыся дадому, сказаў, што мяне залічылі студэнтам, я паступіў ва ўніверсітэт, нейкі час панавала ў хаце маўчанне.

– І калі табе трэба будзе ехаць на вучобу? – спытала як бы са страхам маці.

– Першага верасня пачынаюцца заняткі. Як і ўсюды, – адказаў я.

Хоць і радаваўся я, што не дарэмна дзесяць год вучыўся ў школе, ездзіў за свет у Мінск, усё ж было ў мяне адчуванне і нейкай як бы горычы. Не хацелася мне пакідаць родны кут, ды і маці, бацьку, братоў. І калі раней, рыхтуючыся да экзаменаў, здаючы іх, пра гэта не думалася, дык цяпер успрымалася ўжо ўсё як непазбежнасць.

– А ў цябе ж і адзеццэ няма чаго, ды і ў горад што ўзяць з сабою, – загаласіла раптам маці.

Бацька таксама лёгкі на слязу быў – адварнуўся, мусіць, таксама заплакаў.

– Нічога, не прападу, – сказаў я як мага ўпэўнена, хоць і ў самога кошкі на сэрцы шкраблі. – Галоўнае паступіць. А там, глядзіш, не заўважыш, як і пяць гадоў міне... Ці даўно я ў Хойнікі ехаў?

– Ды ўжо ж, – супакоілася трохі маці.

Браты – Іван, Грышка, Паўлік, Алесь (Коля і Пятро служылі ў арміі) прывыклі ўжо, што жыву я не дома, таму на маё паведамленне амаль не рэагавалі. Ім куды было б дзіўней, каб я не паступіў, дома заставаўся жыць.

Некалькі дзён маці сядзела з іголкаю і ніткаю ў руках – штосьці падшывала, штосьці латала, – збірала мяне ў дарогу.

І ўсё плакала, плакала – так не хацелася ёй адпусіць мяне з дому.

– Гэта ж, лічы, да зімовых канікулаў, паўгода я цябе бачыць не буду, – казала яна мне. – Так як субота – чакаю... А цяпер...

– Нічога, – супакойваў я маці. – Пісьмы буду пісаць...

– Што тыя пісьмы? – махала маці рукою. – Усяго ў іх не напішаш. Ды і калі скончыш вучобу... Не вернешся ты ўжо дадому, у наш Вялікі Бор...

І зноў плакала.

Бацька ж, у адрозненне ад маці, спакайнейшы быў. Разам з радасцю ў яго словах іншы раз прарываўся і гонар.

– Хай ведаюць Камаровых, – казаў ён. – Не вечна ж нам мужыкамі-лапатнікамі быць. Няхай і іншага хлеба пакаштуюць... Ды і калі што – хоць заступіцца будзе каму... Здзекавацца больш, можа, не будзе ніхто...

І глядзеў на мяне трохкі іншымі, як раней, вачыма. Як бы зайздросціў, ці што. А я хадзіў па сваім лесе, полі, лузе і развітваўся з імі, з усім тым, што я ведаў, што акружала мяне змалку. Глядзеў на ўсё, ківаў галавою і вочы мае былі поўныя слёз – калі, калі я зноў усё гэта ўбачу? Ды і што, што чакае мяне там, у горадзе? Гэта ж не прыедзеш кожную суботу дамоў, не набярэш сабе харчоў. Давядзецца карміцца як выпадзе, найчасцей у сталеўках. А на гэта трэба грошы. Дзе іх узяць, як зарабіць? Бацька ж і маці нічога-нічагусенькі мне не памогуць. Каб хоць ім самім з голаду не памерці, выжыць...

У Мінску ў мяне не было дзе жыць, таму я прыехаў на вучобу дні за тры да пачатку заняткаў. З чамаданам, да якога было прывязана маё зімовае яшчэ школьнае паўпалітцэ, павалокся ў прыёмную камісію. Як тут я даведаўся, інтэрната мне не выдзелілі.

– У вас ёсць бацька, – растлумачылі мне. – А паколькі інтэрнатаў у нас мала, то мы іх выдзяляем толькі тым, у каго няма бацькоў, сіротам.

– А калі бацька хворы? – спытаў я.

– Таксама выдзяляецца, але толькі тым, у каго бацька інвалід вайны.

Мой бацька не быў інвалідам вайны. Фактычна ён ім быў, бо здароўе ж страціў у вайну. Але даведкі пра гэта ў яго не было.

Што мне было рабіць? Шукаць прыватную кватэру? Але дзе? Ды і за што – грошай жа, каб за яе плаціць, у мяне не было.

– Хто распараджаецца інтэрнатам? – спытаў я.

– Прафкам, – адказалі мне.

Я накіраваўся ў прафкам. Ён месціўся ў галоўным корпусе. Калі я адчыніў дзверы, там за сталом сядзела некалькі чалавек. Маладых, энергічных. Я сказаў, чаго прыйшоў.

– Не можам даць вам месца ў інтэрнаце, бо яго проста ў нас няма, – пачалі мне тлумачыць хлопцы.

– Але ж мне няма дзе нават пераначаваць, – пачаў і я тлумачыць, даказваць тым хлопцам, што былі там.

– Даведкі якія маеш? – спыталі мяне.

– Я не ведаў, што яны трэба, а так бы ўзяў.

– Якія б ты ўзяў даведкі?

– Ну, хоць бы, што бацька ў мяне інвалід...

– Вось як прадставіш, тады і паселім.

– А да гэтага дзе мне жыць? – пытаў я ў хлопцаў.

– А нам якая справа? – кінуў адзін з іх.

Але другі – плячысты, у армейскага крою кашулі, падпярэзанай рэменем, без пагон, не пагадзіўся з ім.

– Вось што, – сказаў ён мне. – Колькі табе трэба, каб даведку ўзяць?

– Ну, тыдні два, – падумаўшы, сказаў я.

– Хопіць і дзесяці дзён, – кінуў зноў той самы – закармлены, у акулярах.

– Не, не паспею, – па-дзелавому адказаў я.

Яшчэ хвілін колькі спрачаліся з ім. Але з прафкама я выйшаў з даведкаю, напісанай ад рукі, каменданту інтэрната, у якой было сказана, каб пасяліў мяне часова на два тыдні... Праўда, даведка была не ў той інтэрнат, што быў каля ўніверсітэта, а ў іншы – на Нямізе.

Знайшоўшы сабе папутнікаў, якія ўведалі, дзе інтэрнат на вуліцы Няміга, я сеў з імі ў трамвай, паехаў туды.

Камендант – кульгавы, на адной назе, – паглядзеўшы на маю запіску, сказаў:

– Фількіна грамата... Але я пасяло... Займай першы пакой...

Першы пакой быў на першым паверсе, вуглавы, выходзіў ён вокнамі да туалета, што быў на невялікім дворыку збіты з дошак. У пакоі стаяла шэсць ложкаў. Я выбраў ложкак ля сцяны, паставіў ля яго свой чамадан.

Пасля першых дзён заняткаў нас, студэнтаў, паслалі на бульбу. Больш месяца пражылі мы ў вёсцы Каралішчавічы пад Мінскам. Спярша ладавалі салому, сена, потым звозілі з поля лён, капалі бульбу. Работа была звыклая, вясковая, да таго ж пра ежу не трэба думаць – кармілі нас гаспадыні, у якіх мы жылі. Праўда, і самім даводзілася сёе-тое рабіць – атрымліваць на складзе мяса, малако, крупы, памагаць абіраць бульбу, мыць посуд, але ж гэта была дробязь. Галоўнае, не трэба было хадзіць і шукаць, дзе што купіць. Ды і грошы ж за ежу не трэба было плаціць.

За час працы і жыцця ў калгасе мы пазнаёміліся адзін з адным, ведалі, хто ёсць хто і чаго ён варты. Так што калі селі зноў за студэнцкія сталы, то ўжо ведалі адзін аднаго. І добра.

Акрамя звычайных вучэбных прадметаў на аддзяленні журналістыкі выкладалі і «ваенку» – артылерыю: рыхтавалі са студэнтаў афіцэраў. На першых жа занятках па «ваенцы» мяне паклікалі на кафедру, павялі да яе загадчыка – генерала, які і растлумачыў мне, што я не маю права быць савецкім афіцэрам.

– Чаму? – спытаў я.

– Вы былі ў Германіі, – растлумачыў мне генерал.

Не вывучаць «ваенку» я быў не супраць. Але... Паводле законаў, я павінен быў ісці служыць у армію, а гэта значыла, мне трэба было кідаць універсітэт.

Некалькі дзён я быў сам не свой. Паступіў ва ўніверсітэт, і на табе... Праз нейкую «ваенку» ўсе мае высылкі звяліся на нішто...

І пачалося... Мяне паклікалі ў дэканат, растлумачылі, што з такой біяграфіяй, як у мяне, я не маю ўправа займацца на аддзяленні журналістыкі.

- Што ж мне рабіць? - запытаўся я.

- Цябе зусім не трэба было прымаць ва ўніверсітэт, - сказалі мне. - А калі прынялі... Можна, дазваляць перавесціся на нейкі іншы факультэт ці, можна, на беларускае аддзяленне альбо рускае?..

Яшчэ праз які час мяне выклікалі ў «асобую часць». Шыракаплечы чалавек, што сядзеў там за сталом і прымаў мяне, дастаў мае дакументы, якія я афармляў перад паступленнем ва ўніверсітэт, і, наліўшыся чырванню, раптам не загаварыў, а зароў:

- Чаму вы не напісалі ў сваёй аўтабіяграфіі, што вы былі ў Германіі?

- Усяго не напішаш... Ды і хваліцца гэтым... - мармытаў я.

- Аўтабіяграфія пішацца не дзеля таго, каб хваліцца... - зароў зноў той чалавек. - Вы свядома ўтаілі факты, каб пралезці ва ўніверсітэт... Але вучыцца тут мы вам не дазволім, выключым...

- За што? - не вытрымаў я. - Хіба я сам у Германію ехаў? Ды і што я зрабіць мог, каб не ехаць? Я ж зусім малы тады быў...

- Гэта не мае значэння. Да таго ж, як мне вось паведамілі з вашага сельсавета, - падняў ён нейкую ад рукі напісаную паперку, - вас вызвалілі амерыканцы...

- Яны не аднаго мяне вызвалілі... Гэта ж нашы саюзнікі...

- Былі. А цяпер хто яны?... Ідзіце...

Я пайшоў, зачыніў за сабою дзверы.

«Ну вось і скончылася мая вучоба ва ўніверсітэце... Нават пра перавод на іншы факультэт ці аддзяленне размова ўжо не ідзе, - думаў я. - Але хто паведаміў сюды, ва ўніверсітэт, пра мяне ўсё падрабязна? Няўжо старшыня сельсавета?»

Успомніў напісаны ад рукі лісток, што браў той невядомы мне чалавек у «асобай часці» з папкі з маёй справай...

«Так, відаць, ён. Але што я яму дрэннага зрабіў? Ды і бацька мой? І з Германіяй той... Няўжо да канца дзён маіх яна будзе пераследаваць мяне, не даваць жыць так, як хачу?»

У студэнцкую аўдыторыю я вярнуўся ўжо іншым чалавекам. Сядзеў за сталом на лекцыі і нікога не бачыў, нічога не чуў...

Аднак – аж дзіўна было, не верылася – ішоў час, а мяне ніхто нікуды не выклікаў, не выключаў з універсітэта. Больш таго, дазволілі наведваць «ваенку». Штосьці дзесьці змянілася. Але што?

У Маскве праходзіў XX з'езд партыі, потым нам прачыталі, сабраўшы ледзь не ўвесь факультэт у актавую залу, даклад Хрушчова «Аб кульце асобы Сталіна». Вядома, я, ды, мабыць, і ўсе ведалі, што тыя, хто кіраваў намі, былі не святыя. Але каб такое рабілася ў Крамлі! Ды і ва ўсёй краіне? Гэта бадай мала хто ведаў.

Вось тады і бліснула іскра надзеі, што мяне не выключаць з універсітэта, дадуць магчымасць закончыць тое аддзяленне, якое я выбраў, на якое паступіў.

Дваццаці пяці рублёў стыпендыі, якую нам давалі, вядома, не хапала, каб жыць. І я шукаў, пра што можна было б напісаць, каб зацікавіць якую-небудзь газету і яна надрукавала мой матэрыял. Урэшце, я пачаў пісаць апавяданні. Адно з іх, як здавалася мне, лепшае, занёс у «Маладосць»: яна яго змясціла ў адзінаццатым ці дванаццатым нумары.

За першы ж ганарар, які атрымаў, я набраў некалькі метраў прыгожай шарсцяной тканіны і паслаў маці, каб яна з яго пашыла сабе сукню... Я ўдзячны быў маці, што яна на мяне ніколі не забывала, пісала як не штотыдзень лісты, а то, адарваўшы ад сям'і хоць пяцёрку, прысылала мне ў Мінск, каб я вучыўся, не галадаў...

На канікулы я ездзіў дадому, у вёску. Хадзіў разам з бацькам у лес драць бяросту – зарабіць сабе хоць якую капейку, а то, калі, павяртаўшыся з арміі, пажаніліся Коля і Пятро, пама-

гаў ім будаваць хаты... На трэцім жа курсе паехаў у Хойнікі, каб папрацаваць, папрактыкавацца ў газеце. І тут я сустрэўся яшчэ з адным чалавекам, які напамніў мне, што я не такі, як усе. Прозвішча яго было Саплякоў.

Што ён рабіў у рэдакцыі, якім загадваў аддзелам – я так і не ведаю. Змрочны, неразгаворлівы, вечна не ў настроі, ён хадзіў з кабінета ў кабінет і ўсё курыў, курыў...

Хутка мне стала вядома, што Саплякоў у вайну быў ў лесе, у партызанах. Пагаварыўшы са мною адзін на адзін і выведаўшы, што я думаю, як гляджу на свет – а я гэтага не хаваў, гаварыў, што думаю, – ён у канцы нашай размовы сказаў:

– Я страляў такіх, як ты, калі была вайна, – і пайшоў ад мяне.

Праз тыдзень мне пазваніў сакратар райкама партыі Падбярэзны, сказаў:

– Я заўтра еду па раёне... Ці не хацелі б вы са мною наведаць некаторыя саўгасы і калгасы?

Такая прапанова была мне ўпершыню. Я згадзіўся.

Раніцаю сакратар райкама пад'ехаў на машыне да рэдакцыі, і я паехаў з ім.

Пабывалі мы разам з сакратаром у трох ці чатырох гаспадарках. Наведалі ферму, ток, на якім ішла малацьба, паабедалі ў старшыні калгаса, потым паехалі на сенакос. Падбярэзны нічога мне не гаварыў, толькі пытаў, ці мне цікава ўсё тое бачыць, што ён паказвае.

– Так, цікава, – сказаў я. – Можна, я што-небудзь з гэтай паездкі нават напішу.

– Умгы, – не то ўхваляў маю задуму, не то не сакратар.

Увечары ж, калі мы расставаліся, Падбярэзны выйшаў з машыны разам са мною і, адвёўшы мяне ўбок, каб нас не чуў шафёр, сказаў ціха:

– Барыс, мая табе парада... Практыкуйся ты ў Мінску ці яшчэ дзе-небудзь, але не ў нас...

– А што? – спытаў я.

– Бачыш, на цябе цэлая папка ляжыць у мяне, – прызнаўся ён.

– Чаго папка? – не зразумеў я.

- Кампрамату... Але не, ты не бойся, ходу гэтай папцы я не дам... Мы праверылі... Бацька твой не вінаваты ні ў чым... Ды і ты... Але... Гэтыя матэрыялы могуць з'явіцца ў іншым месцы... і тады... Лепш едзь адсюль...

Мяне як варам абліло.

- Хто іх піша, тыя матэрыялы? - паглядзеў я ў вочы Падбярэзнаму, якога, дарэчы, я дасюль не ведаў - сустрэліся, можна сказаць, упершыню.

- Ёсць адзін такі чалавек. Злосны на ўсіх, на ўвесь свет...

- Саплякоў?

Падбярэзны нічога не адказаў, пайшоў у машыну...

Практыку я ўсё ж закончыў у раённай газеце. Але Саплякова не аднойчы ўспамінаў...

Успомніў я яго і тады, калі неяк, прыехаўшы дадому, даведаўся, што ён ледзь не забіў майго бацьку. Справа была вось якая: мой бацька завёў сабе на старасці год сабаку. І неяк, калі бацька быў на двары, міма праязджала п'яная кампанія - вярталася з палявання хойніцкае начальства. І адзін з паляўнічых - гэта, як потым мне казалі, быў Саплякоў, стрэліў па сабаку, які, вядома ж, заліваўся брэхам з падваротні. У сабаку Саплякоў не пацэліў, а ўвесь зарад шроту трапіў бацьку ў ногі...

Можна было б узбудзіць судовую справу. Але бацька не стаў гэта рабіць, баяўся, што яму начальства гэтага не даруе. Ды і мне у Мінску таксама не абыдзецца, адгукнецца...

- Ведаю я этага Саплякова, - сказаў ён мне, - яшчэ з вайны... Эта ж ён страляць мяне выводзіў з хаты... Што ў партызаны я не ішоў...

Універсітэт я ўсё ж скончыў, уладкаваўся на працу ў рэдакцыю часопіса «Вожык». Потым, неўзабаве, перайшоў у «Польмя». Сувязь мая з дамоўкай не парывалася - я то пісаў лісты, то ездзіў у вёску сам. Калі ж ажаніўся і нарадзілася дачка, якую мы назвалі Галяй, пачаў ездзіць туды разам з жонкаю і дачкою. Проста дзіўна было, як мая маці ўмела сыходзіцца з нявесткамі, ладзіць з імі, усяму іх навучаць і разам з тым вучыцца ад іх таму, чаго сама не ўмела...

Вядома, хата ў нас была ўжо старая, ды і будавалася ж яна наспех, не так, як трэба. І мы задумалі пабудавать сабе новую хату. Нават не хату, а дом.

На будаўніцтва дома пайшло два гады. Я ўжо някепска зарабляў, таму штомесяц слаў бацьку і маці грошай. Яны за гэтыя грошы куплялі лес, рэзалі дошкі, наймалі цесляў. Вядома, памагалі будаваць дом і Коля, Пятро, Іван, Грыша. Ды і я, калі прыязджаў на лета з сям'ёю, таксама ўвесь час праводзіў у новай хаце – габляваў дошкі, слаў падлогу ці іншае што-небудзь рабіў.

І дом закрасаваў на нашым селішчы...

Іван, адслужыўшы армію, паступіў ва ўніверсітэт. А потым, спагадзя, ва ўніверсітэт паступіў і Павел...

Бацька павесялеў – сыны выходзілі ў людзі. Павесялела і маці.

– Хоць і папамучыліся, але ж дзеці ўсе жывыя, здаровыя. І глядзіш, у людзі выб'юцца, – радавалася яна.

Ды і як было не радавацца! Да іх, бацькі і маці, усёй нашай сям'і, надта ж хутка мяняліся адносіны. І раённага начальства, і нашага, сельсавецкага. Ніхто з імі не хацеў настырняцца, наадварот, шукалі дружбы, сяброўства. Як-ніяк, мы ж былі прыкметныя людзі, маглі паўплываць ужо на лёс некаторых людзей...

Усё было б добра, каб не хвароба бацькі. Ён так па-належнаму і не паправіўся, хадзіў, ледзь перастаўляючы ногі. Да таго ж дала пра сябе знаць і шматгадовая сухаямятка – паचाў балець страўнік. Лячыцца бацька не хацеў – вельмі ж не любіў дактароў, бальніц.

– Ат, пакеўляю яшчэ трохі, – аднекваўся ён, калі мы гаварылі яму пра бальніцу. – І так хвала Богу, што столькі пражыў... Мяне ж колькі разоў забіць маглі... і на фронце, ды і пасля... Радуйцеся, што ўсё неяк уладзілася. І вы не на чу-

жыне, а дома – здаровыя, дужыя... і ад Сібіры адкруціліся...
У людзі вунь выходзіце...

Мы звыкліся з тым, што бацька хворы. І, вярнуўшыся ў
Мінск, мала пра яго думалі, у кожнага ж хапала сваіх клопатаў.

І таму як гром з яснага неба была для нас тэлеграма з дому
ад маці: «Прыезджайце, бацьку зусім дрэнна».

Сабраліся хутка, у адзін міг. Селі на цягнік, даехалі да
Гомеля. А там чакаць аўтобуса ці цягніка было нам не ў змозе.
Узялі таксі, паехалі... Восень якраз была, яшчэ не позняя –
пачатак верасня. Таму і вырашылі мы – не ехаць у Вялікі
Бор праз Хойнікі – гэта было амаль на сорок кіламетраў
далей – а збочылі з шашы на звычайную лясную дарогу ля
Дубровіцы. І памыліліся – праз якіх кіламетраў пяць «селі»
ў гразь – загрузлі...

Таксіст аблаяў нас матам і далей ехаць адмовіўся. Давялося
дабірацца да Вялікага Бору пешкі. Што ж, нам было не пры-
выкаць – хадзілі пешкі, ці як у нас казалі, на сваіх дваіх і не
па столькі кіламетраў...

Дарога з Дубровіцы да нашай вёскі лясная, прыгожая.
Асабліва ўвосень, калі жаўцее лісце. Тады дубы, клёны, асіны,
бярозы, ясені выглядаюць зусім інакш, чым улетку. Светласць,
як бы святочнасць усюды, куды ні паглядзіш, ні кінеш вока.
А тут яшчэ галінкі арэшніку звісаюць над галовамі, а на іх –
поўна арэхаў. Жоўтых, амаль карычневых – лузаноў. Ніхто іх
не парваў, бо, мабыць, рэдка хто гэтаю дарогаю хадзіў у нашу
вёску. Спыніліся, нарвалі па кішэні. І раптам нехта з нас – ці
то Іван, ці то Павел, ці то я – успомнілі: бацька ж у нас хво-
ры, можа, якраз канае, а мы тут арэхі рвём...

Кінулі гэта рабіць, заспяшаліся дадому...

Бацька быў жывы, нават усміхнуўся, калі нас убачыў.

– Нічога, хлопцы, – павярнуўшы галаву ў наш бок, ска-
заў ён. – Яшчэ трохі пажыву... А во што прыехалі – малай-
цы, дзякуй.

Яшчэ разы два-тры выклікала нас маці тэлеграмай. Але ўсё
абыходзілася неяк. Прыезджаў доктар, аглядаў бацьку, выпі-
сваў парашкі, мікстуры. І бацька напраўляўся...

...Той раз яму стала зусім блага. Доктар – гарбаценькі Раманюк, – агледзеўшы яго, тэрмінова папрасіў адвезці ў Хойнікі. А там, у Хойніках, таксама не захацелі з ім важдца – накіравалі ў Гомель. Тэрмінова трэба было рабіць аперацыю.

Што там і як было, але аперацыі бацька не дачакаўся – памёр...

На пахаванне бацькі сышлася ўся наша радня. Мы, яго сыны, прыехалі таксама. І тады я ўпершыню адчуў, што рушыцца нашая сям'я, нашая дамоўка...

Але заставалася жыць маці, а значыцца, заставаўся і дом, нашае абжытае селішча... Заўсёды, калі захочацца, можна прыехаць, ёсць дзе сабрацца ўсім разам... Хоць і без бацькі, але... сям'ёю... Былою нашаю вялікаю сям'ёю. І перабачыцца, і пагаварыць...

Маці кожнаму з нас, сваім дзецям, пісала пісьмы, раскавала падрабязна ўсё пра сябе, чым жыла, свае і вясковыя навіны, прасіла рады, падказвала, што і каму з нас рабіць, калі ў нас з'яўляліся скрутныя сітуацыі. Вядома, мы не забывалі пра маці – пісалі ёй пісьмы, пасылалі грошы, ездзілі ў госці. Ездзіла ў госці да нас, хоць і не часта, і маці. Прыедзе, сустрэнецца з усімі намі, пагасцое – і дадому.

– Хоць бы месяц пажыла ў нас, – прасілі мы.

Але маці не паддавалася ні на якія ўгаворы.

– Там жа карова, свінні, куры... – напамінала яна. – Іх ніхто за мяне не дагледзіць. Ды і што мне ў вас рабіць?..

Думалі, перастане трымаць карову, свіней, курэй, то і ў Мінску затрымаецца. Спярша на месяц, потым на зіму, а пасля і назусім. Не, не згаджалася, ніяк не згаджалася яна пакідаць сваё селішча.

– Там людзі свае, суседзі... Калі што – і памогуць, і душу з імі адвядзеш. А тут што? Хадзі з кутка ў куток ды з акна на свет пазірай. Не, я да такога не прывыкла.

– Дык ты ж адна там!

– Калі не хочаце, каб была адна, магу прымака ўзяць. Мужчын адзінокіх хапае, сватаюцца...

Але не, такога мы не хацелі.

– Што ж, тады адна буду жыць.

І жыла. Дваццаць доўгіх гадоў...

Слабасцю, вечным папрокам сабе быў у маці Павел. Калі мы напавалі на яе, казалі, чаго раздурыла яна яго, спесціла, маці адмахвалася ад нас, плакала.

– Я рада, таго вы ўсе такія разумныя, спакойныя, жывяце правільна. А ён не такі, як ўсе вы, таму яго і шкадую больш за ўсіх.

А мне неяк прызналася:

– Я не хацела, каб ён нараджаўся. Чаго толькі не рабіла! Ды і потым макауку яму давала, кеб спаў. Рабіць жа работу трэба было. Можна, таму ён і не такі, як усе вы... Мішка з двойні памёр, а ён... мучыцца...

Павел сапраўды быў не такі, як усе мы – піў. Закончыўшы ўніверсітэт, ён хацеў застацца ў Мінску. Але мы з Іванам, падумаўшы, параіўшыся, не сталі памагаць яму – хай едзе ў вёску, там усё ж атмасфера іншая. Ды і ад сабутэльнікаў адарвецца, з якімі сышоўся, вучачыся ва ўніверсітэце. Можна, і піць перастане...

Але мы памыліліся. Маючы цудоўную галаву – запамінаў усё на ляту, ніколі нічога не паўтараў, – ён і ў вёсцы не пераставаў піць. Усюды знаходзіў «сяброў». Папрацаваўшы ў адной, потым у другой школе, перавёўся на працу бліжэй да маці, у свой Хойніцкі раён. Потым пераехаў у Буда-Кашалёва. І неяк напрудвесні знік.

Быў і няма. Вяртаўся з горада ў сваю школу – і дзе падзеўся?..

Толькі ў маі знайшлі яго нежывога. У гурбе снегу, пры дарозе. Ці то ён трапіў у яе п'яны сам і не выбраўся, прысыпала яго снегаачышчальная машына, ці то хто прыбіў і кінуў у гурбу...

Маці надта ж перажывала смерць Паўла. Здавалася, не вытрымае, пойдзе на той свет услед за ім і сама. Штодзень хадзі-

ла на могількі, прызнавалася: чуе яго крокі, яго голас і ўдзень, і ўночы. Як стуліць вочы, задумаецца, так і чуе...

Зноў упрошвалі мы маці пакінуць селішча, пераехаць да нас у Мінск. Тым больш, што к гэтаму часу закончыў універсітэт і Алесь, ажаніўся і атрымаў у Мінску кватэру. Так што жыць можна было і ў Івана, і ў Алеся, і ў мяне. У каго не падабаецца – перабірайся да другога. Ды і вартаваць селішча быццам не было дзеля каго. Але маці ні на што не згаджалася.

– Так я да Паўла і бацькі кожны дзень схаджу, адведаю. А калі пераеду да вас у Мінск, то што будзе?

І аж сварылася з намі, каб не напаміналі ёй пра Мінск, жыць дазволілі так, як яна хоча...

У красавіку 1986 года ўвесь свет абляцела страшная вестка – на атамнай станцыі паблізу Чарнобыля адбылася аварыя, частка радыеактыўных рэчываў выкінута з рэактара і рассеялася на значнай плошчы. Падпаў пад бяду разам з іншымі беларускімі раёнамі і Хойніцкі, а з ім – і наш Вялікі Бор.

Маці ведала, што мы хвалюемся, таму пазваніла сама:

– Не бойцеся, у нас усё добра. Ета страху паддаюць розныя галасы з-за мяжы. Не слухайце іх! У нас усё так, як і было... Ані не змянілася...

Маці многага не ведала. Ды і хто ў тых дні ўсё ведаў? Але, сустрэўшыся з вучонымі-атамнікамі ды і некаторымі кіраўнікамі рэспублікі, я зразумеў тую небяспеку, якая абрынулася на Палессе. Таму напісаў маці – едзь у Мінск, пажыві тут хоць нейкі час. А там відаць будзе, што рабіць.

Маці адпісала мне, што сама не паедзе. Вось калі прыеду я, то яна, можа, і згодзіцца пакінуць Вялікі Бор.

У адзін са жніўняўскіх дзён я паехаў да маці. Помню, як нязвыкла было бачыць узбоч дарог тых мясцін, якія я ведаў змалку, шылдчакі з надпісамі: «Въезд воспрещён!», «Опасная зона»... Усюды паўз дарогі стаялі сады – яблыні, грушы, слівы, вішні... Але ніхто з іх не зрываў пладоў, ніхто не каштаваў...

Маці была, вядома, рада, што я прыехаў. Але ехаць са мной у Мінск не згадзілася.

- Дык жа памрэш тут, - пераконваў я яе. - Не абы-хто, а вучоныя, спецыялісты кажуць: нельга тут жыць. І есці тое, што тут расце, нельга.

- Вечна ніхто не жыве, - парыравала маці. - І я вечна жыць не буду. На год раней, на год пазней... Якое ета мае значэнне?

І са мной у Мінск не паехала, засталася жыць дома, у вёсцы...

Не насцярожыла, не напалохала яе і смерць брата Колі, які жыў праз вуліцу насупраць яе. Ён хварэў на сэрца, і каб, можа, не хадзіў у лес па ягады і грыбы, не еў усяго таго, што расло ў гародзе на градах і ў полі, не дыхаў тым атручаным чарнобыльскім паветрам, ён бы пажыў яшчэ трохі. А так...

Спаліла радыяцыя яму нутро...

На пахаванні брата я напамніў маці:

- Не рызкуй сваім жыццём, паехалі ў Мінск.

Але маці была, як заўсёды, рашучая.

- Сказала: не паеду, то і не паеду. Тут бацька наш на могілках ляжыць, Павел, а цяпер во і Коля... І я хачу з імі быць...

Апошняе пісьмо яна прыслала за тыдзень да майго ад'езду ў Парыж. Здаецца, у ім не было нічога, што б мяне насцярожыла. Маці пісала, як і што вырасла ў яе гародзе, папракала, што забыліся на яе, не едем, не прысылаем сваіх дзяцей і ўнукаў - баімся радыяцыі... А іншыя не баяцца - едуць... Пісьмо звычайнае, як і дзясяткі, сотні іншых...

І раптам...

Вярнуўшыся з Парыжа, я паехаў у Вялікі Бор, каб развітацца з маці, паглядзець, дзе яе пахавалі, ды і пабыць на могілках, у вёсцы хацелася.

Разам са мною паехала і мая жонка.

Была восень, позняя, туманная. Хоць і выправіліся ў дарогу мы рана, але ў Вялікі Бор прыехалі на змярканні. Спыніліся

ля свайго двара, адчынілі весніцы і ўбачылі на дзвярах хаты замок.

І толькі тут па-сапраўднаму дайшло да мяне, што маці няма, ніхто не адчыніць мне хаты, ніхто не сустрэне, не прывеціць, бо нікога там і няма, ніхто не живе...

Пайшоў праз вуліцу да братавай хаты, збудзіў Клаву – яго жонку. Яна адчыніла нашу хату. Нежылую, пустую, быццам ужо не сваю...

Дваццаць гадоў маці берагла яе, ахоўвала, няйкакш, спадзеючыся, што камусьці яна спатрэбіцца, хтосьці сюды прыб'ецца, будзе тут жыць... І не дачакалася таго – памерла...

Слёзы сціснулі мне горла. І не ў змозе стрымаць іх я заплакаў...

Начаваць дома, у сваёй хаце, я не застаўся. Было невыносна цяжка, ды і холадна. Паехаў да брата Грышы – ён живе недалёка. А ўранні, як развіднела, забраўшы з сабою Грышу, Пятра, выкіраваўся на могілкі...

Так, пахавалі маці не там, дзе яна хацела, дзе выбрала сабе месца. Ды і апранулі, мусіць, не ў тое, у што яна прасіла апрануць. Што зробіш, мяне не было дома, а астатнія ці не ведалі, ці іншыя прычыны былі, каб не зрабіць так, як яна хацела.

Даруй мне, мама! На гэтым свеце табе не соладка жылося, хай хоць на тым будзе добра, лёгка... І дзякуй, дзякуй!.. За ўсё дзякуй!

Праехаў я па вёсцы, вярнуўся да свайго селішча. Пастаяў у двары, пастаяў у хаце. І... развітаўся і з хатаю, і з дваром, і селішчам, бо адчуў: іх няма ўжо ў мяне. Пакуль жыла маці, яны былі. А цяпер няма. Засталіся толькі ўспаміны... Успаміны пра ўсё, што было і чаго, як бы таго я ні хацеў, не будзе...

1992

ГАРАДОК НА ПАЛЕССІ

Мурашнік быў пры дарозе. Вялізная рыжая куча, што ўзвышалася над сухімі асмаленымі рэбрамі карэння пад старою, карыстаю сасною. Ажываў ён рана вясною. І ўжо ўсё лета, як толькі ўзыходзіла, паказвалася сонца – цэлымі днямі варушыўся, жыў сваім аднаму яму вядомым жыццём – ад яго ручайкамі беглі сюды-туды маленькія, жвавывы істоты. Часта яны цягнулі на сабе хто былачку, хто кавалачак галінкі, ігліцы, а хто і мошку, камара, муху. Іншы раз, калі ноша трапляла непасільная, валаклі яе гуртам – і ўдваіх, і ўтраіх, і ўчатырох... Нястомнасці, руплівасці мурашак можна было б павучыцца і людзям. Але яны, ходзячы і ездзячы міма, рэдка тут спыняліся. А калі хто і спыняўся, дык не з добрымі намерамі. Шваргане нагой ці ткне палкаю, раскідае мурашнік. А то і запалку ў яго суне, запаліць. Павыбігаюць са сваіх нор мурашкі, патушаць гуртам агонь. Ды і разбуранае жытло паправяць, прывядуць у парадак. І зноў зоймуцца сваім клонатам – заспяшаюцца, кудысьці пабягуць.

Іх давілі колы калёс, тапталі ногі жывёл і людзей. Елі, клявалі птушкі. Але пладзіліся і пладзіліся новыя, і куча пад старою карыстаю сасною не меншала, а расла. І здавалася – вечна будзе рыжэць пры дарозе...

Аж не. Усхадзілася аднойчы, наляцела на лес бура. Крышыла, ламала бярозы, асіны, клёны, выварочвала з карэннем дубы, ясені. І сасну пры дарозе таксама вывернула. Ды так, што мурашнік быццам і не закранула. Але мурашак у ім не стала, зніклі, дзе і падзеліся. Былі – і няма. Сышлі куды-небудзь? А мо вымерлі?..

І вось жа як бывае – мурашнік гэты не-не ды і пачаў згадацца Пятру Астаповічу. Ні з сяго, ні з таго возьме і паўстане ў вачах. І не толькі ўночы, калі не спалася, – а гэта ў апошні час здаралася часта, – але і ўдзень, калі заставаўся адзін, ехаў куды-небудзь у машыне.

«Чаму б гэта? – думаў, губляўся ў здагадках Пятро Астаповіч. – Жыў жа колькі гадоў і не згадваўся мурашнік, забыў зусім я на яго, і раптам. Нібы мара, насланне якое. А мо гэта... знак, папярэджанне? Столькі ж гадоў і я, ды і іншыя, быццам мурашкі тыя, шчыравалі, новае сацыялістычнае грамадства будавалі. А як выяўляецца, не тое, што трэба, рабілі. Рассыпаецца ўсё на швах. А тут Чарнобыль яшчэ гэты..»

Не ўяўляў Пятро Астаповіч, калі здарылася гэтая бяда, што яна такая страшная. Жыў жа, як, мабыць, і ўсе жылі, сваімі клопатамі. Хоць мог бы схамянуцца, насцярожыцца – там жа, дзе выпалі радыенукліды – родны край, вёска, дзе нарадзіўся, той гарадок, у якім вучыўся, рос.

І сваю вёску, і гарадок Пятро Астаповіч любіў. Прыязджаў туды часта. І як студэнтам быў, займаўся ў інстытуце, і потым, як на свой хлеб пайшоў, пачаў працаваць. Асабліва калі жы-выя бацька і маці былі. І нават калі не стала іх, памерлі – не забываў родныя мясціны, наведваўся разоў колькі. Па гарадку, вёсцы пройдзе, на могілкі, дзе маці, бацька, дзед і баба пахаваны, забрыдзе, ля магіл іхніх ціхіх, затравелых пастаіць. А то і да сястры Тані, што на ўскраіне гарадка дом сабе пабудавала, зазірне, да настаўніцы – былой класнай кіраўніцы Ніны Адамаўны, да Нохіма і Голды, у хаце якіх калісь, як вучыўся ў школе, каб не дабрацца штодзень у гарадок і з гарадка ў вёску, кватараваў.

«Трэба зноў туды з'ездзіць, – прыйшло неяк Пятру Астаповічу ў галаву. – Паглядзець, што там і як... А то, як адбылася гэтая аварыя, дык і не быў жа...»

І ў бліжэйшы вольны дзень выклікаў машыну, сеў у яе, загадаў шафёру кіраваць на Палессе.

Яшчэ пры ўездзе ў гарадок Пятро Астаповіч заўважыў: за той час, што не быў дома, тут амаль нічога не змянілася. Тыя ж абсаджаныя пыльнаю зелянінаю дарогі, тыя ж старыя, драўляныя хаты. Ды і людзі, здаецца, тыя самыя – абветраныя, загарэлыя, апранутыя, абутыя, хто як – кофты, пінжакі, хусткі, шапкі, штаны, спадніцы, боты, туфлі, чаравікі...

Праехаўшы па цэнтральнай вуліцы сюды-туды, папрасіў шафёра спыніцца ля хаты, што стаяла пад двума высачэннымі

пірамідальнымі таполямі. Хата была вялікая, амаль што дом, з сям'ю шырокімі вокнамі. У гэтай хаце ён, Пятро Астаповіч, калісьці жыў-кватараваў...

Падняўся на пачарнелы ад часу рыпучы ганак, зайшоў спярша ў сенцы, потым у хату.

Так, Нохім і Голда былі дома – сядзелі за сталом, якраз абедалі. Убачыўшы ў хаце былога свайго кватаранта, пападымалі галовы.

– Не пазнаяце? – спытаў Пятро, прывітаўшыся.

Не, яны яго пазналі. Паўставалі, заўсміхаліся, пачалі, перабіваючы, не слухаючы адзін аднаго, нешта гаварыць, запрашаць да стала.

Ён сеў. Селі і яны.

– І радыяцыя вас не палохае? – назваўшы ўпершыню чамусьці на «вы» Пятра (ці не дайшлі чуткі, што ён цяпер працуе ў апарате ЦК КПБ), сказаў Нохім. Ён пастарэў, твар яго аброс сівым, калючым шчаціннем: толькі вытыркаўся нос ды блішчэлі вочы. Пастарэла, яшчэ больш папаўнела, пакруглела і Голда.

– А вас? – спытаў у сваю чаргу Пятро былых сваіх гаспадароў.

– Нас? Нас ужо нішто не палохае, – быццам неахвотна, паціскаючы плячыма, адказала Голда. – Ды напачатку радыяцыя не вельмі і заўважалася. Гэта цяпер перапалоху нарабілі, дык уцякаюць людзі, хто куды.

– А вы не думаеце ўцякаць?

Голда неяк палахліва зірнула на Нохіма, Нохім – на Голду, што значыла – і гэта ён, Пятро, ведаў, помніў – прызнавацца ці не? Усё сказалі, прызналіся:

– І мы сабраліся ўцякаць.

– Куды?

– На радзіму сваіх продкаў – у Ізраіль.

Пятро аж адхіснуўся – так нечакана было гэта для яго.

– Так, так, – пацвердзіў, ківаючы галавой, Нохім, – у Ізраіль. Там ужо сын наш, Моцік. Ды і дачкі Клара і Цыля...

Голда, пачакаўшы, пацмокаўшы губамі, дадала:

– Усё адно ехаць кудысьці адсюль трэба. Дык мы і парашылі – да дзяцей сваіх паедзем. Там хоць за што зачэпіц-

ца можна. Бо ехаць куды-небудзь шукаць новага месца... У нашым узросце...

Памаўчалі.

Потым загаварыў зноў Нохім. Спакойна, разважліва.

– Не прыжыліся мы тут, у гэтым гарадку. Не прынесла нам шчасця гэтая зямля. То Булак-Балаховіч, то ў апошнюю вайну немцы... А цяпер радыяцыя... Быццам усё назнарок, каб мы карэння тут не пусцілі, не жылі...

Бачачы, што і Голда, і Нохім паклалі лыжкі, не дакраналіся больш да ежы – крупніку, што наліты быў у глыбокую вышчарбленую гліняную міску, Пятро сказаў:

– Вы абедайце, а то я ўварваўся знянацку...

Але ні Голда, ні Нохім не ўзялі ў рукі лыжак, глядзелі на яго, Пятра.

– Не ўхваляеце і вы нас, – уздыхнуўшы, як бы са шкадаваннем, скрухаю сказаў Нохім. – Але ж і тут жыць... Вунь Барвінкі вапшы пахавалі ўжо...

Гэта было новае, пра такое Пятро Астаповіч не чуў. Таму і перапыніў Нохіма, спытаў:

– Як пахавалі?

– А так – выкапалі роў і ў яго бульдозерамі ссунулі хаты, хлявы, платы... і засыпалі. Нібыта і не было Барвінак – роўнае, чыстае поле. Толькі некалькі дрэў і засталася там...

Нохім памаўчаў, зноў цяжка ўздыхнуў.

– Мусіць, і гарадок гэтак жа пахаваюць... Вы ж, напэўна, чулі, што і яго высяляць збіраюцца...

Так, ён, Пятро, гэта чуў.

– Каб не радыяцыя, нікуды б мы не паехалі, тут бы век свой дажывалі, – прызналася Голда.

– Без ахвоты мы гэта робім, – працягнуў думку Голды Нохім. – Прывыклі тут. Нас усе ведаюць, і мы... А там... Што там?

Усе трое зноў памаўчалі.

– Можа б, паабедалі з намі, – запрасіла яго, Пятра, Голда. – У нас, праўда, нічога з прысмакаў няма. Але крупнік я зварыла...

– Не, дзякую, – адмовіўся Пятро. – Я не галодны.

І, каб перавесці размову на іншае, спытаў:

- А яшчэ што ў вас тут новага?

- Нібыта нічога, - адказаў Нохім. - Ды мы не вельмі да тых навін і прыслухоўваемся. Апошні час жывём радзяцы-яй і ад'ездам. Пакуль дамовіліся, дакументы аформілі, тое ды сёе... Амаль год прайшоў.

- І нічога вам не шкада? - абвёўшы вачыма хату, спытаў Пятро, адчуваючы, што перавесці гаворку на іншае яму не ўдасца.

- Шкада - не шкада, а што зробіш? Не па нашай жа волі. Жылі - жылі, і, бачыце, да чаго дажыліся... Усё кідаць трэба і ехаць...

У голасе Нохіма чуўся адчай, і ён, Пятро, не ведаючы, што яшчэ казаць, пра што пытацца, апусціў галаву, задумаўся...

Ад Нохіма і Голды выйшаў гадзіны праз дзве. Шафёр - малады, крутлатвары хлопец, якога яму, Пятру, упершыню прыслалі разам з машынай з гаража, убачыўшы свайго начальніка, спытаў:

- Куды яшчэ ехаць?

Прызнацца, Пятро і сам не ведаў, куды ехаць яшчэ. Здаецца, як жыў тут, у гарадку, дык і знаёмых было шмат. Але дзе падзяваліся тыя знаёмыя, нават сябры і таварышы па школе, па вучобе? Хто з іх куды з'ехаў, хто астаўся тут, дома? Як сталіся ж пасля выпускных экзаменаў, дык і забылі адно пра аднаго, не сустракаліся. Зрэдку толькі бачыліся з сім-тым, ды і то выпадкова.

- Паехалі на вуліцу Паўднёвую, - сказаў, сядучы ў машыну і ўспомніўшы Ніну Адамаўну, Пятро Астаповіч. - Гэта наперад з паўкіламетра, там будзе паварот, я пакажу...

Шафёр уключыў газ, машына паволі скранулася з месца, пакаціла па шырокай, заасфальтаванай вуліцы. Метраў праз чатырыста, там, дзе сказаў Пятро, збочылі направа, на звычайную брукаванку, пакалыхаліся па ёй. Ля дома, што стаяў у глыбіні саду зводдалеку ад вуліцы, спыніліся.

Пятро Астаповіч выйшаў з машыны, паглядзеў на знаёмы дом, у якім бываў і калі вучыўся, і потым, калі прыязджаў

у гарадок, акінуў вачыма вішні, слівы, грушы, яблыні, што роўнымі радамі зелянелі за невысокім дашчаным плотам, і рушыў да весніц. Адчыняць іх не стаў, а намацаўшы кнопку электрычнага званка на тыльным баку шула, пазваніў.

Мінула некалькі хвілін, і з хаты выйшла прыгожая, станістая маладзіца ў накінутай наапахкі цёплай шарсцяной кофце, блакітным паркалёвым плаціці, у басаножках на голыя ногі: у ёй Пятро Астаповіч пазнаў старэйшую дачку Ніны Адамаўны Вера.

- Вам каго? - спытала яна нібы спалохана, не зводзячы з Пятра Астаповіча вачэй.

- Ніну Адамаўну, - сказаў Пятро Астаповіч.

- Яе няма дома, - адказала Вера.

- Куды-небудзь паехала?

- Не, яна ў бальніцы, - апусціла долу вочы Вера, відаць, пазнаўшы Пятра.

- Што ў яе?

- Лейкемія, - вымавіла яна ціха. Потым, як бы схамянулася, адчыніла весніцы.

- Можа, у хату зойдзеце, - асцярожна прапанавала Вера. - Я дачка Ніны Адамаўны, старэйшая, - паведаміла яна.

- Так, я ведаю, помню, - сказаў Пятро Астаповіч, але не зрушыўся з месца, застаўся стаяць там, дзе і стаяў. - Дзе вы цяпер жывяце?

- У Брэсце, - адказала Вера. - Прыехала вось, каб маці дагледзець.

- Радзяцыі не баіцеся?

- Бойся на бойся, а дагледзець маці трэба, - задумліва адказала Вера. - Не хоча яна пакідаць родны дом. Тут, кажа, нарадзілася, тут і памру. Колькі ні ўгаворвала, каб у Брэст да мяне пераехала, - не едзе.

- А муж яе, ваш бацька, дзе? - спытаў Пятро Астаповіч, успомніўшы высокага, хударлявага мужчыну, якога разоў колькі бачыў, калі заходзіў да Ніны Адамаўны - ён працаваў у суседнім калгасе аграномам.

- Памёр летась...

- Ён жа, здаецца, яшчэ не стары быў, здаровы.

– Так, да аварыі. А потым неяк адразу ўсё ў яго са строю выйшла. І пячонка, і ныркі, і лёгкія... – Памаўчала, падумала і дадала: – Бачыце, каб не елі нічога са свайго агароду і саду... Але ж у магазінах нічога няма. І хочаш – не хочаш, а даводзіцца есці ўсё сваё. Вось і я тут жыву і таксама ем... – прызналася Вера. – Хоць... і ў Брэсце, мусіць, не лепей. Купляеш прадукты, а адкуль што завезена – не ведаеш жа. Ясі тое, што прадаюць. Ды і ў іншых гарадах тое самае...

– Яно то так, – згадзіўся, кіўнуў галавою Пятро Астаповіч. – І ўсё ж... Там хоць знешняя радыяцыя меншая. Ды і гарачыя часцінкі... Там іх менш, чым тут...

– Хто яго ведае, дзе чаго больш, а дзе чаго менш, – неяк абьякава прамовіла Вера. – Ніхто ж праўды нам не казаў і не кажа. Прымаюцца пастановы, а вынікаў няма ніякіх. Вось – і вы, відаць жа, нейкі начальнік, а вы, што вы зрабілі, каб аблегчыць пакуты людзей, памагчы ім хоць чым? Самага ж звычайнага – лекаў – і то днём з агнём не знойдзеш.

Праўду, горкую праўду гаварыла Вера. І Пятро Астаповіч слухаў яе, апусціўшы галаву. Адчуваў ва ўсім і сваю віну, хоць быццам ні ў чым і не быў вінаваты...

– Дзе, у якой бальніцы, ваша мама Ніна Адамаўна ляжыць? – спытаў Пятро Астаповіч.

– Тут, у гарадку. Але... – Вера цяжка-цяжка ўздыхнула. – Лепш не бачыць, лепш да яе не заходзіць...

– Чаму? – здзівіўся Пятро Астаповіч.

– Яна ў вельмі цяжкім стане...

– Можна, чым памагчы трэба?

Вера сумна пахітала галавою.

– Ёй ужо ніхто нічым не паможа... Лічаныя дні жыве. Чакаю канца... А ён можа быць і заўтра, і паслязаўтра... Нават сёння... Пакуль мы з вамі гаворым, яе ўжо, можа, і не стала...

Вера шмарганула носам, з вачэй у яе пабеглі слёзы...

Каб не разжалобліваць жанчыну, Пятро Астаповіч падзякаваў ёй за размову, папрасіў перадаць маці прывітанне і, развітаўшыся, накіраваўся да машыны...

Куды ехаць, каго яшчэ шукаць – не ведаў Пятро Астаповіч. І таму, адчыніўшы дзверцы машыны, плюхнуўся на сядзенне

і закрыў, зажмурыў вочы. «А можа, нікуды больш не ехаць, вярнуцца назад у Мінск?» – прыйшло ў галаву. Усё ж, пасядзеўшы хвіліну-другую і ўспомніўшы сястру Таню, падумаў: «Пакрыўдзіцца ж, калі даведаецца, што быў я тут і не заехаў. Ды і як жыве яна цяпер, пасля аварыі?»

Сказаў-загадаў шафёру:

– Давай развернемся, назад на цэнтральную вуліцу паедзем. Яшчэ адну сям’ю трэба наведаць...

Таня жыла на ўскраіне гарадка. У яе была вялікая сям’я – аж шасцёра дзяцей. Праўда, муж трапіўся працавіты, да таго ж меў залатыя рукі – усё, што хочаш, мог зрабіць. І да яго ішлі людзі. І кожны ішоў не з пустымі рукамі, а нешта нёс. Таму асаблівай нястачы ні ў чым Таня не ведала, наадварот, некалькі разоў нават рвалася яму, меншаму свайму брату, сім-тым памагчы. Але ён кожны раз адмаўляўся, маўляў, сябе глядзі, дзяцей сваіх. Ды і не бедна ж ён жыў, добра зарабляў.

Апошні раз Таню Пятро Астаповіч бачыў яшчэ да аварыі ў Чарнобылі. Тады ён прыязджаў у Барвінкі на гадавіну смерці маці. І Таня са сваім мужам Іванам туды прыязджала. Расказала пра дзяцей сваіх, якія ўжо павырасталі, вучыліся, працавалі тут жа, у гарадку. Таня была быццам шчаслівая, усё ў яе сям’і ладзілася...

«Як яна цяпер жыве пасля аварыі?» – думаў пра Таню Пятро Астаповіч, не забываючы падказваць шафёру, дзе яму трэба павярнуць, а дзе ехаць проста.

Спыніліся там, дзе ён, Пятро, і сказаў – ля камяніцы з адмыслова, у ромбікі выкладзенай белай і чырвонай цэглы. Гэта і быў дом, дзе жыла са сваім мужам Таня.

Вакол камяніцы за высокім драцяным плотам раслі яблыні, грушы, слівы, вішні. Амаль пад кожным дрэвам стаялі вуллі, ля іх віліся пчолы.

«Значыцца, нягледзячы на аварыю, усё ў Тані так, як і раней было», – парадаваўся за сястру і яе мужа Пятро Астаповіч.

Весніцы ў двор былі адчынены, і Пятро Астаповіч, вылезшы з машыны, папраставаў у двор, зноў жа адзначаючы, што ў ім і цяпер, як і заўсёды, калі б ён сюды ні прыязджаў, шчыплюць траву гусі і качкі, бегаюць куры.

«Малайчына, Таня», – пахваліў у думках сястру Пятро Астаповіч.

Таня была дома. І калі Пятро Астаповіч адчыніў дзверы ў хату, убачыў яе: яна сядзела за сталом і нешта пісала.

– Дзень добры ў хату, – сказаў ён, як толькі пераступіў парог.

Таня падняла галаву, паглядзела на брата. Адразу пазнала яго, заўсміхалася.

– Ты прыехаў? – не то здзівілася, не то ўзрадавалася яна. – А я сяджу ў хаце і нічога не ведаю. Ліст вось пішу...

– Каму? – спытаў Пятро.

– Табе.

– Здарылася што? – насцярожыўся Пятро, бо ўбачыў – Таня за той час, што яны не сустрэліся, пахудзела, зблажэла з твару.

– Ой, Печечка, і не пытай, – паднялася з-за стала, пайшла насустрэч брату Таня. – Гэта ж такое ў нас тут нарабілася, што ў двух словах і не раскажаш. Усе дзеці мае і муж Іван апынуліся ў бальніцах. Хто дзе – Іван, Грыша і Коля ў Гомелі, Каця і Алесь тут, дома, а Лізу і Клаву ў Мінск завезлі.

– Што з імі?

– У кожнага свая хвароба. У каго шлункі, у каго сэрца, у каго пячонка... А Іван аслеп зусім... Такое горачка! Адкуль толькі і звалілася яно на нас?

– Няўжо радыяцыя?

– Хто яго ведае. Мы ж і елі ўсё, што расло ў нашым гародзе, ды і мёд, мяса, малако сваё ўсе гэтыя гады...

– Хіба не казалі вам, што нельга сваё есці?

– Казалі. Але што рабіць было? У магазінах жа шаром пакаці – ані нічога няма. А есці нешта трэба. Ды і не верылі вельмі мы ў тое, што казалі. Нічога ж нідзе не змянілася, усё так, як і раней было.

– А сама ты здаровая?

– Што ты! Я, можа, з усіх самая хворая. Усё ўсярэдзіне баліць. Але класіся ў бальніцу няма як. Гаспадарка ж уся на мне.

– Навошта табе гэтая гаспадарка, калі нічога з яе есці нельга?

- А што есці? - у сваю чаргу спытала Таня. - У магазін як не завозілі нічога, так і не завозяць. А калі што і завязуць, дык не ўхопіш.

- То з'ехалі б куды. Месца ж ды і работы ўсюды хапае.

- Лёгка сказаць. А гэта ж пакідаць усё трэба, што гадамі жывілася. І гарод, сад свой, і хату... Пакуль на новым месцы адбудуешся, абжывешся... Ды і не думалі мы, што ўсё так страшна. Здавалася, пагавораць-пагавораць, як заўсёды ў нас, ды так на тым і астанеца. Ды не стой ты, на хату праходзь, сядай дзе-небудзь. А я тым часам пачастунак які прыгатую...

Не трэба, - спыніў Таню Пятро Астаповіч. - Я тут прыезdam, на хвілінку заскочыў.

- Па справах якіх прыехаў?

- Каб па справах, дык быццам не. Успомніў гарадок гэты, цябе, вось і пацягнула наведаць, паглядзець, што тут.

- Радаснага мала.

- Я бачу. Выязджаць, мусіць, з гарадка вам трэба.

- Так і так выедзем. Хто на новае месца, а хто на могілкі.

Таня ўсхліпнула.

- Такая сям'я была, а цяпер нікога. Усе ў бальніцах. А хутка ж на тым свеце будуць...

Таня загаласіла.

Пятро пачаў яе супакойваць:

- Кінь ты, можа, усё абыдзеца яшчэ.

- Не, браток, не абыдзеца. Гэта мне і дактары кажуць...

Таня кінулася ў адны з дзвярэй, выйшла адтуль з бутэлькай гарэлкі, паставіла на стол.

- А вось што закусіць табе даць? - паглядзела яна са слязамі на вачах на Пятра. - Сваё даваць не хочацца, а магазіннага ў мяне нічога няма...

- Я не галодны, - сказаў Пятро. - Не старайся...

Але Таня не супакоілася, пакуль не падала на стол - паставіла і чаркі, і талеркі, палажыла нажы, відэльцы, нарэзала хлеба, каўбасы, сала.

Ён, Пятро, прысеў да стала, нават выціў чаркі дзве ці тры гарэлкі. І, вядома ж, закусіў. Расказаў пра сябе, як жыве і

працуе, паслухаў і Таню, якая, што б ні гаварыла, пра што б ні расказвала, зноў і зноў вярталася да свайго гора, плакала.

- Што нарабілася, што нарабілася! - час ад часу ўсклікала яна. - І горачка такое не ў адной мяне, а ва ўсіх. У каго ні спытай - хварэюць. То гаспадар, то гаспадыня, то дзеці. А то і ўсе, як вось у мяне...

Сядзеў Пятро за сталом, слухаў Таню, і на душы рабілася ўсё змрачней, змрачней. Урэшце не вытрымаў - устаў з-за стала, сказаў:

- Ехаць мне трэба, сястра. Дай адрасы, дзе Ліза і Клава ў Мінску ў бальніцы ляжаць, я наведаю іх, можа, чым памагу...

Таня дала адрасы, прызналася, што хацела яму, Пятру, пра ўсё даўно напісаць, ды ўсё не рашалася - расстройваць яго баялася.

- Добра, што ты прыехаў, сам усё ўбачыў, пачуў... А то я... Можна б, і гэты раз тое самае зрабіла, што і раней.

- Напрыклад?

- Ну, напісала б пісьмо і парвала б...

- Чаму?

- Ой, братка... Добра пісаць пра добрае. А пра дрэннае, такое, як у мяне...

Таня зноў заплакала, ледзь не загаласіла.

З сястрою развітаўся не хутка. І калі зноў сеў у машыну, падумаў якую хвіліну і ўсё ж не вытрымаў, сказаў шафёру:

- У вёску маю, Барвінкі, давай праедзем. Хоць пагляджу, што там...

Гарадок мінулі хутка, бо ён і невялікі быў. Выехалі ў поле, паімчалі па асфальтаванцы міма высокіх галлістых таполяў, што раслі ўздоўж дарогі. З цікаўнасцю глядзеў Пятро Астapовіч то па адзін, то па другі бок, хочучы ўбачыць, што тут змянілася ў параўнанні з тым, што было некалі. Не, новага нічога не было. Усё тое ж - палі, засеяныя жытам, ячменем, аўсом; дарогі, што беглі то ў адзін, то ў другі канец; вёскі ў зеляніне садоў...

Калі ўехалі ў лес, то ён здаўся яшчэ больш пракаветным, старым. І быццам падзічэў, пагусцеў...

Не было ля дарогі і мурашніка, які так часта згадваўся ў апошні час Пятру Астаповічу – толькі рыжэла невялікая пляма. Не было і вывернутаі з каранямі сасны, нават пень нехта спаліў. Зарасла і тая яма, што ўтварылася ад вываратня – па-жарцам, папараццю, нейкай іншай травой.

«Вось так і з гарадком, мабыць, будзе, – падумаў Пятро Астаповіч. – Прастаяў ён каля тысячы гадоў, палілі яго, разбуралі, а ён зноў і зноў аднаўляўся, жыў... А цяпер, пасля аварыі...»

На выездзе з лесу дарогу перагарадзіў паласаты шлагбаум. Ад яго ў два бакі разыходзілася калючая агароджа. Знакі паказвалі, што ехаць далей нельга: там «зона».

Ля шлагбаума стаяла вартавая будка і з яе, як толькі наблізілася машына, выйшаў міліцыянер.

– Вам куды? – спытаў ён даволі сурова, патрабавальна.

– У Барвінкі хачу праехаць, – сказаў, не вылазячы з машыны, Пятро Астаповіч.

– А пропуск у вас ёсць?

Пропуска ў Пятра Астаповіча не было. І, пастаяўшы якую хвіліну, ён сказаў шафёру паварочваць і ехаць назад у Мінск, што шафёр з радасцю ў наступную хвіліну і зрабіў.

Больш Пятро Астаповіч не глядзеў па баках. Толькі калі праязджалі паўз тое месца, дзе некалі быў мурашнік, кінуў на яго паспешлівы погляд і як бы спалохаўся, зноў унурыўся ў сябе, пачаў перабіраць у думках тое, што сёння ўбачыў, пачуў.

«Нават каб на магілу маці, бацькі заехаць, і то дазвол трэба браць, – падумаў ён. – А будзе, што яшчэ будзе... і не толькі з гарадком, а ўсім, чым я жыў, што рабіў, чаму шчыра, аддана пакланяўся, служыў?...»

Адчуў: яму раптам захацелася плакаць. Плакаць так, як плакала сястра Таня...

І ён, адварнуўшыся, каб не бачыў шафёр, заплакаў...

1990

З АЎТАБІЯГРАФІЧНЫХ АПАВЯДАННЯЎ

ДЗІВОСЫ

Я вельмі хацеў піць. І, каб наталіць смагу, шукаў вады. А яе не было – каторы месяц не ішлі дажджы, усюды стаяла страшэнная суш: павысыхалі не толькі брады, балоты, але і рачулки. Вяртацца ў вёску? Але ж гэта – кіламетраў дзесяць-дванаццаць. Па лесе, гарачыні...

І я надумаў знайсці ваду бліжэй, напіцца яе ўволю. Вось толькі дзе была яна – не ведаў. На ўсякі выпадак падаўся ў алёс – там, як помніў я, заўсёды было мокра, працякала рачулка. Вясною і ўвосень туды наогул было не ўлезці – грязь, багна. Не замярзала і зімою – прысыпле карчы і купіны снегам, прышэрхне ў мароз – так і застаецца да цяпла. Дзікія звяры і то абыходзілі гэтае месца. Гняздзіліся хіба птушкі – для іх гэта быў сапраўдны рай.

«Няўжо і ў альсе павысыхала, няма вады? – не мог даць сабе я веры. – Не можа такога быць».

Чарналесце – дубы, клёны, грабняк, арэшнік – я мінуў даволі хутка, хоць давялося і абыходзіць вывернутыя з каранямі старадрэвіны, непралазь і кусты. Урэшце выбіўся на алешнік – стары, месцамі зусім сухі, з аблезлай карою, пакарабачанымі, як верчык, стваламі. Унізе зелянеў маліннік, парэчкі і смуродзіны. І там, і тут чырванелі, чарнелі ягады, і я хвілін колькі іх рваў, кідаў у рот. Але яны не глыталіся, перасядалі. Трэба было прамачыць горла, выпіць вады. Хоць кроплю, глыток...

І я, атаптаўшыся ў алешніку, пакіраваўся ў глыб альса – туды, дзе была заглуш, працякала рачулка. Убіўся ў густы – не прадрацца – лазняк, потым пачалося куп’істае, зарослае шылегам, асакою і рагазою балота. Ногі мае правальваліся, нібы

ў прорву, у грязь, багну. Але я, хапаючыся за купіны, вылазіў на сухое, зноў ішоў.

Вады нідзе не было. Нават у ямінах – чортавых воках, што чарнелі тут і там. Што было рабіць? Вяртацца назад?.. Не!

І я, напружваючы апошнія сілы, ішоў і ішоў, браўся далей і далей.

Урэшце я выбіўся зноў на алешнік. Спяраша малады, зарослы маліннікам, потым чысты, стары.

«Што гэта? Няўжо я апынуўся з другога канца альса? Але ж рачулка, дзе яна? Мінуў я яе?..»

Так, неўзабаве пераканаўся, што я сапраўды з другога канца альса, дзе расло, перапляталася чарналессе, а за ім ішоў, цягнуўся на многія кіламетры, шчыры бор...

«Мусіць, рачулка высахла... і я мінуў яе, нават не заўважыўшы таго...»

Вярнуўся назад, усё яшчэ не верачы, каб у альсе не было вады.

«Не можа такога быць... Яна ёсць, толькі трэба пашукаць...»

Зноў быў алешнік, лазняк, зноў былі чорныя лапіны гразі і багны, купіны асакі, шылегу і рагазы... Зноў я грузнуў, правальваўся, быццам на той свет, не знаходзячы пад нагамі апоры, зноў вылазіў, выбаўляўся на сухое...

Вады не было...

...І ўсё ж я знайшоў ваду. Пад старым, вывернутым з каранямі вязам. Яна блішчэла, быццам срэбра, і ціха струменілася, пералівалася – няйнакш, там быў ручаёк, крыніца...

Я прыпаў да каранёў, каб яе дастаць, зачэрпнуць рукою. І адразу ж адхіснуўся. Здалося мне – я дакрануўся да нечага забароненага, таго, да чаго дакранацца ніяк нельга. Мяне кінула ў пот. І ў вачах паплыло, завярцелася, закружылася – дрэвы, зялёнае голле, блакітнае неба... І ўбачыў я раптам глыбока-глыбока пад сабою чорную прорву, а там... людзей... Голых, худых... Яны, сцяўшыся ад холаду, стаялі ў чорным прадонні, умольнымі вачыма глядзелі на мяне, уверх, дзе было цяпло, сонца, дзе быў я, і чагосыці прасілі – ці не каб падаў руку, выцягнуў іх з прадоння...

Колькі ўсё гэта прадаўжалася? Можа, хвіліну, можа, больш. Але смага ў мяне прапала – дзе і падзелася. Я падняўся на ногі і, быццам п’яны, не помнячы сябе, пайшоў ад вываратня, накіраваўся ў лес... І адчуванне было, быццам я зазірнуў туды, куды зазіраць было ніяк нельга, быццам я сам пабываў там, у прорве, на тым свеце. І неяк вырваўся на волю, іду вось па зямлі, дзе ўсё так хораша – падзімае, абдае ветрык, спяваюць птушкі, свеціць сонца, зелянее лес, сінее неба... І нічога ані мне не хочацца, нават піць, усяго хапае, усё ёсць, мне так добра, як не было яшчэ ніколі ў жыцці...

* * *

Я збіраў ягады. Чарніцы. Набраў поўнае, як вока, вядро. І, вядома ж, стаміўся, аж, як у нас кажуць, сасмяг. Балела, ныла спіна. Каб хоць трохі адпачыць, я наблізіўся да карыстай сасны і, выпрастаўшыся, прыхінуўся спіною да камля. Ён быў няроўны, халаднаваты і прыемна студзіў спіну, як бы адцягваў боль. Адкінуў ад стомы назад галаву, паглядзеў увысь, на сасну – старую, рослую – толькі венчык галінак зелянеў у вільчыку. Галінкі, ды і сама вяршыня пагойдваліся ад ветру, што, мусіць жа, дзьмуў там. А яшчэ вышэй – блакітнела неба, вабіла, цягнула да сябе. Я заплюшчыў вочы.

І здарыўся цуд – душа мая быццам пакінула цела і пакнула туды, увысь, у неба. І вось дзіва – частка мяне як бы засталася пад сасною, а другая – паднялася, паляцела. Нават больш – зверху, з вышыні, я ўбачыў сябе пад сасною. Стомленага, прыслоненага спінаю да камля. Побач стаяла вядро з чарніцамі...

Потым, кружачыся над той сасною, пад якою бы спыніўся, я незаўважна як бы аддаліўся ад яе, паляцеў над лесам. Нязвыкла дзіўна, цікава было мне глядзець зверху на вяршыні соснаў, бяроз, дубоў, асін... Былі хвіліны, што хацелася ўпасці на іх, як на пасцель. І ляжаць, адпачываць. Але я пераадолеў сваё жаданне, паплыў далей... Пачалося поле, засянае жытам, – яно выкінула ўжо колас, палавела і пад павевамі ветру выгіналася, па ім прабягалі хваля за хваляй... За жытам ішлі затоны бульбы, доўгія, акуратна абараныя, якія межавалі з

людскімі агародамі, садамі, хлявамі, хатамі... І я плыў, кружыў над імі, разглядаючы ўсё, што трапляла на вочы. На хвіліну другую затрымаўся над сваёю хатаю – я пазнаў яе зверху, бо на комін было накінута старое іржавае вядро, – ды і сад, агарод былі мне знаёмыя, я ж абхадзіў іх, абтупаў мо сто разоў – і канаў поле, і палоў грады, ды і ўсё астатняе, што трэба рабіў...

Ад вёскі я паплыў да сенажаці, да тых дубоў, што стаялі там – магутных, стагадовых, – потым павярнуў да рэчкі... Там, ужо над рэчкаю, я ўбачыў хмары, што клубіліся ў вышыні. І мне захацелася паглядзець, што ўяўляюць з сябе хмары – ніколі ж гэтага не бачыў, не ведаў, што гэта такое... Хвіліна – і я ўжо блытаўся, усё адно што ў космах ільну-даўгунцу, у хмарах, цёмных, вільготных. Але тое было нядоўга – раптам вынырнуў з іх, падняўся яшчэ вышэй, дзе ўжо не было ніякіх хмар, а было голае, чыстае сонца, месяц. І зоры... Удзень зоры? Гэта было нова, нязвыкла...

Паглядзеў уніз – і здалося: пада мною не хмары, а пуховая пасцель... Памкнуў уніз – пасцелі ніякай не было, былі толькі хмары. Зноў стала цёмна, сыра... Але толькі на хвіліну. Я вынырнуў з хмар, зноў паплыў над сенажаццю, рэчкай, дубамі..

Колькі я так лётаў, кружыў над наваколлем? Не ведаю, не помню, не магу сказаць.

Ачуўся я пад сасною, прыслонены спінаю да камля. Побач стаяла вядро чарніц. Поўнае, як вока...

Працёр вочы. Ці не сон усё гэта?..

Так і не ведаю я дасюль, было тое, пра што расказваю, на самай справе ці толькі ўявілася, прыблизнілася, здалося ці прыснілася...

* * *

У маленстве я часта лётаў у сне: звальваўся ў нейкія ямы, падаў з вяршынь дрэваў і са стрэх хат і хлявоў, проста, махаючы, быццам птушка крыламі, рукамі кружыў у паднябессі...

Калі ўранні я расказваў бацькам, што я сніў, яны гаварылі: значыцца, расцеш...

Даўно ўжо я выйшаў з дзяцінага ўзросту, даўно не расту. Але сны – што лётаю – усё адно сняцца. Праўда, трошкі ін-

шыя. Ды і лётаю я ў снах ужо інакш – у нейкіх зусім не вядомых мне самалётах ці касмічных апаратах. І так хутка, што не паспяваю нават апамятацца, а ўжо стаю ў нейкім новым аэрапорце. Так, у снах, я абляцеў амаль усю зямлю, пабываў у Амерыцы, Аўстраліі, Афрыцы... І так цікава – калі прачынаюся – памятаю ўсё, што бачыў, надта ж падрабязна, магу апісаць кожную сцежачку, дарожку, дом, лес...

Але не, не гэта самае вялікае дзіва. Дзіва іншае – калі потым я выязджаю ў якія-небудзь далёкія гарады і краіны, мне здаецца, што іх я ўжо аднойчы бачыў, па іх хадзіў... А ў храмах, якія я наведваю і якім па некалькі стагоддзяў, я блукаю, быццам па сваёй хаце – мне ўсё там знаёма, я ведаю, што там і дзе стаіць, вісіць... І не, не здзіўляюся, толькі ўспамінаю: так, так, я тут ужо быў...

Што гэта? Ачынаецца мая памяць, згадваецца тое, што калісьці бачылася, было?.. У сне?.. А мо... мо ў тым далёкім, не сённяшнім жыцці, у якім і я, і ўсе мы, магчыма, ужо жылі?..

1992

ГАЎПТВАХТА

У час вучобы ва ўніверсітэце, будучы на вайсковых зборах у N-й часці, я неспадзявана атрымаў даволі жорсткае пакаранне – дзесяць сутак гаўптвахты. Здарылася гэта вось пры якіх акалічнасцях. Аднайчы, калі мы, студэнты-пяцікурснікі, вярталіся з палкавых заняткаў – змораня, запыленя, – быў якраз чэрвень, стаяла невыносная гарачыня, – пры ўваходзе ў часць ля кантрольна-прапускнога пункта я ўбачыў маю будучую жонку. Апанутая ў лёгкую белую кофтакі і кароткую чорную спаднічку, яна стаяла крыху ўбаку ад дарогі і чакала... Вядома ж каго – мяне. Сэрца ў мяне ёкнула, забілася. Хвіліна – і я звярнуўся да сяржанта, які вёў нас строем з заняткаў, Дайлідовіча, і папрасіў, каб ён адпусціў, бо, маўляў, да мяне прыехалі, нешта, мусіць, здарылася.

– Хто прыехаў? – спыніўшы строй, спытаў Дайлідовіч.

– Вунь тая дзяўчына, – паказаў я вачыма на будучую сваю жонку.

Дайлідовіч, кінуўшы пагляд на дзяўчыну, працадзіў скрозь зубы:

- Хто яна вам?

І гэта мяне ўзлавала.

- А гэта я магу ўжо не дакладваць, - рэзка адказаў я Дайлідовічу.

- Дваццаць... Не, дзесяць мінут, - наліўся чырванню сяржант і, зірнуўшы на гадзіннік, павёў строй далей.

Што такое дзесяць мінут? Яны праляцелі як адзін міг, асабліва калі я даведаўся, што нічога ў маёй будучай жонкі не здарылася, проста яна засумавала па мне і прыехала, каб пабачыцца, пачуць мой голас.

Вядома, у дзесяць адпунчаных мне хвілін я не ўклаўся. Ды, мабыць, не ўклаўся б і ў дваццаць. Тым больш што ніякіх спраў у той дзень у нас ужо не намячалася, быў вольны час. Калі я вярнуўся ў часць і далажыў сяржанту, што прыбыў, хоць і са спазненнем, ён нічога не адказаў, толькі неяк шматзначна гмыкнуў.

На вячэрняй жа паверцы ён, выклікаўшы мяне і паставіўшы перад строем па стойцы «смірна», аб'явіў мне тры нечарговыя нарады за спазненне. Што ж, я быў вінаваты і пакаранне прыняў як належнае, спакойна. Праўда, калі ён падаў каманду: «Адбой, разыдзіся», я падышоў да сяржанта - ён быў аднакурснік, толькі з іншага факультэта і адслужыў ужо армію, - і спытаў у яго па-сяброўску, навошта ён гэта зрабіў - мог адпусціць мяне не на дзесяць хвілін, а на гадзіну, ды і нарады не даваць за спазненне. Дайлідовіч ускіпеў, маўляў, што я яго вучу. Ну і я... Не вытрымаў. Паслаў Дайлідовіча, як кажуць, на тры вясельля літары.

Інцыдэнт быў быццам вычарпаны. Ва ўсялякім выпадку, мне так здавалася. І калі назаўтра на ранішняй паверцы лейтэнант Хвопч - высокі, худы, нейкі перахлябісты, як сабака, - яму было даручана навучаць нас, студэнтаў-пяцікурснікаў, вайскавай справе - назваў маё прозвішча і загадаў выйсці са струю, я здзівіўся.

- За абразу сяржанта Дайлідовіча перад строем у час вячэрняй паверкі аб'явіць студэнту-практыканту Сачанку дзесяць сутак гаўптвахты, - пачуў я з вуснаў лейтэнанта Хвапшча.

Што было рабіць? Я, як патрабаваў статут, узяў пад казырок, стукнуў абцасамі кірзавых ботаў, сказаў:

– Ёсць!

Мне было дазволена вярнуцца ў строй, што я, вядома, і зрабіў, хоць увесь і гарэў ад злосці. Дзіва што! Па-першае, я ўчора ў час вячэрняй паверкі вёў сябе як і належала, ніякай абразы сяржанту Дайлідовічу не нанёс. Па-другое, няўжо Дайлідовіч хадзіў да лейтэнанта з даносам на мяне, свайго ж аднакурсніка?..

Адразу пасля ранішняй паверкі сабралі камсамольскі сход, які, на думку яго арганізатараў, павінен быў асудзіць мяне. Але сход, замест таго каб асуджаць мяне, пачаў асуджаць сяржанта Дайлідовіча і лейтэнанта Хвапчча, бо нічога ж такога, пра што гаварыў лейтэнант Хвопч, учора ў час вячэрняй паверкі не было. Лейтэнант Хвопч паспрабаваў закрыць сход, але ўзбунтаваліся студэнты-камсамольцы, пачалі патрабаваць лейтэнанта не ўмешвацца ў камсамольскія справы, бо ён не быў камсамольцам, і наогул папрасілі яго пакінуць сход. Лейтэнант узлаваўся, загадаў усім нам ачысціць памяшканне...

Наспяваў скандал. І, каб, мабыць, яго пазбегнуць, лейтэнант запатрабаваў ад мяне здаць рэмень і, знайшоўшы паблізу сяржанта, праўда, ужо не Дайлідовіча, а нейкага іншага, загадаў узяць мяне пад варту і весці на гаўптвахту.

Што ж, у манастыр са сваім статутам не ходзяць. Мне давялося падпарадкавацца ўсяму, што мне загадвалі рабіць. Аддаўшы рэмень, я пайшоў з сяржантам, куды ён мне загадаў ісці.

І трэба ж такому здарыцца, што, калі мы выйшлі на галоўную алею палатачнага гарадка, убачылі генерала Кірсанаву – начальніка вайскавай кафедры нашага ўніверсітэта, Героя Савецкага Саюза – ён няспешнай старэчай паходкай кіраваўся насустрач нам. Калі мы параўняліся, генерал зірнуў на мяне і спыніўся. Ён, ныйнакш, пазнаў свайго студэнта, бо чытаў на нашым курсе лекцыі, неаднаразова выклікаў мяне да дошкі.

– Сачанка? – здзівіўся ён. – Што здарылася?

Я, як патрабаваў таго статут, далажыў, што атрымаў дзесяць сутак гаўптвахты і іду адбываць пакаранне.

- За што ты атрымаў дзесяць сутак? - спытаў, не зводзячы з мяне вачэй, генерал.

- За язык, - адказаў я.

- А я цябе пра што папярэджаў колькі разоў! - сказаў мне па-бацькоўску добразычліва генерал. - Люблю, калі гавораць праўду. Сядзець не будзеш.

І тут жа распарадзіўся, даў каманду сяржанту:

- Адставіць! Студэнта Сачанку вярнуць у размяшчэнне часці.

І гэтак жа няспешна, быццам нічога не адбылося, некуды пакіраваўся далей сваёй дарогай. Вядома, калі, я вярнуўся ў размяшчэнне часці, Дайлідовіч і лейтэнант Хвошч прыйшлі ў ярасць. Але, даведаўшыся ад сяржанта, хто адмяніў загад, нічога не маглі зрабіць. Супакоіліся і студэнты, мае аднакурснікі, хоць некаторыя і пашкадавалі: дамоўлена ж ужо было «суччы Дайлідовічу» зрабіць уночы «цёмную»...

Так я і не пазнаёміўся з гаўптвахтай, не зведаў, што гэта такое...

Мінула больш дваццаці гадоў. Неяк на адным з застолляў я пазнаёміўся з вельмі мілым, абыходлівым чалавекам, які, як неўзабаве выявілася, быў вайскоўцам і загадваў у нашым горадзе гаўптвахтай. Слова за слова, і я расказаў яму, як будучы на вайсковых зборах, атрымаў дзесяць сутак гаўптвахты. І нават як бы пашкадаваў, што туды не трапіў, можа б, пра гэта што-небудзь з часам напісаў бы.

- А вы не шкадуйце, - супакоіў мяне вайсковец. - Прыходзьце ў любы дзень да мяне, я вас паваджу па нашай установе, усё пакажу, раскажу...

Я запісаў нумар тэлефона вайскоўца, і мы, выпіўшы напалседак па чарцы, рассталіся...

У адзін з вольных дзён - гэта была нядзеля, я сазваніўся з вайскоўцам і, атрымаўшы дазвол на сустрэчу, накіраваўся ў той раён горада, дзе была гаўптвахта. А была яна непадалёку ад царквы, у старым раёне горада, у сырых, яшчэ дарэвалюцыйных дварах.

На кантрольна-прапускным пункце мяне ўжо чакалі і, калі назваўся, хто я, правялі на другі паверх, у даволі прасторны, але змрочны пакой. Там, калі пераступіў парог, я ўбачыў за сталом знаёмага мне вайскоўца ў форме капітана, а насупраць яго маёра. Твар маёра здаўся мне таксама быццам знаёмы, але дзе і калі я яго бачыў – успомніць, як ні намагаўся, не мог.

Я павітаўся і з капітанам, і з маёрам за руку, і, адчуўшы, што прыйшоў не зусім у час, сеў трохі ўбаку.

Маёр зразумеў, што расседжвацца яму асабліва няма калі, бо капітан заняты, да яго прыйшлі, таму падняўся з-за стала, спытаў:

- Дык хто там у цябе ёсць?

- Улоў невялікі, тры чалавекі, – адказаў капітан.

- Дзе, у якім адсеку яны сядзяць? – быццам падганяў капітана, спяшаўся маёр.

- У трэцім.

- Дай мне ключы.

Капітан палез у стол, дастаў звязку ключоў, падаў маёру. Той, узяўшы ключы, загрузаў ботамі па падлозе, пайшоў.

Калі зачыніліся за ім з другога боку дзверы, капітан падняўся з-за стала, як бы папрасіў у мяне прабачэння:

- Трэба ж, каб якраз у гэты момант гэтага ідыёта сюды прыгнала, – сказаў ён.

- Хто гэта? – пацікавіўся я.

- Гэта мой папярэднік, былы начальнік гаўптвахты... Яго на пенсію нядаўна выправадзілі. І, уяўляеце, ніяк адвыкнуць ад сваёй службы не можа... Як толькі нядзеля, прыходзіць сюды, просіць даць яму ключы, выводзіць штрафнікоў на пляц і ганяе іх так, мяне аж жудасць бярэ...

- Як яго прозвішча? – спытаў я ў капітана.

- Хвошч... Маёр Хвошч, – паправіўся праз хвіліну капітан. – Бываюць жа такія! Нічога яму не трэба, дай толькі паздзекавацца з чалавека, памучыць яго... Вось пачакайце, убачыце, што ён робіць...

І сапраўды – не прайшло і пяці хвілін, як з двара, дзе быў пляц, пачуліся вокрыкі маёра Хвошча:

- Смірна! Слухаць маю каманду! Шагам арш! Раз-два-тры! Левай, левай!

Капітан, а за ім і я падышлі да акна і ўбачылі тых трох няшчасных салдат, што трапілі на гаўптвахту і якіх вывеў на пляц маёр Хвопч. Адзін з іх быў, відаць, казах – нізкі, няскладны, два другія – высокія, рослыя.

- За што яны трапілі на гаўптвахту? – спытаў я ў капітана.

- Звычайная самаволка, відаць, да дзяўчат уцякалі. А гэты, казах, выпіў лішне...

Маёр тым часам уваходзіў у сваю ролю. Ён загадваў салдатам то аддаваць яму чэсць, дакладваць, то маршыраваць на месцы, то поўзаць па халодным і мокрым пляцы, то бегаць, хадзіць курыным крокам...

Я не вытрымаў.

- Навошта вы дазваляеце яму такое? – паказаўшы на пляц, спытаў я ў капітана.

- Сам пра тое думаю. Але як гэта спыніць – не ведаю... У яго ж засталіся старыя сувязі. Ды і перамяніць усё адразу... – быццам засаромеўся, адчуў сябе няёмка капітан, і, павярнуўшыся да мяне тварам, спытаў: – Ну, дык што, пройдземся па гаўптвахце?

Не, у мяне адпала ахвота хадзіць па гаўптвахце, глядзець, што там і як.

- Няхай, можа, другі раз, – сказаў я.

І, развітаўшыся з капітанам, пакінуў гаўптвахту, каб больш ужо ніколі сюды не вяртацца.

1991

МОРГ

У 1962 годзе я выдаў кнігу прозы «Барвы ранняй восені», вакол якой некаторыя крытыкі паднялі страшэнны лямант. Чаго толькі не пісалі пра яе ды, заадно, і пра мяне ў газетах і часопісах, чаго не гаварылі на пісьменніцкіх сходах! Нават Пленум ЦК КПБ удзяліў маёй сціплай асобе немалую ўвагу. Зацікавіліся мною і тыя службы, якіх заўсёды хвалявала, хто што думае, як глядзіць на свет і жыццё. Словам, я стаў ады-

ёзнай фігурай, са мной нешта трэба было рабіць – такое было патрабаванне не толькі асобных людзей, але і цэлых арганізацый. Паколькі запраторыць за краты мяне не ўдалося, я змог выкруціцца, дзякуючы першаму сакратару ЦК КПБ Кірылу Трахімавічу Мазураву (ён у часе вайны хаваўся на гарышчы нашай хаты), то кімсьці – у «інстанцыях» – ці не па аналогіі з вядомымі са школы фактамі (помніце: Тараса Шаўчэнку здалі ў салдаты, а Міхаіла Лермантава паслалі пад кулі горцаў?) – было вырашана і мяне накіраваць у адну з воінскіх часцей. Я быў вайсковаабавязаны, афіцэр, і супраціўляцца... Не, не стаў. Атрымаўшы позову, прыйшоў у прызначаны дзень і час у ваенкамат, дзе мне ўручылі «предписание». У ім гаварылася, што я павінен з'явіцца 6 жніўня ў 9 гадзін раніцы ў распараджэнне камандуючага Кіеўскай ваеннай акругай для праходжання трохмесячных вайсковых збораў.

6 жніўня роўна ў дзевяць гадзін я стаяў перад яснымі вачыма камандуючага Кіеўскай ваеннай акругай генерала Т. Паколькі быў я членам Саюза пісьменнікаў, а сам генерал, як прызнаўся, у вольныя ад службы хвіліны «баловался стихамі», я прагаварыў з ім даволі доўга, у асноўным пра жыццё, літаратуру. У канцы нашай гутаркі генерал прапанаваў мне далёка не ехаць, а заставацца ў самім Кіеве.

– Горад гэты зялёны, прыгожы, – разважаў па-свойму, па-начальніцку, генерал. – Тут ёсць дзе правесці час... Выпускаецца ў нас акруговая газета, вось у яе рэдакцыю я вас і накірую...

Я падзякаваў камандуючаму за гутарку, пажадаў поспехаў на службе і ў творчасці і, паціснуўшы яму руку, развітаўся.

Пасяліўся я ў гасцініцы. На жаль, асобнага нумара мне не далі – было лета, ішлі ўступныя экзамены ў ВНУ і Кіеў быў перапоўнены рознымі прыезджымі. У рэдакцыі газеты, куды трапіў у той жа дзень, даведаўшыся, як я ўладкаваўся ў гасцініцы, вырашылі мне дапамагчы – пазванілі начальніку танкавага вучылішча, якое знаходзілася побач, і папрасілі пасяліць мяне ў ім. А заадно выдаць вайсковую форму, узяць на ўсе віды «довольствія». Пярэчання не было, і я з рэзалюцыяй

начальніка вучылішча пайшоў у КЭЧ. Маладая мілавідная жанчына, якая выпісвала патрэбныя дакументы, акінуўшы мяне чорнымі іскрыстымі вачыма, нібыта між іншым, смеючыся, выказала здзіўленне:

– Навошта вам сяліцца ў размяшчэнні вучылішча? Нават жанчыну, калі вам захочацца, не правядзеце праз КПП. Вы малады, цікавы мужчына, пісьменнік. Хочаце, я дам вам адрас... У цэнтры Кіева... Нават не пакой, а цэлая кватэра. Мужа-афіцэра паслалі служыць на Поўнач, а жонка, маладая, вясёлая, пакутуе ад адзіноты... Яна з радасцю вас прыме... Будзе карміць, даглядаць...

Прапанова была зваблівая. Але я... Не, не прыняў яе, пра што шчыра і сказаў жанчыне.

– Мая справа прапанаваць, ваша прыняць ці не прыняць, ані быццам не пакрыўдзілася жанчына. – Праўда, мушу вас засмуціць. Асобнага вольнага пакоя ў нас няма, таму пасялю вас пакуль што ў афіцэрскі інтэрнат... Калі вам там не спадабаецца, прыходзьце да мяне... Што-небудзь прыдумаем...

І, какетліва ўсміхнуўшыся, шматзначна падміргнула мне...

«Афіцэрскі інтэрнат», як яго назвала мая апякунка, знаходзіўся ў самым канцы размяшчэння вучылішча, ля агароджы. Гэта была старая цагляная будыніна, у якой стаяла некалькі паходных салдацкіх ложкаў; ля кожнага з іх тулілася тумбачка. Падлога цэментовая, вокны высока – не дастаць. А столь дык і зусім як у царкве – метраў за дванаццаць-пятнаццаць – шэрая, уся ў падцёках. Там, пад ёю, гняздзіліся галубы. Але што мне было да таго – уранні, падняўшыся з пасцелі і памыўшыся, я кіраваўся ў рэдакцыю. Па дарозе быў Лук’янаўскі рынак, дзе я снедаў – купляў бутэльку малака ці грудку тварагу, набіраў яблык, груш, сліў, вішань і, прысеўшы на лаўку, еў. А потым ужо ішоў далей на вуліцу Арцёма, дзе знаходзілася рэдакцыя. Там мяне працай вельмі не загрузалі. Звычайна спраўляўся з усімі заданнямі я да абеду. Перакусіўшы ў якой-небудзь сталоўцы, ішоў гуляць па горадзе.

Кіеў, як хутка я пераканаўся, быў не толькі «зялёны, прыгожы», ён меў яшчэ і мноства музеяў. Самых розных. Вось

іх я і аглядаў адзін за адным, пакуль яны не зачыняліся. Надвячоркам жа блукаў па вуліцах, любаваўся дамамі, людзьмі ці купляў білет і спяшаўся ў тэатр на канцэрт ці якую-небудзь пастаноўку. Знайшліся ў мяне і сябры, украінскія пісьменнікі, з якімі я пазнаёміўся, дзякуючы паэту Міколу Сынгаеўскаму, – ён таксама праходзіў разам са мною вайсковыя зборы ў рэдакцыі, і з імі, новымі сябрамі, я сядзеў у кавярнях, рэстаранах, а то трапляў і ў госці на кватэры то да аднаго, то да другога. У размяшчэнне танкавага вучылішча я вяртаўся позна. Ды і што мне там было рабіць?

У «афіцэрскім інтэрнаце» я заставаў двух-трох, а то і больш афіцэраў, якія ехалі па прызначэнні і спыняліся ў Кіеве. Вядома, сустрэўшыся і пазнаёміўшыся, яны адкаркоўвалі бутэльку і пілі, закусвалі. Я імкнуўся нікому не замінаць – распранаўся і клаўся у ложкак. З афіцэраў, хто жыў у гэтым інтэрнаце гэтак жа, як і я, пастаянна, быў толькі адзін капітан Нямчура. Быў ён старэйшы за мяне гадоў на дзесяць, невысокі, каранасты, як бы груба высечаны з каменю ці дрэва – нейкі вуглаваты, валявы. Меў ён жонку, ад якой, як неўзабаве я даведаўся, збег, бо яна, як ён прызнаўся мне, амаль кожны дзень ставіць яму рожкі.

– Я еду на палявыя заняткі на ўвесь дзень, а яна... Робіць, што захоча. Вяртаюся ўвечары – тытунём ад яе смярдзіць... Не, не магу я з ёю жыць...

Капітан Нямчура, каб неяк заглушыць свой боль, таксама піў. І з тымі афіцэрамі, што спыняліся пераначаваць у «афіцэрскім інтэрнаце», і з нейкімі іншымі, мусіць, саслужыўцамі, якіх прыводзіў да сябе ў госці.

Неяк у «афіцэрскім інтэрнат» прыйшла і яго жонка, Лэся, якая, як выявілася, жыла дзесьці непадалёку, тут жа, у Кіеве. Тоненькая, квольная і надта ж мілая. Гаварыла яна па-ўкраінску, але я добра яе разумеў. І паколькі капітана Нямчуры не было ў інтэрнаце, то Лэся даволі шчыра пачала расказваць мне пра нелады з мужам.

– Ніяк зразумець не магу, – прызналася яна, – чаму раптам такі халодны да мяне ён стаў... Ніякай блізкасці... Як убачыць – уцякае...

- Бо лічыць, што вы здраджваеце яму, - сказаў я тое, што ведаў. - Ён раўнуе вас...

Лэся ўсміхнулася.

- Каб жа гэта праўда было. Дык не ж - не здраджваю...

І яна пачала расказваць, як кахае свайго мужа. Каб выклікаць рэўнасць, на што толькі не ідзе..

- І абкурваю сябе цыгарэтамі, і недакуркі кідаю на падлогу... А то раз і віна напілася... А ён... Толькі фыркае... Я лезу да яго, а ён уцякае.

Прышоў капітан Нямчура. Убачыўшы ў інтэрнаце Лэсю, ён тупнуў нагою і, не зачыняючы дзвярэй, трымаючы іх рукою, папрасіў жонку пакінуць наша жыллё. Калі праз нейкі час ён вярнуўся, я сказаў яму, што ў яго вельмі мілая жонка і што яна кахае яго.

- Адкуль вы гэта ўзялі? - як бы насцярожыўся ён.

- Яна сама мне пра гэта сказала, - прызнаўся я.

- Брэша, - гаркнуў капітан.

- А мне здаецца, што не, - дазволіў сабе не згадзіцца з капітанам я. - І тое, што яна тытунём пахне, дык сама знарок абкурвае сябе, каб рэўнасць выклікаць у вас...

- І гэта брахня, - зноў сказаў, як адрэзаў, капітан. - Ненасытная шлюха... Мала ёй тых, з кім удзень гуляе, дык яшчэ і да мяне лезе... А я стамляюся на вучэннях, мне не да таго... Ды і не магу я разам быць з такой жанчынай, якая перад гэтым з іншым была. Гадка!

Капітан Нямчура, як я зразумеў, быў выпіўшы, і таму прадаўжаць нашу размову не мела сэнсу. Нацягнуўшы на сябе коўдру, я адварнуўся, зрабіў выгляд, што хачу спаць.

Назаўтра Лэся прыйшла ў інтэрнат зноў. У інтэрнаце, як і напярэдадні, не было нікога, адзін я. І Лэся, прысеўшы на край ложка, бліжэй да мяне, зноў доўга расказвала пра свае ўзаемаадносіны з мужам. Пытанне ў яе было адно: як вярнуць яго зноў да сябе, дадому?

- Ён дужы, сумленны, - гаварыла Лэся. - Што думае, тое і кажа. Але вось ці кахае мяне?

- Каб не кахаў, не раўнаваў бы. Перажывае ж, мучыцца...

- Сам вінаваты. Навошта браць у галаву тое, чаго няма, выдумляць усякую несусветніцу?

- Мабыць, вы далі повад...

- Ніякага. Як перад богам клянуся. Калі што і рабіла, дык толькі дзеля аднаго – каб ён кахаў мяне.

- Значыцца, перастараліся, – усміхнуўся я. – У сямейных адносінах не бывае так, каб нехта толькі адзін быў вінаваты. Звычайна вінаваты абое, вядома, кожны ў рознай ступені...

- Можа быць, усё можа быць, – згаджалася са мною, уздыхала Лэся.

Прышоў капітан Нямчура і, убачыўшы яго ў дзвярах, гэты раз Лэся ўжо сама ўсхапілася на ногі і кінулася як не бегма з інтэрната.

Не ведаю, што і як гаварыў капітан з Лэсяй, але ў два бліжэйшыя вечары яна не прыходзіла да нас. Пачаліся палявыя вучэнні і капітан Нямчура начаваў дзесьці на палігоне ці ў палатачным гарадку. Лэся, праўда, не забывала на свайго мужа, званіла па тэлефоне, цікавілася, ці не вярнуўся ён з вучэнняў. Урэшце, не вытрымала, у адзін з вечароў прыйшла зноў сама ў інтэрнат, каб, мабыць, праверыць, ці кажу я ёй праўду, не падманваю яе. Ніянакш, яна сумавала па мужу, чакала яго. Калі стала ясна, што капітана не будзе, паднялася, каб ісці дахаты.

- Вы далёка жывяце? – спытаў я.

- Не, не вельмі, – адказала яна.

- Не баіцеся адна вяртацца дадому?

- Чаму, я, як і кожная жанчына, трошачкі баюся. Але ж... адна я дасюль ніколі не вярталася. Мяне праводзіў муж, – усміхалася неяк надта ж шчыра, даверліва, а таму і хораша, Лэся.

- І не заходзіў дадому, кіраваўся зноў у інтэрнат?

- Так, – прызналася Лэся.

- А што калі я вас правяду?

- Як хочаце, – сказала Лэся, але ў яе голасе я ўлавіў як бы радасць.

Я накінуў на сябе пінжак, пайшоў услед за Лэсяй.

Ноч была жнівеньская, ціхая, цёплая, цёмная. Свяціў месяц, высыпалі, як гэта заўсёды бывае ў канцы лета, густа зоры. Выйшаўшы за КПП, мы пабрылі з Лэсяй поплич, гаворачы

ўжо не пра яе мужа, не пра ўзаемаадносiны мiж iмi, а проста пра ўсё, што прыходзiла ў галаву. Лэся расказала пра сябе – нарадзiлася яна ў вёсцы на Палтаўшчыне, закончыла iнстытут, працавала бухгалтарам.

– Сумная гэта праца, – як бы з роздумам гаварыла яна. – Увесь дзень з лiчбамi. Ды i калектыў ў нас жаночы. У адной хварэюць дзецi, у другой нелады з мужам, трэцяя развялася цi нiяк не можа выйсцi замуж... Словам, у кожнай свае праблемы. Былi ў калектыве мужчыны, можа б, усё па-iнакшаму ў мяне склалася.

– А як вы пазнаёмiліся з капiтанам Нямчурай? – пацiкавiўся я.

– На танцах. Ён праводзiў мяне дахаты, потым запрасiў у кiно. З месяца мы з iм сустракалiся, ён прапанаваў мне выйсцi за яго замуж. Згулялi вяселле... i жылi...

– Дзяцей у вас няма? – спытаў я.

– Не, не паспелi абзавесцiся. Мы ж нядаўна пажанiліся. Усяго год...

– Чаму ж тады нелады мiж вамi пачалiся?

– Я сама не ведаю. Халодны ён да мяне раптам стаў, не заўсёды мяне хацеў...

– Можа, стамляўся?

– Не ведаю я. Ён, праўда, аднойчы нешта гаварыў пра ракетныя войскi, у якiх ён служыць. Але не, ракеты тут нi прычым. Проста ён не кахае мяне. Я i пачала ўсё рабiць, каб рэўнасць выклiкаць...

– Ну, i чаго дамагліся? – глядзеў я ў вочы Лэсi.

– Хацелася як найлепш...

– А атрымалася як найгорш.

Мо праз паўгадзiны мы дайшлi па цiхiх начных вулiцах да дому, дзе жыла Лэся. Я падаў ёй руку, развiтаўся. Прызнацца, мне падабалася Лэся, было ў ёй нешта вельмi непасрэднае, дзiцячае. Ды i сама яна была лёгкая, маладая, усё адно што дзяўчынка. Мне нават захацелася абняць яе, прытулiць да сябе, пацалаваць. Але я не рапыўся на гэта. Пацiснуўшы хуценька цёплую кволую руку, я развiтаўся i пакiраваўся назад да танкавага вучылiшча.

Яшчэ два разы ў адсутнасць капітана Нямчуры прыходзіла ў інтэрнат Лэся і два разы я праводзіў яе дахаты. Ноч, цішыня на вуліцах неяк непрыкметна збліжалі нас... Мы ўсё менш і менш успаміналі капітана Нямчуру, гаварылі пра яго...

Нехта, мусіць, са знаёмых капітана бачыў, як я праводзіў яго жонку дахаты. Бо калі ён вярнуўся з вучэнняў (а можа, ён на іх і не ездзіў, а знарок дзесьці хаваўся, каб прасачыць за жонкай, што яна робіць у яго адсутнасць), то першае, што ён зрабіў, гэта падышоў цяжкім страявым крокам да мяне, дастаў з кабуры пісталет.

- Вось што, пісьменнік, - сказаў ён раздражнёна, са злосцю. - Калі ты яшчэ хоць раз дакранешся да маёй жонкі... Прыстрэлю. І цябе, і яе...

- Але я да яе не дакранаўся, - сказаў я ціха, прымірэнча. - Я праводзіў яе дахаты. І то толькі таму, што баяўся, каб чаго не здарылася з ёю. Ноч, а яна адна... Такая кволая, безабаронная.

- Я ведаю, усё ведаю, - сказаў зноў рэзка, як адрэзаў, капітан. - Таму і не страляю цяпер, толькі папярэджваю...

Капітан быў выпіўшы і гаварыць з ім пра што-небудзь яшчэ мне не хацелася. Я выключыў на сваёй тумбачцы святло і лёг спаць.

Назаўтра, прыйшоўшы ў рэдакцыю, я ў гутарцы з сваім непасрэдным начальнікам - загадчыкам аддзела прызнаўся, што мне не зусім утульна жывецца ў танкавым вучылішчы.

- Дарэчы, а дзе вас пасялілі? - спытаў загадчык.

- У афіцэрскім інтэрнаце, - адказаў я. - Дзевяць ложкаў, кожны дзень новыя людзі...

- А-а, - засмяўся загадчык аддзела. - Гэта былы морг... І вам не страшна там спаць?

Валасы на маёй галаве ледзь не ўсталі дыбка. Чаго-чаго, а мерцвякоў, усякіх тых месцаў, дзе яны ляжаць, я ўсё свае жыццё старанюся. А тут...

Загадчык аддзела зразумеў мяне без слоў.

- Добра, зараз мы усё ўладкуем, - сказаў ён і, падсунуўшы бліжэй да сябе тэлефон, пачаў званіць, набіраць нумары то аднаго, то другога начальніка, якіх ён, як выявілася, асабіста ведаў, бо працаваў некаторы час выкладчыкам у гэтым самым танкавым вучылішчы. Мо праз паўгадзіны ён сказаў мне:

- Ідзіце ў КЭЧ, спашліцеся на начальніка вучылішча, што вам дазволена перасяліцца ў курсанцкі інтэрнат. Там ёсць пакой нумар шаснаццаць, рэзерв начальніка вучылішча. Яго вы і зоймеце.

Я ледзь не на крылах паляцеў у танкавае вучылішча, думаючы: «Калі ўсё будзе так, як сказаў загадчык аддзела, то яшчэ днём перасялюся на новае месца жыхарства. Каб не начаваць больш у моргу, не бачыць, не сустракацца ні з капітанам Нямчурай, ні з Лэсяй...»

Не, прызнаюся шчыра, з Лэсяй я ахвотна б сустрэўся. Але... Лепш быць далей ад граху. Ды і муж жа ў яе, капітан Нямчура... Праз сваю рэўнасць ён мог нарабіць бяды. Гэта я адчуваў, амаль ведаў. І тады б... «Афіцэрскі інтэрнат» зноў вярнуў бы сабе сваю ранейшую назву...

- Ну што? - такім пытаннем сустрэла мяне мілавідная жанчына, што выпісвала некалькі дзён таму назад накіраванне ў «афіцэрскі інтэрнат». - Я рада за вас. Даць вам адрас?

Не, ад «адраса» я адмовіўся, папрасіў перасяліць мяне ў іншае месца.

- Але іншага месца няма, - глядзела на мяне, не зводзіла сваіх чорных, іскрыстых вачэй жанчына. - Я ж вам казала.

- Ёсць, - усміхнуўся я. - Пакой у курсанцкім інтэрнаце нумар шаснаццаць.

- Гэта рэзерв самога начальніка вучылішча...

- Я ведаю. Начальнік вучылішча дазволіў мне там пасяліцца. Калі не верыце, пазваніце яму.

Жанчына мне не паверыла, набрала нумар начальніка вучылішча, спытала, ці не падманваю я яе. Патрымаўшы ля вуха тэлефонную трубку і выслухаўшы, што ёй гаварылі, неяк ураз змянілася з твару.

- Выбачайце, дзякую, - сказала яна ў тэлефонную трубку і амаль што кінула яе на апарат.

Бачылі б вы, з якой злосцю выпісвала яна, а потым і падавала мне накіраванне на пасяленне ў пакой нумар шаснаццаць! Падумаў быў я тады - ці не сабе выбірала гэтая жанчына сужыльца? А можа, я і памыляўся. Не ведаю...

НОЧ ПАД ШАПКАЮ

Кажуць: усякае бывае ў жыцці. Было яно, гэтае «ўсякае», і ў мяне. Вось толькі адзін выпадак...

...У канцы шасцідзясятых гадоў у Саюзе пісьменнікаў стварылі садова-агароднае таварыства. Уступалі ў яго многія, уступіў і я. Нічога дзіўнага ў гэтым не было – большасць жа пісьменнікаў, і я ў іх ліку, – дзеці «паноў сахі і касы» – і цяга да зямлі, да ўсяго вясковага ў нас у крыві. Пра тое, як «пі-сакі» асвойвалі аблогу, як будавалі сабе дамы і дамкі, садзілі дрэвы, кусты, сеялі і збіралі ўраджай, напісана цэлая паэма. Называецца яна «Сказ пра Лысую гару». Маёй асобе, як і некаторым іншым, таксама ўдзелена там пэўная ўвага. Але размова не пра тое, гэта згадалася так, да слова.

Прызнаюся шчыра: дачнік з мяне выйшаў нікудышні. Каб узорна весці гаспадарку, трэба мець час. А яго ў мяне заўсёды не хапае. Праца ў рэдакцыі, а потым у Саюзе пісьменнікаў, карпенне над творамі, ды і розныя грамадскія абавязкі не дазваляюць бываць на сваім садова-агародным участку іншы раз нават у суботнія і нядзельныя дні. І таму ўвесь клопат па догляду зямлі лёг на цепччу. Яна і кешкалася там з ранняй вясны да позняй восені. І трэба сказаць, не любіла, калі мы з жонкаю прыезджалі да яе і нешта хацелі перайначыць, зрабіць па-свойму. Яна прымала гэта як асабістую крыўду ці нават абразу. І, паспрабаваўшы разоў колькі ўмяшацца ў яе справы і сустрэўшы маўклівую, а то і не зусім маўклівую варожасць, мы з жонкаю і зусім перасталі цікавіцца, што там і як у нас на дачы садзіцца, сеецца і расце. Прыедзем, паходзім між дрэвамі і градамі, паківаем самі сабе галовамі, паабедаем – і паедзем.

Але вось аднойчы цепчча вярнулася з дачы ледзь жывая. І залягла ў пасцель – завойкала, застагнала: захварэла. Што ж, ёй было пад восемдзясят і гады бралі сваё. Вядома, ляжаць у пасцелі, калі на дачы нешта недароблена, невыносна цяжка. І цепчча гэта выказвала ўголас, маўляў, ёй бы сама працаваць, а яна ляжыць, нібыта гнілое бярвяно. А там жа, на дачы, клубніцы не дагледжаныя, ды і поле на зіму трэба б перакапаць, гной прывезці...

Не вытрымала жонка. Неяк раніцаю – у яе якраз быў адгул – сабралася і паехала на дачу, сказаўшы, што да вечара вернецца дахаты. Што ж, я ёй быў удзячны, бо сам ніяк не мог адлучыцца – праходзіла нейкае рэспубліканскае свята, у якім я быў задзейнічаны. Вярнуўся дахаты позна. Жонкі дома не было. Пачакаў гадзіну, другую... Няма. Захвалявалася цешча, – што з Тамараю, яе дачкою? Захваляваліся і дзеці – дзе маці? А тут – трэба ж! – па радыё і тэлебачанні перадалі пра нейкага маньяка, які ловіць жанчын, здзекуецца з іх і забівае. Якраз у тых мясцінах, дзе было наша садова-агароднае таварыства.

І гэта падліло масла ў агонь.

Няма мае Тамаркі! – загаласіла-запрычытала цешча. – І на яе, няшчасную, мусіць, напаў...

Дзеці спярша быццам не вельмі слухалі бабу, гарнуліся да мяне, не адыходзілі ні на крок. Але паступова і ў іх насцярожанасць перарасла ў хваляванне, трывогу, а потым і ў страх. Я трымаўся да апошняга – ці мала што бывае? Можа, запрацавалася, можа, узяўся хто яе падвезці на машыне ды тая сапсавалася ў дарозе? І цярпліва чакаў, чакаў, што вось-вось адчыніцца дзверы і жонка зойдзе ў хату.

Але час ішоў, а жонкі не было. Вось ужо і дзесяць гадзін, вось і адзінаццаць, дванаццатая пайшла... Апошняя электрычка прыбывала а палове першай... Дадаў яшчэ паўгадзіны жонцы на дарогу з вакзала да дома – і... разгубіўся. Што рабіць?

У доме ніхто не клаўся спаць. Галасіла цешча, румзалі дзеці... Сядзець склаўшы рукі, чагосьці чакаць было нельга, штосьці трэба было рабіць, і я, узяўшы парасон (як на тое, на дварэ ліў, як з вядра, дождж) і нікому нічога не сказаўшы, падаўся на вакзал. Думка ў мяне была такая: угаварыць якога-небудзь таксіста і з'ездзіць на дачу, паглядзець, што там і як...

Уга, ні адзін з таксістаў, якіх я спыняў і з якімі размаўляў, ехаць уночы, ды яшчэ ў дождж за горад не згадзіўся. Але ж і вяртацца дахаты вось так, ні з чым, без усякіх звестак пра жонку я не мог – цешча і дзеці проста не зразумелі б мяне. Ды і сам я ўжо захваляваўся – сапраўды, што здарылася з жонкаю, чаму яна не вярнулася дахаты? Няўжо сапраўды і на яе напаў той маньяк?

На вакзале, куды я сяк-так, сеўшы на трамвай, дабраўся, непадалёку ад стаянкі таксі прыпаркаваныя былі прыватныя машыны. У некаторых з іх сядзелі шафёры. Я падышоў да іх, пачаў пытаць, ці не згадзіўся б хто-небудзь паехаць са мною за горад. Шафёры паціскалі плячыма, адзін казаў, што ён кагосьці чакае і ехаць нікуды не можа, другі спасылаўся на нешта іншае, трэці проста паказваў зубы, смяяўся. Чаму – я так і не зразумеў. Урэшце, абышоўшы добрыя два дзясяткі машын, я знайшоў таго, хто быццам згаджаўся ехаць. Ён, гэты чалавек, быў малады, рослы, плячысты, з невялікімі чорнымі вусікамі пад носам.

– Усё залежыць, ці прымеце вы мае ўмовы, – сказаў ён мне.

– А якія вашы ўмовы? – спытаў я ў яго.

– Па-першае, плата... – як бы памяўся плечавень. І ён наваў суму, якую я павінен заплаціць за кожны кіламетр дарогі. Яна была немалая – прыкладна разоў у дзесяць большая, чым па лічыльніку на дзяржаўным таксі.

Грошы ў мяне былі. Я падумаў-падумаў – і згадзіўся.

– Няхай, – сказаў я, – паехалі.

І ўзяўся за ручку дзвярэй, каб іх адчыніць, сесці ў машыну. Але плечавень мяне спыніў.

– Я паеду з вамі, калі вы заплаціце мне тут жа, на вакзале, – сказаў ён. – Адразу ў два канцы – туды і назад. І другое – будзеце сядзець побач са мною, паклаўшы рукі перад сабою, каб я іх бачыў. Як толькі павярнецеся ці падымеце хоць адну руку – можаце атрымаць удар па галаве. Гэта – каб ведалі.

Я разгубіўся.

– Навошта такая перасцярога? Што – вы мне не верыце? Ці прымаеце за каго?

– Гэта не ваша справа.

Адступаць мне не было куды. Я згадзіўся і на гэта.

– Давайце грошы, – запатрабаваў плечавень.

Я дастаў кашалёк, адлічыў патрэбную суму, падаў вусатаму гаспадару машыны. Ён акуратна іх пералічыў, паклікаў да сябе нейкага іншага чалавека, што стаяў непадалёку ад нас, аддаў яму грошы. І толькі пасля гэтага сказаў мне, як не загадаў:

- Сядайце!

Я сеў, як мне было сказана - на пярэдняе сядзенне, паклаўшы рукі перад сабою.

- І не гаварыце са мною ні пра што, - камандаваў плечавень. - Толькі калі я буду пытаць пра дарогу - дзе павярнуць ці з'ехаць. І не думайце мяне абдурьць. У мяне дастаткова спрыту, каб справіцца з вамі. Ды і ёсць чым...

І ён паказаў вачыма на ломік і нейкае іншае жалязячча, што ляжала ў яго пад нагамі.

Для мяне як пасажыра ўмовы былі даволі жорсткія, але я прыняў іх - што было рабіць, выбіраць не выпадала, не было з чаго.

Плечавень, як хутка я ўбачыў, быў класны шафёр. Ён і машына - быццам адно цэлае. Ні аднаго непатрэбнага руху. Спакой, дзелавітасць ва ўсім. Толькі час ад часу ён кідаў спасцярожлівыя позіркi ў мой бок, аглядаў мяне. Урэшце я не вытрымаў:

- Вы мяне баіцеся?

Ён затармазіў машыну, спыніўся.

- Яшчэ адно слова - і я вас высаджу, - сказаў ён злосна. - Проста там, дзе вы яго скажаце.

Мы былі ўжо за горадам. У полі. Дождж не пераставаў, ліў і ліў, сцябаў і сцябаў бізунамі вады па машыне. Цэлыя патокі цяклі па шкле, ачышчальнікі не паспявалі іх адганяць. Уявіўшы сябе ў гэты час высаджаным з машыны, я аж сцяўся. «Бр-р-р...»

- Выбачайце, больш не буду, - павінаваціўся я. - Але ведайце, я ніякі не крымінальнік. Я пісьменнік і еду на дачу, каб даведацца, што здарылася з жонкаю. Не вярнулася чамусьці яна сёння дахаты, хоць і абяцала. А тут перадалі - нейкі маньяк аб'явіўся...

- Мяне не цікавіць, куды і чаго вы едзеце, - перапыніў мяне плечавень. - Ды і не веру я нікому. Язык без касцей - усё можна сказаць.

- Дзіўна проста, - пакруціў я галавою. - Упершыню сустракаю чалавека, які так зняверыўся ў людзях. Хочаце, пакажу свае дакументы?

- Не трэба, бо і дакументам я не веру. Паказвалі ўжо. А на самай справе, як выяўлялася...

- Але ж вы павінны разбірацца ў людзях. На вока ж відаць, хто ёсць хто...

- Каб не разбіраўся - не паехаў бы з вамі! - быццам памячэў плечавень. - Ды хопіць, рушым. Умовы застаюцца тыя ж...

- Добра, - згадзіўся я.

Хвілін праз колькі мы ўехалі ў лес. Спадарожных машын амаль не было, ды і насустрач ішло іх няшмат: надвор'е і ноч стрымлівалі людзей. Ехалі толькі тыя, каму спешна трэба было кудысьці трапіць, і тыя, каго захапіла ў дарозе ноч. Фары машыны выхоплівалі з цемры то чорную стужку дарогі, па якой, быццам па рацэ, плыла вада, то прыдарожныя слупы, дрэвы, павароткі дарогі. Зрэдку, трымаючыся за руль, плечавень кідаў на мяне позіркі, як бы пытаўся вачыма, ці так, ці правільна мы едзем. Я маўкліва ківаў галавою, згаджаўся, пацвярджаў - так, правільна.

Мінулі гарадок, што быў па дарозе - старадаўні, але цяпер нават не цэнтр раёна, зусім падобны на вёску - з крывымі вуліцамі, драўлянымі дамамі, платамі. Збочылі налева, хоць і на вузейшую, але асфальтаванку. Праехалі кіламетраў пяць па ёй, зноў збочылі, цяпер ужо на звычайную палявую дарогу. Дождж размачыў яе, то там, то тут трапляліся лужыны, машыну падкідвала, трэсла. Былі хвіліны, калі мне хацелася ўхапіцца рукамі за што-небудзь. Але я, нават калі стукнуўся галавою аб раму дзвярэй, усё ж стрымаў сябе, не зрабіў гэта.

- Яшчэ далёка ехаць? - спытаў урэшце ў мяне плечавень.

- Не, зусім блізка, - адказаў я. - Будзе паварот налева, а за ім адразу ж і наша Лысая гара.

Сяк-так пераехалі чарговую лужыну, узабраліся на пагорак і фары з цемры выхапілі драцяную сетку агароджы. Вароты былі адчынены і мы, збочыўшы з наезджанай дарогі, уехалі ў дачны пасёлак.

- Вось мы і дома, - сказаў я. - Спыніцеся і пачакайце хвілін колькі. Я пайду пастукаюся ў дзверы. І калі жонка начуе, я забяру яе і паедзем.

- Даю вам дзесяць хвілін, - сказаў плечавень. - Але пры ўмове, што будзе сапраўды жанчына, як вы кажаце, ваша жонка. Калі ж мужчына... Вы мяне толькі і бачылі...

Я вылез з машыны. Дождж быццам пераціх. Але ўсё навокал было мокрае - трава, голле кустоў і дрэў. Аж, здаецца, набракла ад вады. Ногі мае, абутыя ў летнія туфлі, адразу ж прамоклі, намоклі і калашыны штаноў.

Я, знарк гучна стукаючы абцасамі, падняўся на ганак, пагузаў дзверы. Прыслушаўся - было ціха, ніхто не адклікаўся.

«Няўжо жонкі няма на дачы, няўжо яна пайшла адсюль? А можа, і не прыходзіла?»

Міжволі закрадваліся страх, трывога.

Я пагузаў дзверы мацней, потым, не адчуўшы нікага водгуку, пагрукаў ужо кулаком. Пачуў насцярожаныя крокі, голас:

- Хто?

Як бы камень зваліўся ў мяне з плячэй - значыцца, хвала богу, жывая, нічога страшнага не здарылася.

- Гэта я. Адчыні.

Жонка пазнала мой голас, умомант адчыніла дзверы.

- Што з табою? - спытаў я. - Чаму ты не вярнулася да хаты, як абяцала?

- Расаду клубніц мне далі, - пачала расказваць жонка. - Пакуль поле ўскапала, пакуль пасадзіла... А тут дождж пачаўся. Я і падумала: «Пераначую, а заўтра раніцаю на электрычку пайду». А што?

- Яшчэ і пытаеш, - не мог я стрымаць злосць, якая перапаўняла мяне разам з радасцю. - Дома як у той казцы - «дзед плача, баба плача, курка кудахча...» А тут па радыё і тэлебачанні пра маньяка нейкага перадалі, што жанчын ловіць і, паздзекаваўшыся, забівае. Але няхай, пра гэта пасля - збірайся і паедзем.

- Хвіліначку, я адзенуся...

Не мінула і дзесяці хвілін а мы ўжо ішлі да машыны. Плечавень нас чакаў і, убачыўшы мяне з жанчынай, усмінуўся.

- Сядайце, - сказаў ён. І ўжо да мяне: - Вы даруйце, што я гэтак абыходзіўся з вамі ўсю дарогу. На тое прычыны ў мяне былі.

– Якія, калі не сакрэт? – спытаў я.
– Падманвалі мяне... І машыну спрабавалі адбіраць, і не плацілі, а то і зарэзаць неяк спрабавалі...

– Хто?
– Ды пасажыры, тыя, хто прасіў падвезці...

І ўжо калі мы, замкнуўшы дачу, селі ў машыну і паехалі, расказаў пра некаторыя свае прыгоды. Страшныя, як здалося мне.

Асаблівае ўражанне на мяне, ды і на маю жонку, зрабіў выпадак калі гаспадару машыны ў нейкім цёмным завулку, куды яго заманілі, накінулі на шыю пятлю, прычым ззаду, тры каўказцы і пачалі душыць.

– Я думаў, канец ужо... Але ў самую апошнюю хвіліну паспеў рукою адцягнуць яе, вывернуцца і ўхапіць ломік. Дваіх агрэў ім, а трэці ўцякаць кінуўся. Я не даганяў яго... Даў газ – і рвануў з таго завулка на святло, у горад...

– І што звычайна патрабуюць рабаўнікі? – спытаў я.

– Грошай... І не супраць машынай завалодаць... А некаторыя імкнуцца не заплаціць... Вось чаму я наперад грошы патрабую... І не бяру іх з сабою, аддаю каму-небудзь са знаёмых, хто не едзе, застаецца на стаянцы...

Жонка, слухаючы маладога вусатага чалавека, гаспадара машыны, раптам умяшалася ў размову, спытала:

– А навошта вы гэтак рызыкуеце сабой, сваім жыццём? Хіба па-іншаму нельга зарабіць грошы?

– Справа ў тым, што ўдзень я працую... Вольны толькі ўночы... А грошай трэба... Двое дзетак, жыву на прыватнай кватэры... Уступіў у кааператыў – будую кватэру... Хто ж мне што дасць, калі сам не запрацую?

– Але ж гэтак рызыкуючы, і зусім асіраціць дзяцей можна? – выказала сваё меркаванне жонка.

– Ведаю. Таму і перасцярогі розныя прымаю. Вось ваш муж, – паглядзеў на мяне плечавень, – раскажа, як мы з ім ехалі. Раней я ў машыну браў і па тры, і па чатыры пасажыры. Цяпер бяру аднаго. З адным лягчэй, на выпадак чаго, справіцца. І саджу яго побач з сабою, не даю яму ні ў чым волі.

– А спіце ж вы калі? – спытаў я. – Удзень працуеце, уночы сядзіце за рулём?

- Пасля працы на заводзе гадзінку-другую, а то і ўночы іншы раз, калі пасажыраў няма... Хочаш жыць - круціцца трэба, - сказаў плечавень, павярнуўшыся тварам да мяне і ўсміхнуўшыся.

Рассталіся мы з ім праз якія паўгадзіны, прыехаўшы ў горад і папрасіўшы адзін у аднаго прабачэння - ён у мяне, я - у яго.

1992

ЧОРТ З СУМАТРЫ

Гасцініца «Yan Kasteelen» - у самым цэнтры старога і даволі ціхага Амстэрдама. Пасяліўшыся ў ёй, я марыў пра адно - выспацца: надта ж тлумныя дні і ночы выпалі мне ў час паездкі па Галандыі. Нумар на трэцім паверсе з акном у невялікі ўтульны дворык быццам абяцаў мне жаданы спакой, і я, ужо сцелючы пасцель, уяўляў сябе ў ложку на белых свежых прасцінах. Ды яшчэ пасля цёплага душу, які прыняў перад гэтым... Словам, ледзь толькі я выключыў святло, дакрануўся галавою да падушкі, - заплюшчыў вочы і адразу ж праваліўся, нібы ў яму, - заснуў...

Але спаў я нядоўга. Нешта як бы штурхнула мяне пад бок - і я прачнуўся. Пачуў асцярожны бег па падлозе і раптам загуло, зашумела за сцяною, падымаючыся то ўверх, то апускаючыся ўніз...

«Няўжо пацукі?» - падумаў я.

Запаліўшы начнік, я падняўся з пасцелі, абышоў нумар, уважліва аглядаючы, ці няма ў падлозе ці ў кутках дзірак. Так, дзіркі былі, бо і сама гасцініца, як амаль і ўсе дамы ў цэнтры гэтага горада, даўнія - з пячым ацяпленнем, крутымі драўлянымі, надта ж скрыпучымі лесвіцамі, гнілымі, трухлявымі, хоць і пафарбаванымі дзвярамі і рамамі. Аднак жа, што жывуць тут пацукі... Не, я пра гэта не думаў... Пацукі баяцца святла - гэта я ведаў. Але пры святле я зусім не магу спаць...

Счакаўшы трохі, я патушыў святло і зноў лёг у пасцель. Гэты раз заснуць мне не ўдалося, бо, ледзь толькі я сцішыўся, пачуў, як штосьці асцярожна пратупацела, прабегла па падлозе.

«Што за ліха?» - падумаў я, уключаючы начнік.

Хвіліну-другую было ціха, потым загуло, зашумела за сцяною.

«Вось я і адпачыў, выспаўся, – паспачуваў я сам сабе. – Трэба ж, каб так не пашанцавала...»

Дастаўшы кнігу, я больш не выключаў святла – чытаў.

Уранні, памыўшыся і пагаліўшыся, я спуściўся ў маленькае кафэ ўнізе гасцініцы, каб паснедаць. Першае, што зрабіў, паклікаў да сябе гаспадыню гасцініцы і спытаў, што гэта мне ўсю ноч не давала спаць. Гаспадыня, як неўзабаве выявілася, не ведала ні нямецкай, ні галандскай мовы. Не ведала яна ні адной і са славянскіх моваў. Ды і па-англійску амаль нічога не разумела. Таму яна паклікала гаспадара. Ён быў таксама, як і гаспадыня, інданезіец, родам з вострава Суматра. Гасцініцу ён купіў, як прызнаўся, некалькі тыдняў назад і яшчэ мала ведаў, што тут у якім нумары робіцца. Праўда, прызнаўся: я не першы скарджуся, што ў нумары неспакойна, нешта па начах не дае спаць.

– Можна, дазволіце перасяліцца мне ў іншы нумар? – папытаў.

На жаль, вольнага нумара ў гасцініцы не было. Ды і ў астатніх гасцініцах знайсці яго было немагчыма – у разгары быў турысцкі сезон і нумары ў гасцініцах былі заняты да самай зімы.

Мне нічога не заставалася, як застацца жыць у тым самым нумары, дзе мяне і пасялілі.

Сяк-так я цэлы дзень прашвэндаў па горадзе, любуючыся то дамамі, што збудаваны на ўбітых у балота сваях, але надта ж прыгожа, нестандартна, то карцінамі Ван Гога, Ван Дэйка, Рэмбранта ў музеях, то гутарачы з самімі галандцамі на розных афіцыйных і неафіцыйных сустрэчах.

Увечары, як сцямнела, я прывалокаўся ў гасцініцу «Van Kasteelen». Змора ўзяла сваё, і я, ледзь толькі ўсеўся ў крэсла, што стаяла ля стала ў маім нумары, адразу ж звёў вочы і праваліўся ў глыбокі сон...

Прачнуўся я апоўначы. І калі запаліў святло, не паверыў вачам сваім – пасцель у нумары была паслана і там... нехта спаў.

«Што за ліха? – аж не паверыў я вачам сваім. – Няўжо гаспадар і гаспадыня пасялілі яшчэ каго-небудзь у нумар?»

Падышоў бліжэй да ложка і яшчэ больш здзівіўся – у пасцелі ляжала нейкая невядомая мне істота. Ва ўсякім разе я ўбачыў яе ўпершыню. Валасатая, з вушкамі, рожкамі, аброслая не то шэрсцю, не то поўсцю, знешне вельмі падобная на маленькую малпачку.

– Ты хто? – сказаў я амаль шэптам і ўзяў за вуха, каб выкінуць з пасцелі.

– Асцярожней, – разлупіла вочы, паглядзела на мяне без усялякага страху істота. – Тое самае і я ў цябе магу спытаць: хто ты, што без усякага на тое дазволу пасяліўся ў маім пакоі? Да яшчэ мяне і за вуха, як шкадлівага ката, бярэш?

– Я прыехаў у Галандыю і пасяліўся ў гасцініцы... А ты?

– Я, – вылазячы з-пад прасціны, мармытала істота, – самы звычайны чорт. Прыехаў з Суматры. Ды так і мучуся тут у адзіноце. Надакучыла – хоць на край свету збегчы гатоў. Вечер, дождж... Ды і халадэча ж... Ввух! – аж сцялася істота.

– А чаго ты сюды ехаў? – пытаў я ў чорта. – Што, там табе месца не хапала?

– Не. Гаспадар і гаспадыня ехалі, дык і я з імі паехаў. Думаў, ненадоўга. Ды і не ведаў жа, куды едуць. А я прывык пры іх жыць там, на Суматры. Чуеш, як цябе зваць? – звярнуўся да мяне чорт, трасучы галавой і вызваляючы вуха. – А там, дзе ты жывеш, цёпла?

– Не, у нас холадна. Да трыццаці градусаў марозу. І снег, мяцеліцы...

– І вы не мерзнеце?

– У нас холад не заўсёды. Тры-чатыры месяцы. А тады вясна, лета, цяпло...

– А дажджы, вятры таксама ў вас бываюць? – пытаў чорт.

– Гэтага хапае. Асабліва восенню. Ды іншы раз і ўлетку...

– А адкуль ты сюды прыехаў, як краіна называецца? – лыпаў вачыма, глядзеў на мяне чорт.

– Беларусь.

– Гэта далёка адсюль?

– Ды кіламетраў дзевяцьсот.

- А на Суматры ты быў?
- Пакуль не. А што?
- Можа, паедзеш туды, то забяры з сабою мяне. Бо тут мне надта ж сумна. Не бойся, я схаваюся, ды так, што мяне ніхто не ўбачыць. Бо тут я гіну. Ад холаду, адзіноты.
- Што, хіба тут чарцей няма?
- Ёсць, але да прыезджых адносяцца з недаверам. У свае кампаніі не прымаюць, дружбы не водзяць... Ні адна чарціха замуж за чужога не хоча выходзіць. Словам, калі я не з'еду адсюль, то загіну.
- Пакуль ты загінеш, дык не аднаго чалавека да вар'яцтва давядзеш. Ты ж спаць, думаю, не аднаму мне не даеш. Вось другую ноч зрываеш. Тую зусім спаць не даў, а цяпер тлуміш галаву...
- Гэта ты мне тлуміш галаву, а не я табе, - аж пакрыўдзіўся чорт. - Што, можа, не ты мяне, а я цябе збудзіў?
- Ты ж улёгся ў маю пасцель...
- Гэта не твая, а мая пасцель! Такіх, як ты, тут ужо многа перабывала. А я з таго дня, як гаспадыня і гаспадар гасцініцу купілі, увесь час тут...
- Словам, не ўдалося мне і ў гэтую ноч паспаць як след.

У наступную ноч я ўжо сам не клаўся ў пасцель. Умасціўся ў крэсла і вельмі ж хутка заснуў. Нават святла не патушыў.

Прачнуўся я за поўнач і не паверыў вачам сваім - пасцель не была паслана, там ніхто не спаў.

«Можа, дзе загуляў чорт? - падумаў я. - Ці галаву сабе скруціў, гойсаючы невядома дзе?»

Патушыў святло, і, не спелючы пасцелі, лёг на ложкак проста на коўдру. І амаль у той жа момант адчуў, як хтосьці таўхануў мяне пад бок.

- Зноў ты ўлёгся на маё месца? - пачуў я незадаволены знаёмы чортаў голас. - Наогул, паводзіш сябе, як дома. То святло не выключаеш, то на мой ложкак кладзешся.

Я падняўся з ложка, пайшоў зноў да крэсла, сеў.

- Хацеў хоць ногі выпрастаць, - прызнаўся я, - а то млеюць. А ты... каторую ноч спаць мне не даеш...

- Але ж і ты мне таксама каторую ноч спаць не даеш... - бурчаў незадаволены чорт.

- Мог бы і ўдзень, калі мяне няма, выспацца, - сказаў я.

- Каб жа так... А то ж... Баюся я ўдзень спаць. То гаспадыня прыбірае, то гаспадар ходзіць... Ды і нельга нам на святле людзям на вочы паказвацца...

- Чаму гэта?

- Кожны ж убачыць, што я... чорт.

- А ўночы?

- О, ноч гэта наш, чортаў, час! Уночы мы нікога і нічога не баімся, робім, што захочам.

- Яно і відаць. З людскімі жаданнямі і патрэбамі не лічыцца.

- Дык і з намі ж ніхто асабліва не цырымоніцца. Колькі разоў мяне білі, труцілі нейкімі газами, аблівалі ліха ведае чым... Нават гаспадар з гаспадыняй. А я ж... Каб не я, то хіба яны купілі б гэтую гасцініцу? Гэта ж я ім яе прыдбаў. Падкінуў аднойчы кашалёк гульдэнаў, вось яны і разбагацелі... Слухай, - звярнуўся раптам да мяне чорт. - Давай я табе дапамагу. Купіш тут, у Галандыі, што хочаш. А ты мяне за гэта ў сваю Беларусь завязеш... Жыць будзем. Я табе ва ўсім, ва ўсім памагаць буду. Што захочаш, тое табе і зраблю. І тут, і там, дома...

- Але як жа я цябе праз мяжу перавязу? Правяраюць жа. Баяцца, каб зброі не вязлі. Ды і наркотыкаў.

- Я схаваюся.

- Дзе ты схаваешся?

- Дзе захачу. Магу табе ў кішэню залезці. Ці ў чамадан... Я ж магу зрабіцца зусім-зусім маленькім, і не заўважыць ніхто. Ды і чалавечае вока не заўсёды мяне ўбачыць. Урэшце, гэта не твой клопат. Я сам схаваюся. Згода?

- У нас холадна, ты замерзнеш, - пачаў я адгаворваць чорта.

- Тут я не замёрз, то і там не замёрзну. Затое ў вас раўнапраўе, то і я раўнапраўны буду з вашымі чарцямі. Можна, ажанюся, дзеці ў мяне будуць... Мы б з табою зжыліся, пасябравалі б.

- Ты мне тут спаць не даеш, а калі яшчэ і там... - пакры-віўся я.

- Тут я адзінокі, мне сумна... А там у мяне свае клопаты будучь. Можа, я ў вас прыжывуся і на сваю радзіму Суматру забудуся. Калі ты ад'язджаеш?

Ад'язджаў я заўтра. Але чорту пра гэта не прызнаўся, не сказаў.

- Не ведаю яшчэ.

- А хто гэта ведае? - спытаў чорт.

- Ніхто. Усё залежыць ад мяне самота. Вось спраўлюся... Але ж, - паглядзеў я на чорта: верыць ён мне ці не верыць? - Ты ж спаць мне ані не даеш. Стомленасць, ды і галава ж ня-свежая...

- Добра, - сказаў чорт. - Адпачывай. А я... Пабегаю, па-гайсаю трохі тым часам... Толькі ты, - падышоў ён да мяне і памахаў перад самым маім носам лапаю - не думай ад мяне ўцякаць, усё адно даганю. У рэчы твае схавваюся. Паеду ў тваю Беларусь, пагляджу, што і як там, чалавек памяркоўны... Мы з табою пасябруем, ды ўжо, можна сказаць, і пасябравалі. Хі-хі, ха-ха, - засмяяўся чорт.

І знік. Тут быў - тут няма.

Уранні, прачнуўшыся, я доўга думаў: здалося ўсё гэта мне, прыблизнілася ці прыснілася?

На ўсякі выпадак, калі ад'язджаў з гасцініцы ў аэрапорт, не ўзяў сваіх рэчаў. Нават тых пакупак, што зрабіў у Галандыі. І ў аэрапорце вельмі ж уважліва агледзеў усе свае кішэні.

З Галандыі я вярнуўся, можна сказаць, з голымі рукамі. Нават без сваіх рэчаў, якія браў у дарогу. Калі ў мяне пыталі, што здарылася, я казаў:

- Абакралі ў дарозе.

Начэй колькі і дома я амаль не спаў. Усё здавалася: вось-вось выскачыць чорт і загаворыць са мной.

Мінула ўжо больш года, а я, здараецца, прачнуся ўночы і аж холад мяне сцебане: ці не чорт той з Суматры мяне зноў разбудзіў, як будзіў там, у Амстэрдаме?..

1989

СУСТРЭЧА З ЗЕМЛЯКОМ

Ён пазваніў мне ў гасцініцу.

– Вы Барыс Сачанка, пісьменнік? – спытаў глуха. – З Вялікага Бору?

– Так, – адказаў я, вядома, нямала здзівіўшыся: хто ведае мяне тут, у Парыжы, ды яшчэ што родам з Палесся – з Вялікага Бору? Прыехаў сюды я ўсяго якіх тыдні два таму назад у складзе дэлегацыі, нідзе, здаецца, пра гэта не пісалася ў друку, жыў ціха, непрыкметна, і раптам...

– Выбачайце, а вы хто будзеце? – урэшце вырвалася ў мяне.

– Я ваш зямляк. Нарадзіўся таксама ў Вялікім Бары...

Гэта было ўжо цікава. Каб у адзін і той жа час апынулася два чалавекі з адной вёскі, ды дзе – у Парыжы?!

– Як вас завуць, якое прозвішча?

– Не спяшайцеся, я ўсё скажу. Вы маеце сёння час?

Час у мяне быў. Толькі што закончылася пасяджэнне ў штаб-кватэры ЮНЕСКА, я вярнуўся ў гасцініцу і прыкідваў, куды б пайсці, дзе б правесці вечар.

– Ды быццам я вольны. А што?

– Давайце сустрэнемся. Я пад'еду да вас на машыне, ну а дзе пасядзецц, пагаманіць, месца знойдзем...

– Гм, – нібыта засумняваўся я. – Але ж... Я вас зусім не ведаю. Хто вы?

– Я ж сказаў – ваш зямляк. А каб вы пазналі мяне, вось прыкметы: буду ў скураной куртачцы, без шапкі, стаяцьму з ключамі ў руцэ ля машыны маркі «Вольва»...

– Вы мяне бачылі, мы сустрэкаліся?

– А як жа! Калісьці я бываў у вашай хаце. Той, яшчэ дзедаўскай, што стаяла пад ліпамі... Добра ведаў вашых братоў Колю, Пятра, ну і, вядома ж, цябе, Барыс. Так што не хвалойся, апранайся ды выходзь з гасцініцы, – перайшоў на «ты» зямляк. – Я буду хвілін праз восем-дзесяць...

Штосьці загадкавае, таямнічае было ў гэтай тэлефоннай размове. Каб нешта падобнае прапанавалі мне раней, некалькі гадоў назад, калі бываў у замежных камандзіроўках, я, вядома

ж, разгубіўся б, пайшоў бы да кіраўніка дэлегацыі раіцца, як мне быць, што рабіць.

Але цяпер, калі сітуацыя ў нашай краіне змянілася ў лепшы бок, змяніліся ў лепшы бок і адносіны за мяжою да тых, хто сюды прязджаў, знікала падазронасць, перамагалі давер і згода... Ды і нейкі авантурны дух у мяне прабудзіўся...

– Добра, – сказаў я і паклаў трубку.

Тыя восем-дзесяць хвілін, што заставаліся да сустрэчы з зямляком, я правёў у роздуме, ва ўспамінах. Хто ён, гэты зямляк? «Калісьці я бываў у вашай хаце. Той, яшчэ дзедаўскай, што стаяла пад ліпамі... Добра ведаў вашых братоў Колю, Пятра і, вядома ж, цябе, Барыс...» Значыцца, калі мы і сустракаліся, дык у дзяцінстве. У вайну ці перад вайною... Бо каб тое было пазней, то, напэўна, была б успомнена школа ці нешта іншае. Але хто ў тых далёкія ваенныя і даваенныя гады бываў у нас у хаце, з кім мы гулялі, таварышавалі?

Успомнілася, паўстала ў вачах вёска Вялікі Бор – доўгая шырокая вуліца, абсаджаная з абодвух бакоў хатамі, абгароджаная платамі – з штыкетніку, дошак, плятнёў. Наша хата стаяла бліжэй да грэблі, сапраўды, пад дзвюма высокімі галлістымі ліпамі. Насупраць нас, праз вуліцу, жыў дзядзька Кузьма з цёткаю Поляю. У іх не было дзяцей, і цётка Поля часта бавіла час у нас, гуляла з намі. А то і ласункі прыносіла – арэхі, гарбузікі, сухія грушы і яблыкі. З левага боку жыла Мархута, у яе былі дзве дарослыя дачкі – Каця і Маня. З правага боку нашымі суседзямі былі Рачанкі – вялікая сям'я, здаецца, пяцёра ці шасцёра дзяцей: два зусім дарослыя – Іван і Змітро, астатнія меншыя... З імі, меншымі, мы таварышавалі. Прынамсі, да прыходу ў вёску немцаў... Тады ж, пасля таго, як сам стары Яўхім Рачанка і яго два сыны Іван і Змітро сталі паліцаямі, пайшлі службыць да немцаў, дружба між нашымі сем'ямі разладзілася... Няўжо гэта хтосьці з Рачанкаў?.. Але ж яны быццам усе загінулі. І пра гэта мы даведаліся яшчэ ў вайну, калі немцы, спаліўшы нашу вёску, вывезлі нас у Германію. Быццам у той дом, дзе яны жылі, гэтак жа, як і мы, на чужыне, трапіла бомба...

Міжвольна закрадвалася хваляванне. Нават быццам страх.

«Я ж пісаў пра Рачанкаў у сваіх кнігах... Пісаў праўду - якія яны былі жорсткія, не мелі літасці да партызанаў і тых, хто быў з імі звязаны... І прагня да чужога добра, сквапныя: аднойчы нават залезлі да нас, суседзяў, на гарышча і забралі ўсё, што там было, - авечыя шкуры, сушаныя яблыкі, сала... А што, калі мае кнігі трапілі яму на вочы і ён іх прачытаў?» - падумаў я пра земляка.

І як бы адгадка прыходзіла ў галаву, чаму ён не назваў свайго імя і прозвішча, не прызнаўся, хто ён.

«Няйнакш, уявіў, што калі прызнаецца, хто ён, я магу не выйсці да яго, збаюся».

Ужо не проста хваляванне, а трывога ахапляла мяне.

«Што, калі ён пасадзіць мяне ў сваю машыну, вывезе з горада і паквітаецца?! Ніхто ведаць не будзе, куды я пайшоў, што са мною здарылася?»

Набраў на ўсякі выпадак тэлефон кіраўніка дэлегацыі, каб сказаць, куды і да каго я іду. Але тэлефон маўчаў, ніхто да яго не падыходзіў, - няйнакш, кіраўнік пайшоў на чарговы прыём у штаб-кватэру ЮНЕСКА ці ў нейкае замежнае прадстаўніцтва.

Што было рабіць? Не пайсці на гэтую сустрэчу?

Не, авантурны дух браў верх. Ды і цікавасць разбірала - хто ён, гэты зямляк, чаму апынуўся тут, у Парыжы?

На ўсякі выпадак (мала ці што магло са мною здарыцца?) напісаў запіску, куды і да каго іду, паклаў яе на тумбачку, і паглядзеўшы на гадзіннік, пакіраваўся да выхаду.

Так, зямляк мяне ўжо чакаў. Я адразу ж пазнаў яго - ён сапраўды быў у скураной куртачцы, без шапкі, з ключом у руцэ. І стаяў каля «шакаладнай» «Вольвы». Я падышоў да яго, падаў руку.

- Вы, мабыць, мой зямляк, - сказаў я.

- Ага, - усміхнуўся ён.

Быў ён вышэйшы за мяне ростам, ды і па гадах старэйшы. Але падцягнуты, стройны. Зусім француз. З моцным, з гарбінкай, носам, роўнымі белымі зубамі. Паглядзеўшы яшчэ раз больш уважліва на яго, я зрабіў вывад: не, яго я не бачыў, сустракаюся ўпершыню ў жыцці. Ці падобны ён быў на

Рачанкаў, пароду якіх я ведаў, помніў? Здаецца, не. Тыя былі чорныя, цыганістыя, ну а гэты... Нейкі руды, сівы.

- Сядай у машыну, - як не загадаў мне зямляк. - Паедзем, а то тут стаянка забаронена. Таго і глядзі паліцэйскі наскочыць і аштрафуе... - І паслужліва адчыніў пярэдня дзверцы.

Я паслухмяна плюхнуўся на сядзенне. І, дачакаўшы, калі зямляк аббяжыць машыну, сядзе побач са мною за руль, сказаў:

- Куды мы паедзем? Можа, зайшлі б да мяне ў нумар і пагаманілі?.. Я жыву адзін, нам ніхто не будзе перашкаджаць...

- Не, - рашуча захітаў галавою зямляк. - Паедзем у рэстаран, я закажу вячэру, там і пагамонім...

«Ну што ж, рэстаран ёсць рэстаран. Добра, што не ў лес, за горад», - падумаў я і як бы нават трохі супакоіўся, павесялеў.

Па тым, як выварочваў зямляк машыну на дарогу, потым вёў яе па вячэрніх, асветленых агнямі, вуліцах Парыжа, я зразумеў: шафёр ён адмысловы, класны. Не стрымаўся, пахваліў:

- А машыну вы водзіце ўсё адно што на піяніна іграеце...

- Дык жа я таксістам тут, у Парыжы, гадоў дзесяць працаваў... - усміхнуўся зямляк. - Ды і пасля ўвесь час, можна сказаць, за рулём. Без машыны тут як без рук... А ў нас там, у Беларусі, хіба не так?

- Не, у нас многія жывуць без машыны, - сказаў я. - Грамадскі транспарт выручае. Ды і машына лічыцца раскошай, не кожны можа яе купіць. Дарагія яны ў нас.

- Я трохі сачу за друкам, чытаю, што пішуць газеты пра жыццё там, у нас, - прызнаўся зямляк. - Але вось каб так непасрэдна пагаварыць са сваім чалавекам, ды яшчэ з адной вёскі... Не даводзілася. Можна сказаць, упершыню...

- Цікава, адкуль вы даведаліся, што я тут, у Парыжы? - спытаў я.

- З газет. Прачытаў, што ў ЮНЕСКА быў вечар, прысвечаны Максіму Багдановічу, і там выступаў пісьменнік Барыс Сачанка... А я ведаў, што Сачанкі з нашай вёскі... і што ў іхняй сям'і ёсць пісьменнік... Барыс, якога ж я, вядома, калісьці бачыў... Вось і захацелася сустрэцца...

І зямляк паглядзеў на мяне неяк надта ж даверліва. І ўсміхнуўся.

- Цябе, Барыс, напэўна ж, цікавіць, хто я... Не сумнявайся, я з Вялікага Бору... Калісьці сябраваў з тваім братам Колем... Дарэчы, як ён, як склалася яго жыццё?

Я апусціў галаву, выдыхнуў з сумаў:

- Яго, на жаль, няма жывога.

- Праўда? – аж тармазнуў машыну зямляк. – І даўно?

- З мінулага года... Вы ж, мабыць, чулі пра аварыю ў Чарнобылі... Гэта за якіх пяцьдзясят кіламетраў ад Вялікага Бору. А старэйшы мой брат жыў там жа, дома, у вёсцы... Ну і не пазбег шкодных уплываў гэтай бяды... Здарыўся інфаркт... А потым лёгкія спаліла радыяцыя... Памёр у няпоўных шэсцьдзясят...

- А як жыў ён?

- Ну, да Нямецчыны вы ўсё ведаеце... Там жа, на чужыне, працаваў, як і ўсе, на ферме ў пана. Вызвалілі нас амерыканцы, мы вярнуліся на радзіму. Вучыцца больш ён не змог. І дастатку не было вельмі, ды і не давалі такім, як ён, вучыцца. У Сібір нават нашу сям'ю хацелі выслаць. Хвала богу, неяк перабылося. Ён ажаніўся, нарадзілася ў яго трое дзяцей – два сыны і дачка. Дзеці выраслі, атрымалі вышэйшую адукацыю... А ён так і пражыў жыццё ў вёсцы. Трохі, вядома, выпіваў, як дарэчы, і ўсе цяпер у нас...

- А Пятро?

- Пятро жыве. Там жа, у Вялікім Бары. Ён таксама не вучыўся. Служыў у арміі, працаваў у калгасе... Мае трое дзяцей, усе яны дарослыя...

- Ну а ты стаў пісьменнікам, – паглядзеў на мяне неяк быццам нават з гонарам зямляк.

- Ды нібыта так, – усміхнуўся я. – Мне пашанцавала – Сталін памёр. Тады многае змянілася ў нашай краіне. І да такіх, як я, як уся наша сям'я, пачалі інакш ставіцца... Было дазволена вучыцца, не толькі на полі ці на заводзе працаваць...

- Словам, не ўсё і ў вас добра было, – як бы заключыў, выслухаўшы мяне, зямляк. – Хапіла гора...

- Чаго-чаго, а ліха хапіла, – згадзіўся з аднавяскоўцам я. – Ды і цяпер у Вялікім Бары яго хапае. Быў нядаўна я там. Адбудаваўся людзі, балоты паасушалі... Жыць жа думалі. А

тут гэтая аварыя. Не то высяляцца, не то жыць. Маладзейшыя, здравейшыя паз'язджалі хто куды. Сёй-той аж у Казахстан, на Сахалін... Некаторыя пазаставаліся. І што? Цяпер амаль усе хварэюць, кожны дзень пахаванні..

- Я чуў пра Чарнобыль. Але не думаў, што гэта так страшна. У Францыі ж не любяць успамінаць гэтую чарнобыльскую бяду. У іх сваіх атамных электрастанцый шмат. Дабрабыт Францыі грунтуюцца якраз на атамных электрастанцыях. Інакш давялося б купляць нафту, вугаль, мазуту... Колькі на гэта трэба грошай! Таму французы мала пішуць пра Чарнобыльскую аварыю. Дый тут не думаюць пра тых, каму добра ці дрэнна. Кожны дбае перш за ўсё пра сябе...

Зямляк раптам збавіў хуткасьць, павярнуў машыну на абочыну, затармазіў.

Вось мы і прыехалі. Адсюль некалькі крокаў да рэстарана, дзе я хацеў бы з табой пасядзець.

Спыраша я, потым ён выйшлі з машыны. Я не так добра ведаў Парыж, каб адразу зарыентавацца, дзе мы. Таму стаяў, аглядаў дамы, што былі насупраць, з бакоў і ззаду, сілячыся даўмецца, дзе, у якім мы раёне.

Гэта Манпарнас, - падказаў зямляк. - Можна, чуў, тут ёсць некалькі знакамітых рэстаранаў і кавярняў, дзе бывалі вядомыя людзі, у тым ліку і пісьменнікі. Напрыклад, Хемінгуэй, Генры Мілер, яшчэ раней - Апалінэр... Мяркую, ты чуў гэтыя імёны... Вось у адзін з такіх рэстаранаў мы і зойдзем...

- Там, мусіць, дарагоўля, - памяўся я.

- Пра гэта не думай. У мяне ёсць грошы. Ды і не так часта я сустракаю тут, у Парыжы, людзей са сваёй вёскі. Першы, можна сказаць, раз. І калі яшчэ хто з велікаборцаў тут будзе... Невядома. Можна, і ніколі.

- Вы б пра сябе хоць трохі расказалі, - падняў вочы я на земляка, паглядзеў яму проста ў твар. - А то нават зваць, звяртацца да вас не ведаю як.

Здалося на хвіліну - так, быццам я калісьці гэтага чалавека бачыў. І быў гэта, няйнакш, хтосьці з Рачанкаў.

«Але ж казалі, яны ўсе загінулі, - успомніў я. - Мог хто-сьці і не загінуць, застацца жыць...»

- Я тут не пад сваім прозвішчам і не пад сваім імем, - звёў на пераноссі бровы, сціснуў неяк задумліва вусны зямляк. - Заві мяне, як усе тут завуць - Жак... А пра сябе, сваё жыццё я раскажу. Вось сядзем за столік, закажам сёе-тое... і я ўсё, усё раскажу...

Мы прайшлі па тратуары некуды ўбок, выйшлі на ярка асветленую вуліцу, спыніліся перад шырокімі дзвярыма рэстарана, назва якога была мне знаёмая - «Ратонда». Знаёмая перш за ўсё па творах, якія я чытаў. У свой час тут, у Парыжы, нават раман пад такой назвай выйшаў. Яго напісаў папулярны ў свой час пісьменнік, якому даў дарогу ў сваіх «Знаннях» Максім Горкі - Ілья Сургучоў; потым, як і некаторыя іншыя пісьменнікі, ён пасля рэвалюцыі падаўся ў эміграцыю і жыў тут, у Парыжы.

Вядома, калі мы адчынілі дзверы, зайшлі ў рэстаран, я з цікавасцю пачаў аглядаць усё, што трапляла на вочы, - афіцыянтаў у чорных фракках і белых-белых, як снег, кашулях, столікі на дзвюх, на трох і больш асоб, люстры, што кожная, здаецца, свяціла, як сонца ў спякотны летні дзень, тых наведнікаў, што сядзелі тут і там, паціху размаўляючы, курачы і штосьці п'ючы з высокіх крышталёвых фужэраў і чарак...

Мой зямляк - Жак, мусіць, бываў у «Ратондзе», яго тут ведалі, бо ён час ад часу ківаў галавою, з кімсьці вітаўся. Ішоў ён па зале даволі хутка, я ледзь паспяваў за ім, аж пакуль не спыніўся ля століка, што стаяў як бы ў куце, ля акна. Мы селі адзін насупраць аднаго. Жак адразу ж паклікаў афіцыянта, зрабіў заказ. З усяго, што я зразумеў, былі словы «каньяк», нейкая марка віна, якую я не запомніў, вустрыцы... Жак яшчэ нешта сказаў напаследак афіцыянту і той не пайшоў, а проста памчаўся, пабег.

- Што вы яму казалі? - пацікавіўся я ў Жака.

- Я папрасіў, каб ён як найхутчэй прынёс нам каньяк...

- Але ж вы не спыталі, ці п'ю я яго... Ды і ці буду есці тых вустрыцы, - як бы пажурыў я зямляка.

- Гэта сапраўды так, - нібыта павінаваціўся перада мною Жак. - Але, мяркую, адзін раз вып'еце. І закусіце вустрыцамі...

А потым пададуць нам мяса. Заказаў я і пражаныя каштаны. Гэта добра таксама пасля каньяку...

- Ну што ж, дыктаваць я вам не магу. Вы тут гаспадар, вы частуеце. Я нявольнік... - склаў я, як перад малітвай, рукі.

- Ты ж хацеў, каб я расказаў пра сябе, - цяпер ужо як бы Жак папракнуў мяне. - А я не магу пра гэта гаварыць, пакуль не вып'ю. Бо жыццё маё... Таксама ж склалася не лепшым чынам... Як вывезлі немцы з вёскі, дык і... Сам ведаеш, кім былі мы для немцаў, - рабсіла, інакш проста рабы. Працуй, выконвай, што загадваюць, і маўчы. І гэтак два доўгія, як вечнасць, гады! А бамбёжкі, што неўзабаве пачаліся! Іншы раз здавалася, зямля ўся гарыць, месца нідзе табе няма... А мы на заводзе працавалі... За калючым дротам... І як наляталі самалёты, дзе хочаш дзявайся... Бацьку, маці маіх забіла... і братоў старэйшых... Адзін я застаўся...

«Значыцца, хтосьці з Рачанкаў, - падумаў, заключыў я. - Вось толькі чаму жылі за калючым дротам? Быццам жа верныя немцам людзі - былыя паліцаі?»

Спытаць пра што б там ні было ў Жака я не паспеў - з'явіўся ля нашага століка афіцыянт, пачаў наліваць у чаркі каньяк. Потым падаў вустрыцы, ломцікі лімона, сярэбраныя нажы, лыжачкі.

- Ты еў калі-небудзь вустрыцы? - спытаў у мяне Жак.

- Не, не даводзілася...

- То я пакажу табе, як гэта робіцца... Зусім усё проста... Бярэш ракушку, рашчапляеш яе ножыкам, вось так, - паказаў мне Жак, - выціскаеш некалькі кропель лімона, бачыш, як вустрыца сціскаецца. Цяпер бярэш лыжачку, зачэрпваеш яе і - у рот...

- Жывую? - аж не паверыў я.

- Ага! Гэта смачна! Давай!

Мы чокнуліся, выпілі да чарцы каньяку. Добрага - ці не «Напалеона», бо адразу ж быццам цяпло палілося ўсярэдзіну, пачало грэць, перабіраць усё ўнутры. Я ўзяў вустрыцу, рашчапіў яе сярэбраным нажом і, як навучыў мяне Жак, выціснуў на яе некалькі кропель лімоннага соку, падчапіў лыжачкай тое, што там было, і ўкінуў сабе ў рот. Жаваць не стаў - пра-

глынуў, адчуваючы холад і смак лімона. Запіў тым сокам, што заставаўся ў ракушцы.

- Ну як? - спытаў у мяне Жак.

- Не разабраўся, - прызнаўся я.

- А ты яшчэ адну вазьмі... Ды пажуй, разбярыся...

Хоць і не хацелася мне, але я ўзяў яшчэ адну ракушку, рашчапіў яе, укінуў вустрыцу ў рот, пажаваў. Так, Жак казаў праўду - гэта было незвычайна смачна.

- Ну? - спытаў зноў у мяне Жак. - Праўда ж смачна, добра?

Я не мог не згадзіцца з ім, кінуў галавою.

- Дык вось, - вярнуўся Жак да перапыненай размовы. - Адзін я застаўся... Куды мне было падавацца? Дадому, у вёску? Але ж што мяне там чакала? Са мною на заводзе працаваў галандзец Ёхім. Ён і ўпрасіў мяне паехаць з ім. Я згадзіўся. Калі нас вызвалілі англічане, я паехаў з Ёхімам. Два гады працаваў на ферме. Жыць можна было, але сумоцішча - не прывядзі Бог. Ферма - бардарай па-іхняму - далёка ад горада, навокал ні жывой душы. Гаспадар, гаспадыня ды іх дзеці... Пакінуў я ферму, у горад перабраўся... Адтуль - у Бельгію, а потым - у Амерыку. У Амерыцы жыць, вядома, весялей... Але, сам таго не хочучы, трапіў я ў адну з сумніцельных арганізацый... Грошы завяліся ў мяне... Але каб жыць па-людску... Не выпадала... Кожную ж хвіліну маглі арыштаваць... Ды што арыштаваць - забіць...

Жак зноў наліў па чарцы каньяку, мы, чокнуўшыся, выпілі, зноў закусілі вустрыцамі. Узялі ў рот, пажавалі і па каштану.

- З Амерыкі, з Нью-Ёрка, уцёк я ў Парыж... Таксістам уладкаваўся. Працаваў гадоў дзесяць...

- А цяпер дзе вы? - спытаў я.

- Цяпер...

Жак апусціў у стол вочы, нейкі час маўчаў.

- Ведаеш, Барыс. Ты не крыўдуй, але я нікому не кажу, дзе я цяпер живу, кім працую. На тое прычына ў мяне ёсць.

- Якая? - спытаў я.

Жак уздыхнуў. Потым махнуў рукою, як бы асмеліўся.

— Няхай, раскажу табе. Калі жыў я ў Амерыцы, мне трэба было забіць аднаго чалавека. Маладога, прыгожага. Ён любоўнікам быў адной таксама маладой асобы, што выйшла замуж за старога, багатага чалавека. Вось той стары, багаты і наняў мяне. Я сустрэўся з тым маладым чалавекам, пагаварыў. І выявілася – ён кахае тую маладую асобу і шукае спосабу, як бы прыбраць з дарогі старога. Калі я сказаў, што магу дапамагчы, ён прапанаваў мне суму ў некалькі разоў большую за тую, што прапанаваў стары, багаты... Словам, у мяне быў выбар, каго з іх забіць... Доўга я думаў, што рабіць. Урэшце ўзяў задатак і ў аднаго, і ў другога і махнуў у Парыж... Здавалася б, і канцы ў вадуду... Аж не. Тая арганізацыя, у якую я ўваходзіў, заступілася за свой гонар... Мяне пачалі шукаць, каб пакараць... і, уяўляеш, знайшлі тут, у Парыжы...

— Нам прынеслі віно, падсмажанае ў соусе мяса з гарнірам – салатаю, моркваю, бурачкамі, бульбаю, рысам.

— І што было далей? – спытаў я, калі мы налілі па фужэру і выпілі халоднага, церпкага віна і пачалі закусваць.

— Паехаў я з Парыжа... Жыў нейкі час у Італіі, потым перабраўся ў Швейцарыю... Цяпер зноў вярнуўся ў Парыж...

— Сям'я ў вас ёсць, дзеці?

— Не, адмоўна пахітаў галавою Жак. — Сям'і ў мяне няма. А дзеці... Дзеці маглі нарадзіцца, быць... Я ж не манах, сыходзіўся з жанчынамі... і цяпер ёсць... і не адна... Але я захапіўся расказам пра сябе... Раскажы лепш, якая ў нас там дома жытка, які наш Вялікі Бор? Ты казаў, адбудаваўся ён, балоты там паасушвалі. А як з лясамі? Павысякалі іх?

— Так, пасля вайны... Але яны зноў павырасталі...

— А Уюнаўка наша? Я ж любіў хадзіць на яе. І купацца, і рыбу лавіць. Такія шчупакі ў комлю траплялі! І карасі. А што ўюноў ужо было...

Я расказваў пра ўсё, пра што пытаў Жак. А пытанняў у яго было шмат. І чым далей мы сядзелі, іх не меншала. Ад пытанняў пра жыццё вёскі ён перайшоў да пытанняў пра жыццё ў Беларусі. Пытаў ён і пра лёс многіх аднавяскоўцаў, каго ведаў, помніў.

- У мяне там некалькі сваякоў ёсць, - прызнаўся ён, калі мы выйшлі з рэстарана, селі зноў у машыну. - Калі б ты ўзяў для іх падарункі, я прывёз бы...

- Але я не ведаю іх... Нават прозвішчаў... Ды і вашага... - сказаў, прызнаўся я пчыра.

- Я скажу... Пачакай... Мы ж, думаю, сустрэаемся не апошні раз. Днямі я яшчэ пазваню табе, сустрэнемся...

Але мы больш не сустрэліся. Ужо назаўтра раніцаю стала вядома, што Міністэрства замежных спраў будзе скарачацца, яго перастае фінансаваць СССР, бо перастае быць і краіна з такою назваю. Мне разам з усёй нашай дэлегацыяй прапанавана было пераехаць жыць у савецкі дом, што мы, вядома ж, у той жа дзень і зрабілі... Ці званіў мне ў гасцініцу Жак, ці шукаў мяне - я не ведаю, як не ведаю дасюль, хто быў ён - сапраўды хтосьці з Рачанкаў ці нехта іншы. Але што Жак быў мой зямляк, з адной са мной вёскі - то гэта факт, у гэтым я не сумняваюся...

1992

ОТ ЖА, ХАЛЕРАЧКА...

Палескія вёскі вялікія. А гэтая, Варэйкі, і зусім была як мястэчка: пяць ці шэсць вуліц, пасёлак-выселкі непадалёку ў полі і нават парк - чысты, светлы бярозавы гай, што зелянеў на пагорку ля цаглянага, з калонамі, Палаца культуры.

- Колькі людзей тут жыло? - спытаў я ў старшыні райсавета Арцёма Калістратавіча Бубена - брывастага, засяроджанага ў сабе пажылога чалавека, з якім мы аб'язджалі «зону адсялення», якая ўзнікла пасля аварыі на Чарнобыльскай АЭС, калі мы спыніліся ля парослай аерам і шылегам павівастай рачулкі, што перабягала нам дарогу, і выйшлі з машыны.

- Ды больш за дзве тысячы, - зморшчыўшы шырокі, адкрыты лоб, адказаў Арцём Калістратавіч. - А калі быць дакладным - дзве тысячы чатырыста шэсцьдзясят пяць душ...

Уражанне ад наведвання «зоны адсялення» і ў мяне, і ў Арцёма Калістратавіча - гэта было відаць, такое не схава-

еш – было цяжкае, гняткое. Такія палі, лясы, лугі, вёскі – і нідзе ні чалавека. Ніхто нідзе не грукне, не стукне – цішыня, бы на могілках.

Арцём Калістратавіч, як і ўсюды, дзе мы спыняліся, дастаў з кішэні пінжака дазіметр, пачаў мераць радыяцыю – спярша паветра, потым зямлі. Хвілін праз колькі пакруціў галавою, сказаў нібыта сам сабе:

– Хоць бы на адзін мікраэрэнтген спала... От жа, халерачка!

Арцём Калістратавіч быў чалавек мясцовы, не прывазны. І гэтае «От жа, халерачка!» неяк па-добраму яднала яго з гэтым краем, які неспадзявана трапіў у бяду. І, пэўна ж, з тымі людзьмі, што жылі тут да аварыі. Але людзей цяпер паблізу не было, быў ён адзін.

– Ды нічога, – быццам падахвоціў, падвесяліў і сябе, і мяне Арцём Калістратавіч. – Я веру: спадзе яна, гадаўка, будучь яшчэ тут жыць людзі...

– Мусіць, няхутка, – прашаптаў я. – Ці дачакаемся мы таго?

– Можа, і не дачакаемся, – памаўчаўшы, згадзіўся Арцём Калістратавіч. – Але што будучь тут жыць людзі, я ў гэта веру.

І, акінуўшы вачыма наваколле, – шырокую пойму ракі, поле, хаты, што стаялі ў зеляніне садоў зводдалеку, блакітнае, з белымі лёгкімі аблокамі неба, раптам нібы ўсміхнуўся:

– Успомніў я, як вярталася гэтая вёска да жыцця, аднаўлялася. Яна ж спалена немцамі была. Уся, ні кала, ні двара не засталася. Я ў партызанах тады быў. Забрылі мы сюды аднойчы з хлопцамі, аж сэрца крывёю аблілося: галавешкі, абгарэлыя ствалы дрэў, коміны печы... Потым, калі немцаў прагналі, бабку старую тут, на полі, я ўбачыў. Капала жалезняком поле... Падышоў я да яе, разгаварыліся. У склеп бабка схавалася, калі немцы вёску палілі. І выжыла. Тулялася па людзях, а як вызваленне прыйшло – вярнулася сюды, у сваю вёску. З яе, гэтае бабкі, і пачалося аднаўленне Варэек. Адна хата з'явілася, другая... Адрадзіліся Варэйкі... Сталі яшчэ большыя, як да вайны былі...

– Але ж тады радыяцыі не было, – сказаў я задуменна, сумна.

- Нідзе не дзенеца - спадзе і яна! І бабулька знойдзеца!
Не можа быць, каб не знайшлася!

Гэта было сказана так упэўнена, пераканаўча, што не паве-
рыць Арцёму Калістратавічу было нельга.

- А пакуль што, - паглядзеў ён на мяне, - ехаць трэба.
Зусім жа не бяшпходна для здароўя стаяць вось так тут, як
мы стаім. От жа, халерачка...

І, не чакаючы, што я адкажу, паволі, неяк няпэўна, па-ста-
рэчы перастаўляючы ногі, пайшоў да машыны.

Я заспяшаўся ўслед за ім.

1990

ЗАПІСЫ РОЗНЫХ ГАДОЎ

БЕССМЯРОТНЫЯ СЛОВЫ

Ніхто так горача, да самазабыцця не любіў свой народ, як Янка Купала. Але ж, любячы, шануючы яго, захапляючыся, бачыў і адмоўныя рысы, слабасці. Неяк згаладалы, знявераны, амаль у адчаі, ён вымавіў словы, якія не забыліся ды, мабыць, і не забудуцца ніколі:

- Не народ, а гаўно. Столькі стагоддзяў чакалі паэта! Я нарадзіўся. І што? Пракарміць не могуць...

Не адзін беларускі дзеяч культуры ўспамінаў і ўспамінае гэтыя словы бессмяротнага Янкі Купалы.

Ды нічога не зробіш. Народ жа ў нас не чый-небудзь, а свой, беларускі. Які бог даў, такі ён і ёсць...

СОН

У Саюзе пісьменнікаў абмяркоўвалі, варта ці не варта пераносіць прах Максіма Багдановіча з Ялты, дзе паэт памёр і дзе пахаваны, у Мінск. Выступалі многія, выступаў і я. Думка мая была гэтакая – каб сапраўды было вядома, што ў магіле, над якой стаіць помнік паэту, пахаваны Максім Багдановіч, то перанесці прах нават не варта, а трэба. Але ж, паводле ўспамінаў тых, хто ездзіў у дваццатыя гады ў Ялту шукаць магілу Максіма Багдановіча, устаноўлена фактычна толькі месца яго пахавання. Што ж да магілы... Пэўнасці няма. «Уявіце сабе, – казаў я, – раскапаем магілу, а там – сямідзесяцігадовая бабулька ляжыць... Разбурым жа казку, легенду... І што тады?.. Так хоць месца пахавання адзначана...»

Уночы пасля гэтага абмеркавання прысніўся мне сон. Здаецца, я стаяў ў Ялце на беразе мора, і да мяне ішоў юнак. У чорных штанах, белай, вышыванай васількамі, расхрыстанай на грудзях кашулі, падпаясанай чырвонай жычкай з кутасамі.

Але не, блізка ён не падышоў. Спыніўся зводдалеку, глядзеў на мяне і ківаў, ківаў галавою. Самотна, журботна. Урэшце юнак сказаў з адчаем, горыччу: «Ты жыві на чужыне. А я... Памёр...»

І, як гэта часта здараецца ў сне, знік, быццам растварыўся, – быў і няма.

Прачнуўшыся, я доўга думаю, што значыць гэты сон. Думаю пра гэта і цяпер.

«ХУДАЯ ВША»

Андрэй Александровіч нарадзіўся ў Мінску ў рабочай сям'і і ў сваіх творах ухваляў усё, што ні рабіла савецкая ўлада – яна ж сіла рабоча-сялянская. І таму, калі пачаліся ў Беларусі рэпрэсіі, ён не падпаў пад іх. Наадварот, ім садзейнічаў, дапамагаў знаходзіць тых, хто яшчэ быццам прытаіўся ці «прымазваўся» да «пераможнага поступу сацыялізму» – «поспехаў калектывізацыі і індустрыялізацыі», бязлітасна выкрываў іх у сваіх артыкулах, вершах, паэмах. Вядома ж, і «рос» – атрымліваў новыя і новыя пасады, званні – намесніка старшыні праўлення Саюза пісьменнікаў, члена-карэспандэнта Акадэміі навук, члена ЦВК БССР, кандыдата ў члены ЦК КП(б)Беларусі...

І раптам, калі, здавалася, Андрэй Александровіч быў на самай вяршыні славы, яго арыштавалі... За што? Ды быццам за верш, які напісаў, будучы зусім маладым у пачатку дваццатых гадоў. Верш як верш, ён услаўляў Чырвоную Армію і таму перадрукоўваўся ў розных чытанках. І ніхто да пары і часу не бачыў, што гэта акраверш – першыя літары радкоў утваралі любімы выраз Андрэя Александровіча – «Худая вша».

Сын паэта пасля ўжо смерці бацькі даводзіў не аднаму мне, што гэта не Андрэя Александровіча акраверш, што яго напісалі і надрукавалі за прозвішчам бацькі яго непрыяцелі. Хто ведае, можа, і праўда. Бо Андрэя Александровіча многія не любілі. Апавядаюць: калі ён вярнуўся па адбыцці кары ў 1947 г. у Мінск і паставіў пытанне аб аднаўленні ў правах члена Саюза пісьменнікаў, Янка Маўр сказаў: «Мы ж толькі

і жыць пачалі, калі цябе забралі... А цяпер ты зноў з'явіўся, зноў захочаш барацьбу з усімі весці...»

І не аднавілі Андрэя Александровіча ў правах члена Саюза пісьменнікаў... Давялося яму вяртацца зноў у «места не столь отдалённые...»

РОДНАЕ

- Па выхаванні я інтэрнацыяналіст, - гаварыў вядомы ў рэспубліцы мастак-кераміст Сямён Саўрыцкі, калі мы з ім пазнаёміліся. - Для мяне, як і многіх беларусаў, сваё роднае, нацыянальнае быццам не існавала, не засяроджваў асабліва на гэтым я ўвагу. Прынамсі, да аднаго выпадку. Наладжвалася выстаўка беларускага мастацтва ў Якуціі. Некалькі маіх прац - гладышоў, варэек, куфляў, глякоў, чарак, свісцёлак - таксама ўзялі на яе. Запрасілі даехаць туды і мяне. Ніколі я не быў у Якуціі, дай, думаю, з'езджу... Не скажу, каб нечым уразіла мяне тая выстаўка. Ды і сама Якуція. Але адзін эпізод, што адбыўся там, перавярнуў усё маё ўяўленне аб мастацтве.

Стаяў я ля сваіх вырабаў, апавядаў пра іх, адказваў на пытанні. І вось падыходзіць да мяне зусім стары чалавек. Было яму гадоў дзевяноста, а можа, і болей. Ён быў не адзін, а з дачкою, таксама ўжо старой жанчынай. Ubачыў зробленыя мною гладышы, глякі, варэйкі, куфлі, чаркі, свісцёлкі і як бы анямеў. А потым раптам заплакаў, заліўся слязьмі. Ледзь супакоілі мы яго разам з дачкою. Аказалася, сам гэты стары родам з Беларусі, быў высланы ў Сібір, там, можна сказаць, пражыў усё сваё свядомае жыццё. Зусім забыў Беларусь... А ўбачыў мае вырабы - і ажыло роднае, тое, чым жыў у дзяцінстве - хата, двор, бацька, маці, гладыш і глякі, з якіх калісьці піў малако, бярозавік... Так узяло старога за душу, што ён і назаўтра, і напаслязаўтра прыходзіў на выстаўку. І чаго толькі не расказваў, чаго не ўспамінаў!.. Я, як зачынiлася выстаўка, аддаў яму свае вырабы. Бачылі б вы, як радаваўся ён, як мне дзякаваў. Аж рукі цалаваў! А ў мяне пасля гэтага і думка ўзнікла: «Ёсць усё ж нешта нашае, беларускае, што належыць толькі нам і больш нікому, што нікога так не хвалюе, як саміх нас, беларусаў». І з таго часу толькі на роднай мове

пачаў размаўляць, па вёсках ездзіць, шукаць усяго свайго, што яшчэ не загінула, засталася. І ўсё гэта ўзнаўляць, ляпіць у гліне. І, ведаеце, мяне за гэта палюбілі не толькі ў Беларусі, але і далёка за межамі, бо, як выявілася, таго, што ёсць у нас, нідзе больш няма... І яно не толькі ў назвах, але і у формах, у метадах апрацоўкі матэрыялу, у змесце, прызначэнні кожнай рэчы, і ў гэтым – сваім, нацыянальным, беларускім – я, як цяпер разумею, цікавы, патрэбны многім...

ГАРБУНОЎ І СКВЕРЫК ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

Калі на Цэнтральнай плошчы ў Мінску быў пастаўлены манумент І. В. Сталіну, кажуць, сакратар ЦК Кампартыі Беларусі па ідэалогіі Цімох Сазонавіч Гарбуноў на адным з пасяджэнняў бюро ўнёс прапанову – высекчы ў скверыку імя Янкі Купалы дрэвы, бо, маўляў, яны замянаюць з Дома ЦК бачыць Сталіна.

І дрэвы, якім не па адным дзясятку гадоў, – будзьце ўпэнены! – былі б высечаныя, калі б неўзабаве не адбыўся XX з'езд партыі, не пачалося выкрыццё культуры асобы...

Бачыў я, сустракаў Цімоха Сазонавіча потым, калі ён ужо быў на пенсіі, у тым самым скверыку – ён сядзеў на лаўцы пад дрэвамі. Адпачываў. І падумаў быў я тады: «Добра, што адбыўся гэты з'езд і выратаваў многае і многіх, у тым ліку і скверык імя Янкі Купалы. Інакш бы і мінчанам, і самому былому сакратару ЦК нават пасядзець не было б дзе...»

«У ТРЫ МОЛАТЫ...»

Антон Бялевіч – гэта ведаюць – любіў выпіць. На адным з застолляў, здаецца, на пяцідзесяцігоддзі Івана Паўлавіча Мележа, мне выпала сядзець з ім поплеч.

– Ты каньяк пі, – навучаў мяне Антон Пятровіч. – Прачнешся заўтра – галава свежая, ані не баліць...

Я і піў каньяк. А Антону Бялевічу, жартуючы, падліваў у чарку то каньяк, то «Белавежскую». Па колеры ж яны падобныя – не адрозніш.

Назаўтра Антон Пятровіч прыйшоў у рэдакцыю часопіса «Полымя», дзе я тады працаваў, кажучы па-руску, «смурной». І першае пытанне да мяне было:

- Слухай, Барыс, ты не помніш, які гэта каньяк мы з табою ўчора пілі?

- А што? - спытаў я, быццам ні пра што не ведаючы, не здагадваючыся.

- Галава баліць, нібыта яе ўсю ноч у кузні ў тры молаты білі.

ПА КОЛЬКАСЦІ ПАРТРЭТАЎ

Аляксей Кулакоўскі, які працаваў у старшыні прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Васіля Іванавіча Казлова не то рэфэрэнтам, не то кансультантам (на самай справе рабіў літаратурны запіс яго мемуараў, якія потым неаднаразова выдаваліся пад назвай «Людзі асобага складу»), з гневам расказваў:

- Прыходжу на працу, а там рабочыя сцяну ломяць. Пытаю: «Што здарылася?» А яны мне і кажучь: «Вокны новыя загадана рабіць». - «Навошта? - здзівіўся я. - Іх жа больш чым дастаткова!» І толькі потым да мяне дайшло, у чым справа. Адбыўся Пленум ЦК КПСС, які павялічыў колькасць членаў Палітбюро... А партрэты ўсіх ранейшых кіраўнікоў партыі віселі між вокнамі... Якраз хапала прасценкаў на ўсіх... А паколькі павялічылася колькасць членаў Палітбюро, то і вырашыў нейкі разумнік павялічыць колькасць вокан, а значыцца, і прасценкаў, каб на партрэты ўсіх членаў Палітбюро месца хапіла...

«УСЁ ЎЖО МОЖНА...»

Тарас Хадкевіч напісаў раман «Песня Дзвіны» і прынёс у «Полымя». Мы з Іванам Пташнікавым прачыталі яго, адрэдагавалі. Вядома, не ўзгадніўшы некаторых правак з аўтарам, не маглі здаць твор у друк. А аўтар захварэў, прычым, як мы даведаліся, цяжка - прадстаяла складаная аперацыя.

Пачакалі, калі Тарас Канстанцінавіч паправіцца, вернецца дахаты, і папрасіліся наведць яго.

- Можа, я да вас зайду? - спытаў нясмела Тарас Канстанцінавіч.

- Не, лепш мы зойдзем, - быў наш адказ.

І зайшлі, знялі ўсе пытанні, узгаднілі праўкі. Сабраліся пакінуць ужо кватэру, а Тарас Канстанцінавіч не выпускае нас - запрашае ў залу на пачастунак. Іван Пташнікаў некуды спяшаўся, таму адмовіўся, пайшоў. А я, каб не рабіць чалавеку прыкрасці, застаўся. І калі Тарас Канстанцінавіч наліў у чаркі гарэлку, я не вытрымаў:

- А вам гэта можна? - спытаўся я ў яго.

Тарас Канстанцінавіч паглядзеў на мяне сумна-сумна і сказаў:

- Мне, Барыс, усё ўжо можна...

...Непапраўны, жудасны сэнс яго слоў я зразумеў праз некалькі тыдняў, калі мне пазванілі і сказалі, што Тараса Канстанцінавіча няма жывога...

ЛЕПШАЯ ГУМАРЭСКА

- Я шмат папрацаваў у жанры сатыры і гумару. І здаецца, плённа, - расказваў мне вядомы ўкраінскі пісьменнік, даўні мой сябра К. - Але лепшая мая гумарэска - гэта калі я напіўся і ўночы трапіў у зараснік не то маладой акацыі, не то шышыны. І пакуль выбраўся з яго, абадраўся не давядзі Бог. Дадому вярнуўся позна. Усе спалі. Я запаліў святло і сам сябе не пазнаў - увесь у крыві. Узяў пластыр, стаў перад трумо і пачаў залепліваць акрываўленыя месцы. Калі гэта зрабіў, лёг у пасцель... Прачнуўся ўранні ад жончынага крыку: «Авочкі мае! Хто ж гэта нам усё трумо пластырам абклеіў?» Глянуў я на сябе і тады толькі здагадаўся пра ўсё...

КЕПСТВА

Як і кожны таленавіты пісьменнік, Аркадзь Чарнышэвіч не любіў, калі яго правілі. Асабліва мову. Чаго толькі не рабіў - і прасіў пакінуць так, як ён напісаў, і крывіўся, а то і злаваўся - «псіхаваў».

Аднойчы, калі ў «Полымі» рыхтавалі ў набор яго раман «Засценак Малінаўка», спатыкнуліся на выразе «зрабіць подласць». І так, і гэтак паварочвалі яго, хацелі, каб ён загу- чаў натуральна, па-беларуску. Урэшце адзін з супрацоўнікаў прапанаваў замест «подласць» ужыць «кепства»... Ох, як не хацеў Аркадзь Змітравіч гэтага «кепства»! Калі нішто яму не дапамагло, не пераканаў супрацоўнікаў у непатрэбнасці такой праўкі, ён адварнуўся і смачна, да-вясковаму сам сабе вылаяўся...

У карэктуры Аркадзь Змітравіч паспрабаваў выкінуць «кепства», вярнуць ранейшы свой выраз... Але з яго праўкай не палічыліся...

...Нядаўна, гартаючы «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», я ўбачыў гэтае «кепства» як прыклад, які прыводзіўся аўтарамі слоўніка са спасылкай на Аркадзя Чарнышэвіча. Выходзіць: у «Полымі» зрабілі паважанаму пісьменніку «кепства», а аўтары слоўніка, нічога пра гэта не ведаючы, тое «кепства» яшчэ і ўзаконілі...

ДАЖЫЎСЯ...

Ён быў надта ж круты і ў сваім гневе нястрымны. Таму не дзіўна, што яго баяліся. Асабліва тыя, хто быў у падначаленні. Мог жа любога ў бараноў рот сагнуць, пакінуць без працы, а значыцца, і зарплаты...

Убачыў я яго, калі ён выйшаў на пенсію, застаўся без сады. У парку, з унукам. І ўнук... – Божа мой, што былы начальнік ні рабіў: і прасіў, і маліў, і сварыўся, і крычаў – ані не слухаўся дзеда... «Во да чаго дажыўся чалавек!» – засмяўся я. І адварнуўся, зрабіў выгляд, што не пазнаў былога і майго кіраўніка, як да нядаўняга пісалі, рэспубліканскага значэння.

«ГРУДЗІ»

У часопісе «Полымя» ішоў нарыс пра герайню Сацыялістычнай Працы. У ім было напісана, што гэтая жанчына «грудзямі пралажыла сабе дарогу».

Паклікалі аўтара, казалі, што, калі «мужчына пракладвае грудзямі сабе дарогу», дык гэта адно. А калі жанчына...

Аўтар зразумеў заўвагу. Паправіў сказ. А выходзячы з рэдакцыі, сказаў:

– Наогул, можа, і не варта было правіць. Бо пра гэтую жанчыну і яе «грудзі» столькі ўсяго апавядаюць...

І ўсміхнуўся...

Нам нічога не заставалася, як зусім забракаваць, не друкаваць нарыс.

ДАНОСЫ

Адзін мой знаёмы аспірант, які разбіраў справы рэабілітаваных, пазваніў мне і паведаміў быццам з падкусам, смяшком:

– А ведаеце, пісьменнікі, як выяўляецца, таксама пісалі даносы...

Навіна для мяне не была ніякай навіной. І пра гэта я шчыра прызнаўся знаёмаму.

– Не думаў я, – уздыхнуў на другім канцы горада ў тэлефонную трубку будучы кандыдат навук. – Я ж лічыў пісьменнікаў сумленнем і гонарам народа, эталонам праўдзівасці, шчырасці...

– Э-э, – пажурыў я маладога чалавека. – Розныя людзі былі і ёсць сярод пісьменнікаў... І час той успомніце, уявіце допыты, катаванні. Героі грамадзянскай вайны, былыя вязні царскіх турмаў, лепшыя людзі краіны не вытрымлівалі. А пісьменнікі... Яны ані не лепшыя і не горшыя за астатніх... Часам, здаралася, паклёпнічалі не толькі на сяброў, а і на саміх сябе. Не, не лічыце, што я апраўдваю даносчыкаў... Я іх ненавіджу, можа быць, нават больш, як вы, ставіўся і стаўлюся да іх з пагардай...

Размова наша на тым і скончылася. Паклаўшы ўжо трубку, я ўспомніў словы з верша Яўгена Еўтушэнкі: «Нет, доносов... Доносов не писал...»

І мне стала нейк уцешна, радасна. Падумаў я: «Не ўсе, далёка не ўсе, пражыўшы жыццё, сёння гэтым могуць пахваліцца...»

ДАЧКА

Калі я працаваў у Саюзе пісьменнікаў, да мяне прыходзіла шмат людзей з самымі рознымі просьбамі. Прыйшла некая і яна, гэтая асоба, у міні-спадніцы, з падмаляванымі бровамі і густа нафарбаванымі вуснамі, высокая, грудастая.

– Я дачка члена вашага Саюза, – сказала яна па-руску і назвала прозвішча свайго бацькі.

– Вельмі прыемна, – адказаў я і прапанаваў маладой асобе сесці.

Але яна не села. Прадаўжала:

– Я прыйшла да вас вось па якім пытанні. Я выйшла за муж, і мне трэба кватэра...

– Кватэра трэба не толькі вам, – перапыніў я яе як мага лагодна. – У нас на чарзе больш за сто сем'яў. Стаіць на чарзе і ваш бацька...

Але яна не дала мне дагаварыць.

– Мяне не цікавіць, хто і колькі сем'яў стаіць у вас на чарзе. Я прыйшла заявіць, што калі да восені вы не забераце члена вашага Саюза, то, вярнуўшыся з адпачынку, мы з мужам выкінем яго з кватэры на вуліцу...

– Але ж тая кватэра на ваша, а бацькава, – сказаў я. – Яму даваў яе Саюз пісьменнікаў.

– Вы чулі, што я заявіла? Мы з мужам гэтак зробім, – аж пачырванела ад злосці асоба і, ляснуўшы дзвярыма, пайшла з майго кабінета.

...Выкідаць на вуліцу гэтай асобе свайго бацьку – члена нашага Саюза пісьменнікаў не давялося: ён паспеў да таго, як вернецца з адпачынку дачка, памерці...

БАГУШЭВІЧ

Ехала на чарговую чытацкую канферэнцыю група пісьменнікаў. Было гарача – ліпень месяц, самая спякота. Спыніліся ля калодзежа папіць вады. І як гэтая здараецца ў вёсцы, новых чужых людзей адразу ж акружылі дзеці. Даведаўшыся, што ля калодзежа пісьменнікі, пачалі пытаць, хто з іх тут. «Ну, – не вытрымаў адзін з пісьменнікаў, – напрыклад, Багушэвіч

ёсць». – «Дзе ён?» – зацікавіліся дзеці. Паказалі на Юрку Багушэвіча, аўтара папулярнай тады дзіцячай аповесці «Дерево дружбы», які сапраўды быў сярод іх. Дзеці не паверылі. «Багушэвіч з вусамі, Багушэвіча мы ведаем, вучылі на памяць яго вершы». І разбегліся – падумалі, што іх падманваюць: ніякія, маўляў, гэта не пісьменнікі, толькі выдаюць сябе за пісьменнікаў...

ЛЁС ДАНОСЧЫКАЎ

Сёння ўсе ведаюць, што давялося выцерпець, перажыць, праз якія пакуты пекла прайсці тым, хто быў рэпрэсаваны, у свой час трапіў у сталінскія турмы і лагеры. Але што такі самы, а часамі нават і горшы лёс напаткаў даносчыкаў, – мала хто ведае. Не ведаў таго і я, пакуль не сустрэўся з таварышам, які на працягу апошніх некалькіх гадоў разбіраў справы рэабілітаваных.

– Толькі нязначная частка даносчыкаў памерла ці памірае сваёй смерцю, – апавядаў гэты таварыш. – А астатнія... Многіх жа арыштоўвалі разам з тымі, на каго яны даносілі, трымалі з «аб'ектамі назірання» ў адных і тых жа камерах і падвалах, каб яны і адгуль «стукалі», паведамлялі ўсё, што ўдавалася «вынюхаць» пра сваіх падапечных. Накаторых жа і «судзілі», пасылалі на этапы, у лагеры... Сёй-той, не вытрымаўшы сваёй ролі, вешаўся, канчаў жыццё самагубствам, сяго-таго выкрывалі сулагернікі і распраўляліся як з «сучкай», а сяго-таго знішчала і само лагернае начальства. За што? Ды за тое, што адмаўляўся «працаваць» – даносіць, а то і з-за непатрэбства – знікаў (паміраў ад голаду ці расстрэльваўся) «аб'ект назірання»... Быццам сам Бог караў – і заслужана! – гэтых юдаў (ці ўсё ж таксама своеасаблівых ахвяр сталінскага часу?).

«НИКОЛІ ТАК НЕ РАБІЦЕ...»

Расказваюць-пераказваюць: калі Уладзіслаў Нядзведскі вучыўся ва ўніверсітэце, яго аднойчы затрымала міліцыя – быў выпіўшы, сядзеў ля нейкай сметніцы. Калі даведаліся, што ён студэнт універсітэта, здзівіліся:

– Як так можна? Вы ж – будучы інтэлігент!

Уладзіслаў адказаў міліцыі па-філасофску мудра:

– Не месца ўпрыгожвае чалавека, а чалавек месца.

Вядома, завялі на Уладзіслава справу, выклікалі да рэктара. Рэктар тады быў добры, І. Чымбург, пачаў распытваць вінаватага:

– Раскажыце, як і што там было.

І Уладзіслаў раскажаў:

– Выпіў я сто грамаў гарэлкі... Здалося мала. Дык я куваль піва ўзяў...

– Э-э, – перапыніў Уладзіслава рэктар, – як жа так можна? Калі п'яце, дык толькі нешта адно трэба піць... А вы змяшалі...

– Дык грошай на гарэлку не было, – прызнаўся, пасмялеўшы, Уладзіслаў.

– Ладна, ідзіце... Але больш ніколі так не рабіце...

Уладзіслаў пайшоў, так і не зразумеўшы, чаго яму ніколі не трэба рабіць: піць ці мяшаць гарэлку з пивам...

ПЕРАКАНАЎ...

У час маёй працы ў Саюзе пісьменнікаў аднойчы ў кабінет да мяне завітаў Іван Чыгрынаў.

– Ці пойдзеш ты на банкет да Мікалая Іванавіча Аляксеева? – спытаў ён. – Мне нешта не хочацца, абрыдлі гэтыя банкеты... Учора банкет, сёння банкет, заўтра – банкет...

Я паглядзеў на Чыгрынава і ўсміхнуўся.

– Распанеў ты, Іване, – урэшце сказаў я. – Успомні, кім ты быў... Звычайны вясковы хлопец... А цяпер сам генерал цябе запрашае, «пochtёт за честь откушаць» з табою, а ты... Ці мог марыць пра такое, калі пасвіў свіней і кароў на поплаве ў сваім Вялікім Бары?

Іван Гаўрылавіч паглядзеў на мяне і таксама ўсміхнуўся.

- Ты праўду кажаш. Трэба ісці...

І пайшоў на банкет, нават прамову сказаў у гонар генерала-пісьменніка...

ВОЛЯ

Піліп Пестрак каля адзінаццаці гадоў правёў у польскіх турмах. Вядома ж, увесь гэты час ён марыў пра волю.

- Але яе ніколі нідзе не было і няма, - успамінаючы той не лепшы перыяд у сваім жыцці, неяк гаварыў Піліп Сямёнавіч. - І гэта зразумеў я ў першы ж дзень, як вызваліла мяне Чырвоная Армія. Я тады выйшаў з турмы, купіў газету і, разваліўшыся на лаўцы, амаль што лёг, пачаў чытаць. Пяці хвілін не мінула, а да мяне - адкуль ён і ўзяўся! - падышоў міліцыянер. Уладным голасам загадаў падняцца, бо, маўляў, «не положена лежать на скамейке»... Вось так і скончылася мая воля, пра якую я столькі марыў, не сплочы часта па начах, - ківаў галавою, смяюся быццам нават зларадна Піліп Сямёнавіч.

ТЭЛЕФОННЫЯ ЗВАНКІ

Уладзіміра Дадзіёмава многія ведалі і як аўтара цікавых праявічых твораў, і як чалавека. Даволі добра ведаў яго і я. І раптам, як гром з яснага неба, аглавушыла мяне вестка: з Уладзімірам Ільчом здарылася бяда - захварэў. Ды так, што перастаў пазнаваць не толькі знаёмых, але і зусім блізкіх яму людзей. Знаёмыя, сябры, зрабіўшы па некалькі спроб вярнуць чалавека да нармальнага ранейшага жыцця, паступова адышлі, забыліся на яго. Але ён, як неўзабаве выявілася, на знаёмых і сяброў не забыўся - своеасабліва не-не дый напамінаў пра сябе. Набярэ нумар тэлефона, пакліча, каго яму трэба, і чакае, калі той падыдзе, вымавіць першае слова. Пачуе Уладзімір Ільч знаёмы голас і пакладзе тэлефонную трубку. Спырша я, ды і многія не ведалі, хто гэтак робіць. Сёй-той, узлаваўшыся, нават званіў на тэлефонную станцыю, прасіў назваць пару-

шальніка спакою. Але ў Саюзе пісьменнікаў было вядома – гэта падае аб сабе голас, абзываецца Уладзімір Дадзіёмаў...

Памёр Уладзімір Ільіч. І не стала больш тых безыменных тэлефонных званкоў. Не ведаю, як каму, а мне неяк не па сабе, калі я іх згадваю, не чую сёння...

«ВЕСТАЧКІ»

Цяжкае, проста невыноснае жыццё выпала на долю Ларысы Геніюш. Зведала яна арышт, допыты, турмы, лагеры, смерць самых блізкіх. Калі апынулася зноў на волі, прыехала ў Беларусь, пасялілася ў Зэльве, не сустрэла ў мясцовага начальства даверу, за ёю, кожным яе крокам сачылі. Пра ўсё перажытае яна расказала з уласцівымі ёй талентам, шчырасцю і праўдзівасцю ў сваёй аўтабіяграфічнай аповесці «Споведзь». Але нават у гэтай аповесці, якая пісалася не для друку, а хутчэй для сябе – «стала» – яна не прызналася ў тым, чаго заўсёды баялася, – яе зноў будучь «шманаць» – рабіць вобыск, а значыцца, могуць забраць тое, што яна напісала. І таму сваіх твораў ніколі не трымала пры сабе – як толькі што напішацца, яна перасылала яго каму-небудзь са сваіх сяброў – «брату» ці «сястрыцы». Гэтак было ў турме, гэтак было ў лагеры, гэтак было тады, калі жыла ў Зэльве. І называла яна гэта «паслаць пра сябе «вестачку»». Дзе сёння тыя «вестачкі»? Пэўна ж, не ўсе яны захаваліся – на тое было больш чым дастаткова прычын – ды і не ўсе тыя «вестачкі» даходзілі да адрасатаў, некаторыя губляліся ці перахопліваліся цікаўнымі, рукастымі людзьмі. І ўсё ж многае не загінула – дайшло да тых, каму яно пісалася, пра што сведчаць новыя і новыя публікацыі яе твораў-«вестачак»...

ВЯСЁЛЫ ЧАЛАВЕК ДЖЫМ ДЫНГЛІ

У Мінск прыехаў вядомы англійскі вучоны-славіст Джым Дынглі. Ён нікога тут не ведаў, пазваніў мне. Мы сустрэліся, паабедалі ў мяне дома і вырашылі паглядзець горад. Калі выхадзілі з аўтобуса на прыпынку каля парку імя Янкі Купалы,

Джым, за нешта зачачіўшыся, упаў – і трэба ж! – падраў калашыну свайго святочнага гарнітура.

– Ці можна ў вас у Мінску купіць касцюм? – спытаў ён у мяне.

Было гэта ў гады «застою», таму я, памяўшыся, адказаў шчыра:

– Увогуле можна. Але насіць яго... наўрад ці будзеш...

Джым зразумеў мяне, усміхнуўся.

Зайшоўшы ў гасцініцу і пераапануўшыся, вучоны-славiст папрасіў мяне звазіць яго ў Вішнева, пазнаёміць з ксяндзом Уладзіславам Чарняўскім, які вёў службу ў касцёле па-беларуску і перакладаў на родную мову Біблію, пра што Джым чуў яшчэ ў Лондане. Што ж, Джым быў упершыню ў Беларусі, і яго жаданні былі для мяне законам. Не адкладваючы на пасля, у той жа дзень я згаварыў машыну і мы паехалі ў Вішнева. Знайшлі там дом ксяндза і, калі зайшлі ў двор, на мяне раптам кінуўся сабака і падраў калашыну штаноў. Джым развесяліўся.

– Мы квіты, – сказаў ён, паглядаючы на мяне. – Можам схаўрусаватца. Твая цэлая калашына і мая – гэта ўжо штаны. Варта толькі іх сшыць і можна выходзіць на сцэну цырка...

Я па-належамаму ацаніў жарт Джыма і тым не менш спытаў у ксяндза Уладзіслава Чарняўскага, які якраз выйшаў з хаты, навошта ён трымае ў сваім двары такога злоснага сабаку.

– Ведаеце, – як бы апраўдваючыся, з іскрынкамі весялосці ў вачах адказаў ксёндз Уладзіслаў Чарняўскі, – я жыву адзін і па начах, здараецца, да мяне заходзяць жанчыны. Раней я чуў, як стукалі яны ціхенька ў дзверы. А цяпер, калі пастарэў, то будзіць сабака. Пагляджу ў акно і вырашаю, якой з іх адчыніць дзверы, а якой не...

Пачуўшы такое, мы з Джымам засмяліся.

Праз некалькі дзён Джым ад'ехаў у Англію. І ўжо адтуль да мяне дайшоў чарговы досціп Джыма Дынглі пра яго наведанне Беларусі і ксяндза Уладзіслава Чарняўскага.

– Ён, гэты ксёндз, так натрэніраваў свайго сабаку, што той носам чуе бальшавікоў на адлегласці. Як убачыў Сачанку – адразу кінуўся на яго і расшматаў штаніну...

Вясёлы чалавек Джым Дынгле! Я цаню яго гумар. І калі Джым прыязджае ў Мінск (дарэчы, вучоны-славiст выдатна валодае беларускай мовай), мы заўсёды з ім сустракаемся і смяёмся ўволю, ад душы, аж за жываты іншы раз хапаемся..
Дай Бог як найбольш нам такіх сяброў!

ХАЦЕЎ ЦІ НЕ ХАЦЕЎ?

Іван Паўлавіч Мележ скардзіўся, як цяжка яму працаваць у Саюзе пісьменнікаў, дзе ён займаў пасаду намесніка старшыні праўлення.

- Навошта я ўзваліў на сябе гэтую ношу? - задаваў сабе пытанне Іван Паўлавіч.

Аркадзь Куляшоў, які разам з іншымі пісьменнікамі слухаў Івана Мележа, усміхнуўся..

- Бо хацеў, таму і стаў намеснікам старшыні, - сказаў як бы з падкусам ён.

- Дык жа не хацеў, угаварылі мяне, - узяўся апраўдвацца Мележ.

- Як я не хацеў, дык не ўгаварылі, - усміхаўся ўсё гэтак жа вясёла, з падкусам Аркадзь Куляшоў. - А калі цябе ўгаварылі, значыцца, хацеў. А калі так, дык не скардзіся, цягні тую ношу, якую добраахвотна ўзваліў на сябе.

Логіка ў словах Аркадзя Куляшова была, і Іван Паўлавіч змоўк, перавёў размову на нешта іншае...

ЗНАЙШОЎ ВЫЙСЦЕ

Працаваць з маладымі паэтамі, прэзаікамі і крытыкамі клопатна, трэба мець і вытрымку, і такт, і яшчэ шмат-шмат чаго. Не ў кожнага ўсё гэта ёсць. Адзін загадчык аддзела паэзіі, сабраўшы цэлы кут рукапісаў маладых аўтараў, падпаліў іх і потым на працягу некалькіх месяцаў, калі ад маладых прыходзілі напамінкі, які лёс напаткаў іхнія творы, чаму няма адказу, пісаў: «Вашы вершы, на жаль, загінулі ў час пажару ў рэдакцыі. Просім нас за гэта выбачыць...» І, паставіўшы размашысты подпіс, пасылаў ліст з рэдакцыі маладому аўтару..

ЛЕПШЫЯ ТВОРЫ

«Лепшыя мае творы яшчэ не напісаны» – так звычайна гавораць аўтары, калі выступаюць на сваіх юбілейных вечарах і ў пяцьдзясят, і ў шэсцьдзясят, і ў семдзясят гадоў. І ніяк некаторыя з іх зразумець не могуць, што ў тых, хто іх слухае, узнікае законнае пытанне: а чаму, навошта вы, шануюны аўтар, у першую чаргу пісалі не лепшыя свае творы, а горшыя?

ПРЫКЛАД

Сяргей Дзяргай быў адным з тых, хто ніколі не ўпадаў у паніку, не губляў надзеі ў свой народ, верыў у яго будучыню, адраджэнне. І ў якасці прыкладу прыводзіў выпадак са сваёю маці, якая вырасла ў Мінску, тут жыла, а потым, у трыццатыя гады, калі пачаліся рэпрэсіі, выехала ў Маскву...

– Усё роднае забыла, нават мову... Прыязджаў я да яе, дык не разумела, пра што з ёй гавару... – расказваў Сяргей Сцяпанавіч. – І вось здарыўся ў яе інсулт... І перавярнулася ўсё ў галаве... Успомніла беларускую мову, тое, чым жыла ў дзяцінстве, маладосці... А пазнейшае, маскоўскае, забыла, як бы яго і не было... І ўсюды – дома, на вуліцы, у магазінах – пачала размаўляць толькі па-беларуску... І з народамі нашымі некалі нешта падобнае здарыцца. Успомніць ён і мову нашу, карані свае, сваё не такое ўжо і паганае мінулае... Вось пабачыце. Я, можа, і не дажыву да таго, але ж хтосьці дажыве. Веру – будзе тое...

І калі гаварыў гэта Сяргей Сцяпанавіч, вочы ў яго па-арлінаму іскрыліся, гарэлі...

ЧАРГОВЫ МІФ

Ох, і любяць жа ў нас ствараць міфы! У апошні час сёйтой імкнецца стварыць міф і пра нашу эміграцыю. Некаторыя дагаварыліся да таго, быццам толькі эміграцыя захавала чысціню нашай мовы, толькі яна здатная адрадзіць яе, вярнуць на Бацькаўшчыну...

Чытаеш такое і – толькі рукамі разводзіш. Аддаючы належае тым, хто, жывучы на чужыне, не выракся роднай мовы, мушу заўважыць – літаратурнай мовай там, за межамі Беларусі, валодаюць толькі лічаныя асобы. Ды і тыя ў большасці не навучылі ёй сваіх дзяцей. Пра ўнукаў нават і размовы няма – яны амаль усе сталі англічанамі, амерыканцамі, французамі... Так што пра зварот іх на Радзіму сваіх бацькоў, дзядоў – слабая надзея. І калі беларуская мова і ажыве на Беларусі, дык не дзякуючы эміграцыі, а дзякуючы Янку Купалу, Якубу Коласу, Максіму Багдановічу, Алесю Гаруну, Максіму Гарэцкаму... Ды і тым, хто не цураўся яе, размаўляў, пісаў на ёй у самыя неспрыяльныя часы, хто, нягледзячы ні на што, нікуды на з'езджаў, не пакідаў роднай зямлі, працаваў на ёй, вучыў сваёй мове дзяцей, унукаў... Ды і абараняў роднае слова пры кожным зручным і нязручным выпадку...

І калі кланяцца каму, дык давайце паклонімся народу свайму, лепшым сынам яго, якія, на наша шчасце, заўсёды ў нас былі і ёсць...

АДЗІНОКІ ЖУРАВЕЛЬ

Неяк увосень, будучы ў грыбах, стаялі мы з Максімам Лужаніным у лесе на ўскрайку вялікай паляны і раптам нечакана пачулі крык жураўля. Адзінокі, адчайдушны. Вочы міжвольна падняліся да неба. Так, там, высока-высока, плыў жураўліны клін. Вёў яго вопытны вожак, а ўсе астатнія, выстраіўшыся і злева, і справа двума роўнымі ланцужкамі, ляцелі наўзбоч. Той жа, што адчайдушна крычаў, быў не з усімі разам, а дзесьці нізка над лесам, здавалася, зусім блізка ад нас.

Максім Лужанін, паглядзеўшы на мяне, сказаў:

– Я – як той журавель. Хачу быць з вамі, маладзейшымі, а моцы, дужасці ўжо няма... Стаптаўся за свае восемдзясят гадоў... І душа мая гэтак жа крычыць ад бяссілля і тугі...

Памаўчаўшы, дадаў:

– Нядобрая гэта прыкмета... Відаць, апошні раз праводжу ў вырай журавоў...

І на шчокі яму з вачэй выбеглі дзве слязінкі...

У небе ж высока-высока плыў жураўліны клін, адтуль далятала лёгкае, як бы прыцішанае і трывожнае курлыкканне. І чуўся, рваў і рваў душу той адзінокі і адчайны крык абяссленага ці пакрыўджанага Богам жураўля.

І нават калі схаваўся клін, сціхла, не далятала больш з паднябесся курлыкканне, крык той – жаласлівы, адчайны – доўга яшчэ не змаўкаў...

Ён і цяпер у маіх вусах...

ВОСЕНЬ У ПАРЫЖЫ

К аб напісаць што-небудзь пра Парыж, трэба ў ім пажыць. І пажадана не адзін месяц. А яшчэ лепш – не адзін год. У мяне, маім распараджэнні, было ўсяго 27 дзён...

ПЕРАД АД'ЕЗДАМ

У кожнага чалавека ёсць свае жаданні і мары. Былі, ды і цяпер ёсць яны і ў мяне. Адна з іх – пабываць у Парыжы. Чаму менавіта такое жаданне ці мара з'явілася ў мяне? Няйкакш, вінаватыя кнігі. Надта ж шмат прачытаў я ўсяго-ўсякага пра гэты горад. І не толькі французскіх аўтараў, але і рускіх, амерыканцаў. Ды і мастацтва, якое я люблю, паўплывала – многія ж яго прадстаўнікі не толькі дыхалі паветрам Парыжа, а фактычна нарадзіліся там як творцы. Хацелася паблукаць па вуліцах і вулачках, што апісаны і намаляваны маімі кумірамі, пасядзець у тых кавярнях і рэстаранах, дзе сядзелі і яны, наведаць Луўр, Манмартр, пастаяць у Нотр-Даме, палюбавацца Сенай, Елісейскімі палямі, Булонскім лесам... Словам, мне хацелася ў Парыж. І калі мая мара пачала быццам здзяйсняцца, набываць некаторую рэальнасць, узніклі цяжкасці, якія ніяк не дазвалялі мне пакінуць дамоўку. А тут яшчэ сёй-той захацеў не пусціць мяне за мяжу і па іншых меркаваннях, маўляў, чаму ў Парыж пасылаюць члена ЦК КПБ. Што ж, палітычная кан'юнктура ў апошні час змянілася. Быў час, калі мяне не толькі за мяжу не пускалі, але нават збіраліся выключыць з універсітэта. За што? Ды за тое, што «ненадзейны» – у часе

вайны жыў на акупаванай тэрыторыі, а потым, калі немцы спалілі вёску, вывезлі мяне разам з бацькамі ў Германію і мне давалося там жыць аж два гады. Вызвалілі з няволі нас не савецкія войскі, а амерыканцы... Словам, такім, як я, месца было ў Сібіры. Колькі і чаго перацярпеў я, перацярпелі мае бацькі і браты! Цяпер, калі перамагла быццам справядлівасць і дэмакратыя, зноў, як выявілася, такім, як я, няма дарогі. Не буду расказаць, як і чаму я стаў членам камуністычнай партыі, а потым і членам ЦК КПБ – гэта заняло б шмат месца. Ды і не ў партыйнай прыналежнасці сутнасць кожнага чалавека. Яна – у тым, што робіць чалавек дзеля свайго народа, Бацькаўшчыны, як жыве – дзеля сябе ці дзеля справы. Сёння шмат такіх, якія вельмі лёгка паадмаўляліся ад таго, чаму пакланяліся, чаму служылі. Ды як, як служылі! Цярпелі ад такіх зноў жа людзі абавязку, сумлення. Хутка перафарбаваўшыся, такія, з дазволу сказаць, патрыёты зноў уселіся на свайго любімага коніка, зноў пачалі памахваць шабелькамі – цяпер ужо ў тозе дэмакратаў. Я не з такіх, я заўсёды ішоў сваёй дарогаю і сваёй хадою. Так, перападала мне і злева і справа, ніколі не быў я ў асаблівай ласцы ў начальства. Праўда, прызнаюся, у мяне заўсёды былі абаронцы, якія выручалі, не давалі, каб мяне стапталі, склявалі. Ім, гэтым людзям, я ўдзячны, на іх дабрыню і дапамогу я спадзяваўся і спадзяюся. Ды ёсць жа і нейкая вышэйшая справядлівасць, яна заўсёды бярэ верх над дробязным, выпадковым і перамагае. Урэшце, калі гаварыць пра гэтую паездку, абставіны складваліся так, што мне не выпадала ехаць у Парыж. Што ж, я прывык у сім-тым сябе абмяжоўваць, кожны раз успамінаючы словы адной вельмі паважнай мною паэтэсы: трэба менш усяго хацець, тады шчаслівей будзеш жыць. І паездкай у Парыж не займаўся – пайшоў у адпачынак, схаваўся ад усяго і ўсіх і жыў цікавым творчым жыццём – пісаў, чытаў, думаў, гадзінамі блукаў у адзіноце на сваіх любімых малалюдных сцежках...

За дзень да намеркаванай даты ад'езду ў Парыж мне пазванілі і казалі, што ў адным месцы мае прозвішча выкінулі са складу дэлегацыі на Генеральную канферэнцыю ЮНЕСКА, а ў другім аднавілі.

Хоць у мяне на стале ляжала тэлеграма аб хваробе маці ды і сам я без нітрагліцэрыну і валідолу не мог абыходзіцца, усё ж, ведаючы, як цяжка памяняць за суткі склад дэлегацыі, – а ён і так быў скарочаны да мінімуму, – не стаў нікому рабіць прыкрасці і лішняга клонату, палічыўшы, што калі гэтак рас-парадзіўся лёс, значыцца, нікуды не дзенешся, трэба ехаць.

ЗБОРЫ

За суткі сабрацца ў дарогу ды яшчэ за мяжу ва ўмовах, калі нідзе нічога немагчыма купіць, бо магазіны – і прамтаварныя, і харчовыя – амаль пустыя... Цэлы дзень прахадзіў, праездзіў я па горадзе, з рознымі маімі даручэннямі і просьбамі прабегалі, прагойсалі і мае сямейнікі... Калі ж увечары сабраліся, выявілася: здабылі вельмі мала чаго. Нават валідолу, нітрагліцэрыну і то патрэбнай колькасці ўпаковак не знайшлося. Давялося званіць знаёмым, пытаць, шукаць...

І ўсё ж калі я назаўтра ўвечары садзіўся ў вагон цягніка, быццам усё самае неабходнае, што трэба ў дарогу, у мяне было ў чамадане і ў партфелі. А чаго не было, дык жа не ў галодны і голы край я ехаў, а ў Францыю, у Парыж.

ДАРОГА

Прывыклі мы, беларусы, ездзіць за мяжу, куды б там ні было, праз Маскву. Неяк я нават у Варшаву гэтак ехаў. Праўда, назад у Мінск з Варшавы праз Маскву я ўжо не вяртаўся, злез у Мінску, хоць мае спадарожнікі-масквічы на мяне і пакрыўдзіліся, не хацелі браць мае дакументы і справаздачу з сабою, важдатца з імі. Гэтак было і цяпер – ехалі ў Парыж таксама праз Белакаменную. Трэба было там і пашпарты з візамі атрымаць, і авіябілеты ды і некаторыя іншыя справы ўладкаваць у Міністэрстве замежных спраў. Бо аб'яўлены суверэнітэт Рэспублікі Беларусь пакуль што больш папяровы, чым рэальны. Цэнтр трымае ў сваіх руках усе ніткі сувязей з замежжам, ніяк не хоча аддаваць яго рэспублікам.

У вагоне бліжэй пазнаёміліся з дэлегацыяй, што выпраўлялася на 26-ю Генеральную канферэнцыю ЮНЕСКА.

Кіраўніком яе быў паэт Анатоль Вярцінскі, дэпутат Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, намеснік старшыні Камісіі Вярхоўнага Савета па галаснасці сродкаў масавай інфармацыі і правоў чалавека. У склад дэлегацыі ўваходзілі супрацоўнікі Міністэрства замежных спраў Беларусі Ігар Вадзімавіч Руднік і Мікалай Мікалаевіч Камісараў, якіх я трохі ведаў па ранейшых сустрэчах (з Камісаравым нават працавалі ў Нью-Ёрку, калі там быў у складзе дэлегацыі БССР на адной з Генеральных Асамблей ААН), ды я. Праўда, упісаны ў склад нашай дэлегацыі былі і Пастаянны прадстаўнік Беларусі пры ЮНЕСКА Віктар Сяргеевіч Калбасін, супрацоўнік нашай місіі пры ЮНЕСКА Алег Мікалаевіч Лапцёнак, член выканаўчага Савета ЮНЕСКА акадэмік АН Беларусі Анатоль Георгіевіч Лабанок. Але гэтыя людзі знаходзіліся ўжо ў Парыжы, яны там жылі...

Акрамя звычайных абавязкаў, якія ўскладваюцца на дэлегацыю, што кожныя два гады накіроўваецца ў Парыж на Генеральную канферэнцыю ЮНЕСКА, былі ў нас і новыя, свае - правесці вечар Максіма Багдановіча ў сувязі з яго стагоддзем. Таму ехалі з намі ў чамаданах і пакунках яго кнігі, партрэты, плакаты, касета з фільмам і нават некалькі бутэлек «Белавежскай». Знаёмыя, неаднойчы бачаныя Беларускі вакзал, потым аэрапорт «Шарамецьева-2»... Самалёт «Аэрафлоту», што прызямліўся па дарозе з Токія і на які мы селі. Тры гадзіны лёту - і вось ён, Парыж, сустракае ўжо россыпам агнёў: кароткі асенні дзень згас, мы і не заўважылі калі. Аэрапорт «Шарль дэ Голь», мы выходзім з самалёта і эскалатары дастаўляюць нас у памяшканне аэравакзала. Тут нас сустракаюць Пастаянны прадстаўнік СССР пры ЮНЕСКА, наш зямляк, магіляўчанін Уладзімір Барысавіч Ламейка, Віктар Сяргеевіч Калбасін, Алег Мікалаевіч Лапцёнак. Як заўсёды ў такіх выпадках абдымкі, першыя пытанні. Атрымліваем свае рэчы, сядаем у машыны і кіруемся ў Парыж. Ён ад аэрапорта не так і далёка, усяго якіх кіламетраў трыццаць. Заўважаем: церусіць дробны асенні дождж.

- Што, у Парыжы непагадзь? - пытаем.

- Не, гэта невялічкі дожджык нагнала, - адказваюць нам. - Надвор'е тут цудоўнае, не скажаш, што ўжо восень...

Што ў Парыжы добрае надвор'е – радуе. Бо ў нас, у нашай краіне, у апошні час нават на надвор'е не шанцуе – нейкая бясконца смуга, шэрасць, туман... Быццам пракляцце якое вісіць над усімі намі – цісне, давіць. На настрой людзей, вядома, уплывае не толькі надвор'е, а і тыя працэсы, што адбываюцца ў грамадстве. А яны мала каго радуюць. Перабудова, якая пачалася даволі весела, як неўзабаве высветлілася, была ані не прадумана. Усё апынулася ва ўладзе стыхіі. Бязволле, няўменне разабрацца ва ўсім, што адбываецца, М. С. Гарбачова хутка ўбачылася. Яго балбатня нікога не супакойвала, не грэла, ёй перасталі верыць. Ды і надзея, што жыццё наша ў бліжэйшыя гады палепшае, знікла. Знікла і тая ідэя, якая, можа быць, была і ілюзорная, падманлівая, але аб'ядноўвала людзей розных нацыянальнасцей, веравызнанняў і поглядаў. А ў выніку – безнадзейнасць, пустыня. На паверхню ўсплыло шумавінне, смецце – махлярства, рэкет, грошы... Пра сумленне, чысціню чалавечых адносін, нешта вялікае і значнае, дзеля чаго нараджаецца і жыве чалавек, гаварыць сталі менш і менш. Успыхнулі міжнацыянальныя канфлікты, то там, то тут пралілася кроў нявінных людзей. З магазінаў пачало знікаць літаральна ўсё. Палезлі ўверх цэны. З'явілася беспрацоўе. Сацыялізм, які аб'ядноўваў людзей на ўсім зямным шары, які аб'яўляўся ледзь не панацэяй ад усіх бед, раптам страціў прывабную сілу. Сяму-таму захацелася зноў у капіталізм... Што ж, на першы раз людзі блудзяць, шукаюць, па якой дарозе ісці. Бяда, што над імі робяць эксперыменты некаторыя палітыканы. Рабілі іх – жорсткія, страшныя – Ленін, Сталін, Пілсудскі, Гітлер... Цяпер робяць чарговыя... То заганялі людзей у сацыялізм, то выганяюць з сацыялізму... Праводзілі сілаю калектывізацыю, цяпер сілаю праводзіцца прыватызацыя... Адвучвалі ад прадпрымальніцтва, цяпер – прывучаюць. Забаранілі царкву, цяпер – насаджаюць... Словам, ва ўсім няма меры. Ды і не даюць чалавеку адумацца, самому ісці па той дарозе, якую ён выбера, па якой хоча пайсці. Камандуюць, указваюць, а то і бізуном гоняць туды, куды не самому чалавеку хочацца, а хочацца камусьці. І дэмакратыяй, якая аб'яўлена, у нас і не пахне. Зноў той жа дыктат, таталітарызм, банапартызм, зноў

той самы культ асобы. І эксперыменты праводзяцца не над адным, двума чалавекамі, а над трохстамі мільёнаў!.. Хто, хто каму даваў такое права? Калі гэта ў нас скончыцца? Не дзіўна, што ў нашым грамадстве запанавала нецярпімасць, злосць, раздражнёнасць. І ў Парыж хацелася мне паехаць яшчэ і таму, каб адпачыць хоць трохі ад усяго нашага, што прынесла ў жыццё людзей тая ж перабудова. Супакоіцца, падумаць, засяродзіцца ў сабе, сваім. Раптам памыляюцца не тыя, што ўзялі на сябе смеласць весці грамадства, а сам ты, раптам адстаў, не разумееш чагосьці?

Пра ўсё гэта я думаў, седзячы ў машыне, не забываючы пры гэтым глядзець на Парыж, у які мы неўзабаве ўехалі. Кінулася ў вочы яркая асветленасць вуліц і дамоў, іх чысціня і як бы нават нейкая святочнасць, урачыстасць.

Спыніліся ля гасцініцы «Аркадэ». Тут нас селяць, тут мы будзем жыць.

«АРКАДЭ»

Гасцініца «Аркадэ» не лепшая ў Парыжы. На лепшыя ў нас проста не хапае грошай. Але дзве зорачкі пры ўваходзе гавораць пра яе клас, якасць абслугоўвання. Гэта адна з многіх гасцініц, раскіданых па ўсёй Еўропе. Звычайная турысцкая гасцініца з мінімумам паслуг, не дарагая, але і не вельмі танная. На кожнага чалавека асобны нумар з туалетам, душам, тэлевізарам, тэлефонам. Уранні бясплатнае снеданне. Нам, тым, хто прыехаў на Генеральную канферэнцыю ЮНЕСКА, давалі яшчэ і абед. Кожны дзень мокрая ўборка нумара, свежая пасцель. Так што мінімум паслуг быў гарантаваны. Немалаважна было і тое, што гасцініца «Аркадэ» блізка ад штаб-кватэры ЮНЕСКА. Усяго чатыры-пяць хвілін хады. Не трэба машына, а значыцца, ты заўсёды можаш пайсці з пасяджэння, у любы час можаш туды прыйсці.

У гасцініцы таксама поўная свабода. Ніхто не правярае тваіх дакументаў. Можаш прыходзіць у поўнач, можаш падраніцу. Абы ў цябе быў ключ ад свайго пакоя. А ён, гэты ключ, не сталёвы, а кардонны, з кодам, выбітым машынай. Уставіш

у замочную шчыліну – дзверы адчыняюцца. Так што злодзею падабраць ключ ад замка проста немагчыма.

Змяніўся жыхар у пакоі – мяняюць код замка і ключа. І ўсё. Ды і злодзеяў у Парыжы, як неўзабаве мы даведаліся, мала. Добра працуе паліцыя – нераскрытых злачынстваў усяго 1-2 працэнты.

НАЧНЫ ПАРЫЖ

Начны Парыж мы ўбачылі яшчэ едучы з аэрапорта. Ён нібы і знаёмы, і разам з тым незнаёмы, нечаканы. І прыгожы. Эйфелева вежа, міма якой мы праязджалі, дзякуючы ўмеламу асвятленню, быццам збудавана не з цяжкіх сталёвых канструкцый, а з запалак – такая яна лёгкая, ажурная, амаль паветраная. Елісейскія палі – з фантанамі, дрэвамі паабапал здаліся як бы дарогай у рай. Ды і Сена з яе мастамі і набярэжжымі быццам дзеля нас адных зіхацела ўсімі сваімі агнямі. Кінулася ў вочы – усюды шмат машын, яны прыпаркаваныя скрозь узбоч вуліц. Мнагалюдна на тратуарах – моладзь ды і пажылыя кудысьці ідуць і ідуць, прычым не спяшаючыся. Сёй-той сядзіць за столікамі, якія выстаўлены ля ўваходу ў бистро, кавярні – п'юць, кураць, смяюцца...

– А можа, варта паездзіць яшчэ трохі па Парыжы? Першае ўражанне, кажуць, самае моцнае, – прапанавалі нам, калі мы ўладкаваліся ў гасцініцу.

Што ж, адмаўляцца ад такога падарожжа было б неразумна. І мы, нягледзячы на даволі позні час, селі ў машыну. Праехаліся па набярэжнай Сены, паглядзелі на сцены Луўра і Нотр-Дама, выехалі на плошчу Бастыліі...

– А ці можна паехаць у Булонскі лес? – спытаў хтосьці з нас.

– Можна...

І вось мы хвілін праз колькі ў Булонскім лесе. Так, гэта сапраўдны лес – стары, як кажуць у нас на Палессі, пракаветны, хоць і асветлены каля дарогі. Але што гэта? Наўзбоч стаяць амаль голыя дзяўчаты. А то і голыя – толькі ў нека-

торых ёсць хоць што з адзежкі на целе. Спыняюць машыны, выстаўляюць на паказ усё, што яны маюць.

- З некаторага часу Булонскі лес стаў месцам распусты, - патлумачылі нам. - Сюды з'язджаюцца прастытуткі з усяго Парыжа. Хто на сваіх машынах, хто яшчэ як.

- І не баяцца?

- Іх ахоўваюць сутэнёры. Цэлыя карпарацыі створаны...

- І што, заўсёды ў Булонскім лесе такое?

- Ды не... Толькі ўвечары... Раніцаю парыжане тут напраўляюць здароўе, бегаюць, катаюцца на конях. Удзень гуляюць, некаторыя нават збіраюць грыбы. А па вечарах улюбёнае месца для прастытутак. Аддаюцца некаторыя проста на траве ў кустах, некаторыя ў аўтобусіках, што стаяць за дрэвамі... А могуць і ў машыну перасесці, паехаць з госцем, куды ён павязе, ці самі адвязуць да сябе... Тут гэта не праблема... Жрыцы кахання маюць свой прытулак і свой бізнес... Вось будзе час, паедзем на вуліцу Сен Дэні, там гандлююць сабой проста на вуліцы...

- А Пляс Пігаль? - пытае хтосьці з нас.

- Пляс Пігаль гэта мінулае Парыжа. Цяпер такія Пігалі па ўсім горадзе, іх некалькі. І гандаль жаночым целам ідзе больш адкрыта. Часам проста на любой вуліцы. Стаіць адзінокая маладая асоба, спыняйся і дамаўляйся. Словам, Парыж ёсць Парыж... І калі ўжо ўспомнілі Пляс Пігаль, то давайце заедзем туды...

Мінае вельмі мала часу, і мы ўязджаем на Пляс Пігаль. Уся плошча ярка асветлена чырвонымі, сінімі, зялёнымі агнямі, тут, нягледзячы на позні час, шмат людзей, асабліва моладзі. Едзем па вуліцы Пігаль, бачым, як на плошчы Бланш гараць яркімі агнямі крылы млына, што ўзвышаецца над услаўленым Тулуз-Латрэкам кабарэ Мулен Руж (Чырвоны млын). З цікавасцю разглядаем напаяголых асоб жаночага полу, што стаяць перад уваходам у пад'езды дамоў і двароў - чакаюць сваіх пакупнікоў...

...Вяртаемся ў гасцініцу позна.

ЮНЕСКА

ЮНЕСКА – адна са спецыялізаваных устаноў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Займаецца яна пытаннямі адукацыі, навукі і культуры. Сваю дзейнасць пачала 2 лістапада 1947 года. ЮНЕСКА мае свой Статут, паводле якога галоўная яе задача – садзейнічаць умацаванню міру, бяспекі і супрацоўніцтва народаў праз развіццё адукацыі, навукі і культуры. Беларусь уваходзіць у гэтую арганізацыю з мая 1954 года. Галоўны кіруючы орган ЮНЕСКА – Генеральная канферэнцыя, якая збіраецца раз у два гады. У перыяд паміж канферэнцыямі ўся паўната ўлады належыць Выканаўчаму савету і Сакратарыяту, якія ўзначальваюцца Генеральным дырэктарам. Штаб-кватэра самой арганізацыі знаходзіцца ў Парыжы. Тут жа, у Парыжы, знаходзяцца і прадстаўніцтвы кожнай дзяржавы, што ўваходзяць у ЮНЕСКА. Беларусь таксама мае тут сваё прадстаўніцтва – яно ў тым самым памяшканні, што і прадстаўніцтвы СССР і Украіны.

Наведваем прадстаўніцтва, потым прысутнічаем на нарадзе, якую праводзіць Пастаянны прадстаўнік СССР пры ЮНЕСКА Уладзімір Барысавіч Ламейка. Сам ён беларус, з Магілёва. З Радзімай не парывае сувязі, распытвае даволі падрабязна, што там у нас і як. Ён, выступаючы, расказвае, што ЮНЕСКА цяпер перажывае не лепшыя часы – арганізацыю пакінулі ЗША, Англія і некаторыя іншыя краіны. Таму ў арганізацыі ўзнік фінансавы крызіс. Ён ускладніўся тым, што СССР, Украіна і Беларусь таксама сёлета не заплацілі свае ўзносы. Раней ішла на канферэнцыях барацьба між рознымі палітычнымі блокамі, іншы раз забывалі нават, дзеля чаго была створана гэтая арганізацыя, так захапляліся крытыканствам, выкрывальніцтвам. У выніку ўсяго гэтага ЮНЕСКА і пакінулі ЗША, Англія і некаторыя іншыя краіны. Тым не менш арганізацыя гэтая не распалася. Наадварот, колькасць краін, якія ў яе ўваходзяць, павялічылася. Зараз у Генеральнай канферэнцыі будзе прымаць удзел больш за 160. Адчуваецца: увага да канферэнцыі вялікая – на ёй мае выступіць прэзідэнт Францыі Франсуа Мітэран, Генеральны сакратар Арганізацыі

Аб'яднаных Нацый Перэс дэ Куэльбер. Ды і дэлегацыі, што прыехалі ў Парыж на Генеральную канферэнцыю, на даволі высокім узроўні – большасць з іх узначальваюць міністры адукацыі і культуры. Сіла самой ЮНЕСКА не ў фінансах, а ў канцэнтрацыі навуковых і культурных сіл, гэта арганізацыя інтэлектуалаў усяго свету. І важна, каб дэлегацыі СССР, Беларусі і Украіны ўнеслі свой уклад ва ўмацаванне гэтай арганізацыі, не забылі на тыя праблемы, якія ёсць у нас дома, а найперш – пра Чарнобыльскую бяду, якая прынесла нам шмат непрадбачанага. У самой ЮНЕСКА створаны Камітэт па дапамозе ахвярам Чарнобыля, ён можа шмат у чым дапамагчы. Трэба толькі, каб дэлегацыі сустрэліся з кіраўніком гэтага Камітэта панам Лефеўрам, правялі абмен думкамі, узгаднілі план дзеяння.

З прадстаўніцтва едзем у самую арганізацыю ЮНЕСКА, дакладней, у яе штаб-кватэру. Штаб-кватэра знаходзіцца на плошчы Фантэнуа, займае цэлы квартал – тут і службовыя памяшканні – тры корпусы: сакратарыяту, цэнтра канферэнцый і памяшканне пастаянных прадстаўніцтваў і няўрадавых арганізацый, а таксама вялікая зялёная зона, дзе вывешаны сцягі ўсіх дзяржаў – членаў ЮНЕСКА (наш бел-чырвона-белы сцяг займае сваё месца сярод іншых сцягоў і выглядае надта ж свежа, урачыста). Аглядаем падарунак Японіі – аздоблены японскімі дрэвамі дворык, потым аглядаем самую штаб-кватэру – холы, вялізную залу для Генеральнай канферэнцыі, меншыя залы, дзе звычайна засядаюць камісіі. Бяром свае пасведчанні членаў дэлегацый, пошту, што сабралася перад адкрыццём Генеральнай канферэнцыі. Не мінаем выстаўкі народных вырабаў, дзе стаяць і нашыя сплеценыя з саломкі конь і алень.

Вяртаемся ў гасцініцу – заўтра адкрыццё Генеральнай канферэнцыі і трэба да яго падрыхтавацца.

АДКРЫЦЦЁ КАНФЕРЭНЦЫ

Гэты раз Генеральная канферэнцыя адкрылася 15 кастрычніка. Дэлегацыя Беларусі заняла месца пад новай шыльдай – «Belarus». Побач з намі, справа – дэлегацыі Барбадоса, Бангладэш; злева, праз праход, – дэлегацыя Бельгіі; наперадзе – дэлегацыя Германіі, ззаду – Егіпта. На адкрыццё канферэнцыі прыйшоў прэзідэнт Францыі Франсуа Мітэран. Ён у сваёй кароткай прамове нагадаў гісторыю стварэння ААН і ЮНЕСКА, парадаваўся тым зменам, што адбываюцца ў свеце. «Рушацца сцены, адчыняюцца турмы – ідзе свабода і дэмакратыя, – сказаў ён. – Галоўная мэта ЮНЕСКА – наладжваць кантакты з усімі людзьмі свету, хто думае, мысліць. Стварыць дзяржаву думкі, аб'яднаць усіх, хто да гэтага імкнецца – вось тое, да чаго трэба ісці ўсім разам. На жаль, ЮНЕСКА пакінулі ЗША, Англія і некаторыя іншыя краіны. Але, трэба спадзявацца, яны зразумеюць сваю памылку і вернуцца да міжнароднага супольніцтва інтэлектуалаў».

У той жа дзень былі прыняты ў ЮНЕСКА тры прыбалтыйскія краіны – Літва, Латвія і Эстонія і адна афрыканская – Тувалу. Сам працэс прыняцця краін праходзіць урачыста – у залу ўносіцца сцяг краіны, ён умацоўваецца побач са сцягамі іншых краін – членаў ЮНЕСКА. Усе ўстаюць, вітаюць гэтую падзею. Потым даецца слова кіраўніку дэлегацыі, ён выступае з прамовай. Усе кіраўнікі прыбалтыйскіх краін выступалі па-англійску, па-французску, тым самым падкрэсліваючы свой еўрапейзм.

Каб нармальна працавала Канферэнцыя, павінен быць яе вядучы – Старшыня. Ранейшы, Анвар Ібрагім (Малайзія) падаў у адстаўку. Пачынаецца вылучэнне кандыдатур, абмеркаванне іх, якім парадкам галасаваць. Спыняюцца на тайным галасаванні. Друкуюцца бюлетэні, раздаюцца кіраўнікам дэлегацый, тыя выходзяць на сцэну і галасуюць. У выніку тайнага галасавання Старшынёй канферэнцыі выбіраецца прадстаўнік Кеніі Агот.

Агот на правах Старшыні бярэ слова, гаворыць прамову. Ён лічыць, што рыначная эканоміка не заўсёды садзейнічае

развіццю навукі, адукацыі і культуры. Пад пагрозай вымірання, як тыя сланы, не толькі асобныя культуры, але і народы. Што рабіць? Вядома ж, абанірацца на інтэлектуалаў, якія могуць даць і парады, і навуковыя абгрунтаванні, і штуршок да развіцця добрых пачаткаў. Чым больш інтэлектуалаў будзе прымаць удзел у рабоце ЮНЕСКА – вучоных, пісьменнікаў, мастакоў, архітэктараў – тым большая будзе карысць...

За выбарамі Старшыні пачынаюцца выбары яго намеснікаў, дакладчыкаў, старшынь Камісій... Працэдура гэтая доўгая і вельмі ж нагадвае працу нашых Вярхоўных Саветаў. Узнікае нават пытанне – хто ў каго вучыўся: мы ў гэтай міжнароднай арганізацыі ці яе дэлегаты ў нас.

ДАКЛАД ГЕНЕРАЛЬНАГА ДЫРЭКТАРА

Генеральным дырэктарам ЮНЕСКА вось каторы ўжо год з'яўляецца Фрэдэрыка Маёр. Выглядае ён зусім па-маладому, цудоўна размаўляе на некалькіх мовах. У сваім дакладзе ён не хавае таго, што сама гэтая арганізацыя перажывае цяпер глыбокі крызіс. І не толькі фінансавы. Нягледзячы на ўсе намаганні яна не стала цэнтрам, які аб'яднаў бы інтэлектуалаў свету. Арганізацыю проста запаланілі міжнародныя чыноўнікі. Яны ў большасці сваёй працуюць на сябе, а не на адукацыю, культуру і навуку. Тыя грошы, якія маглі б садзейнічаць аб'яднанню вучоных ды і рухаць навуку, культуру, адукацыю, ідуць на ўтрыманне штатаў. Многія краіны, у тым ліку і Савецкі Саюз, не плацяць узносаў. Японія пагражае, што калі арганізацыя не перабудуецца, то выйдзе з яе. А Японія сёння плаціць самы вялікі грашовы ўзнос. Выбылі з арганізацыі ЗША, Англія, Сінгапур. Прэзідэнт Францыі Мітэран заклікаў гэтыя краіны вярнуцца ў ЮНЕСКА, але ці паслухаюцца яны яго? А ў выніку ўсяго гэтага многія праграмы, што былі прыняты раней, не выконваюцца ці скарачаюцца. Новыя праграмы хоць і прымаюцца, але які іх чакае лёс? Усё залежыць ад таго, як будзе ісці далей фінансаванне. Папрокі тых, хто сцвярджае, што ў самой арганізацыі раздзьмуты штаты – спра-

вядлівыя. У апошні час праведзена некаторае скарачэнне, але яно недастатковае...

Даклад Ф. Маёра грувасткаі, доўгі, на некалькі гадзін. У ім шмат вады, таго, што не трэба нікому ведаць. Ні тым, хто засядае ў гэтай арганізацыі гадамі, ні тым, хто ўпершыню сюды прыехаў. Але ў арганізацыі шмат дэпартаментуў, і кожны з іх імкнецца, каб яго праца і яго праблемы былі адлюстраваны, каб пра іх гаварылі, ведалі. Адчуваецца: пісаўся даклад гэтак жа, як пісаліся раней і ў нас усе падобныя даклады – калектыўна: справаздача прыкладаецца да справаздачы, яны склейваюцца, злучаюцца – і даклад гатовы...

ДЫСКУСІЯ

Адразу ж пасля даклада пачынаюцца спрэчкі – гэтак званая агульная дыскусія. Выходзіць на трыбуну кіраўнік кожнай дэлегацыі, гаворыць некалькі слоў пра ЮНЕСКА, як яго краіна адносіцца да тых ці іншых праблем, што стаяць перад гэтай міжнароднай арганізацыяй, і пераводзіць гутарку на тое, што хвалюе яго краіну. Словам, кампазіцыя кожнага выступлення адна і тая ж, з той хіба розніцай, што адзін прамоўца ў пачатку гаворыць пра свае праблемы, а потым пераходзіць да праблем ЮНЕСКА, а другі спярша гаворыць пра праблемы арганізацыі, а потым пераходзіць ужо да сваіх. Ёсць, вядома, і пэўныя адхіленні. Яны залежаць ад поглядаў і дасведчанасці кожнага з прамоўцаў. Адны лаюць марксізм, маўляў, ён таму і знікае, бо супярэчыць чалавечай сутнасці, другія сцвярджаюць, што культура поўначы давіць на культуру поўдня, трэція славяць сваіх багоў («няма Бога вышэй за Алаха, і калі будзе яго ласка, то з яго дапамогай мы вырашым усе праблемы»)...

Ад Савецкага Саюза выступіў намеснік міністра замежных спраў У. Пятроўскі, ад Украіны – намеснік міністра замежных спраў М. Макарэвіч, ад Беларусі – А. Вярцінскі. У кожнага з гэтых прамоўцаў былі свае выйгрышныя моманты, кожны імкнуўся ў нечым прыцягнуць да сябе і таго, што ён гаворыць, увагу. І ўсё ж, як мне здалося, найбольш удалым было выступленне нашага прадстаўніка – ён выступаў у гэ-

тай арганізацыі ўпершыню, да таго ж Беларусь толькі што аб'явіла аб сваёй незалежнасці, ды і прамоўца быў інтэлектуал – паэт. І таму яго выступленне ў параўнанні з выступленнямі многіх гучала свежа. І па думках было цікавым, нестандартным. Спыніўшыся на тых пытаннях, што ў апошні час вырашае наш народ і Рэспубліка Беларусь у прыватнасці, нядаўна прынятых Законах аб мовах, аб культуры і адукацыі, А. Вярцінскі заўважыў: «У нашых роздумах услых і ў нашых дыскусіях, якія прысвечаны становішчу і лёсам нацыянальных культур, іх месца ў сусветнай цывілізацыі, часам гучыць скептычная нотка: а ці трэба рабіць акцэнт на паняццях «нацыя», «нацыянальнае»? Ці не парушаюцца гэтым правы чалавека, суверэнітэт асобы, індывідуума?» І каб сцвердзіць сваю думку, падмацаваць яе, прамоўца спаслаўся на аўтарытэт чалавека, які сказаў больш як семдзясят гадоў назад прарочыя словы: свет уступае ў перыяд доўгіх няўдач і незвычайных патрасенняў, але вялікія каштоўнасці павінны быць пранесены праз усе выпрабаванні. Словы гэтыя належаць выдатнаму рускаму філосафу Мікалаю Бярдзязеву, які, эміграваўшы пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, шмат думаў і пісаў тут, у Парыжы, пра лёс Расіі, пра яе нацыянальны дух, яе культуру. М. Бярдзязеў, у прыватнасці, нагадваў, што чалавек уваходзіць у чалавецтва праз нацыянальную індывідуальнасць, як нацыянальны, а не абстрактны чалавек, як рускі, француз, немец ці англічанін. Чалавек не можа пераскочыць праз цэлую ступень быцця, ад гэтага ён збяднеў бы і апусцеў бы. Можна жадаць братэрства і яднання рускіх, французаў, англічан, немцаў, усіх народаў зямлі, але нельга жадаць, каб з твару зямлі зніклі выразы нацыянальных абліччаў, нацыянальных духоўных тыпаў і культур. Такая мара пра чалавека і чалавецтва, пазбаўленага ўсяго нацыянальнага, ёсць прага згасання цэлага свету каштоўнасцей і багаццяў. Культура ніколі не была і ніколі не будзе абстрактна-чалавечай, яна заўсёды канкрэтна-чалавечая, гэта значыць нацыянальная, індывідуальна народная. Усё творчае ў культуры носіць на сабе пячатку нацыянальнага генія. Словы М. Бярдзязева ў пераказе А. Вярцінскага былі ўспрыняты з разуменнем многімі членамі дэлегацый, асабліва тых, народы

якіх змагаюцца за нацыянальную адметнасць, вырываюцца з ціскаю чужых моў і культур.

Вядома, спыніўся А. Вярцінскі і на самым балючым для нашага народа – чарнобыльскай бядзе, на іншых вельмі важных пытаннях. «І мы – з нашымі штодзённымі праблемамі, з нашымі памкненнямі ў свой новы заўтрашні дзень, з нашай успрымальнасцю да ўсяго, што адбываецца ў свеце, з нашай талерантнасцю, – сказаў А. Вярцінскі, – мы за самае актыўнае, за самае разнастайнае супрацоўніцтва ў рамках ЮНЕСКА – інтэлектуальнае, творчае, культурнае. Мы – за ЮНЕСКА. Мы лічым гэтую арганізацыю адной з надзей свету».

ЗНАЁМСТВА З ГОРАДАМ

Каб пазнаёміцца бліжэй з горадам ёсць шмат спосабаў. Самы танны і самы, я сказаў бы, надзейны – гэта блукаць да яго вуліцах, бульварах і скверах. Тым больш, што ў такім горадзе, як Парыж, заблудзіцца амаль немагчыма. Вельмі ж шмат у ім розных «арыенціраў». Галоўны з іх Эйфелева вежа, якую відаць адусюль. Другі такі арыенцір – Трыумфальная арка, яе відаць таксама калі не з усіх раёнаў, дык з многіх. Добрымі арыенцірамі з'яўляюцца і Нотр-Дам, не так даўно збудаваны Манпарнаскі небасяг. І само сабой зразумела, рака Сена, якая перасякае горад і да якой выходзяць многія вуліцы горада.

Пешае знаёмства з горадам мае перавагі над усімі астатнімі, бо, акрамя асалоды бачыць усё сваімі вачыма, можна яшчэ і спыніцца, пастаяць, а то і абысці і раз і два той аб'ект, які зацікавіў. Вядома, у маіх прагулках па горадзе незаменную паслугу заўсёды аказваў кішэнны план-даведнік «Парыж па акругах», які я купіў у газетным кіёску. У ім у алфавітным парадку пералічаны ўсе парыжскія вуліцы, дадзены планы акруг, метро і аўтобусныя маршруты. Названы таксама галоўныя дзяржаўныя ўстановы, універсітэты, культывыя цэнтры, архітэктурныя і гістарычныя выдатныя месцы, тэатры, музеі... Паколькі пешых турыстаў у Парыжы шмат, яны ходзяць тут часам цэлымі натоўпамі, то на мяне ніхто асаблівай увагі не звяртаў, нават калі я спыняўся ў любым месцы,

сядзеў на лавачцы, а то і проста на траве газона, перакусваў ці піў ваду ў невялікай кавярні ці ля гандлёвай палаткі, якіх тут усюды шмат.

Вядома, у Парыжы ёсць на што паглядзець, ёсць чым палюбавацца. Адзін з самых цікавых раёнаў – Першая акруга. Яна на правым, паўночным беразе Сены. Гэта – цэнтр горада. Менавіта ў гэтай акрузе знаходзіцца сусветна вядомы Луўр – багацейшая скарбніца твораў мастацтва. Сам гэты архітэктурны комплекс ствараўся на працягу стагоддзяў. Яшчэ ў 1200 г. кароль Філіп-Аўгуст заснаваў тут крэпасць, якая ахоўвала Парыж з захаду. Пры Карле V – у XVI стагоддзі – Луўр быў перабудаваны ў жылы замак, рэшткі якога нядаўна рэстаўравалі. Іх можна ўбачыць у падземнай частцы музея. Вялікая перабудова Луўра была зроблена Францыскам I у 1546 г., пасля чаго замак стаў рэзідэнцыяй каралёў. Тады ж быў прыдадзены яму і той знешні выгляд, які, нягледзячы на шматлікія пераробкі, застаўся да сённяшняга дня. Праўда, зусім нядаўна, усяго некалькі гадоў назад, па праекце архітэктара Пейя, у двары Луўра была пабудавала шкляная піраміда, якая стала галоўным уваходам у музей, што там размешчаны. Гэта дазволіла пабудоваць пад зямлёю цэлую сістэму эскалатараў, што надта ж аблегчыла доступ да ўсіх залаў, стварыла вялікую карысную плошчу, магчымасць размясціцца там адміністрацыі музея, розным гандлёвым арганізацыям.

Каб па-належамаму пазнаёміцца з багацейшай калекцыяй твораў мастацтва, якія сабраны ў Луўры, аднаго дня мала. Бо амаль ля кожнай карціны – той, што сталі як бы хрэстаматыйныя, друкуюцца ў альбомах – можна стаяць і гадзіну, і дзве. І вядома ж, не на аднаго мяне зрабіла найбольшае ўражанне сусветна вядомая Мона Ліза, якая размешчана цяпер за браніраваным шклом. І не так усмешка яе, пра якую многія пісалі, а вочы. Яны, здаецца, надзелены магічнай сілай. І зусім жывыя, па-рознаму на цябе глядзяць, калі ты да яе падыходзіш ці адыходзіш. Уражанне такое, што яна нечым цябе прыварожвае, вабіць, нешта абяцае, пра штосьці папярэджвае. І ты ў палоне яе вачэй і ўсмешкі, не ведаеш, што табе рабіць, як паступіць... Вядома, нельга адарваць вачэй і ад многіх кар-

цін Рубенса, Рафаэля, Тыцыяна, Ван Дэйка, Дзюрэра, іншых майстроў пэндзля. Найбагацейшыя і залы старажытнагрэчаскага і старажытнарымскага мастацтва, старажытнага Егіпта, краін Усходу... Выходзіш з музея не здольны да ўспрыняцця нічога і як бы агаломшаны. Здаецца, у адным месцы трымаць столькі шэдэўраў нельга, іх варта было б размясціць у многіх музеях свету...

Непадалёку ад Луўра знаходзіцца сад Цюільры – шэдэўр паркавай архітэктуры – прайшоўшы па якім, трапляеш на плошчу Згоды. У цяперашнім яе выглядзе яна існуе з сярэдзіны мінулага стагоддзя, хоць гісторыя гэтай плошчы пачынаецца значна раней, калі на загад Людовіка XV пачалося яе будаўніцтва. Калісьці ў цэнтры плошчы ўзвышалася статуя караля, але яна была разбурана. У часы Камуны плошча называлася плошчаю Рэвалюцыі, на ёй каля рашоткі саду была пакарана смерцю каралева Марыя-Антуанета, а ў той частцы, дзе плошча набліжаецца да Елісейскіх палёў, абезгалоўлены Людовік XVI. На плошчы ў час кіравання Луі-Філіпа ў 1836 г. быў устаноўлены гэтак званы Луксорскі абеліск, спісаны егіпецкімі іерогліфамі. Ад Луксорскага абеліска – падарунка егіпецкага віцэ-караля – адкрываецца велічная перспектыва на Трыумфальную арку, царкву Мадлен і палац Бурбонаў. Сама плошча мае васьмігранную форму, на ёй стаяць статуі, якія сімвалізуюць буйнейшыя гарады Францыі – Ліён, Марсель, Бардо, Страсбург, Нант, Руан, Брэст і Ліль.

З плошчы Згоды найлепш дайсці да царквы Мадлен, якая нагадвае грэка-рымскія храмы і манументальны франтон якой упрыгожаны скульптурнымі сцэнамі Страшнага суда, а барэльефы на бронзавых дзвярах галоўнага ўваходу – сцэнамі са Старога завету. Тут, на плошчы, вялікі рынак кветак, а ў дамах навокал знаходзяцца самыя дарагія ў Парыжы гасітрамы далікатэсных прадуктаў. Купляць тут што-небудзь – не па нашай кішэні, але паглядзець на тое, што яшчэ ёсць у свеце і што ядуць тыя, хто мае грошы, нават цікава, карысна.

Па бульвары Капуцынак спускаешся да «Дома Гарнье» – Парыжскай оперы, якая пабудавана па праекце Ш. Гарнье ў 1862- 1875 гг. Дарэчы, па праекце гэтага архітэктара пабуда-

ваны оперны тэатр у Адэсе. Адсюль, ад тэатра Парыжскай оперы, можна, вядома, кіравацца ў розныя бакі. Але найлепш па вуліцы Дэ Да По выйсці на Вандомскую плошчу, у цэнтры якой узвышаецца Калона (43,5 м), – яна была адліта на заказ Напалеона I з гармат, што былі захоплены ў бітве пад Аўстэрліцам. Калона ўпрыгожана барэльефамі, якія адлюстроўваюць перамогі імператара, а на самай яе вяршыні – скульптура самога Напалеона ў адзенні цэзара. У 1871 г. камунары павалілі калону, але пазней яна была адноўлена ў сваім ранейшым выглядзе. Па вуліцы Сент Анарэ – на ёй размешчаны фэшэнебельныя дарагія магазіны, – можна выйсці да каралеўскага палаца Пале Руаяль, да левага крыла якога прымыкае тэатр «Камеды Франсез» – адзін з нямногіх тэатраў Францыі, які цалкам утрымліваецца на дзяржаўныя датацыі...

Цэнтрам жыцця Першай акругі, ды ў некаторым сэнсе і ўсяго Парыжа, калісьці быў велізарны рынак, вядомы па многіх творах мастацкай літаратуры як «Чэрава Парыжа». Тут рабіліся вялікія закупкі прадуктаў для магазінаў і рэстаранаў, рынак жыў бурлівым, цікавым жыццём нават уночы. Цяпер яго няма, на тым месцы пабудаваны самы вялікі ў Еўропе сучасны гандлёвы цэнтр пад назвай «Форум дэ Аль». Гэтае збудаванне са шкла і металічных канструкцый робіць незабыўнае ўражанне. Да «Форума дэ Аль» можна прайсці па вуліцы Пон Неф, якая пачынаецца непадалёку ад Новага моста, што злучае заходнюю частку вострава Сітэ з правым і левым берагамі Сены...

За Першай акругай гэтаксама можна абыходзіць Другую, Трэцюю, Чацвёртую, Пятую акругі. Іх у Парыжы 20. І ў кожнай знаходзіцца сваё непаўторнае. Так, напрыклад, у Другой акрузе варта наведаць гандлёвы раён Санцье з яго маленькімі вузенькімі вулачкамі. І, вядома ж, знакамітую вуліцу Сен Дэні з яе цэлай пloidмай сутэнёраў, гуляк, разявак і прастытутаў; у Трэцяй акрузе – Нацыянальны цэнтр культуры і мастацтва імя Ж. Пампіду – ультрасучаснае збудаванне, якое нагадвае хутчэй велізарны завод, чым цэнтр культуры. Можна, вядома, не ўсе акругі абыходзіць пешкі – вельмі ж шмат трэба часу! – а сёе-тое і аб'язджаць на машыне ці аўтобусе – апошніх у

Парыжы ходзяць тысячы. Ёсць нават начныя – яны курсіруюць праз кожныя 30 хвілін з гадзіны ночы да 5.30 раніцы. На некаторых маршрутах аўтобусы маюць адкрытыя заднія пляцоўкі – вельмі, дарэчы, зручныя для назірання за гарадскім жыццём. Можна пераязджаць з месца на месца і ў метро, памятаючы, што яно тут мае 13 ліній і 336 станцый. Дарэчы, на ўсе віды гарадскога транспарту можна купіць праязны білет усяго на адзін дзень – каштуе ён нядорага – 22 франкі. Можна праехацца на цеплаходзе і па Сене, палюбавацца відамі горада з ракі. Ды і на масты паглядзець – іх жа каля 50 у Парыжы... І самы, як мне здалася, прыгожы мост Аляксандра Трэцяга...

Але – і на гэта не трэба забываць – ёсць асобныя раёны, дзе ні на якой машыне, а тым больш на аўтобусе падарожнічаць не будзеш, трэба хадзіць толькі пешкі, як, скажам, Лацінскі квартал, што знаходзіцца каля ўніверсітэта Сарбона. Назву гэтаму раёну дала лацінская мова, на якой ішло ў даўнія часы навучанне студэнтаў, што жылі тут. Сёння ў Лацінскім квартале размяшчаецца толькі частка факультэтаў Сарбона і некалькі студэнцкіх інтэрнатаў. Вулачкі тут такія вузкія, што людзям і размінуцца цяжка, а не тое што праехаць на машыне. Дарэчы, мне папчасціла пабываць і ў галоўным корпусе Сарбона, паслухаць там канцэрт з твораў Моцарта, які быў дадзены ў гонар выдатнай спявачкі Элізабет Шварцкопф... Тут, у Лацінскім квартале, у другой палове XIX стагоддзя былі знойдзены рэшткі антычных збудаванняў, дзе, як сцвярджаюць вучоныя, праводзіліся баі гладыятараў, паказваліся незвычайныя дзікія звяры, іншыя публічныя відовішчы...

Вядома, быўшы ў Парыжы, нельга не наведаць і могілкі Пер Лашэз, на якіх пахаваны героі Парыжскай камуны – непадалёку ад той сцяны, дзе камунары былі расстраляны, магіла спадзвіжніка Кастуся Каліноўскага, ураджэнца нашага Жалудка, героя Парыжскай камуны Валерыя Урублеўскага. Там жа, на гэтых могілках, магілы і многіх выдатных людзей – Бальзака, Расіні, Дэлакруа, Пруста, Мадыльяні, Дадэ, Бамаршэ, Айседоры Дункан, Шапена, Бізэ... Адна з апошніх магіл – магіла Эдзіт Піяф; яна і цяпер уся ў кветках, стала месцам усеагульнага пакланення... Месцам, якому пакланяюцца і

куды многія ходзяць, як парыжане, так і турысты, з'яўляецца і Пантэон, размешчаны на гары заступніцы Парыжа Святой Жэнеўевы, на франтоне якога напісана «Вялікім людзям – удзячная Айчына». Менавіта сюды ў час рэвалюцыі былі перанесены прах Вальтэра і Русо, тут пахаваны Гюго, Эміль Заля, Жарэс, муж і жонка Кюры, многія іншыя выдатныя людзі Францыі... А хіба ж можна не пабываць ля Люксембургскага і Бурбонскага палацаў, не наведаць музей Арсэ – Музей мастацтва XIX стагоддзя, размешчаны ў памяшканні нядаўняга вакзала, які звязваў Парыж з паўднёвым захадом краіны, не пахадзіць па Марсавым полі і Елісейскіх палях, не палюбавацца Домам інвалідаў, Артылерыйскай акадэміяй! А той жа знакамiты Манпарнас, дзе знаходзяцца апісаныя многімі кавярні і рэстараны «Купал», «Селект», «Ратонда», «Дом», у якіх нараджаліся ў спрэчках і адзінокіх ціхіх роздумах вобразы будучых твораў Мадэльяні, Суціна, Пікаса, Лежэ, Шагала, Апалінэра, Генры Мілера, Рамэна Ралана, Эрнеста Хемінгуэя! Нельга адмовіць сабе і ў той радасці, якую адчуваеш, калі любуешся горадам з вышыні Эйфелевай вежы, на якую падымае фунікулёр, ці з тэрасы Базілікі Сакрэ Кер, што знаходзіцца на вяршыні Манмартра. Асабліва незабыўнае ўражанне робіць горад, калі глядзіш на яго ў вячэрні ці начны час...

І можаце паверыць: як толькі выпадала вольная хвіліна, я пакідаў штаб-кватэру ЮНЕСКА, імкнуўся на прастор – у Парыж...

ПАРЫЖ І ПАРЫЖАНЕ

Сказаць пра Парыж, што ён прыгожы – гэта нічога не сказаць. Бо Парыж не толькі прыгожы (тут амаль кожны дом – помнік архітэктуры, яго можна разглядаць з усіх бакоў, любавання і сценамі, і вокнамі, і балконамі, і дахам) – ён і вельмі ўтульны. І ўтульнасць гораду надаюць вулачкі і вуліцы з зялёнай абсадай, бульвары і скверыкі. І, вядома ж, кавярні, бістро – яны на кожным кроку, усюды, прычым столікі з крэсламі стаяць часта на тратуарах. Проста дзіўна, як апраўдваюць сябе гэтыя кавярні і бістро – некалькі столікаў, прадаюць

там таксама не бог ведае што – каву, пячэнне, варанья яйкі, бутэрброды – і людзей быццам няма, а гаспадары не закрываюць іх: значыцца, маюць прыбытак. У кавярнях і бёстро не толькі перакусваюць, п'юць каву, ваду і віно, але і чытаюць газеты, пішуць лісты ці яшчэ штосьці, проста сядзяць, сузіраюць наваколле. Мноства ўсюды і рэстаранаў. Дарэчы, меню рэстаранаў вывешваюцца перад уваходам і ты можаш выбраць рэстаран па сваім кашальку і па кухні.

Кідаецца ў вочы і яшчэ адно – мноства аптэк. Яны гэтаксама, як і кавярні, бёстро, здаецца, на кожным кроку. Самыя розныя – звычайныя, гамеапатычныя і яшчэ нейкія, якія гандлююць сваімі і замежнымі лекамі. Аптэкі ў Парыжы не зблытаеш ні з якімі іншымі ўстановамі – над імі своеасаблівая пыльда – зялёны крыж. Калі аптэка не працуе – крыж не бліскае, не гарыць. Бліскае, гарыць – значыць, аптэка працуе. Некаторыя аптэкі працуюць кругласутачна, не зачыняючыся ні на хвіліну. Французы цэняць здароўе, надаюць яму першаснае значэнне. Наогул, французы вельмі ветлівыя, калі ў іх спытаеш пра што – спыняцца, адкажуць. Вядома, калі ты з імі загаворыш па-французску. Калі ж па-нямецку ці па-англійску – гэта яны ўспрымаюць як абразу, нават не спыняцца.

У Парыжы існуе культ рускіх. Звязана гэта, відаць, з тым, што ў Францыю пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі прыехала шмат эмігрантаў. Прычым не абы-якіх, а з вышэйшых, самых выхаваных колаў. Яны і паднялі тут прэстыж рускіх. Не дзіва, калі мы гаварылі на вуліцах і ў магазінах па-руску, да нас часам падыходзілі, загаворвалі таксама па-руску.

Удзень у Парыжы не шматлюдна. Нам растлумачылі: дзеці вучацца, дарослыя працуюць. Калі і блукаюць па вуліцах, то ў асноўным турысты. Іх шмат, асабліва немцаў. Прыязджаюць аўтобусамі і цягнікамі, большасць – на суботу і нядзелю. У такія дні наша гасцініца «Аркадэ» аж гудзе. Запоўнены калідоры, ды так, што не прабіцца. На снаданне выстройваюцца чэргі. Праўда, ненадоўга – у кавярні адразу ж большае абслугі і за некалькі хвілін чарга знікае. Шумна ў гасцініцы і ўночы. І не толькі ў нумарах, але і ў калідорах. Нават стукаюцца ў дзверы, крычаць, гарлапаняць, найнакш, п'яныя. Немцы па-

водзяць сябе ў Францыі незалежна, некаторыя нахабна, што з боку французаў выклікае пратэст. Куды спакайнейшыя, больш ветлівыя і стрыманыя англічане, бельгійцы, галандцы. Вядома, сярод турыстаў трапляюцца людзі і з нашай краіны. Але іх рэдка сустранеш у музеях, ля помнікаў, у іншых гістарычных мясцінах. Часцей у тых раёнах, дзе прадаюцца танныя тавары і дзе ў асноўным вірліць каляровае насельніцтва горада – негры, лацінасы. Гэта – фарца, якая ў апошні час апанавала Парыж. Дарэчы, калі мы вярталіся самалётам у Маскву, сустраліся з ёю, як кажуць, твар у твар: здаровыя адкормленыя, нахабныя і самаўпэўненыя морды; абмежаванасць, тупасць, здаецца, напісаны на іх.

У Парыжы ўвесь час праходзяць дэманстрацыі. То фермераў, то ўрачоў, то яшчэ кагосьці. Але мы іх бачым хіба ў перадачах па тэлевізары. І не таму, што не хочам бачыць, а таму, што добра працуе паліцыя: акружае дэманстрантаў, перакрывае вуліцы і рабі там што хочаш... Не, не што хочаш. Як толькі справа даходзіць да парушэння законаў – адразу ж прымаюцца меры: б'юць дэманстрантаў гумавымі дубінкамі, арыштоўваюць... Асноўная ж маса насельніцтва Францыі (дзве траціны) жыве ніжэй рысы беднасці. І барацьба за права жыць лепш тут мае свае традыцыі...

Вядома, у Парыжы шмат магазінаў. Самых розных. Дарагіх і танных, разлічаных на сярэдні дастатак і на мільянераў. У кожным з іх поўна ўсякіх тавараў. Асаблівае захапленне выклікае сельскагаспадарчая прадукцыя. Па-першае, яе многа і самай разнастайнай – ад той, што расце на палях Францыі, да той, якая расце ў Афрыцы, Азіі, Амерыцы, Аўстраліі. Па-другое, яна выдатнай якасці, усё адно што на выстаўцы. І большасць яе стаіць проста на тратуарах у адмысловых скрынках. Падабаецца – выбірай, што кінулася на вока, ідзі да вагаў, узваж, заплаці – і спажывай на здароўе. Такое самае багацце і мясной прадукцыі. Прычым, мяса не проста пасечана мясніком, як у нас, а парэзана на кавалачкі: асобна на адбіўныя, асобна смажыць, асобна варыць, асобна рабіць рагу ці яшчэ нешта. Выклікае захапленне і мноства каўбас, прычым самых

розных гатункаў. Трэба табе – закажы, тут жа на машыне парэжуць, прычым гэтак тоненька, што хоць на вецер пускай.

Такое ж багацце рыбы, грыбоў ды і ўсяго астатняга. А што ўжо да він, дык, здаецца, цэлыя склады ў любым супермаркеце, не гаворачы ўжо пра спецыялізаваныя магазіны. Без віна тут ніхто не сядзе абедань. Нават клашары, што туляцца на тратуарах. Ідзеш міма яго, загорнутага ў нейкія лахманы, і бачыш: у руках трымае белы батон і бутэльку віна.

Горад ажывае пад вечар, калі людзі вяртаюцца з працы. Ідуць наведань знаёмых, пасядзець у кавярні ці проста прагуляцца па вуліцы. Тады неяк неўзаметку напаўняюцца тратуары, весялее, ажывае горад. Ды і агні, ілюмінацыя, на якія вялікія майстры французы, надаюць гораду зусім іншы, не будзённы выгляд. Прагуляцца, прашпацыраваць па вячэрнім горадзе французу – гэта неабходнасць, абавязак і перад сабою, і перад людзьмі, з якімі ён жыве, як бы нават рытуал.

Дзіўна, але, пажыўшы ў Парыжы, такая патрэба – пахадзіць, паблукань па вячэрнім, асветленым агнямі горадзе – з’явілася і ў нас, тых, хто прывык па вечарах сядзець дома. Прычым для кожнай прагулянкі мы выбіралі новы маршрут.

РЫНКІ

Звычайна, дзе б, у якім бы горадзе я ні бываў, абавязкова наведваю рынак. Запланавана гэта было ў мяне і ў Парыжы. Хоць, як я даведаўся, таго «чэрава Парыжа», пра якое з такім веданнем і смакам калісьці пісаў Э. Заля, няма – яно вынесена ў прыгарад, але ў горадзе шмат іншых рынкаў – больш за 80. Адны працуюць штодзённа, іншыя па суботах і нядзелях. Шмат і «лятурых рынкаў», што працуюць толькі адзін, два ці тры разы на тыдзень – перагароджваецца вуліца ці сквер і там размяшчаюцца часовыя павільёнчыкі. Ёсць рынкі прамысловых тавараў, ёсць рынкі сельскагаспадарчай прадукцыі ці прадаецца і тое, і другое. Рынкі багатыя. «Чаго толькі тут няма!» – як пісаў пра Сарачынскі кірмаш М. Гогаль. Бульба, цыбуля, часнок, яблыкі, грушы, бананы, ківі, фінікі, апельсіны, мандарыны, лімоны, памідоры, баклажаны, арэхі!.. Мясa і

каўбасы самых розных гатункаў! Рыба свежая, ахалоджаная – ляжыць у лёдзе... Мідыі, крэветкі, ракі, вустрыцы, розныя ракушкі... Грыбы, пачынаючы ад баравікоў і падасінавікаў і канчаючы такімі, якіх у нас не бяруць... Птушка, прычым не толькі свойская, – куры, гусі, індыкі, але і дзікая – фазаны, перапёлкі... Трусy і зайцы... І, вядома ж, зеляніна, кветкі, розныя травы, прыправа... Словам, ёсць усё, што душа пажадае, што толькі дзе расце ці гадуецца. І ўсё самай выдатнай якасці, прыгожае – вачэй не адвесці – апетытнае – аж слінкі цякуць... І калі купляеш – пакупку ўпакоўваюць у адмысловыя мяшэчкі. А рыбу яшчэ і ад лускі ачышчаюць, патрашаць, косці з яе вымаюць. Так што калі дадому прынясеш, ніякага клопату няма – кладзі на патэльню і смаж. Цэны таксама памяркоўныя і, як на кожным рынку, можна пацанавацца, выгандляваць франк ці два.

Бяднейшыя ды і больш практычныя парыжане купляць што-небудзь на рынку не спяшаюцца, чакаюць другой паловы дня. Тады, калі з'яўляецца ў гандляра адчуванне, што ён не прадасць свайго тавару, зноў трэба яго ўладкоўваць у скрынкі, везці назад дадому ці на склад, цэны раптоўна паніжаюцца, і можна многае купіць за бесцань. Гэтым карыстаюцца і розныя перакупшчыкі тавараў.

Рынак ёсць рынак. І тут, як і ў нас на кожным кірмашы, пачуеш і сакавітае слова, і жарт, і прымаўку і ўбачыш такіх тыпаў, якіх нідзе не ўбачыш, хіба толькі на рынку...

КНІЖНЫЯ РАЗВАЛЫ

Чута ды і чытана было яшчэ ў Мінску шмат пра кніжныя развалы на набярэжных Сены. Там жа – і гэта стала ледзь не «притчэй во языцех» – быў зусім выпадкова знойдзены рукапіс «Апостала» Івана Фёдарова, які потым трапіў у знакамітую калекцыю Сяргея Дзягілева. І, вядома ж, мне хацелася наведаць набярэжную Сены, паблukaць там, паглядзець, як і чым гандлююць парыжскія букіністы, параўнаць іх з іншымі, тымі, якіх я ведаю, з якімі сустракаюся і ў Мінску, і ў Кіеве, і ў Маскве, і ў Санкт-Пецярбургу.

У адзін з вольных ад пасяджэнняў дзён мы з Алегам Мікалаевічам Лапцёнкам паехалі на кніжны рынак. Доўга кружылі каля яго, ніяк не могучы паставіць машыну. Урэшце знайшлі месца, прыпаркаваліся і адразу ж накіраваліся да Сены. Не спяшаючыся, спыняючыся то тут, то там, дабрылі ўздоўж папрыбіваных да набярэжнай скрынак са сталі і бляхі – вярхі іх былі падняты так, што можна было падыходзіць да радоў кніг, што там стаялі, браць любую і разглядваць, гартаць, купляць.

Асалода ад судакранання з кнігамі, нават калі не ўмееш чытаць на той мове, на якой яна выдадзена, – вялікая. Кніга ж, акрамя таго што нясе інфармацыю, яшчэ ж і твор мастацтва, паліграфіі. І можа быць, больш гаворыць пра ўзровень культуры, чым усё астатняе. І калі бярэш у рукі кнігі, надрукаваныя ў шаснаццатым, сямнаццатым, васьмнаццатым стагоддзі, бачыш, што было набыта і што сёння страчана. Як твор мастацтва кніга ўважалася яшчэ ў мінулым стагоддзі, а потым пайшоў шырпатрэб, вал, сярод якога толькі зрэдку з'яўляюцца асобныя выданні-жамчужыны. Парыжскія букіністы – вялікія спецыялісты сваёй справы. Прычым, кожны ў сваёй галіне – адны ведаюць толк у антыцы, другія – у перакладной літаратуры, трэція – у сваёй айчынай. Ёсць спецыялісты па паззі, ёсць – па мастацтве, ёсць дэтэктыўшчыкі, фантасты, серыйнікі і г. д. Падоўгу мы спыняліся амаль ля кожнага букініста, спрабавалі загаворваць, высветліць некаторыя камерцыйныя тайны. Не ўсе былі аднолькава ветлівыя з намі, не ўсе адкрывалі камерцыйныя ды і іншыя таямніцы, але што кожны з іх любіў і ведаў кнігу – у гэтым сумнення не было. Праўда, выяўлялася, проста абы гаварыць ніхто асабліва не хацеў. Вось каб купіў нешта ў яго... Але пакупцы мы былі слабыя. Нас цікавіла іншае – ці ёсць руская, беларуская ці ўкраінская кніга. На жаль, такіх на набярэжнай не было.

– Няма пакупнікоў на такую кнігу, – гаварылі нам. – А каб былі, то былі б і прадаўцы...

Што ж да пакупнікоў французскіх кніг, то іх нямала. Ходзяць ад аднаго букініста да другога, нешта выглядаюць, нешта пытаюць. А сёй-той, відаць, знайшоўшы патрэбнае, і купляе... Што ж, такім можна хіба пазаздросціць. Калі чалавек

плаціць грошы, то, мусіць жа, не проста так, а за патрэбнае яму. Нас жа, аматараў рускай, беларускай і ўкраінскай кнігі, адсылалі ў рускія магазіны – там, казалі нам, вы знойдзеце калі не ўсё, што вас цікавіць, дык ва ўсякім разе многае...

МАГАЗІНЫ РУСКАЙ КНІГІ

Іх у Парыжы некалькі. Самы вядомы магазін сучаснай рускай кнігі «Глоб». Ён займае два паверхі. Першы паверх – пераклады рускай літаратуры на французскую мову. Вядома, паважанае месца сярод перакладаў займае руская класіка – Ф. Дастаеўскі, Л. Талстой, І. Тургенеў, А. Чэхаў... З савецкіх аўтараў, мяркуючы па выданнях, папулярныя М. Булгакаў, М. Шолахаў, Б. Пастарнак. Перакладаюцца творы і некаторых сучасных пісьменнікаў, у тым ліку і эмігрантаў. Другі паверх – кнігі на рускай мове. Асноўная іх маса выдадзена ў Маскве ці ў іншых нашых выдавецтвах. Сярод іх немалое месца адведзена падпісным выданням. Ёсць спецыяльны адзел і тых кніг, што выдадзены ў эміграцыі – у Парыжы, Нью-Ёрку, Мадрыдзе, Мюнхене... Кнігі ў Францыі ўвогуле дарагія, асабліва калі пачынаеш франкі пераводзіць на нашы «драўляныя» рублі. Сярэдні кошт кнігі прыкладна сто франкаў, на нашы гэта 600-700 рублёў...

Другі не менш папулярны магазін рускай кнігі «Имка-пресс». Тут мала кніг, выдадзеных у нашай краіне, а ў асноўным прадаюцца кнігі, выпушчаныя за яе межамі. Галоўнае месца займаюць кнігі выдавецтва «Имка-пресс», якое арганізавана было яшчэ да вайны (у 1921 г. у Празе) і друкавала тыя творы, што былі забаронены ў СССР. У гэтым выдавецтве ўпершыню ўбачылі свет шматлікія творы рэлігійнай і філасофскай літаратуры (С. Булгакаў, М. Бярдзьеў, Л. Шэстаў, С. Франк, М. Лоскі, В. Розанаў, А. Фларэнскі, І. Ільін), а таксама творы пісьменнікаў-эмігрантаў. У магазіне ёсць вялікі букіністычны адзел, дзе можна знайсці кнігі як замежных выдавецтваў, так і савецкіх, а то і дарэвалюцыйныя. Працуюць у гэтым магазіне вельмі ветлівыя людзі, дазваляюць капацца ў кнігах, гартаць, чытаць іх хоць цэлы дзень.

Але, калі гаворка зайшла пра кніжныя магазiны, най-
большае ўражанне на мяне зрабіў магазiн «Санкт-Пiтeрбург».
Гэта сапраўды адзiн з самых цiкавых букiнiстычных магазiнаў,
якiя пашанцавала мне бачыць. Трымае яго былы савецкi гра-
мадзянiн, а цяпер эмiгрант Iосiф Мiронавiч Лэмперт. Акрамя
кнiг, якiя займаюць асноўную гандлёвую плошчу на першым
паверсе, у магазiне шмат iншага антыкварыяту – карцiны
вядомых рускiх мастакоў, медалi, ордэны, вырабы з золата.
Iосiф Мiронавiч Лэмперт родам з Масквы, у вайну – савецкi
афiцэр, якi вызваляў Гомель. Жонка – са Львова. Iхняя дачка
Роза выйшла замуж за ўнука пiсьменнiка Л. Андрэева. Калi
мы разгаварыліся з Iосiфам Мiронавiчам i ён выявiў, што да
яго прыйшоў не выпадковы пакупнiк, ён павёў мяне на другi
паверх, паказаў тое, што сабраў для сябе, «для душы» i што не
прадаецца нi за якiя грошы – кнiгi, фотаздымкi з аўтографамi,
а таксама лiсты, рукапiсы I. Бунiна, Б. Зайцава, I. Шмялёва,
А. Рэмiзава, Тэфi, С. Лiфара, Ф. Шаляпiна..

– Як вам усё гэта ўдалося здабыць? – не ўтрымаўся, спы-
таў я.

I Iосiф Мiронавiч, пасадзiўшы мяне ў крэсла, расказаў, як
нялёгка яму было пачаць сваю справу, як хадзiў ён па розных
людзях, шукаў усяго, што мае каштоўнасць. Потым пачаў на-
ведваць аўкцыёны... Ён ажно ўсклiкаў, перажываў i цяпер,
калi ўспамiнаў, якiя каштоўнасцi трапляліся яму на вочы, а
ён не мог iх набыць – не было за што.

– Цяпер я не бедны чалавек, – гаварыў ён. – Але не ду-
майце, што i багаты. Трэба плацiць за памяшканне. А пакуп-
нiкоў няшмат. Здараюцца днi, калi я аничога не прадаю i тым
не менш магазiн гэты трымаю. Проста не магу расстацца з
любымi мне кнiгамi. Ды i заняткам...

РУСКIЯ Ў ПАРЫЖЫ

Калi i як з'явiліся першыя рускiя людзi ў Парыжы? Сёння,
вiдаць, на гэтае пытанне нiхто не адкажа. Вядома толькi, што
яны жылі i жывуць тут з незапомных часоў. I сляды iх пры-
сутнасцi можна знайсцi ў многiх мясцiнах горада. З таго ж

часу, як Парыж стаў цэнтрам сусветнага палітычнага і культурнага жыцця, яго наведалі тысячы прадстаўнікоў рускіх вышэйшых колаў і інтэлігенцыі. Лічыцца, што адным з першых палітычных эмігрантаў з Расіі быў генерал Свечын – яму ў 1801 годзе было загадана пакінуць Расію, бо ён выступіў супраць адрачэння ад трону Паўла I. За ім у Парыж падаліся пасля няўдалага выступлення на Сенацкай плошчы ў Санкт-Пецярбургу некаторыя з тых, хто быў блізкі да дэкабрыстаў. Яшчэ праз нейкі час прыехалі Герцэн і Агароў. У 1812 г. дачка маскоўскага губернатара Сафія Растапчына выйшла замуж за французскага графа Сегюра і пад імем графіні дэ Сегюр стала вядомай французскай пісьменніцай (пісала кнігі для дзяцей і юнакоў). У Парыжы доўгія гады жыў Іван Тургенеў. Наведвалі гэты горад Дастаеўскі, Чайкоўскі, Л. Талстой, Чэхаў. На Манмарце на плошчы Тэртр захаваўся надпіс на адным з дамоў (№ 6) прыкладна такога зместу: «Сюды забраліся рускія казакі ў 1814 годзе і пракрычалі «быстро», адкуль і дайшло французскае «бістро»».

У пачатку пасцідзясятых гадоў мінулага стагоддзя цэнтрам рускага жыцця ў Парыжы стала праваслаўная царква на вуліцы Дару, дабудаваная па ініцыятыве свяшчэнніка Васільева, які арганізаваў збор сродкаў на куплю зямлі і пабудову памяшкання. Ва ўпрыгожванні храма прымалі ўдзел многія вядомыя мастакі таго часу. У канцы XIX стагоддзя ў Парыжы ўзнікла шырока вядомая Тургенеўская грамадская бібліятэка – адно з самых вялікіх сховішчаў рускіх кніг за межамі Расіі (на жаль, яна была разрабавана ў час сусветнай вайны). У пачатку XX стагоддзя пачаліся гэтак званыя Дзягілеўскія «Рускія сезоны», яны пакарылі не толькі Парыж, але і ўвесь свет. У час гэтых сезонаў арганізоўваліся выстаўкі рускага жывапісу, канцэрты рускай музыкі і тэатральныя спектаклі. Удзельнічалі ў «Рускіх сезонах» Рымскі-Корсакаў, Шаляпін. Велізарным поспехам карыстаўся рускі балет пад кіраўніцтвам Ніжынскага і Назімава. Музыку да спектакляў пісалі Ігар Стравінскі і Пракоф'еў, а ў афармленні балетаў бралі ўдзел Бакст, Аляксандр Бенуа, Рэрых, Ларыёнаў, Дабужынскі, Ганчарова... У Парыжы, хаваючыся ад царскай паліцыі, жылі

рускія рэвалюцыянеры, сярод іх такія вядомыя, як Бакунін, Ленін, Троцкі...

Асаблівы наплыў рускіх у Парыж пачаўся пасля таго, як у Расіі ў 1917 г. адбылася рэвалюцыя і да ўлады прыйшлі бальшавікі. Гэтак званая «белая эміграцыя» тады проста запаніла горад. Па некаторых звестках, рускіх тады тут жыло каля 140 тысяч. Сярод эміграцыі было шмат дзеячаў самых розных партый, генералаў, медыкаў, пісьменнікаў, журналістаў, акцёраў, кампазітараў, мастакоў. У кнізе «Зарубежная Расія», што некалькі гадоў назад выйшла ў Парыжы, можна прачытаць, напрыклад, такое: «Рускія стварылі свой сталічны горад, які толькі па неабходнасці сутыкаўся з жыццём міжнароднага Парыжа. Яны хадзілі ў свае 30 цэркваў, дзе пасля службаў сустракаліся паміж сабою, яны арганізавалі шэраг музеяў, бібліятэк, кніжных магазінаў, тэатраў, кіно... Усюды былі рэстараны – ад самых дарагіх, для багатых замежных гасцей, да самых простых і танных...»

У зборніку матэрыялаў, што сабрала Т. І. Аляксінская, увага спыняецца на тым, дзе, у якіх галінах праявілі сябе рускія ў Парыжы. Толькі пералік раздзелаў зборніка гаворыць сам за сябе: рускія дактары і зубныя ўрачы, рускія клінікі, лячэбніцы і амбулаторыі, рускія аптэкі, рускія адвакаты, рускія бібліятэкі, магазіны, друкарні, музычныя школы, курсы спеваў, фатографы, ювеліры, мадысткі, швейныя атэлье, цырульні і г. д. Словам, рускіх у той час можна было сустрэць усюды ў Парыжы, яны жылі сваім новым эмігранцкім жыццём. Выдаваліся сотні часопісаў і газет, тысячы кніг. Сёння многае са створанага ў эміграцыі вяртаецца назад у Расію. Асабліва творы мастацкай літаратуры. Ды і філасофскай, рэлігійнай. Але вернута яшчэ, вядома, далёка не ўсё, што варта было б вярнуць. Многае засталася на старонках перыядычных выданняў, на жаль, амаль не даступных сучаснаму чытачу. Каб не быць галаслоўным, назаву такі часопіс, як «Иллюстрированная Россия», што выходзіў штотыдзень і які адлюстроўваў усё багацце рускага жыцця ў Парыжы. На яго старонках надрукаваны дзясяткі апавяданняў З. Гіпіус, успаміны і запісы І. Буніна, А. Купрына, А. Чорнага (ён у тыя гады быў ужо

не Сапа Чорны), Дон-Амінада, Тэфі, А. Рэмізава ды і іншых рускіх пісьменнікаў. Многае з надрукаванага там так ніколі і не ўваходзіла ў аўтарскія кнігі. Каб уявіць, наколькі цікавым і разнастайным было жыццё рускай эміграцыі ў тыя гады, дастаткова прачытаць успаміны Ю. Тэрапіяна «Сустрэчы», Ю. Аненкава «Маленькія трагедыі (Дзённік маіх сустрэч)», І. Адоеўцавай «На берагах Сены», У. Яноўскага «Елісейскія палі»... У Парыжы ж тады быў адзін з самых вялікіх цэнтраў рускай культуры, выходзілі дзве штодзённыя газеты – «Возрождение» і «Последние новости», часопісы «Путь», «Современные записки» і «Числа», дзясяткі альманахаў. У парыжскіх універсітэтах чыталіся лекцыі рускімі прафесарамі, а на тэатральных сцэнах Францыі выступалі сусветна вядомыя Шаляпін, Паўлава, Ліфар... Тут праходзілі «Рускія сезоны» Дзягілева... Толькі магазінаў рускай кнігі тады было тут каля 30...

Вядома, сёння рускі Парыж выглядае больш сціпла. Засталося некалькі рускіх цэркваў, некалькі выдавецтваў, якія выпускаюць кнігі на рускай мове, выходзіць некалькі часопісаў, у тым ліку адно з самых папулярных выданняў рускай эміграцыі штотыднёвік «Русская мысль»...

Была нагода і я наведваў рэдакцыю гэтага штотыднёвіка, пазнаёміўся з некаторымі яго супрацоўнікамі. Цяпер галоўным рэдактарам «Русской мысли» з'яўляецца Ірына Аляксееўна Главайская – энергічная жанчына, якая за кароткі час змагла сабраць вакол газеты ўсе лепшыя літаратурныя сілы эміграцыі. Шмат друкуюцца на старонках гэтага выдання і некаторыя літаратары і журналісты з Масквы, іншых расійскіх гарадоў. У газеты не толькі надзейнае сённяшняе (тыраж 20-22 тысячы экзэмпляраў), але і слаўнае мінулае (дарэчы, першы яе нумар выйшаў 18 красавіка 1947 года) – на старонках гэтага выдання друкаваліся Б. Зайцаў, Ю. Тэрапіяна, І. Адоеўцава, Ю. Іваск, І. Чынноў, Г. Адамовіч, Н. Берберава і інш. Зараз штотыднёвік выходзіць на 20 старонках. Мае штотыднёвік і свой літаратурны дадатак (два разы на год), на старонках якога змяшчаюцца надзвычай цікавыя матэрыялы: вершы, апавяданні, рэцэнзіі, агляды навінак эмігранцкай і савецкай літарату-

ры, публікацыі твораў пісьменнікаў-нябожчыкаў, матэрыялы літаратурных і рэлігійна-філасофскіх канферэнцый, што праходзяць на Захадзе і ў Расіі. Хоць і не так часта, як хацелася б, але на старонках «Русской мысли» час ад часу з'яўляюцца матэрыялы і пра Беларусь, нашу літаратуру.

СЕНТ-ЖЭНЕЎЕЎ-ДЭ-БУА

Відаць, няма сёння ў нашай краіне тых, хто не ведаў бы пра рускія могілкі пад Парыжам у Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа. Пра іх пісалі многія. Як жа – там пахаваны цвет рускай інтэлігенцыі, амаль уся знакамітая «белая эміграцыя». І не наведаль гэта могілкі, не пакланіцца тым, чые творы чытаў і чытаю з захапленнем, у каго вучыўся ды і працягваю вучыцца, я не мог. Прыгадвалася ж многае – як купляў калісьці, яшчэ студэнтам, у Маскве, будучы ўпершыню там, за апошнія, можна сказаць, капейкі збор твораў Буніна ў шасці тамах, што выйшаў некалі ў выданні «Нивы»; як потым ездзіў па многіх гарадах Расіі, Беларусі і Украіны і шукаў у букністычных магазінах кожную кніжачку А. Рэмізава, І. Шмялёва, Б. Зайцава, Д. Меражкоўскага, З. Гіпіус, С. Чорнага, Тэфі... А потым, калі прывозіў дадому, чытаў, адкрываючы для сябе цэлыя новыя светы, вучыўся майстэрству жывапісу і тайнапісу словам. Пакарылі мяне многія з гэтых рускіх майстроў, ды так, што без іх твораў я не мог жыць. І чым болей я іх чытаў, тым болей хацелася ведаць пра аўтараў. Таму не дзіўна, што, бываючы за мяжою, я адрываў ад куцых камандзіровачных кожны цэнт, каб купіць тую кнігу, якой у мяне яшчэ не было. Хаваючыся ад сяброў, чытаў іх, прывозіў, рызыкуючы трапіць у няміласць – тады ж не дазвалялася гэта рабіць – у Мінск, дадому, каб яшчэ і яшчэ раз іх перачытаць. Яны ж неабходны былі мне як паветра!

І вось у адзін з вольных дзён – нядзелю – мы амаль усёй нашай невялікай дэлегацыяй паехалі ў Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа. Гэта не так і далёка ад Парыжа, усяго якіх хвілін сорак язды. Быў яркі асенні дзень, свяціла сонца і дрэвы наўзбоч дарогі стаялі яшчэ амаль зялёныя. Але восень адчувалася ўжо, асаб-

ліва за горадам – ціхія бясплодныя далі, сады ўжо без яблык і груш, нейкая задумлівая, замглёная далеч і неба, хоць і высокае, але не такое светлае, як бывае ўлетку. Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа аказалася невялікай вёскай, на ўскраіне якой і былі вядомыя могілкі. Калісьці, у 1914 г., цар па дамоўленасці з французскім урадам прыслаў сюды некалькі сот казакаў. Калі ў Расіі пачалася рэвалюцыя, казакі дамоў не вярнуліся, Тут была адкрыта праваслаўная царква, а пры ёй – прытулак для старых. Старыя паміралі, іх хавалі на французскіх могілках, адвёўшы для магіл асобны пляц. Справа ў тым, што французы ў большасці католікі, а рускія былі праваслаўныя і таму магіл не змешвалі. Так пачыналіся гэтыя могілкі, якія потым набылі вядомасць, бо многія, хто паміраў, прасілі пахаваць іх менавіта тут. З часам на могілках была пабудавана па праекце архітэктара Альберта Бенуа ў наўгародскім стылі са званіцай і варотамі царква Успення, якая была ўрачыста асвечана 14 кастрычніка 1939 г. Цяпер на могілках каля 6 тысяч рускіх магіл, у якіх пахавана больш за 20 тысяч людзей, сярод іх шмат мастакоў, пісьменнікаў, вучоных, дзяржаўных і палітычных дзеячаў, прадстаўнікоў ваенных і духавенства. Вядома, нас цікавілі ў першую чаргу пісьменнікі...

А іх на могілках Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа пахавана няма. Вось далёка не поўны пералік: Іван Бунін, Іван Шмялёў, Дзмітрый Меражкоўскі, Зінаіда Гіпус, Барыс Зайцаў, Аляксей Рэмізаў, Уладзімір Смаленскі, Барыс Падлаўскі, Уладзімір Андрэеў, Леанід Зураў, Аляксандр Галіч, Віктар Някрасаў... Ля кожнай з гэтых магіл мы спыняемся, аглядаем сціплыя крыжы, помнікі, чытаем, што на іх напісана... Больш як дзе затрымліваемся ля магілы Івана Буніна – ён пахаваны разам з жонкаю Верай Мікалаеўнай (як, дарэчы, і Дзмітрый Меражкоўскі з Зінаідай Гіпус) у адной магіле. Магіла яго дагледжана, на ёй растуць кветкі, гарыць лампада... Хтосьці паставіў абразок з надпісам ад рукі: «І. А. Буніну ад...» і подпіс... Магіла І. Буніна і яго жонкі Веры Мікалаеўны з краю, пад соснамі, трошкі далей ад яе растуць маладыя бярозкі... Непадалёку ад І. Буніна пахавана Тэфі, з якой ён сябраваў і талент якой вельмі цаніў... На магілах Барыса Зайцава і Івана

Шмялёва – звычайныя драўляныя крыжы, толькі не закапаныя, як робяць у нас на вясковых могілках, а прывінчаныя да цэментовых пліт... Не мінаем мы і магіл мастака К. Сомова, багаслова і філосафа Сяргея Булгакава, мастака і паэта Сяргея Макоўскага, мастакоў К. Каровіна і М. Дабужынскага, прыёмнага сына Максіма Горкага, генерала французскай арміі З. Пяшкова, багаслова і філосафа М. Лоскага, балетмайстра Сяргея Ліфара... За кожным жа з гэтых імён – цэлая гісторыя, пра іх можна ўспамінаць і ўспамінаць, расказваць і расказваць... Побач з гэтымі магіламі магілы тых, каго ніхто з нас не ведае, хоць прозвішчы і знаёмыя, гістарычныя – Абаленскія, Шарамецевы, Шувалавы, Валконскія, Талстыя, Ганчаровы, Пацёмкіны, Меншыкавы, Трубяцкія, Спяранскія, Шуйскія, Далгарукавы, Кутузава, Салтыковы, Ярмолавы... Ёсць і калектыўныя магілы – «Карнілаву і ўсім карнілаўцам», «драздоўцам», «галіпалійцам»... Ёсць помнікі Дзянікіну, Калчаку, Урангелю, Аляксееву...

Пакуль ходзім ад магілы да магілы, чытаючы надпісы, як бы ўспамінаючы нашу гісторыю, тых, хто ўпісаў у яе старонкі, да нас пад'язджае на веласіпедзе ў чорнай манашкай рызе высокі стары чалавек. Гэта, як ён прадстаўляецца, айцец Севуан – Раман Барысавіч Стрыжкоў, як бы добраахвотны ахоўнік і экскурсант могілак... Ціхім старэчым голасам ён расказвае гісторыю кожнага з пахаваных, паведамляе некаторыя не вядомыя нам факты з жыцця таго ці іншага дзеяча эміграцыі...

– Зямля ў Францыі каштуе дорага, – кажа ён. – Таму і хаваюць у адну магілу па дзве, а то і па тры дамавіны...

Даведаўшыся, што мы прыехалі з Савецкага Саюза, радуецца, што ў нас адбыліся змены, што мы вольна, не баючыся, можам наведваць гэтыя могілкі.

– Раней такога не было... Калі хто і з'яўляўся з савецкіх людзей тут, дык бегаў, як заяц, ад магілы да магілы... Баяўся, каб яго тут хто не ўбачыў, не сфатаграфавалі...

Ён расказвае пра прытулак для старых і нямоглых, што ёсць пры манастыры, радуецца, што бог пакуль яго мілуе, што сам можа яшчэ рухацца, што не трапляе ў багадзельню...

– Адтуль адна дарога – на могілкі, на той свет... А я яшчэ жыць хачу, мару наведаць Адэсу, адкуль я родам...

Могілкі Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа пакідаем на змярканні. Здаецца, каб не пачало цямнець, прабылі б тут яшчэ гадзін колькі. На душы, вядома, сумна. Ды і ў думках таксама... Колькі і якіх людзей было ў свой час выгнана з Расіі! Навошта? Няўжо яны былі лішнія, не патрэбныя ёй, не маглі б служыць свайму народу?..

БЕЛАРУСЫ Ў ПАРЫЖЫ

У Парыжы жыве шмат людзей самых розных нацыянальнасцей – англічан, немцаў, палякаў, іспанцаў, яўрэяў. Шмат і арабаў, неграў, японцаў, кітайцаў. Самі парыжане гавораць: горад іх у апошнія гады чарнее, жаўцее. А ці ёсць, ці жывуць тут беларусы? Ёсць, жывуць і, як выяўляецца, нямала – некалькі дзясяткаў тысяч. Хто гэта? Перш за ўсё тыя, хто прыехаў у апошні час па самых розных прычынах сюды на жыццё. З Беларусі, з Польшчы, з іншых краін. Па-другое, эмігранты, іх дзеці... Калісьці, перад вайною, у вайну і пасля яе беларусы мелі ў Францыі даволі моцную арганізацыю, выдавалі некалькі газет і часопісаў. Тут жыў «прэзідэнт» БНР Мікола Абрамчык, а ў Сарбонскім універсітэце вучыліся некаторыя з тых, каго спрабавалі закідваць у Савецкую Беларусь для падрыўной работы, у прыватнасці, Фелістовіч... У Парыжы жыла мастачка з-пад Барысава Надзя Хадасевіч, якая, выйшаўшы замуж за вядомага мастака, стала Надзьяй Лежэ. Пасля смерці мужа яна арганізавала адзін з лепшых музеяў Францыі. Надзя Лежэ была цесна звязана з нашай краінай. Па яе просьбе і за яе грошы былі зроблены копіі карцін многіх вядомых мастакоў свету і падараваны нашаму Беларускаму дзяржаўнаму мастацкаму музею... Жывуць і цяпер у Парыжы беларускія мастакі, у прыватнасці, Віктар Жаўняровіч і Мікола Паўлоўскі. Апошні збег у час наведвання з адной з турысцкіх груп і арганізаваў тут інтэрнацыянальную мастацкую камуну ультрамадэрністаў. Жыве ўдава і сын Міколы Абрамчыка, у якіх захоўваецца багаты і цікавы архіў... Вялікае жаданне было ў мяне трапіць у

сям'ю Абрамчыкаў і хоць бы адным вокам паглядзець на гэты архіў. Але гэта аказалася не так проста. У сім-тым мне мог памагчы сын мастака Уладзіміра Шыманца, парыжскі бізнесмен, але, як на тое, ён быў не дома, якраз паехаў у Савецкі Саюз... Так што пры ўсім маім жаданні сустрэцца з тымі беларусамі, што мяне цікавілі, не ўдалося. Затое мы сустрэліся з палякамі ў іх парыжскім цэнтры. Запрасіў нас на сустрэчу з імі прафесар Люблінскага ўніверсітэта, кіраўнік дэлегацыі Польшчы на Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА прафесар Клачоўскі. Ён сам прачытаў вельмі цікавы даклад аб стасунках Польшчы з Беларуссю, Украінай і Літвой, выступілі на гэтай сустрэчы – прынялі ўдзел у абмеркаванні даклада і некаторыя з нас, беларусаў. Завязалася цікавая размова. Выявілася: большасць прысутных былі з «крэсаў усходніх». Наша беларуская мова нагадала многім з іх дзяцінства, як раслі яны разам з беларускімі дзецьмі. Вялікае жаданне ва ўсіх было ведаць, што робіцца цяпер у нас, у Беларусі. Выбаровая гарэлка, а таксама іншыя напіткі развязалі ўсім нам языкі...

Польскі парыжскі цэнтр, у якім выступалі многія вядомыя людзі, кіраўнік «Салідарнасці», а цяпер прэзідэнт Польшчы Лех Валенса, лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры Чэслаў Мілаш ды і іншыя, мы пакінулі з сумам, шкадуючы, што беларусы такога цэнтра ў Парыжы не маюць.

ВЕЧАР МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Адно з ганаровых заданняў нашай дэлегацыі было правесці вечар Максіма Багдановіча ў Парыжы – тым самым адзначыць яго стагадовы юбілей. Яшчэ ў Мінску былі падрыхтаваны да вечара факсімільнае выданне «Вянка», мініяцюры «Мае песні», плакаты, перазняты на відэакасету кінафільм аб жыцці і творчасці паэта. Ведаючы, што пасля вечара людзі захочуць абмяняцца ўражаннямі, ды і пагаварыць між сабою, захапілі некалькі бутэлек нацыянальнага напою – «Белавежскай»...

Ужо ў Парыжы пераклалі кінафільм на французскую мову, выпусцілі афішу і запрашальны білет. Добра агледзелі і залу, дзе будзе вечар. Больш таго, каб ведаць, як праходзяць падобныя мерапрыемствы, наведалі вечар паэзіі Р. Тагора. Здзівіла,

што на вечар такога выдатнага паэта, як Р. Тагор, прыйшло ўсяго некалькі дзясяткаў чалавек.

Адразу скажу: на вечар Максіма Багдановіча прыйшло людзей намнога больш, чым на вечар Р. Тагора, што, вядома ж, нас парадавала. Сярод тых, хто палічыў патрэбным пабыць на гэтым вечары, былі прадстаўнікі савецкай, украінскай, польскай, балгарскай і некаторых іншых місій пры ЮНЕСКА, а таксама шмат беларусаў, што жывуць у Парыжы. Сярод гасцей мы ўбачылі і вядомага мастака Барыса Заборава, і яго жонку Ірыну, якіх мы добра ведалі яшчэ ў Мінску.

Вечар пачаўся з выступлення дырэктара аддзела інфармацыі грамадскасці ЮНЕСКА Алена Мадэ, які ахарактарызаваў Максіма Багдановіча як сусветную з'яву ў літаратуры. Анатоль Вярцінскі зрабіў даклад – кампактны, нядоўгі, але насычаны фактамі і рэмінісцэнцыямі. Я з мадам Габэй прачыталі вершы Максіма Багдановіча, я – па-беларуску, яна – па-французску. Паказалі і кінафільм...

Потым была «Белавежская» і цікавыя размовы з многімі беларусамі, што жывуць у Парыжы...

БАРЫС ЗАБОРАЎ

Адразу ж пасля вечара Максіма Багдановіча Барыс Забораў і яго жонка Ірына запрасілі нас паехаць у які-небудзь начны рэстаран ці кавярню. Але мы адгаварылі іх – паехалі на кватэру да Уладзіміра Кірылавіча Саўчанкі, нашага вядомага вучонага, што працуе ў Сакратарыяце ЮНЕСКА. Там, у вялікай трохпакаёвай кватэры за багатым сталом мы прагаварылі да поўначы – было што расказаць і нам Барысу і Ірыне, было і ім што расказаць нам. Барыс жа пакінуў Мінск дзесяць гадоў назад.

– Калі мы прыехалі ў Парыж, – успамінаў Барыс, – усе чакалі ад мяне нейкіх палітычных заяў. А я ніколі не ўлазіў у палітыку. Мяне цікавіла творчасць. У Мінску я таксама не вельмі прыгнятаўся, але творча мне не ўсё ўдавалася. Хацелася распрастаць крылле. А як? Вось і прыйшла думка – вырвацца з усяго звыклага, пачаць новае жыццё...

Сёння Барыс Забораў уваходзіць у лік тых некалькіх мастакоў, што пакінулі ў свой час Савецкі Саюз і знайшлі шырокае прызнанне на Захадзе. Яго карціны набываюць музеі і калекцыянеры Парыжа, Лондана, Токіа, Нью-Ёрка. Не выпадкова лёс мастака Барыса Заборава сёй-той параўноўвае з лёсам славутага яго папярэдніка мастака з Віцебска Марка Шагала, ён, дарэчы, таксама сваю сусветную вядомасць здабыў тут, у Парыжы. Жыве Барыс Забораў цяпер не бедна – мае сваю кватэру, майстэрню. Жонка працуе ў газеце «Русская мысль», уладкаваны і дзеці – сын і дачка.

– А ці хочацца ў Беларусь? – задалі мы пытанне.

– А я з ёй ніколі і не парываў сувязі, – прызнаецца, безлазуба ўсміхаючыся, Барыс. – Лісты ад сяброў атрымліваю, званю туды... Ды і калі прыязджае хто з Беларусі, звоняць, заходзяць... І на ўсе канцэрты, калі ў Парыжы выступаюць беларускія артысты, хаджу...

І пачаў Барыс распытваць пра ўсіх сваіх сяброў і знаёмых, хто як з іх жыве, што робіць...

– Баюся я, каб кроў не пралілася ў вас. Малю кожны дзень бога аб літасці, – прызнаецца ён.

– Прыязджайце да нас, – запрашаем мы.

– Гэта не проста, – уздыхае жонка. – Мы ж, калі сюды прыехалі, думалі, ніколі туды ўжо не трапім... Аж цяпер можна... Не верыцца проста... І псіхалагічна прывыкнуць да такога цяжка... Але што мы прыедзем у Беларусь, то гэта вырашана...

– Нарач мяне цягне, – прызнаецца Барыс. – Я ж там пражыў не адно лета... Вось вярнуўся з Аляскі, дзе лавіў рыбу амаль месяц. Прыгажосць, чысціня... Райскі край... Але і ў нас там, у Беларусі, таксама было добра... Ды, мусіць, і цяпер...

Мы расказваем, што і як цяпер у нас.

– Нічога, як кажуць, перамелецца – мука будзе. Праз гэта праходзілі многія краіны і народы. І вы пройдзеце. Вядома, з пэўнымі выдаткамі...

Развітваючыся, дамаўляемся – сустрэнемся праз некалькі дзён у майстэрні ў Барыса. Каб і карціны яго паглядзець і нагаварыцца ўволю...

КАМІСІІ ЮНЕСКА

Яшчэ ў Мінску мы вызначыліся, хто, дзе, у якой з пяці камісій будзе прадстаўляць Беларусь у ЮНЕСКА. Мне выпала Камісія па культуры. Гэта як бы асноўная мая праца, дзеля чаго, можна сказаць, я і быў уключаны ў склад дэлегацыі. Але па некаторых пытаннях трэба было браць удзел і ў рабоце Камісіі па адукацыі. Паколькі сякі-такі вопыт работы ў падобных міжнародных арганізацыях у мяне быў (тры месяцы ў свой час я правёў у ААН), то асаблівых хваляванняў гэта не выклікала. Ведаў я, што ад мяне патрабуецца. Галоўнае тут – слухаць іншых, а калі трэба, то і самому выступіць. Ну і, вядома ж, галасаваць, рыхтаваць рэзалюцыі...

Абстаноўка на Генеральнай Канферэнцыі была вельмі спакойная, добразычлівая. Ад той колішняй канфрантацыі, што была на Генеральнай Асамблеі ААН, і следу не засталася. Не трэба было і кожнае слова ўзгадняць з дэлегацыяй Савецкага Саюза. Беларусь жа цяпер – суверэнная дзяржава. Пры галасаванні таксама не трэба на каго б там ні было азірацца.

Вядома, слухаць дэлегатаў на любой канферэнцыі не заўсёды цікава. Розны інтэлектуальны ўзровень саміх дэлегатаў, розныя праблемы, што хвалююць краіны і іх жыхароў. ЮНЕСКА імкнецца дапамагчы захаваць лепшае, што ёсць у культуры кожнага народа. Захаваць і развіць. На гэта выдзяляюцца грошы, на гэта накіраваны распрацаваныя праграмы. І калі некаторыя краіны выдзяляюць сродкі, не вельмі клапоцячыся, куды яны пойдучь, дык ёсць такія, якія тым толькі і заняты, каб як мага больш урваць, словам, займаюцца перацягваннем коўдры на сябе... Усе краіны імкнуцца сказаць, што робіцца ў іх у галіне культуры, як яна развіваецца, дзе ў каго балючыя кропкі. Давялося некалькі слоў сказаць і мне:

«Вынесеныя на абмеркаванне нашай Камісіі пытанні маюць велізарнае значэнне для развіцця як асобных нацыянальных культур, так і ўвогуле для культуры ў яе сусветным, глабальным маштабе. Без сваёй жа культуры, мовы, гісторыі, помнікаў мінулага няма народаў. Дарэчы, гэта добра ведалі ўсе заваёўнікі і пакарэнне іншых народаў заўсёды пачыналі з разбурэн-

ння і знішчэння чужой ім духоўнай спадчыны, навязвання і насаджэння ўсяго свайго, у першую чаргу – мовы, культуры. Беларускі народ гэта зведаў на працягу стагоддзяў у поўнай меры на сабе. За апошнія гады ў Беларусі адбыліся важныя змены. Услед за прыняццем законаў аб мовах, культуры, адукацыі, распрацаваны і паспяхова здзяйсняюцца праграмы па выданні і перавыданні багатай духоўнай спадчыны народа – фальклору, мастацкіх твораў, якія ў сілу вядомых прычын не даходзілі да чытачоў, філасофскай, юрыдычнай і гістарычнай думкі. Распрацавана і паспяхова здзяйсняецца вялікая праграма па перакладзе на беларускую мову і выданні шэдэўраў сусветнай класікі. Усё гэта садзейнічае распаўсюджванню ведаў, чытання і засваенню мастацкіх каштоўнасцей. І таму мы падтрымліваем падрыхтоўку і правядзенне канферэнцыі міністраў еўрапейскіх краін па кнізе і чытання, а таксама тых захады, што прымае ЮНЕСКА па ўрэгуляванні аўтарскіх правоў. Мы таксама падтрымліваем і прапановы многіх дэлегацый па вяртанні культурных каштоўнасцей, незаконна прысвоеных, у тым ліку старадаўніх манускрыптаў, рукапісаў і кніг. Нашы сведкі мінулага, як нам вядома, знаходзяцца ў многіх краінах, пошукі некаторых, напрыклад, Крыжа Еўфрасінні Полацкай, працягваюцца і цяпер.

Не магу не сказаць і пра тую бяду, якая напаткала наш народ і нашу культуру ў сувязі з Чарнобыльскай аварыяй. Непаўторны, унікальны рэгіён са сваёй адметнай мовай, этнаграфіяй, фальклорам, помнікамі матэрыяльнай і духоўнай культуры, гэтак званае Палессе, апынуўся пад пагрозай знішчэння. Наўрад ці вернуцца ў гэтым, ды і ў будучым стагоддзі да сваіх родных селішчаў выселеныя адтуль жыхары. А значыць, гэты непаўторны, унікальны рэгіён можа знікнуць. А Палессе ж з'яўляецца, на думку вучоных, праматкаю славянскіх моў. Калі вучоныя не могуць разгадаць таямніцу таго ці іншага слова, звяртаюцца да палескіх дыялектаў. І таямніца часта разгадваецца.

Наогул, славянства – цэлы мацярык, на жаль, не ўсімі пакуль добра вядомых культур. Наша дэлегацыя сумесна з дэлегацыяй Савецкага Саюза і Украіны ўнесла праект Рэзалюцыі

па славянскіх культурах, і я прасіў бы ўсіх вас падтрымаць гэты праект. Са свайго боку мы падтрымліваем усе праекты па развіцці славянскіх культур, якія ўнесены дэлегацыямі іншых краін».

На Камісіі па адукацыі цікава было супаставіць нашу сістэму адукацыі з тымі, якія ёсць у іншых краінах. Вядома, сяму-таму варта павучыцца, сёе-тое не шкодзіла б пераняць. Але ёсць у нас і тое, чаго няма ў іншых, і якраз нядрэннае. Ёсць і тыя праблемы, якія аднолькава хвалююць многіх, у прыватнасці, на якой мове вучыцца дзецям, асабліва ў пачатковых класах. Вядома, кожны скажа: на роднай. Але ёсць краіны, дзе на роднай мове не прынята дзецям даваць адукацыю, вучаць іх па-англійску, па-французску ці па-іспанску. А гэта стварае дадатковыя цяжкасці – дзеці ідуць у школу позна, вельмі цяжка даецца ім вучоба, многія так і застаюцца невукамі, бо кідаюць раней часу школу. А ў выніку – так і застаюцца на ўсё жыццё непісьменныя. Таму задача стаіць перад некаторымі краінамі перайсці на родную мову навучання. А гэта – дадатковыя цяжкасці: патрэбныя падручнікі, а значыцца, не абысціся без выдаткаў, і немалых...

ПА ГРЫБЫ

Здаецца, пра Францыю я ведаў усё, але што там растуць грыбы, ды яшчэ баравікі, – не ведаў. Упершыню пра гэта пачуў ад Анатоля Георгіевіча Лабанка. Ён, прыйшоўшы аднойчы на пасяджэнне, пахваліўся:

– Учора па грыбы ездзіў. Шэсць баравікоў узяў...

– А есці іх можна? – спытаў я. І вось чаму – быў у мяне такі выпадак: у ЗША я знайшоў у лесе некалькі баравікоў, але мяне папярэдзілі: есці іх нельга, атрутныя...

– А чаму ж не? Такія ж прыгажуны, як і ў нас, растуць. Патэльнію ўчора цэлую насмажыў...

У Францыі набраць баравікоў? Заманліва... Тым больш, што сёлета ў Беларусі грыбоў, лічы, не было. Ва ўсякім выпадку, акрамя нейкай жмені лісічак, я больш ніякіх грыбоў і ў вочы не бачыў. Ды і французскі лес хацелася паглядзець...

Выехалі мы рана амаль усёй дэлегацыяй. Справа ў тым, што лес быў у тым кірунку, што і замак Рамбуе, дзе перад гэтым М. С. Гарбачоў сустракаўся з прэзідэнтам Францыі Ф. Мітэранам. І была магчымасць і грыбы пазбіраць, і з замкам пазнаёміцца.

Па дарозе з цікавасцю аглядалі палі, пералескі, лясы. І, вядома ж, вёскі. Калі палі і лясы былі ў нечым падобныя да нашых, то вёскі ані. Кожная – вельмі чыстая, заасфальтаваная, з гасцініцай, рэстаранам, шыкоўнымі і багатымі магазінамі. Абавязкова ў вёсцы ёсць плошча, а на ёй – помнічак самаму вядомаму свайму земляку.

Што ж да лясоў, дык яны ў Францыі, як хутка я заўважыў, прыкладна такія самыя, як і ў нас на Палессі. Ёсць хваёвыя – чыстыя, як у нас кажуць, шчырыя, бары, ёсць бярэзнікі, асінікі, алешнікі, дубнякі, ёсць і змешаныя, гэтак званае чарналессе. Праўда, дарогі, нават прасёлкавыя, і то без гразі – падсыпаныя, папраўленыя, а то і брукаванкі, асфальтаванкі.

Спыніліся мы ў дубняку, які вельмі ж нагадаў мне маё Палессе. Толькі там яшчэ захаваліся ў Беларусі дубнякі. Але, на жаль, Палессе цяпер засыпана радыяцыяй. І хоць растуць там баравікі, іх не збіраюць. Тут жа, у Францыі, хвала богу, збераглі не толькі дубнякі, але і пакінулі іх у непарушным, можна сказаць, натуральным, амаль дзікім стане. І, ходзячы па лесе, я адпачываў душою: хоць дзе-небудзь, а ўсё ж захавалася прырода. Праўда, у адрозненне ад нашых дубнякоў дубнякі Францыі вельмі ж пазарасталі маладым падлескам. Справа ў тым, што ў нас збіраюць жалуды, ядуць іх свінні, каровы. А ў Францыі іх, мабыць, ніхто не збірае. Упаўшы на зямлю, паляжаўшы, яны прарастаюць. Кожны год. І таму трохі нязвыкла было хадзіць па такім захмыжаным лесе. І ўсё ж дубняк ёсць дубняк, у ім я добра арыентуюся, ведаю, дзе можа і які вырасці грыб. Палеская навука мне і тут прыдалася – поўныя цэлафанавыя пакеты назбіраў грыбоў! І якіх – маладых, крамяных баравікоў, падасінавікаў, падбярозавікаў! Аж, здаецца, памаладзеў, дзяцінства ўспомніў. Словам, душу адвёў...

Калі зноў сабраліся ўва ўмоўлены час усе разам ля машыны, некаторыя не паверылі – няўжо і праўда я столькі назбіраў грыбоў!

Селі ў машыну, ад'ехаліся ад грыбных мясцін. Знайшлі чыстую паляну каля азярца. Спыніліся, вынялі з сумак сякія-такія захопленыя ў Парыжы прыпасы. Вядома, знайшлося віно... Ды і дзень жа выдаўся як на заказ – ціхі, сонечны і цёплы-цёплы, зусім летні...

Словам, затрымаліся мы на той паляне. Успомнілі сваю Радзіму Беларусь, нашы лясы, нашы грыбы. Амаль жа кожны з нас вырас у вёсцы, і грыбная пара для ўсіх – як бы свята. Ды і лес – гэта якраз той сабор, як сказаў паэт, дзе гатовы маліцца кожны беларус...

Вядома ж, не мінулі мы і замак Рамбуе, наведалі яго. Гадзін колькі хадзілі па парку, аглядалі каналы, клумбы, кветкі, газоны, дрэвы... І забыліся на абед, які чакаў нас у рэстаране гасцініцы «Аркадэ».

ФРАНЦУЗСКАЯ КУХНЯ

Я не гурман. Але смачна паесці люблю. Ды і хто гэтага не любіць? Нядрэнна ведаючы сваю беларускую кухню, заўсёды, калі бываю за мяжою, параўноўваю яе з чужаземнымі. Прызнаюся: не спадабалася мне ані, як харчуюцца галандцы. Бутэрброды ўранні, бутэрброды ў абед і нават увечары бутэрброды, якія запіваюць каваю, чаем. Зрэдку падаецца кубачак перацёртага супу. Што ж да розных адбіўных, катлет, біфштэксаў, рамштэксаў, шашлыкоў, то іх ядуць толькі адзін раз на тыдзень – у нядзелю. Не дабраў я смаку і ў амерыканскай кухні. Булачкі з сасіскамі, каўбасамі, сырам, піца з пепсі-колай ці якімі іншымі напіткамі, шмат усяго салодкага... Вядома, у Амерыцы жывуць людзі розных нацыянальнасцей, многія з іх захавалі нацыянальную ежу і, захацеўшы, можна знайсці прысмакі, паесці па-людску. Але на гэта трэба час. Увогуле ж, культу яды ў амерыканцаў няма. Усё спажываецца на хаду, спяшаючыся, як бы похашкам...

Культ яды захаваўся ў немцаў, часткова ў чэхаў, балгар, палякаў. Але яны не могуць ісці ні ў якое параўнанне з французамі, з іх, відаць, трэба браць прыклад усім. Калі снеданне ў французаву звычайнае, як і ў многіх народаў (сокі, кефір, малако, яйкі, сыр, масла, кава, чай, розныя булчкі), то абед – гэта ўжо як не рытуал. Па-першае, на яго адпускаецца не менш дзвюх гадзін. Па-другое, ён не бывае без віна. Па-трэцяе, французы, як правіла, абедуюць не дома, а ў рэстаранах. А там ежа гатуецца смачная, разнастайная і падаецца няспешна ў дарагім, прывабным посудзе. Асаблівае ўражанне робяць дэсерты. Колькі іх і якія яны смачныя!

Разнастайныя, багатыя і вячэры. Абы грошы – можна загадаць усё, што душа жадае. І ніхто табе не скажа: ужо няма, было ды скончылася. Афіцыянты – сама ветлівасць, цяплівасць. Яно і не дзіўна – ад таго, як ён абслужыць кліента, залежыць яго заробак. Хоць і прынята даваць на «чай» не менш дзесяці працэнтаў ад платы, але ж кожны можа і набаць. Таму афіцыянт так і шчыруе, як найлепш абслужыць вас, спадабацца...

У Парыжы ёсць розныя кавярні, бёстро і рэстараны. На ўсе густы. Дарагія і танныя. Французскія, англійскія, кітайскія, іспанскія, японскія, арабскія, рускія... І усюды, куды б ні зайшоў, культура абслугоўвання высокая.

ЧАРНОБЫЛЬСКІЯ КЛОПАТЫ

Цяпер у кожнай нашай дэлегацыі, што выязджае за межы Беларусі, ёсць абавязковы клопат, як бы нават заданне – рабіць усё магчымае, каб памагчы чарнобыльцам, аблегчыць іх пакуты. Мелі такое заданне і мы. Справа ў тым, што ЮНЕСКА распрацавала свой праект праграмы дапамогі ахвярам Чарнобыля, каардынатарам якой з'яўляецца пан Лефеўр. І трэба было не толькі даведацца, што робіць ЮНЕСКА па гэтай праграме, але і многае падказаць, каб сродкі ішлі па прызначэнні, якраз туды, куды яны і павінны ісці. На нарадзе, якая адбылася пад непасрэдным кіраўніцтвам У. Б. Ламейкі і ў якой прынялі ўдзел амаль цалкам дэлегацыі СССР, Украіны і

Беларусі, ішла размова пра неабходнасць узмацніць работу па гэтай праграме, ажывіць яе. Крытыкаваўся кіраўнік праграмы пан Лефеўр, які любіць пускаць пыл у вочы, але робіць далёка не ўсё, што мог бы рабіць. Крытыкавалася і сама праграма – яна не ўсюды канкрэтная, да таго ж шмат сродкаў ідзе на розныя раз'езды, адміністрацыйныя выдаткі... Вядома, апошні раздзел выдаткаў трэба б скараціць, пераклаўшы некаторыя клопаты на нацыянальныя камісіі, якія створаны і ва Украіне, і ў Беларусі, і ў Расіі. Асаблівая ўвага павінна быць нададзена тым сродкам, што адпускаюцца з бюджэту ЮНЕСКА. Было вырашана правесці сустрэчу з Лефеўрам. Пажадана, каб на гэтай сустрэчы быў хтосьці з намеснікаў Генеральнага дырэктара. Тады ўвага да праграмы будзе належная. Ды і да яе выканання...

І такая сустрэча адбылася. Вострая, прынцыповая. Лефеўр – яшчэ даволі малады, з бародкай, інтэлігентны і выхаваны – пазнаёміў нас з праграмай, раскажаў, як і адкуль паступаюць да яго сродкі, як думае ён іх размяркоўваць, куды яны пойдучь. Усіх парадавала, што ва Украіне, у Расіі і ў Беларусі будуць створаны рэабілітацыйныя цэнтры для хворых. Асобнае месца выдзелена Беларусі як найбольш пацярпелай – каля паўмільёна долараў адпускаецца на самыя розныя мэты, у тым ліку на вывучэнне тых экалагічных працэсаў, што адбываюцца ў нас...

Выступілі прадстаўнікі ўсіх трох краін, выказалі свае адносіны да праграмы, падтрымалі яе. Ад Беларусі зноў выступіў А. Вярцінскі.

У БАРЫСА ЗАБОРАВА

Абмеркаванне Чарнобыльскай праграмы зацягвалася, і мы з Анатолем Вярцінскім і Уладзімірам Саўчанкам не-не дый паглядвалі на гадзіннікі: былі ж запрошаны ў госці ў майстэрню да мастака Барыса Заборавы. І як толькі пасяджэнне скончылася, селі ў машыну і памчалі праз увесь Парыж туды, дзе была майстэрня «артыста Барыса Заборавы». Праехалі ўздоўж Сены, мінулі Ліёнскі вакзал, збочылі на нейкую вуліцу – і за-

блудзіліся. Трэба было спытаць дарогу. А ў каго? Ішоў дождж, і на вуліцах не было людзей. Усё ж на пераходзе ўбачылі чалавека. Уладзімір Саўчанка вылез з машыны, наблізіўся да яго, загаварыў. Выявілася – мы павярнулі раней, чым нам трэба было. Выехалі на патрэбную нам дарогу – і зноў неўзабаве заблудзіліся. Зноў спыніліся, зноў папыталі дарогу... Заўважылі, між іншым, што Парыж таксама чым далей ад цэнтра, тым меней асветлены. І не такі прыгожы. Цесныя вуліцы і вулачкі, старыя, не вельмі знешне дагледжаныя пабудовы. Ды і людзі, што тут жывуць, не так модна апранутыя – найбольш негры, лацінасы, словам, беднякі.

Толькі недзе а адзінаццатай гадзіне трапілі ў той «тупічок», дзе была майстэрня «артыста Барыса Заборава». Але ў гэтым тупічку – дарэчы, вельмі ціхім, утульным – было яшчэ некалькі меншых тупічкоў. І мы пад праліўным дажджом – адкуль толькі яго і нагнала? – хадзілі ад дома да дома, шукалі майстэрню. Урэшце знайшлі яе.

Жонка Барыса Ірына чакала нас на балконе, выглядала, ці не ідэем мы. Шукаў нас і Барыс – пайшоў сустракаць. З'явіўся хвілін праз колькі, смеючыся, як гэта мы маглі блудзіць, калі знайсці яго зусім проста.

Майстэрня ў Барыса на два паверхі. Наверсе – спальня, кабінет, унізе – майстэрня і кухня-сталовая. Перш чым агледзець майстэрню, Барыс запрасіў нас у кухню-сталовую, дзе даўно была прыгатавана вячэра, яна стыла. Мы былі галодныя, таму ад вячэры не адмовіліся. Стол быў накрыты па-нашаму, па-беларуску – зварана была бульба, да бульбы былі падрыхтаваны салаты, рыба, мяса. І юшка.

– Хацеў па-нарачанску вас пачаставаць, – засмяяўся белазаба Барыс, – але няма тут той сялявы, што на Нарачы...

Калі выпілі па чарцы, пачаў успамінаць тыя часы, калі жыў на Нарачы, а зусім побач з ім, па-суседску жылі Міхась Лынькоў, Максім Танк, Аркадзь Куляшоў...

Нас, вядома, цікавіла, як ён, Барыс, тут уладкаваўся.

– Жыву нядрэнна, – расказваў Барыс. – Карціны мае купляюць. Нешта я знайшоў тое, што блізка людзям, размаўляю з імі на іх мове, яны мяне разумеюць. Ды мастацтва якраз

адзінае, відаць, што не таннее, куды варта ўкладваць грошы. І многія ўкладваюць...

Паступова пераходзім на тое, што Барыса хвалюе, над чым ён працуе.

– Мінулае, перажытае мною... Памяць аб ім... Афарбавана ўсё настальгіяй... Гэта, мабыць, у чалавечай натуры ўжо... Успамінаць перажытае, шкадаваць, што яно не паўторыцца... Я ж працую суткамі. І часам шкада – усё, што нараджаецца ў пакутах, потым прадаецца, развозіцца па ўсім свеце... Самому і то няма як паглядзець. Вось і зараз у мяне ў майстэрні хіба некалькі карцін, і тыя не скончаныя...

Ідзём у майстэрню, аглядаем тое, над чым Барыс працуе.

– Я падару вам па добрым альбоме... Там галоўныя мае працы апошніх гадоў... Рэпрадукцыя, вядома, не карціна, а ўсё ж...

Ён бярэ альбомы, падпісвае нам. Мы, вядома, адразу ж пачынаем іх гартаць.

– Дома разгледзіце. А цяпер давайце пагаворым, што там сёння ў Беларусі...

Мы расказваем, зноў запрашаем прыехаць. А заадно – і карціны свае прывезці, выстаўку ў Мінску арганізаваць.

– Сам то я прыеду, – абяцае Барыс, – і хутка, можа, нават вясною. А вось што да карцін... Яны ў розных музеях, сабраць іх... Ды і кожная ж карціна застрахавана. Каб атрымаць яе, трэба заплаціць вялікія грошы... Так што ўсё гэта не так проста... А тут грошы лічаць... І мы з Ірынай таксама... – глядзіць Барыс на Ірыну. Яна ж дадае:

– Гэта для вас Парыж як бы адпачынак... Вы прыехалі сюды не за свае грошы... Жывяце ў гасцініцы, сьнедаеце там, абедаете... І яшчэ камандзіровачныя плацяць... А мы ж тут ні дня не былі турыстамі... Увесь час змагаемся, каб выжыць... Ох, не ўяўляеце вы, што гэта такое – быць увесь час у напружанні! Удзень працуеш, а ўвечары сустрэчы, прыёмы... Ні пра што іншае няма часу думаць, нават у магазіны пайсці і паглядзець, што там прадаецца і па якой цане...

Барыс прызнаецца, што цяпер у яго вялікая і адказная работа – афармленне спектакля «Маскарад» М. Лермантава. Спектакль гэты мае ставіць тэатр «Камеды франсез». Заказ

ганаровы, бо тэатр лічыцца адным з лепшых не толькі ў Францыі, але і ў свеце.

- Цалкам афармленне, нават касцюмы? - пытаю я.

- Так, - кажа Барыс - і касцюмы.

І падыходзіць да альбома, што ляжыць на стале, пачынае гартаць, паказваць, колькі ўжо і чаго зроблена.

- Але гэта толькі частачка таго, што трэба зрабіць. Праца ў нейкім плане новая для мяне. Але хачу і тут паспрабаваць свае сілы.

І раптам падымаецца, ідзе да незакончанай карціны, стаіць, глядзіць - няйнакш, цюкнула ў галаву раптоўна нейкая думка.

- Няхай, - кажа ён і зноў запрашае нас за стол.

...Развітваемся з Барысам і Ірынай за поўнач. Выходзім на двор. Барыс паказвае альтанку, дзе любіць працаваць летам, дрэвы, што растуць у двары - чарэшню, грушу-дзічку, каштан - любуецца імі.

- Гэта ўсё маё, - кажа ён, - і майстэрня, і альтанка, і гэтыя дрэвы... Вы не ўяўляеце, колькі гэта каштуе і як важна іх мець тут, у Францыі, да яшчэ ў Парыжы! Гэта як бы заямленне маё тут, пункт апоры...

Абдымаемся, цалуемся. Расстаемся - дай бог каб не назаўсёды!

ТЭЛЕВІЗАР

У нумары гасцініцы, як я казаў ужо, у мяне быў тэлевізар. Гэта як бы акно ў свет, і калі выпадала вольная хвіліна, я ўключай яго, шукаў па ўсіх шасці праграмах цікавыя перадачы. Не ведаю як хто, а я, будучы за мяжою, звычайна не прапускаю перадач з Радзімы. Што там, якія адбыліся падзеі ў маю адсутнасць? Французскаму тэлебачанню трэба аддаць належнае - яно даволі аб'ектыўна адлюстроўвае тое, што адбываецца за мяжой Францыі. Ёсць перадача навін з тытрамі - Лондан, Нью-Ёрк, Рым, Мюнхен і Масква паведамляюць самі пра сябе ўсё самае цікавае, французам перакладаюць толькі гэта на сваю ўмову ў цітрах. Паказалі па тэлебачанні і два фільмы пра Савецкі Саюз - адзін пра Джэймса Бонда, ён трапляе ў

нашу краіну, потым уцякае, ваюе ў Афганістане. Вельмі на-іўны, далёкі ад праўды фільм. Нават форма ў савецкіх генералаў не свая, а нейкая кітайская, а прозвішчы іх – Пушкін, Гогаль... Словам, гэта звычайная «клюква». Другі фільм таксама не лепшы. Пра яго пісала наша прэса, але пісала як бы з гумарам. А смяяцца там няма з чаго. Хутчэй трэба плакаць. Справа ў тым, што французская кампанія прыехала ў Маскву са сваім секс-артыстам, які шукае дзяўчат, каб з імі рабіць тое, што робяць звычайна мужчыны з жанчынамі. Спярга дзяўчат выбіраюць, потым пытаюць, ці могуць яны распрануцца дагала перад кінакамерай і людзьмі, потым пачынаюцца здымкі эратычных сцэн... У лазні, у скверы, у нейкім загарадным доме. Адна дзяўчына з мужчынам, дзве, тры... Паказваюць першую шлюбную ноч з усім, што звычайна адбываецца ў пасцелі, рэўнасць дзяўчат адна да адной, прагу да грошай і г. д. І ўсё гэта на фоне помнікаў Марксу і Леніну, партрэтаў Брэжнева і Гарбачова, партыйных заклікаў і лозунгаў... Канчаецца фільм і зусім непрыстойна: голая дзяўчатая разразаюць на кавалкі серп і молат, зробленыя, відаць з нейкага пластыку...

Пасля тых сексуальных і эратычных фільмаў, што даводзілася мне бачыць, выпушчаных рознымі замежнымі кампаніямі – шведскімі, амерыканскімі, французскімі, гэты фільм пакідае нейкае вельмі ж непрыемнае ўражанне. Нашы дзяўчаты настолькі нявопытныя, няўмелыя, што нават распрануцца прыгожа не ўмеюць, не гаворачы ўжо пра ўсё астатняе. Ці гэта зроблена ў фільме назнарок, каб абсмяяць нас? Ды і перамяшваць секс з палітыкай... Непрыемна гэта! Быццам назіраеш за ўсім гэтым у замочную шчыліну...

Пасля гэтага фільма я некалькі дзён не ўключаў тэлевізар. Баяўся натрапіць на яшчэ што-небудзь непрыстойнае...

ПЯРЭБАРЫ

Між тым у нас дома «перабудова» ўваходзіла ў «новую фазу». Савецкі Саюз як краіна пераставаў існаваць, ён проста не па днях, а літаральна па гадзінах распадаўся, развальваўся. Быць пераемніцай Саюза прэтэндавала Расія. Урэшце з'явілася паведамленне, што міністэрства замежных спраў СССР будзе скасавана ў дзесяць разоў і ўжо з лістапада не будуць фінансавацца замежныя службы. Пачалася эканомія сродкаў. Хтосьці вырашыў сэканоміць і на нас – нам было загадана тэрмінова выбрацца з гасцініцы і пераехаць жыць у савецкі дом.

Што ж, у чужы манастыр са сваім статутам не ходзяць – у адзін з дзён мы пераехалі. Кожнаму з нас выдзелілі асобны пакой. Вядома, з паламанай мэбляй, з кухняй, дзе няма нават чайніка і шклянкі, прусакамі. Каб зайсці да сябе, трэба паказаць дакументы дзяжурнаму. Ды і ў горад выбрацца – праблема, бо гэта ўжо не ў цэнтры, не каля ЮНЕСКА. У доме ёсць гандлёвы кааператыў, дзе сёе-тое можна купіць. Але ў першы ж дзень ён нас расчараваў сваімі чэргамі. Дзе-дзе, а бачыць у Францыі чаргу ў магазіне нам не даводзілася – купляй, бяры што хочаш, і без чаргі. А тут чарга. Гэта было нават цікава. За той час, што я стаяў разам з іншымі ў чарзе, прыйшла адна камісія, потым другая... Прадаўшчыца замест таго, каб прадаваць, паказвала камісіям нейкія дакументы. Потым да прадаўшчыцы прыйшла знаёмая пашаптацца... Скончылася гэта, выявілася: стаяў перада мною адзін чалавек, але калі падышла яго чарга, адкульсьці вынырнула яшчэ чалавек з дзесяць, цэлая спартыўная каманда, якая прыйшла атаварыцца.

Так і не дастаяўся я, каб што-небудзь купіць у кааператыве – здалі нервы... Падумалася мне: куды б ні закінуў лёс савецкага чалавека, ён проста не можа жыць без чаргі – створыць яе...

Пакуль мы засядалі, знаёміліся з Парыжам, ездзілі і хадзілі ў госці, словам, займаліся сваімі справамі, сваёю справаю займалася і прырода – няспешна, але настойліва фарбавала дрэвы, распранала іх, напаўняючы ўсіх тым лёгкім мроістым

сумам, што звычайна агортвае чалавека восенню. Яна, восень, пачалася яшчэ ў Мінску. Калі мы ад'язджалі, у нас, у Беларусі, асыпалася лісце, ляцела павуцінне. У Маскве дрэвы ўжо былі голыя. За той месяц, што мы жылі ў Парыжы, восень і тут зрабіла сваё – цёплаю пярэстаю коўдраю заслала скверы і бульвары, несла, мяла ветрам лісце да асфальту тратуараў і вуліц. Іншы раз змрачнела неба, зацягвалася хмарамі, імжыў, ішоў дождж...

Восень у нас у Беларусі – гэта пах антонавак і кропу, пах пячонікаў і дыму, і яшчэ – горы крутабокiх гарбузоў ля вясковых хат. Тут, у Парыжы, усяго гэтага няма, хоць восень адчуваецца таксама – пражаць на жароўнях на вуліцах каштаны, а ў магазінах прадаюцца забітыя паляўнічымі зайцы, перапёлкі і вельмі ж імпазантныя прыгожыя фазаны...

1991- 1992, Парыж - Мінск

P. S. Праз год я зноў наведаў Францыю. Гэты раз паўночную яе частку, а калі быць больш дакладным, сталіцу Эльзаса горад Страсбург. Справа ў тым, што ў Страсбургу знаходзіцца штаб-кватэра еўрапейскага супольніцтва – Савета Еўропы, а менавіта па прапанове гэтай арганізацыі пасля таго, як Беларусь аб'явіла аб сваёй незалежнасці, ёй прапанавана вывучыць і падпісаць Канвенцыю па культуры. Упершыню ў Еўропу я кіраваўся не праз Маскву, ехаў непасрэдна з Мінска. У «Боінгу», які арандавала нямецкая кампанія «Люфтганза», пачуў беларускую мову – на ёй паведамлялі дадзеныя аб палёце. Ды і ў Страсбургу да дэлегацыі, у якую ўваходзіў я разам з іншымі таварышамі, адносіліся як да дэлегацыі суверэннай дзяржавы. Цікаваць да нас была надзвычайная, бо Беларусь адна з нямногіх рэспублік былога Савецкага Саюза, які распаўся, змагла не дапусціць у сябе канфліктаў на нацыянальнай глебе, не парушаць правоў чалавека, захаваць спакой, талерантнасць, дбаць у неверагодна цяжкіх эканамічных умовах пра культуру, захаванне спадчыны. На пасяджэннях, дзе ішла размова пра Канвенцыю па культуры, давялося выступаць па некалькі разоў на дзень, расказваць і пра прынятыя нашым Вярхоўным

Саветам законы аб мовах, аб адукацыі, аб культуры, іншых нарматыўных дзяржаўных актах, накіраваных на ўмацаванне маладой дэмакратычнай дзяржавы. Прыемна было пачуць, што многае ў нас зроблена ў духу Канвенцыі па культуры. Вядома, наша дэлегацыя аглядзела памяшканні Савета Еўропы (архітэктар Б. Мане), вельмі, дарэчы, прыгожыя, унутры выдатна, з густам аздобленыя, пазнаёмілася з горадам, які на працягу сваёй шматвяковай гісторыі пераходзіў з рук у рукі то Германіі, то Францыі. У горадзе і цяпер побач з французамі жыве шмат немцаў, людзей іншых нацыянальнасцей. Была восень, але гэта не замінала нам бачыць хараство і прыгажосць гэтага куточка зямлі, дзе нарэшце ўсталяваўся мір і спакой, дзе людзі жывуць не толькі клопатамі аб кавалку хлеба надзённага, а нечым большым адвечным. І не пра раз'яднанасць, правядзенне межаў між дзяржавамі і народамі мараць, а пра іх збліжэнне, дапамогу адно аднаму.

Было шмат цікавых сустрэч і з кіраўнікамі Савета Еўропы, і з радавымі супрацоўнікамі гэтай паважанай арганізацыі, і з жыхарамі горада. І яны, гэтыя сустрэчы, яшчэ раз пераканалі нас: мы, беларусы, – еўрапейцы, і пра нас у Еўропе ведаюць. І не толькі ведаюць, а імкнуцца дапамагчы, каб мы як найхутчэй упісаліся ў еўрапейскі працэс, набылі не папяровую, а сапраўдную незалежнасць, умацавалі свой суверэнітэт. І гэта было прыемна, радасна.

Вярталіся мы са Страсбурга з адчуваннем сваёй годнасці, упэўненія, што Беларусь нарэшце таксама зойме «свой пасадак між народамі», які па праву ёй належыць даўно.

1993

З ЦЫКЛА «ПОСТАЦІ»

«ВЫЗВАЛЯЎ ДУХ НАРОДА»

Працуючы ў рэдакцыі часопіса «Полымя», аднойчы – пэўна не помню ўжо, у якім годзе: ці то ў канцы 1960, ці то ў пачатку 1961, калі я сядзеў у кабінце галоўнага рэдактара, туды, асцярожна пастукаўшыся ў дзверы, зайшла незнаёмая пажылая жанчына – у доўгім шэрым паліто, з чорнаю сумкаю ў руках. Жанчына – на што я звярнуў адразу ж увагу – была сівая да апошняга воласу, далікатная, інтэлігентная. Павітаўшыся і акінуўшы вачыма ўсіх нас, хто на той час знаходзіўся ў кабінце – Максіма Танка, Янку Скрыгана, Алеся Бачылу і мяне – яна як бы ўздыхнула.

– Людцы добрыя, – звярнулася яна на добрай беларускай мове, – памажыце мне рэабілітаваць майго мужа, Аляксандра Мікітавіча Уласова, – так і сказала; не Уласава, а Уласова. – Можна сёй-той з вас і не ведае, хто гэта такі. А ён жа адзін з пачынальнікаў беларускай справы. Каб не ён, мусіць, не было б і вашага часопіса, і ўсіх вас. А калі б і былі, то не такія, як ёсць...

Яна падышла бліжэй да доўгага – на ўвесь пакой – стала, што стаяў у кабінце, палажыла на яго цэлы пук папер.

– Некалькі тыдняў праседзела я ў Вільні, – расказвала, нібыта просячы прабачэння, што так неспадзявана ўварвалася са сваімі клопатамі, жанчына. – Пабывала ў архівах, падняла судовую справу, калі Аляксандра Мікітавіча за публікацыю ў «Нашай ніве» артыкула «Дума і народ» асудзілі да сядзення ў

астрозе. Пачытайце, што ён гаварыў і пісаў, якія абвінавачванні яму высоўвалі. Ён жа перадавы чалавек быў, рэвалюцыянер. І потым, калі жыў у Заходняй Беларусі, поглядаў сваіх не мяняў, за што неаднойчы таксама пераследаваўся пілсудчыкамі, зноў у турме сядзеў...

Усе мы згрувасціліся, панахіляліся над тымі копіямі з дакументаў і выпіскамі, што прывезла жанчына – жонка былога рэдактара-выдаўца «Нашай нівы». Вядома, даць якую-небудзь раду жанчыне, не пазнаёміўшыся больш дэталёва з матэрыяламі, ніхто не мог. Таму папрасілі жанчыну пакінуць на нейкі час тое, што яна прывезла, каб потым, вывучыўшы, даць справе ход.

– Некалькі разоў звярталася я ў пракуратуру і КДБ, – паведамляла жанчына. – Падключала людзей, хто ведаў Аляксандра Мікітавіча. А жаданага выніку няма... Таму і да вас прыйшла – памажыце... Ні ў чым не вінаваты мой муж, ён быў заўсёды за працоўнага чалавека, патрыёт Беларусі...

Жанчына, пасядзеўшы, паўздыхаўшы і пабедаваўшы, як цяжка дайсці праўды, даказаць невінаватасць таго, хто сапраўды ні ў чым не вінаваты, пайшла. Пайшоў і я, вырашыўшы ці не вырашыўшы справы, па якіх прыходзіў у кабінет да галоўнага рэдактара. Але жанчына – шукальніца праўды і справядлівасці, як і імя яе мужа Уласава Аляксандра Мікітавіча – запомніліся, не забыліся...

Знайсці хоць якія звесткі пра Аляксандра Мікітавіча Уласова, як вымаўляла гэтае прозвішча яго жонка Аляксандра Паўлаўна, дарэчы, як пасля я даведаўся, па прафесіі настаўніца, аказалася нялёгка. Нават у «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі», апошні том якой выйшаў у 1975 годзе, іх няма. Не было, выходзіць, такога чалавека ў Беларусі. Былі газета «Наша ніва», рэдактарам-выдаўцом якой ён быў, былі часопісы «Саха» і «Лучынка», якія ён рэдагаваў, было выдавецтва «Наша хата», якое ён арганізаваў і якое выдала «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» Я. Коласа, «Тарас на Парнасе», творы М. Канапніцкай, М. Горкага і інш. кнігі, а вось таго, хто за гэта адказваў, хто там працаваў, – не было. Зрэшты, калі

верыць Энцыклапедыі, гэтыя выданні былі, быў і А. Уласаў, вось толькі хто ён, гэты чалавек, не палічылі патрэбным паведаміць. Ніякіх звестак пра А. Уласава чамусьці не падаў у сваёй «Гісторыі беларускай літаратуры» і вельмі ж акуратны, дасведчаны М. Гарэцкі. І. Дварчанін у «Хрэстаматыі новай беларускай літаратуры (ад 1905 г.)» успамінае гэтае прозвішча. І як! «Выдатнейшыя дзеячы, якія стаялі на чале ўсяе працы каля «Нашае нівы», былі: браты Іван і Антон Луцкевічы, Аляксандр Уласаў, Антон Лявіцкі, Алёіза Пашкевіч і потым усе пісьменнікі, творы якіх будуць тут паданы». Але зноў жа – больш ніякіх звестак пра Аляксандра Уласава не змяшчае. Успамінае гэтае прозвішча ў ліку аднаго з арганізатараў Беларускай рэвалюцыйнай грамады (пасля – Беларускай сацыялістычнай грамады) Антон Луцкевіч у сваіх успамінах «За дваццаць пяць гадоў» (1903– 1928). І. Дварчанін і А. Луцкевіч на старонках згаданых вышэй выданняў друкуюць і здымак – на ім кіраўнічая «тройка» «Нашай нівы» – Іван Луцкевіч, Аляксандр Уласаў і Антон Луцкевіч; Іван Луцкевіч і Аляксандр Уласаў сядзяць – абое вусатыя, у добрых касцюмах, камізэльках, пад гальштукамі, а ззаду іх стаіць Антон Луцкевіч. Здымак датуецца 1910 годам. Пра Івана і Антона Луцкевічаў сякія-такія звесткі ёсць нават у той самай «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі». «Луцкевіч Іван Іванавіч (28.5.1881, г. Шаўлі Ковенскай губ. – 20.8.1919), беларускі археолаг, этнограф і грамадскі дзеяч. Скончыў Маскоўскі археал. ін-т (1904), Пецярбургскі ўн-т (1905). У Пецярбургу ўдзельнічаў у стварэнні Бел. гуртка нар. асветы, рэдагаваў літаграфаванае выданне «Каляднай пісанкі», у зб. «Вязанка» выдаў літ. спадчыну Я. Лучыны. Адзін з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады, уваходзіў у рэдакцыі газ. «Наша доля» і «Наша ніва». У энцыклапедычнай даведцы таксама паведамляецца, што ён быў «ініцыятарам», а не стваральнікам Беларускага музея ў Вільні, першай беларускай гімназіі. Вядома, ён меў недахопы – «пытанні сац.-эканамічнай гісторыі Л. разглядаў з ідэаліст. пазіцый, падтрымліваў нацыяналіст. тэорыю пра бяскаласавасць і «дэмакратызм» бел. народа, проціпастаўляў яго рус. народу, падзяляў лозунг культ.-нац. Аўтаноміі для

нац. меншасцей, ідэалізаваў Вял. Кн. Літ.». Яшчэ большыя грахі прыпісаны яго меншаму брату Антону, таксама аднаму з рэдактараў газет «Наша доля» і «Наша ніва», аднаму з арганізатараў, стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускай сацыялістычнай грамады. «У І-ю сусв. вайну выступаў за стварэнне на акупаванай кайзераўскімі войскамі тэр. Літвы і Беларусі «Канфедэрацыі Вял. Кн. Літ.». Пасля Лют. рэв. удзельнічаў у стварэнні контррэвалюц. Бел. віленскай рады, абвешчэнні т. зв. Бел. нар. рэспублікі, з ліст. 1918 узначаліў урад БНР, які вёў барацьбу з Сав. уладай. Пасля распаду БСГ ініцыятар стварэння Бел. сацыял-дэмакратычнай партыі. У 1919 у час акупацыі Беларусі войскамі бурж. Польшчы ўзначальваў Найвышэйшую раду БНР, якая падтрымлівала інтэрвентаў і заключыла з імі пагадненне аб уваходжанні бел. зямель у склад Польшчы... Адзін з лідараў паліт.-групы ўкі Цэнтр. саюз культурных і гасп. арг-цый (Цэнтрсаюз), якая імкнулася супрацоўнічаць з дыктатарскім рэжымам Пілсудскага, змагалася супраць КПЗБ, рэвалюц. руху, выступала супраць СССР і БССР». Аўтара, як пад даведкай пра Івана Луцкевіча, так і пра Антона няма. Мусіць, ведаў чалавек, што піша няпраўду і таму захацеў застацца невядомым. Гэтак, як у сумна вядомага гады і многія рабілі, калі пісалі даносы. Але пра Аляксандра Уласава нават такога «даносу» «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» не змясціла. Чаму? Няўжо ён не варты быў «такога» гонару? Ён жа, як-ніяк, штосьці значыў ў беларускім нацыянальна-вызваленчым руху, быў выдаўцом-рэдактарам «Нашай нівы» ды і іншых выданняў, ды і не называў бы яго прозвішча сярод выдатнейшых дзеячаў, «якія стаялі на чале ўсяе працы каля «Нашае нівы» І. Дварчанін! Няўжо не было за што папракаць Аляксандра Уласава, а пісаць толькі добрае збяліся?

Хто ж быў ён, гэты загадкавы Аляксандр Мікітавіч Уласаў?

Аляксандр, сын Мікіты і Алены з дому Уласовых, нарадзіўся 16 жніўня 1874 года ў Вілейцы, якая ў той час была павятовым горадам Віленскай губерні. У Вілейцы тады жыло каля чатырох тысяч чалавек, мелася двухкласнае павятовае і прыходскае вучылішчы, шпіталь і пошта. На пошце і пра-

цаваў Мікіта Уласаў. «Мой бацька быў старасвецкі павятовы пачмейстар, – пісаў потым у сваіх успамінах А. Уласаў. – Гэта быў яшчэ час гогалеўскіх пачмейстараў. Чыгунак не было, і пошта і падарожныя ездзілі на паштовых... Дзень і ноч, летам і зімой, восенню і вясновай распуціцай звінелі званкі на старым кацярынінскім гасцінцы. Шумелі векавыя алеі бяроз па баках дарогі... У той няхітры і просты век на свеце жылі памешчыкі, мужыкі, чыноўнікі, і кожны адвеку трымаўся сваёй клясы. Пахла яшчэ нядаўняй паншчынай... Усякая ўласць – ад бога, яе слухай, цар на зямлі, бог на небе, усякага начальства, якое не было б яго і яго парадкі благія, усяк слухайся. З багатым не судзіся, бога бойся і пана слухай... Моцна пахла яшчэ Мікалаем І Палкіным, як яго зваў народ...»

Дзяцінства Аляксандра Уласава прайшло спачатку ў сям’і дзеда. «Відаць, нас бацькі падкідвалі дзеду на вёску, бо павятовому паштмайстру было труднавата гадаваць дзяцей, каторых штогод прыбывала па аднаму... Цэнтрам нашага жыцця быў наш дзед, сельскі поп, каторы нас любіў і сам быў старое дзіця. Іграў нам на скрыпцы...» Потым «уся наша сям’я апынулася з братамі, сёстрамі, нянькамі і бацькамі ў Вільні, у вялікай кватэры губернатарскага паштмайстра». У бацькі Аляксандра Уласава быў свой фальварак непадалёку ад Радашковіч, і неўзабаве туды ён накіроўвае сваіх дзяцей і Аляксандра разам з імі да бабы. Доўгімі асеннімі вечарамі жыццё канцэнтравалася каля вялікай печы, у каторай варылася вячэра, а на печы сядзела старая кульгавая тоўстая Магдалена ў бабскім чапцы з чырвонымі навушнікамі. Яна адбыла лепшую палавіну свайго жыцця ў паншчыне, была слуга маёй бабкі. Ад яе, Магдалены, Аляксандр Уласаў пачуў упершыню беларускую мову... Тым часам у сям’і здарылася бяда: абакралі кладоўку на пошце. Бацька за недагляд быў паніжаны да чына павятовага паштмайстра ў Пінску. Пераехала туды да бацькі і сям’я».

Вучыўся Аляксандр Уласаў адну зіму ў прыватнага віленскага настаўніка Райскага, у Пінскай духоўнай семінарыі – звычайнай бурсе, дзе «пахла памялоўшчынай, голадам, дзікімі норавамі, цяганнем вучняў за вушы і валасы», Пінскім і Мінскім рэальных вучылішчах. Рана захапіўся рэвалюцыйнай

дзейнасцю, прычым з нацыянальным беларускім ухілам. «У пачатку васьмідзясятых гадоў у Менску з’явілася першая газета «Минский листок». Гэта была навіна, як першыя майскія перуны. Менчукі са слязамі прасвятлення і радасці чыталі «наш» лісток... У гуртку [...] інтэлігенцыі знайшоўся і патрыёт свайго народа Антон Слупскі. Дзякуючы лібералізму начальства, пры газеце выйшаў «Минский календарь», дзе А. Слупскі змясціў у беларускай мове літаратурны дадатак. Гэта было адкрыццём Амерыкі, як кажуць, адкрылі цэлы народ, каторы займаў гэту зямлю...» Аляксандр Уласаў знаёміцца з «Лістамі з-пад шыбеніцы» Кастуся Каліноўскага, творамі Францішка Багушэвіча, і тыя ідэі, якія выказалі рэвалюцыянеры-беларусы, становяцца пуцяводнымі зоркамі, якія і павялі яго па жыцці. Лібаўскае рэальнае вучылішча, потым Рыжскі політэхнічны інстытут (1899-1905) далі яму ў гэтым сэнсе шмат. «З радасцю я ўспамінаю гэты перыяд майго жыцця... Першы бунт проціў самадзяржаўя шырокай хваляй пракаціўся па ўсіх вышэйшых вучэльнях. Сходкі, гарачыя прамовы, забастоўкі, свае бібліятэкі, пракламацыі, японскі пагром, канстытуцыя, Дзяржаўная дума... Многа жару і нерваў улажыў я ва ўсё гэта і прайшоў праз такую акадэмію, каторая прыгатавала і мяне і маіх таварышаў для беларускай працы. З агульнарасейскага руху мы выйшлі, як бы на хутары, на адраджэнне сваёй беларускай правінцыі». Аляксандр Уласаў быў на сем гадоў старэйшы за Івана Луцкевіча і амаль на дзесяць за меншага яго брата Антона – людзей, з якімі звёў, а потым і зблізіў яго лёс. Трэба сказаць, што беларускую нацыянальную справу пачынаць тады было рызыкаўна – беларусам адмаўлялі ў праве мець сваю мову, гісторыю, культуру. Як Дамоклаў меч вісела «высочайшее повеление» – Указ Мікалая I («Палкіна») не ўжываць нідзе нават самой назвы Беларусь. «Белоруссия – название, даваемое части России, находящейся долгое время под владычеством Литвы и Польши и только впоследствии снова возвращённой России» – пісалася ў «Энциклопедическом словаре» Бракаўза і Эфрона (С.-Петербург, 1891, т. 5, с. 231). А калі да гэтага дадаць забарону царскіх уладаў друкаваць хоць што-небудзь па-беларуску, дык

становіцца зразумелым, як цяжка, небяспечна было пачынаць беларускую справу ў тыя гады. «Тады трэба было беларускія такія, на цяперашні погляд лёгкія пазіцыі дабівацца вялікімі высілкамі волі, веры ў будучыню беларускай нацыі, што яе трэба будзіць з векавога сну, ахвярамі штодзённага жыцця, адмовай ад асабістага прыватнага шчасця, – пісаў А. Уласаў. – Тады гэта тэндэнцыя была ў вялікай перадавой жмені беларусаў». Не дзіва, што першыя творы новай беларускай літаратуры былі надрукаваны за межамі Беларусі – верш Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» у 1854 г. у Лондане, тыя ж «Лісты з-пад шыбеніцы» Кастуся Каліноўскага – у Парыжы, кнігі паэзіі і прозы Францішка Багушэвіча – у Кракаве і Познані (1891, 1892, 1894). Хоць пра беларусаў быццам нямала пісалася ў польскім і рускім друку, выходзілі нават асобныя даследаванні – Я. Чачота, У. Сыракомлі, А. Кіркора, А. Пыпіна, М. Нікіфароўскага, П. Шэйна, М. Доўнар-Запольскага, Е. Раманавы, М. Любаўскага, П. Уладзімірава і інш., але ж усе гэтыя аўтары ў большасці сваёй глядзелі на беларусаў як бы збоку, зверху. «Паглядзім, што яшчэ скажуць самі беларусы», – прароча пісаў М. Дабралюбаў. Зрэшты, беларусы не маўчалі, гаварылі, што думалі – у сваіх песнях, казках, паданнях, легендах, прыказках і прымаўках. Ды і ў летапісах, даўнейшых творах, што дайшлі з сівой мінуўшчыны. Патрэбна было мець свае выдавецтвы, газеты, часопісы, якія б друкавалі беларусаў на роднай мове. І на пачатку дваццатага стагоддзя друкаваныя органы ўзніклі – у Пецярбургу, Вільні. Царскія ўлады даволі падзрона рэагавалі на нараджэнне беларускага друку. У цэнзурных камітэтах уважліва чыталі ўсё, што рыхтавалася да выдання па-беларуску і, як толькі знаходзілася нейкая зачэпка, – забаранялі. Так, «першая беларуская газета для вёскавага і месцовага рабочага народу» «Наша доля», якая выйшла ў верасні 1906 г. і якая пісала ва ўступным артыкуле да «чытацелёў»: «И пачали людзи шукаць прычыны нашае нядоли. Шукали у книжках, пыталі у самого жыцця. И усюды быў адзин адказ: «Дайце беларусу такую книжку, каб йон зразумеў, што у йой напісана. Толькі книжка, напісаная на мови

бацькоў яго, патрапіць сноп свету закінуць у цяжкое жыццё беларуса, толькі яна патрапіць холад і голад выжануць з мужыцкае хаты, толькі яна пакажэць яму дарогу да лепшае яснейшае доли!» – была забаронена пасля выхаду шостага нумара, хоць на газету і раней неаднаразова накладваўся арышт, а рэдактар-выдавец Іван Тукеркес прыцягваўся да крымінальнай адказнасці. Урэшце 11 студзеня 1907 г. выданне газеты было забаронена, а сам яе рэдактар прыгавораны да турэмнага зняволення. Але з закрыццём «Нашай доли» беларуская справа не спынілася, бо ўжо ў 1906 годзе, у выніку расколу ў рэдакцыі «Нашай доли» (дарэчы, у выданні гэтай газеты прымаў удзел і А. Уласаў), утварылася другая легальная беларуская газета – «Наша ніва». Яе першы рэдактар-выдавец С. Вольскі, выпусціўшы некалькі нумароў, сышоў са сцэны і перадаў выданне газеты Аляксандру Мікітавічу Уласаву (з 8 снежня 1906 г.). У неверагодна цяжкіх матэрыяльных і іншых варунках (безупынных канфіскацыі, штрафы, судовыя працэсы і адміністрацыйныя спагнанні) Аляксандр Уласаў выдаваў «Нашу ніву» аж да 1914 года, калі ўсчалася першая сусветная вайна і яго забралі ў войска. Толькі тады ён, спярша рэдактарства, а потым і правы выдаўца перадаў Янку Купалу (16 мая 1914 г.). «Пачатак беларускай прэсы быў увесь на ахвярах – цяжкай начной працы, – успамінаў потым Аляксандр Мікітавіч. – Паўтара года мы з Антонам Луцкевічам пісалі ад вечара да раніцы. Як мы вытрымалі гэту работу, я не разумею. Маладосць, нязломная воля і энтузіязм! Трэба было вырабляць літаратурную мову. Пазней з’явіліся памачнікі. Прыходзілі да нас як у Запарожскую сеч». Роля і значэнне выдаўца-рэдактара А. Уласава ў выданні «Нашай нівы» мала асветлена ў нашым друку. Больш даследчыкі спыняюцца на ролі Івана і Антона Луцкевічаў, ды яшчэ Янкі Купалы. Яно і зразумела – і Іван, і Антон Луцкевічы былі таленавітыя публіцысты, таленавітым публіцыстам і выдатным, геніяльным паэтам быў Янка Купала, іх творы часта змяшчаліся на старонках газеты і паводле гэтага лёгка рабіць розныя абагульненні. Аляксандр жа Мікітавіч друкаваўся ў «Нашай ніве» рэдка, найчасцей не пад сваім прозвішчам.

З прац, якія выходзілі асобнымі выданнямі, вядома хіба што яго «Аб гаспадарцы на хутарах і шнурах» (1909), хоць як вучоны-даследчык ён выяўляў сябе ў многіх галінах. Каб не быць галаслоўным, спашлюся, да прыкладу, на яго навуковае даследаванне «Хатнія промыслы Беларусі», дзе ён на багатым гістарычным і фактычным матэрыяле расказвае пра беларускае ткацтва, ганчарства, вырабы з дрэва, такарныя, хатнія і хімічныя промыслы, выраб кошыкаў, абутку, адзення, музычных інструментаў, рымарства, гаспадарчага інструменту і машын (зборнік «Нашай нівы» за 1920 г.). Гэтая праца А. Уласава не страціла сваёй каштоўнасці і па сённяшні дзень. Будучы чалавекам добрым па натуры, да таго ж не пазбаўленым гумару, ён лёгка сыходзіўся з людзьмі, умеў уладжваць канфлікты і таму ствараў пэўную добразычлівую творчую атмасферу ў рэдакцыі, імкнуўся прыцягваць да працы ў газеце новых і новых супрацоўнікаў. І тое, што, як падлічылі вучоныя, «Наша ніва» толькі за першыя тры гады надрукавала 906 карэспандэнцый з 486 вёсак і мястэчак, 246 вершаў 61 паэта і 91 апавяданне 36 празаікаў – заслуга і Аляксандра Мікітавіча. Усё лепшае, што было тады ў беларускай літаратуры, што нараджалася ў беларускім нацыянальна-вызваленчым руху трапляла на старонкі «Нашай нівы». Адзін пералік аўтараў робіць гонар гэтаму выданню – Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Алесь Гарун, Цётка, Максім Гарэцкі, Ядвігін Ш., Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі, Карусь Каганец, Цішка Гартны, Уладзіслаў Галубок, Канстанцыя Буйло...

Як і ў кожнай рэдакцыі, у «Нашай ніве» таксама былі свае парадкі. Пра іх пісаў Вацлаў Ластоўскі: «Склад рэдакцыі «Нашай нівы» ў 1909 годзе быў гэтакі: А. Уласаў, браты Іван і Антон Луцкевічы, Ядвігін Ш. (Лявіцкі), Янка Купала, В. Ластоўскі і, дарыўкамі – Язэп Манькоўскі (Янка Окліч) ды Чыж (Альгерд Бульба), а напачатку лета 1909 г. прыбыў яшчэ С. Палуян.

Гэты склад рэдакцыі ў 1909 і 1910 гг. рэзка распадаўся на дзве групы, каторыя былі адметна ахарактарызаваны свежа прыехаўшым з Кіева С. Палуянам «верхняй» і «ніжняй» палатамі. Да «верхняй» палаты належалі: А. Уласаў, браты

Луцкевічы і, калі бывалі, – Чыж і Манькоўскі. «Ніжня» палата складалася з Ядвігіна Ш., Янкі Купалы, Ластоўскага і Палуяна, а ў канцы 1909 г. да яе далучыўся мастак-маляр Я. Драздовіч. Рэдакцыя ў цэлым ніколі не сыходзілася... За зачыненымі і завешанымі цяжкай драперыяй дзвярыма ў гасподзе «верхняй» палаты вяршыліся «высокія» палітычныя матэрыі. Адгалоскі шырокіх планаў «верхняй» палаты даходзілі ў «ніжняю» з трэціх і пятых рук, часта ў хаатычнай форме. Адно толькі было пэўным, што там ішла буйная ігра са значнымі стаўкамі з боку ўніяцкай іерархіі і некаторых іншых, моцных у тыя часы, палітычных краёвых чыннікаў. Ад вуліцы ж у «ніжняю» палату ішла публіка «чорная» і «шэрая». Ясна, што пры такім падзеле «верхня» і «ніжня» палаты думалі па-рознаму, жылі рознымі ідэаламі, насілі ў сабе зародкі розных кірункаў «нацыянальнай мыслі».

Усе гэтыя кірункі «нацыянальнай мыслі» і траплялі на старонкі «Нашай нівы», што давала магчымасць потым вучоным выносіць ёй самыя розныя ацэнкі, часам дыяметральна супрацьлеглыя.

Падсумоўваючы тое добрае, што зрабіла «Наша ніва» для беларускай грамадскасці, у «Зборніку «Наша ніва» рэдакцыя пісала ў 1920 г.: «Гуртуючы каля сябе ўсе свядомыя беларускія сілы, пад той час вельмі нячысленныя, «Наша ніва», як ядыная тады часопісь у беларускай мове, сталася тэй кузняй, дзе пачаў выпрацоўвацца беларускі нацыянальны ідэал. «Наша ніва» сталася *туцяводнай* зоркай для беларускага грамадзянства і дзесяць лет вяла яго шляхам нацыянальнага будаўніцтва – да ідэалу поўнага культурнага, эканамічнага і палітычнага вызвалення беларускага народа».

Аляксандр Мікітавіч Уласаў – адзін з арганізатараў і актыўных дзеячаў Беларускай сацыялістычнай грамады, – палітычнай арганізацыі, што ўзнікла ў Пецярбургу ўвосень 1903 г. Лічыцца, што галоўную ролю ў гэтай арганізацыі, якая спярша называлася Беларуска-рэвалюцыйная грамада, іграў Іван Луцкевіч. Ці так гэта? Сам Аляксандр Мікітавіч, арыштаваны ў 1939 г. органамі НКУС, на допытах на пытанне, хто з'яўляўся кіраўніком Беларускай рэвалюцыйнай грамады ў перыяд

1905-06 гадоў, адказваў: «Кіраўнікамі Грамады ў гэты перыяд з'яўляліся я і Алаіза Пашкевіч». Менавіта яму, Аляксандру Уласаву, было даручана на з'ездзе БСТ, які адбыўся ў канцы 1905 г., распрацаваць разам з Антонам Луцкевічам самую складаную частку праграмы – аграрную. Якраз па гэтым пытанні на з'ездзе і адбылася вострая дыскусія. Антон Луцкевіч потым успамінаў: «Самая гарачая дыскусія ўзнялася на грунце зямельнае праграмы. Тут спорку вялі між сабой Іван і я... Справа ў тым, што мой і ўласаўскі праект праграмы па зямельным пытанні як быццам прадбачыў наперад доўгі шлях да здзяйснення яе: мы схіляліся да таго пагляду, што выбух рэвалюцыі ўжо канчаецца і пачынаецца рэакцыя, проці якое мы сяння бяссільныя. Наадварот, Іван лічыў неабходным кінуць сялянству найбольш зразумелы яму лозунг: дзялі зямлю! – маючы на ўвазе прадоўжыць і ўзмацаваць слабеючы размах рэвалюцыі. Іван глядзеў на далейшае развіццё рэвалюцыі больш аптымістычна, чым мы, і прапанаваў сваю формулу ў сказаным духу. Аднак і большасць з'езду не падзяляла Іванавага аптымізму, і наш праект перамог».

Галоўнымі пунктамі гэтае зямельнай праграмы, як піша А. Луцкевіч, былі:

«1. Канфіскацыя ўсіх дворных, царкоўных, касцельных, «удзельных» і іншых зямель ды ўтварэнне з іх – разам з землямі казённымі – нацыянальнага зямельнага фонду, з якога будуць карыстаць малазямельныя і беззямельныя сяляне.

2. Гаспадар нацыянальнага зямельнага фонду ў межах Беларусі – краёвы самаўрад (аўтаномны Сойм), не залежны ад расейскага цэнтральнага ўрада ў справах зямельнага распарадку.

3. Зямлёй надзяляюцца (ведама, без ніякага «выкупу») малазямельныя і беззямельныя сяляне – па прынцыпу тварэння рацыянальна пастаўленых дробных гаспадарчых адзінак, здольных быць прадукцэнтамі хлеба, ад чаго ўзалежняецца і велічыня надзелаў.

4. Дыферэнцыяльная зямельная рэнга канфіскуецца на карысць Краю шляхам увядзення дыферэнцыяльнага зямельнага падатку.

5. Перапрадаванне зямлі, як тавару, забараняецца».

З'езд, як адзначае польская даследчыца А. Бергман, «сцвердзіў, што партыя асноўваецца на сацыялістычнай ідэалогіі, і аднагалосна пастанавіў прыняць назву «Беларуская сацыялістычная грамада» (БСГ). У пастанове сказана было таксама, што БСГ лічыць сваёй найбліжэйшай мэтай звяржэнне царызму пры супрацоўніцтве з пралетарыятам усёй Расіі. На руінах царызму – згодна іх погляду – мела ўзнікнуць дэмакратычная дзяржава федэратыўнага тыпу. Для Беларусі прадбачылі аўтаномію з соймам у Вільні».

На з'ездзе быў выбраны Цэнтральны Камітэт партыі, у які ўвайшлі тры члены і два кандыдаты ў члены – Іван і Антон Луцкевічы, Аляксандр Уласаў, Вацлаў Іваноўскі і Аляксандр Бурбіс.

Антон Луцкевіч успамінае, як пасля аднаго з правалаў грамадаўцаў у Мінску ён сам і некаторыя іншыя яго сябры па партыі змушаны былі пераехаць у Вільню, а на іх месца прыехалі іншыя людзі.

Сярод іх быў і Аляксандр Уласаў. Яны і развілі тут шырокую дзейнасць Грамады сярод работнікаў (не кажучы, ведама, аб нармальнай і сталай працы на вёсцы). Характэрна, што Грамада дапяла тут таго, чаго дапяць не маглі другія партыі: яна заарганізавала рад прафесійных работніцкіх саюзаў – шаўцоў (пераважна на Камароўцы), цырульнікаў, музыкантаў, фармацэўтаў, абымаючы сваімі ўплывамі работнікаў розных нацыянальнасцяў, нават яўрэяў, што ахвотна ішлі пад эгідай беларускай партыі.

Сам Аляксандр Мікітавіч, згадваючы тыя часы, пісаў: «Бунтавалі, баставалі ўсе студэнты, далучыліся работнікі і сяляне, самадзяржаўе скранулі з гранітнага фундаменту... Дума... Народныя выбарныя...»

Энергія была ў нас каласальная, энтузіязм маладосці. Вера горы перасоўвае! Менск 1905-06 г. Пасля першых маіх мітынгаў у Радашковічах, дзе я гаварыў страшэнныя штукі: «цара не трэба» і т. п. я, як кажуць далікатныя месчачковыя нашы яўрэі, «трошкі» ўцёк; уначы, зімой, абсаджаным бярозамі старым трактам у Менск. Селянін падганяў каня свайго з паша-

ны да пасажыра: «Гэй, пралетарый усіх старон... саедзіняйся!» У Менску я з Бурбісам і братамі Луцкевічамі і яшчэ з кучай моладзі арганізавалі забастоўкі шаўцоў, парыкмахераў, музыкантаў... Стацкевіч («Аганёк») друкаваў пракламацыі; пускалі іх па вёсках і г. д.

Я не меў кватэры, быў падпольнік. Начаваў кожны дзень у другім месцы, а пару разоў у скверы, «пільнуючы ўсходу сонца»... Здароўе было жалезнае, энергія маладая! З паўгода так рыскаў, як воўк... Гэта я пішу для характарыстыкі дэкарацыі таго часу».

Пасля чарговага правалу ў 1907 г., калі Іван і Антон Луцкевічы змушаны былі зноў пайсці ў падполле, канфэрэнцыю партыі праводзілі ў Докшыцах. На яе прыехаў і Аляксандр Уласаў.

Не парываў сваіх сувязяў з партыяй А. Уласаў і потым, нават калі быў мабілізаваны на фронт.

Сусветная вайна ў 1914 годзе спыніла выданне «Нашай нівы».

Немцы акупавалі значную частку Беларусі. 15 верасня 1915 г. яны ўвайшлі ў Вільню. Адна хіба была радасць – 16 студзеня 1916 г. нямецкі фельдмаршал Гіндэнбург аддаў загад паводле якога беларуская мова аб'яўлялася роўнай з іншымі мовамі, што бытавалі на тэрыторыі краю – яна павінна была мець тыя самыя правы, што і ўсе мовы. Адкрылася каля 300 беларускіх школ, а ў Свіслачы ў Ваўкавыскім раёне была адчынена першая беларуская семінарыя. У Вільні ўзнавіла сваю дзейнасць Беларускае выдавецкае таварыства. Там жа пачаў выходзіць два разы на тыдзень і беларускі часопіс «Гоман». Узніклі і іншыя беларускія арганізацыі – Беларускі клуб, Таварыства дапамогі бедным дзецям «Золак», Навуковае беларускае таварыства, Беларускі вучыцельскі саюз і інш. Дэмабілізаваўшыся, у стварэнні і працы многіх гэтых арганізацый прымаў самы актыўны і непасрэдны ўдзел і Аляксандр Уласаў.

Між тым наспявала рэвалюцыя. 15 сакавіка 1917 г. у Пецярбургу была выдадзена па-беларуску дэкларацыя, у якой гаварылася, што Расія павінна быць рэарганізавана ў федэра-

тыўную рэспубліку, толькі на гэтым шляху можна вырашыць нацыянальнае пытанне ўсіх народаў, у тым ліку і беларускае. З'езд Беларускай сацыялістычнай грамады, які адбыўся ў Мінску 25 сакавіка 1917 г. выказаўся за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Тое самае пацвердзіў і з'езд прадстаўнікоў усіх беларускіх арганізацый, які адбыўся 25-27 сакавіка 1917 года ў Мінску. З'езд выбраў нацыянальны камітэт, на чале якога стаў член Дзяржаўнай думы, буйны землеўласнік Р. Скірмунт. Узніклі і іншыя беларускія арганізацыі – Беларускі акаруговы камітэт у Пецярбургу, Беларуская арганізацыя чыгуначнікаў, Камітэт вайсковых беларусаў Паўночнага, Заходняга, Паўднёва-Заходняга і Румынскага франтоў, новыя беларускія партыі – партыя народных сацыялістаў, партыя сацыял-дэмакратаў, партыя сацыял-рэвалюцыянераў і інш. Усе гэтыя арганізацыі і партыі прынялі актыўны ўдзел у падрыхтоўцы Усебеларускага Кангрэсу, які пачаў сваю працу ў Мінску 15 снежня 1917 г. у памяшканні Гарадскога тэатра. На Кангрэс прыехала 915 дэлегатаў, сярод іх быў і Аляксандр Уласаў.

Кангрэс гэты, як вядома, не даўшы яму разгарнуць працы, на трэці дзень разганалі бальшавікі. Сабраўшыся 18 снежня ў чыгуначным дэпо, дэлегаты перадалі напярэдадні выбранай Радзе паўнамоцтвы на далейшае змаганне за ідэалы Беларускай дзяржаўнасці. Рада Кангрэса выбрала Выканаўчы камітэт, які паслаў сваю дэлегацыю на мірныя перагаворы, што праходзілі ў Брэсце між Германіяй і Расіяй, але беларуская дэлегацыя не была туды дапушчана. Перагаворы нічога не далі, яны былі спынены, і нямецкія войскі пачалі новае наступленне на ўсход. 19 лютага бальшавікі пакінулі Мінск і Выканаўчы камітэт Усебеларускага Кангрэсу абвясціў сябе найвышэйшай уладай на Беларусі. Ён звярнуўся да насельніцтва з Устаноўчай граматай «Да народаў Беларусі», у якой гаварылася: «Родная старонка наша апынулася ў новым цяжкім стане. Дзе цяпер улада, што была тут, няведама, мы стаімо перад тым, што наш край можа быць заняты нямецкімі войскамі. Мы павінны ўзяць свой лёс ва ўласныя рукі. Беларускі народ павінен здзейсніць сваё права на поўнае самавызначэн-

не, а нацыянальныя меншасці на нацыянальна-персанальную аўтаномію. Правы нацыі павінны знайсці сваё здзяйсненне пляхам склікання на дэмакратычных асновах Устаноўчага Сойма. Але і да склікання Устаноўчага Сойма ўся ўлада на Беларусі павінна належаць тым народам, якія на ёй жывуць. Выканаўчы К-т Рады першага Усебеларускага З'езда, папоўнены прадстаўнікамі рэвалюцыйнай дэмакратыі нацыянальных меншасцяў, здзяйсняючы мэты З'езда, абвешчае сябе часовай уладай на Беларусі для кіравання краем і склікання як можна хутчэй Усебеларускага ўстаноўчага Сойму на аснове агульнага, простага, роўнага, тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права для ўсякага дарослага, не лічачыся з нацыянальнасцю, вызнаннем і родам. Часовую народную ўладу краю, якая ставіць сабе мэтай абарону і зацвярджэнне заваяванняў рэвалюцыі, будзе здзяйсняць створаны намі Народны Сакратарыят Беларусі, які ад гэтага дня пачаў выконваць свае абавязкі. Персанальны склад Сакратарыята, будзе апублікаваны пасля.

Дадзена ў Менску-беларускім 21 (8) лютага 1918 г.»

25 лютага ў Мінск уступілі немцы. Яны не прызналі Народны Сакратарыят Беларусі, у які ўвайшлі многія вядомыя дзеячы беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, аднак Сакратарыят не самараспусціўся, а спрабаваў наладзіць сваю дзейнасць... 9 сакавіка 1918 г. ён выдаў Другую ўстаноўчую грамату, якая пашырала, дапаўняла многія палажэнні ўстаноўчай граматы 21 (8) лютага, скіроўвала ўвагу і высылкі беларусаў на стварэнне сваёй дзяржавы. 19 сакавіка таго ж года Выканаўчы Камітэт перайменаваў сябе ў Раду Беларускай народнай рэспублікі. Рада Беларускай Народнай Рэспублікі на сваім пасяджэнні ў ноч з 24 на 25 сакавіка абвясціла Беларусь незалежнай Народнай Рэспублікай. Гэтая падзея была замацавана так званай Трэцяй устаноўчай граматай. «Ад гэтага часу, – гаварылася ў ёй, – Беларускай Народнай Рэспубліка абвешчаецца незалежнай і вольнай дзяржавай. Самі народы Беларусі, у асобе свайго ўстаноўчага сойму, пастаюць аб будучых дзяржаўных сувязях Беларусі».

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі імкнулася, каб яе прызнала як мага больш краін. З гэтай мэтай яна звярнулася і

з вернападданай тэлеграмай да імператара Германіі Вільгельма II, але адказу на сваю тэлеграму беларусы так і не атрымалі. У самой жа Радзе пачалася нязгода, якая і прывяла да разладу, яе падзелу. Урэшце, урад рэспублікі ўзначаліў А. Луцкевіч, пакінуўшы за сабою партфель міністра замежных спраў. Ва ўрад А. Луцкевіча ўвайшлі В. Іваноўскі, Т. Грыб, А. Цвікевіч, В. Захарка, А. Смоліч і інш. У склад жа Прэзідыума Рады БНР сярод іншых увайшоў і А. Уласаў.

Гэты ўрад, ды і прэзідыум аказаўся найбольш дзейным. Былі пасланы дэлегацыі ў многія краіны свету з растлумачэннямі, што такое Беларусь, якія мэты і задачы ставіць перад сабою тая ўлада, што ўзнікла на яе тэрыторыі.

9 снежня нямецкія войскі пакінулі Мінск, а ўжо 26 снежня ў Смаленску адбыўся з'езд беларусаў-большавікоў, які прыняў пастанову аб утварэнні Беларускай Савецкай Рэспублікі, пра што было і абвешчана спецыяльным Маніфестам 1 студзеня 1919 г.

Утрымаць Мінск доўга ў сваіх руках большавікам не ўдалося, бо пачалося польскае наступленне. Легіёны Я. Пілсудскага ў красавіку 1919 г. занялі Вільню, а потым неўзабаве і Мінск. Пілсудскі многае абяцаў беларусам, калі яны яго падтрымаюць у барацьбе з большавіцкай Масквой. Сёй-той яму паверыў, уступіў на шлях супрацоўніцтва. Але былі і тыя, хто не верыў палякам, стаяў на незалежніцкіх пазіцыях. У прэзідыуме Рады, ды і ва ўрадзе А. Луцкевіча пачаўся новы раскол. Як вынік яго быў створаны новы Прэзідыум і новы ўрад. Аляксандр Уласаў гэты раз ні ў Прэзідыум Рады, ні ва ўрад не ўвайшоў.

Між тым большавікі, сабраўшыся з сіламі, адагналі палякаў аж пад Варшаву. І жніўня 1920 г. зноў была абвешчана Беларуска-Савецкая Рэспубліка. Перагаворы Савецкай Расіі з Польшчай прывялі да падзелу Беларусі – адна яе частка адышла пад Польшчу, другая стала Савецкай. Гэта было замацавана ў так званым Рыжскім мірным дагаворы 1921 г.

Аляксандр Уласаў не падаўся ў эміграцыю, як гэта зрабілі некаторыя дзеячы беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, а застаўся ў Мінску, дзе прымаў актыўны ўдзел у рэда-

гаванні часопіса «Экономическая жизнь», які выдаваў Савет народнай гаспадаркі.

У канцы 1920 г. ён вярнуўся ў Радашковічы. Там, непадалёку ад гэтага мястэчка, у Аляксандра Мікітавіча быў свой фальварак Мігаўка, які дагэтуль ён здаваў у арэнду – захацеў сам заняцца сельскай гаспадаркай. Але яму гэта не ўдалося – у 1921 г. Аляксандр Уласаў за арганізацыю беларускай гімназіі ў Радашковічах быў арыштаваны палякамі і пасаджаны ў турму.

Па адбыцці пакарання ён на выбарах, што праходзілі ў Польшчы 5 лістапада 1922 г., быў выбраны ў сенат – ніжнюю палату польскага парламента. Разам з ім у польскі сенат былі выбраны яшчэ 2 сенатары-беларусы і 11 паслоў-беларусаў у сойм. Паслы і сенатары ўтварылі Беларускі пасольскі клуб, які стаўся першым парламентарным беларускім прадстаўніцтвам у Польшчы. Беларускі пасольскі клуб, паверыўшы ў прыгожыя абяцанні палякаў аб сужыцці з нацыянальнымі меншасцямі, падтрымаў у выбарах першага прэзідэнта Польскай дзяржавы Габрыэля Нарутовіча, падтрымалі беларускія дэпутаты і адзін з першых польскіх урадаў, які таксама не скупіўся на прыгожыя абяцанні. Але абяцанні польскіх улад так і засталіся абяцаннямі. Ужо ўрад С. Грабскага выдаў гэтак званы моўны закон, які надта ж абмежаваў магчымасці адкрыцця беларускіх школ. Потым былі прыняты іншыя законы, якія былі накіраваны на паланізацыю краю. Усё лепшае, што было ў нашым народзе, паўстала супраць гэтага. Пачалі стварацца новыя арганізацыі і палітычныя партыі, галоўная мэта якіх была – не скарыцца палякам, весці барацьбу за ўз'яднанне беларусаў у адзіную беларускую сям'ю. Цэнтрам беларускага нацыянальнага руху стала Вільня, дзе быў утвораны Беларускі Нацыянальны Камітэт. У склад яго ўваходзілі многія вядомыя дзеячы беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, у тым ліку і А. Уласаў. Ён жа быў адным з арганізатараў і дзейным працаўніком Таварыства беларускай школы з дня яго ўтварэння. У гэты час Аляксандр Мікітавіч пачаў пісаць свае ўспаміны «3 майго жыцця», якія, на жаль, захаваліся не цалкам. Урыўкі з гэтых успамінаў друкаваліся на старонках некаторых заходнебеларускіх выданняў, у прыватнасці, у «Калосі». У адной з публікацый – «Якуб

Колас і «Наша ніва»» (Калоссе, 1936, № 5) – А. Уласаў пісаў: «Мне ўжо 62 гады. Я належу да пакалення, якое адышло ў гісторыю. 90 прац(энтаў) маіх равеснікаў ужо скончылі зямную кар’еру. Я яшчэ на пару гадоў затрымаўся. Варта было б мне напісаць свой «кінематограф» на працягу якіх 35 гадоў для беларускай моладзі. Можа, і ўдасца гэта зрабіць перад смерцю. Малады пясняр Жылка (ён ужо на тым свеце!) мне купіў тоўсты спытак на гэта.

Калі я быў студэнтам, то мне прарочылі кар’еру літаратара-гумарыста, а я якраз усё жыццё пісаў на праклятыя палітычныя і эканамічныя тэмы».

Выказаў Аляксандр Мікітавіч і сваё заповітнае жаданне ў гэтых успамінах: «Хацелася б мне пабываць яшчэ ў Менску. Калісь старая «Беларуская рэвалюцыйная грамада» ў пракламацыях нясмела пісала у 1905- 06 гг.: «аўтаномія Беларусі з соймам у Вільні альбо Менску». Менск неспадзявана выскачыў першы на сталіцу. Вось я хацеў бы паглядзець на новае там жыццё і «напіцца вады са Свіслачы». Кідаць мае бедныя, заняпалыя і з сумным жыццём народа заходнебеларускія землі я не хачу».

Магчымасць «паглядзець» на «новае жыццё» і «напіцца вады са Свіслачы», не пакідаючы «бедныя, заняпалыя, з сумным жыццём народа заходнебеларускія землі», Аляксандру Уласаву неўзабаве прадставілася – 17 верасня 1939 года Чырвоная Армія пачала вызваленчы паход у Заходнюю Беларусь. У ліку першых яна вызваліла Радашкоўшчыну – тыя мясціны, дзе быў фальварак Мігаўка і дзе апошнія гады жыў, адышоўшы ад палітычнай дзейнасці, Аляксандр Уласаў.

Аляксандра Уласава, як «памешчыка», ужо на другі дзень высяляюць з дому, нацыяналізуюць яго фальварак і ўсё, што там было. Аляксандр Мікітавіч з сям’ёй просіцца ў хату да свайго знаёмага Ігната Шнэйдэра, наймае ў яго пакойчык. Трэба было шукаць сродкі для існавання. Ён дабіраецца да Маладзечна, знаходзіць рэдакцыю газеты і просіцца, каб яго, старога журналіста-літаратара, узялі на працу. На працу яго не бяруць, кажуць, што трэба даведка з НКУС. Аляксандр

Мікітавіч кіруецца ў гэтую ўстанову. Яго прымае нехта маёр Бліноў, які, пагаварыўшы хвілін колькі, робіць вывад:

«Я, сотрудник опергруппы г. Молодечно майор Блинов, рассмотрел материал на гр-на Власова Александра Никитича

НАШЁЛ

Власов Александр Никитич, 1874 г. р., житель фольварка Мигов Радошковичской волости Молодеченского уезда, помещик, образование высшее, депутат польского сейма, подозревается в шпионско-провокаторской деятельности, также является переправщиком и активным организатором «громады» на территории Западной Белоруссии,

ПОСТАНОВИЛ

Власова Александра Никитича подвергнуть аресту и повести по его делу следствие.

Сотрудник опергруппы г. Молодечно майор Блинов».

На заяве маёра Блінова ў той жа дзень з'яўляецца рэзалюцыя:

«Утверждаю – нач. опергруппы Молодечно лейтенант госбезопасности Фёдоров. 16 октября 1939 г.»

Тады ж, у той жа дзень, быў выпісаны ордар на яго арышт. Той самы маёр Бліноў «нашёл: Власов Александр Никитич обвиняется в шпионско-провокаторской деятельности» і таму, «принимая во внимание, что обвиняемый может скрыться от следствия и суда, постановил: мерой пресечения в отношении Власова Александра Никитича избрать содержание под стражей в изоляторе г. Молодечно».

Вядома, Аляксандр Мікітавіч быў сфатаграфаваны, у яго ўзялі адбіткі кожнага пальца левай і правай рук. Словам, паступілі, як паступалі з кожным злачынцам – «ворагам народа».

Пачаліся допыты. Як правіла, яны пачыналіся ў адзінаццаць-дванаццаць гадзін ночы і канчаліся пад раніцу.

У пратаколе ад 12 снежня 1939 г. гаворыцца:

«Я, сотрудник уездного отдела НКВД сержант госбезопасности Золоторенко, допросил Власова Александра Никитича, 1874 года рождения, уроженца г. Вильно (дарэчы, ва ўсіх судовых дакументах фігуруе як месца нараджэння гэты горад, хоць

у пашпарце, які захоўваецца ў справе № 56204, ясна напісана, што нарадзіўся Аляксандр Мікітавіч у Вілейцы), житель д. Миговки Радошковичской волости Молодечненского уезда, образование имеет высшее, окончил политехникум в г. Риге, владеет немецким и английским языками. Мелкопоместный помещик – владелец 60 десятин земли, судим царским судом на 4 месяца в 1909 году за статью в белорусской газете «Нашей нивы» по поводу роспуска Государственной думы и казни террористов, основатель первой белорусской газеты «Нашей нивы» в 1906 году, с 1905 работал членом Центрального Комитета Белорусской громады, в 1905 году организовал первую забастовку парабков в Радошковичском районе, хорошо знаком с белорусскими писателями Якубом Колосом, Янкой Купалой, Змитроком Бядулей, последние являлись моими учениками. По моей инициативе Якуб Колос и Змитрок Бядуля были втянуты в редакцию журнал-газеты «Нашей нивы», впоследствии был втянут и Янка Купала. С 1912 или 1913 года я издавал два журнала в г. Минске: сельскохозяйственный журнал «Соха» и литературный журнал «Лучинка» до начала империалистической войны 1914 года. В 1914 году был мобилизован в царскую армию в чине младшего офицера технических войск, где пробыл до 1917 года. В 1917 году из бывшей царской армии был отпущен, так как к этому времени исполнилось 45 лет, возвратился в г. Минск, где участвовал в работе съезда белорусов, возвратившихся с фронта. Участник, при немецкой и польской оккупации, Рады белорусской республики, т. е. был членом «Белорусской рады», которая никакой самодеятельности не имела и работала под диктовку немецких и польских оккупантов, так как в лице её белорусский народ видел своё представительство и смягчали в некоторой мере борьбу против оккупантов. После изгнания оккупантов с территории Белоруссии «Белорусская рада» разбежалась, часть членов «Рады» удрали с отступающими поляками, а часть членов «Белорусской рады» осталась на территории Белоруссии. Я остался в г. Минске и принимал активное участие в журнале «Экономическая жизнь», издаваемым Советом народного хозяйства.

В местечко Радошковичи я возвратился в конце 1920 года и приступил работать на своём хозяйстве. В 1921 году был арестован польскими властями, где просидел свыше месяца за организацию белорусской гимназии в м-ке Радошковичи. По возвращении из ареста я открыл белорусскую гимназию в м-ке Радошковичи, существовала до 1924 года на средства учащихся. С 1924 года через коммунистическую партию гимназия получила субсидию из Советской Белоруссии. Организованная мною гимназия существовала до 1929 года. Прошло через гимназию в м-ке Радошковичи около 860 человек. Часть окончивших гимназию переходила в Советский Союз в г. Минск, где они обучались дальше. В 1923 году был избран в польский сенат. Сенатором я был до 1928 года. В 1927 году мною были организованы курсы учителей бывших русских народных школ. Курсы преследовали целью обучение учителей польскому и частично белорусскому языку, чтобы впоследствии окончившие данные курсы могли получить место народных учителей в польских школах. Часть окончивших данные курсы ушли в Советский Союз. В 1928 году мною были организованы курсы учителей 4-х белорусских гимназий Западной Белоруссии в м-ке Радошковичи, где я обучал их польскому языку. Впоследствии все учителя, обучавшиеся у меня на курсах, стали активными громадovцaми, т. е. участниками «Белорусской громады».

На допыце 16 снежня 1939 г. на пытанне, што Вы жадаеце заявіць, Аляксандр Мікітавіч адказаў: «Я являюсь интеллигентом, имею свои литературные и экономические труды, что хранятся в личной библиотеке, а мне как помещику предложили выселиться, что я считаю заслуженным человеком перед народом и в дальнейшем не смогу продолжить научную работу. В период 1927- 28 гг. я был связан с советским посольством через Ульянова в г. Варшаве, в период 1933 г. я был связан с КПЗБ через студента из Праги под псевдонимом «Степан». Ульянов через меня субсидировал и инструктировал политическую работу в Западной Белоруссии. «Степан» в 1933 г. мне поручил издавать газету «Белорусская Вильна», на что мне отпускали 150 000 злотых, хотя я смог провести только

подготовительную работу. Кроме этого, я принимал участие в деятельности Белорусской громады и даже из г. Волковыска в 1930 году переправил совместно с Шлойдо Петром нелегально в СССР председателя уездного комитета Громады по имени Василий, а в 1929 году на процессе защищал организатора Белорусской громады Тарашкевича».

На дальнейших допытах Аляксандр Мікітавіч таксама трымаўся дастойна, удакладняючы кожны раз сваю працу ў самых розных арганізацыях, у якія ён уваходзіў. Так, на пытанне: «У чым заключалася Ваша практычная работа ў Радзе», ён адказаў: «Я являўся пасреднікам между населением и немецким командованием. При каждом нарушении немецкими солдатами прав граждан я заявлял протест командованию, которое шло на требования, т. к. я имел авторитет у немецкого командования». На пытанне: «Раскажыце аб Вашай практычнай рабоце ў арганізацыі «Беларускай громады»?», ён гаварыў: «Да, я признаю, что принимал участие в практической деятельности Белорусской громады. Эта деятельность заключалась в том, что я помогал организаторам и членам Громады переходить в Советский Союз. При моём содействии были переправлены композитор Гришкевич, инспектор Вилейской гимназии Красницкий. Кроме этого, на судебном процессе в 1929 году я защищал организаторов Белорусской громады Тарашкевича и Островского». На пытанне: «У якіх адносінах Вы былі з Тарашкевічам і што Вы пра яго ведаеце?» Аляксандр Мікітавіч адказаў: «Тарашкевича я знаю очень хорошо по его практической деятельности в Белорусской громаде, а также знал его политические взгляды. Кроме этого я с ним имел хорошие отношения и потому, что состоял с ним в родственной связи, т. е. он женился на моей племяннице».

Пра сваю працу ў польскім сенаце Аляксандр Мікітавіч таксама расказваў хоць і стрымана, але даволі аб'ектыўна:

«Вопрос: Расскажите о своей практической работе в польском сенате.

Ответ: Состоя депутатом польского сената, я работал в бюджетной комиссии, которая разбирала вопросы, связанные с бюджетом бывшего польского государства. Кроме этого я

принимал участие в заседании сената, где рассматривались вопросы международной и внутренней политики.

Вопрос: Ставились ли на обсуждение сената вопросы борьбы против революционного движения и Советского Союза?

Ответ: Специально эти вопросы не ставились, но нужно отметить, что работа сената была направлена против революционного движения и Советского Союза.

Вопрос: Ваша связь с руководством верховной власти бывшего польского государства?

Ответ: Работая депутатом польского сената, я имел связь с министром просвещения Добжинским и директором департамента Сухенек-Сухотским.

Вопрос: От какой организации Вы были избраны в польский сенат?

Ответ: Я был избран на съезде выборщиков от белорусского объединения.

Вопрос: К каким группировкам Вы принадлежали за время работы в польском сенате?

Ответ: В этот период я ни к каким политическим группировкам не принадлежал.

Вопрос: К каким вообще Вы примыкали политическим партиям и группировкам?

Ответ: В период 1905-06 годов я состоял членом ЦК Белорусской революционной громады, которая ставила перед собой задачу создания автономной национальной Белорусской республики, переход земли крестьянам.

Вопрос: Кто является руководителем Белорусской революционной громады?

Ответ: Руководителями Громады в этот период являлись я и Алоиза Пашкевич».

Вядома, не ўсе адказы былі такія праўдзівыя. Было і тое, чаго дамагаліся следчыя – каб падсудны абыйшоў кагосьці, у тым ліку і сябе. І хоць А. М. Уласава судзіць фактычна не было за што, справа яго ўсё ж была перададзена на вырашэнне «Особого Совецания при Народном Комиссариате Внутренних дел СССР», якое 29 лістапада 1940 г. пастанаві-

ла «Власова Александра Никитича как социально опасный элемент заключить в исправительно-трудовой лагерь сроком на 5 лет».

Сам Аляксандр Мікітавіч прызнаў сябе вінаватым часткова. Як і многіх тады, А. Уласава павезлі ў Сібір. Там ён, не вытрымаўшы суровага лагернага рэжыму і здэкаў, 11 сакавіка 1941 г. на станцыі Марыінск Новасібірскай вобласці памёр, як сказана ў даведцы аб смерці, ад «параліча сэрца».

Аляксандр Мікітавіч быў жанаты, у яго была сям'я – жонка, маладзейшая за яго на дваццаць пяць гадоў і два сыны – Алег і Змітро. Была ў Аляксандра Мікітавіча і вялікая бібліятэка, якая складалася з кніг рускай і замежнай класікі, а таксама беларускіх выданняў. Многія кнігі былі з аўтаграфамі – Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цёткі, Змітрака Бядулі... Вядома, у яго доме быў зроблены вобыск, бо, як пісалася ў адным з дакументаў, «обвиняемый Власов Александр Никитич по распоряжению начальника опергруппы был задержан бойцами рабочей гвардии, а потому домашний обыск у него в квартире произведён был». Але нічога асаблівага не было знойдзена. У пратаколе вобыску значыцца: «Денег в сумме 65 руб. 40 к. Галстук один. Нож перочинный – один. Паспорт. Блокнот. Переписка (5 писем)». Вось і ўсё. Бібліятэку неўзабаве забралі. Пагрузілі на некалькі падвод і вывезлі. Куды – ніхто не ведае.

Жонку ж, Аляксандру Паўлаўну, і дзяцей таксама не пашкадавалі – выслалі ў Кузбас.

Перажыўшы вайну, Аляксандра Паўлаўна ўжо ў 1956 годзе пачала хадайначаць аб рэабілітацыі мужа. Некалькі разоў звярталася яна ў Пракуратуру БССР і КДБ, раскажвала, што за чалавек ён быў, успамінала, як, «нягледзячы ні на якія пагрозы і пры прымітыўным абсталяванні рэдакцыі, на скрынках ад папярос, маючы матрацы, прымус і дзве шклянкі», яны выдавалі беларускую газету і часопісы, трацячы на гэта ўсё, што мелі... Да сваіх заяў прыкладала лісты тых, хто ведаў Аляксандра Мікітавіча, як, напрыклад, лісты жонкі Янкі Купалы – Уладзіслава Францаўны Луцэвіч і аднаго з былых кіраўнікоў КПЗБ Мікалая Сямёнавіча Арэхвы:

«В Комитет государственной безопасности БССР»

Я, Луцевич Владислава Францевна, знаю гр-на Власова Александра Никитича с 1908 года. После окончания педагогических курсов с 1 октября 1908 года я работала педагогом-воспитательницей в детских учреждениях города Вильно. Помимо воспитательной работы в детских учреждениях я принимала участие в организации вечерних кружков для рабочих. Участвовала в проведении различных вечеров белорусской молодёжи и в это время познакомилась с представителями белорусской интеллигенции: Тёткой, Якубом Колосом, Янкой Купалой, З. Бядулей и Александром Власовым – первым редактором газеты «Наша нива».

Власов был инициатором многих молодёжных затей, популяризатором всяческих начинаний. По его инициативе были организованы библиотечки, драмкружки, литературные вечера.

Александр Никитич Власов отличался простотой, остроумием, гуманностью.

В то время Власов материально жил неважно (очень скромно). Часто посещал свой хутор Миговку (около Радошкович). Хозяйства у него никакого не было. Землю своего хутора сдавал в аренду. Власов был популярен как среди студенчества, так и среди крестьян. Его родословной я в то время не интересовалась, знаю только, что его племянница (дочь сестры) была женой Б.Тарашкевича (в период буржуазной Польши).

До 1914 года А. Н. Власов был редактором и издателем газеты «Наша нива». Потом Власов издавал и редактировал сельскохозяйственный журнал «Соха» и детский журнал «Лучинка», главным литературным редактором которого была Тётка (Алоиза Пашкевич).

Во время империалистической войны (1915) Власов был мобилизован в армию.

В сентябре 1915 года, в связи с приближением немцев к Вильно, я выехала в Москву.

В 1919 году, после объявления Советской Белоруссии я вернулась в Минск, где работала в качестве инспектора детских учреждений.

В 1919 году я несколько раз ещё встречалась с Власовым, который некоторое время редактировал журнал «Соха» в Минске. Кажется, в начале 1920 года Власов переехал в Вильно, после чего я с ним связь потеряла.

В. Луцевич

24.08.58»

«Относительно Власова А. Н.

За годы моей подпольной партийной работы в Компартии Западной Белоруссии (1925-1938 гг.) я знал Власова А. Н. как деятеля белорусского национального движения в Польше, хотя, будучи нелегальным, лично знаком с ним не был и никогда с ним не встречался.

Власов А. Н. в 1922 г. был избран депутатом в польский сенат (вторая законодательная палата в буржуазно-помещичьей Польше) по избирательному списку кандидатов, выставленных блоком национальных меньшинств (белорусских, украинских, еврейских и немецких буржуазных и мелкобуржуазных националистических партий) и пребывал сенатором до весны 1928 года, это значит до роспуска сейма и сената. Оставаясь в лагере белорусского национального движения, он не был белорусским националистом, находился в оппозиции к польской буржуазной государственности и её оккупационной политике в Зап. Белоруссии и не участвовал в антисоветских выступлениях. Причём эта его позиция укреплялась с годами, по мере обострения в Польше режима фашистской диктатуры пилсудчины и усиления оккупационного и национального гнёта в Западной Белоруссии.

Доказательством этого являлось то, что Власов А. Н. в 1926-28 гг. (годы подъёма в Западной Белоруссии национально-освободительного движения) приближался в своих взглядах к этому движению и практически с ним сотрудничал.

В частности, после разгрома пилсудчиками в начале 1927 года национально-освободительной организации «Белорусская крестьянская рабочая громада», созданной и политически руководимой КПЗБ и ареста её руководителей (Б.Тарашкевич и др.), Власов А. Н. некоторое время возглавлял белорусскую

культурно-просветительную организацию «Товарищество Белорусской школы (ТБШ)», оказывал помощь МОПРу.

В последние годы (в тридцатых годах) Власов А. Н. уже активно в политической деятельности не участвовал, а что конкретно делал, не знаю.

Вот всё, что я могу сказать о Власове А. Н.

Н. Орехво,
член КПСС с 1920 г. (в прошлом активный руководящий работник КПЗБ)

г. Минск

29 августа 1958 г.»

І Аляксандра Паўлаўна, дзякуючы падтрымцы многіх сумленных людзей, у тым ліку і некаторых вельмі адданных справе і праўдзе супрацоўнікаў Камітэта Дзяржбяспекі, свайго дамаглася – 6 студзеня 1961 г. Судовая калегія па крымінальных справах Вярхоўнага суда СССР вызначыла «Постановление Особого Сопевцания при НКВД СССР от 29 ноября 1940 г. в отношении Власова Александра Никитича отменить и дело о нём производством прекратить за отсутствием состава преступления».

На гэтым можна было б паставіць і кропку. Але ў Аляксандра Уласава засталіся не толькі справы, але і творы – не сабраныя нікім, не выдадзеныя. А ў іх яго думкі, погляды, пажаданні.

«Маладыя мае чытачы! – звяртаўся Аляксандр Мікітавіч у адной са сваіх публікацый. – Вашае жыццё ўсё ўперадзе. Наша я вера ў шчаслівую будучыню, яна недзе за ружовымі хмаркамі – летуценнямі – там адкрываюцца новыя і новыя далі. Я ўжо прайшоў праз усе далі: жыццё іх мне адкрывала год за годам. Нашае пакаленне несла свае ідэалы вызвалення народаў пакрыўджаных, занядбаных, – пашанавання ўсіх цяжка працуючых, на карысць не сваю, а чужую. Мае равеснікі і аднадумцы клалі свае маладыя гады, сваё асабістае шчасце, сваё здароўе, сваё жыццё. Многа іх звалілася ў баразну, аддаўшы ўсе свае сілы да канца. Дзе мае таварышы старыя? Большасць спіць у зямлі сырой. Праз іх трупы ідуць новыя

барцы, утрымліваючы заваяваныя папярэднікамі пазіцыі, смела імкнучыся далей уперад. І як нашае пакаленне старалася вызваляць і дух народа з рабскае залежнасці ад чужынцаў, так і вы, маладыя, мусіце гэта рабіць і ствараць новы перыяд, які б адыграў не меншую ролю ў беларускім рэнесансе, як перыяд «нашаніўскі».

Гэта заповіт Аляксандра Мікітавіча Уласава ўсім нам, нашым дзецям, унукам і праўнукам. Не будзем, не маем права на яго забываць, як і на самога іх аўтара.

1991

АПОШНІ З МАГІКАН

Вось ужо і Кандрата Крапівы няма. Ён перажыў амаль усіх сваіх равеснікаў і, здавалася, перажыве яшчэ многіх...

Упершыню я з ім сустрэўся ў школе. Натуральна, не з самім, а з яго творамі. Чытаў іх, дэкламаваў са сцэны байкі, іграў створаныя ім вобразы ў самадзейных спектаклях, што ставіліся па яго п'есах. Потым, калі пераехаў у Мінск, убачыў і яго самога. Высокі, заўсёды вельмі сур'ёзны, ён рабіў уражанне зусім не гумарыста і сатырыка – вясёлага, нераўнадушнага да ўсяго, што адбываецца навокал чалавека, а хутчэй сумнага, нуднага, абьякавага, словам, сухара-бюракрата. На пісьменніцкіх сходах ён заўсёды адстойваў прынцыповую партыйную лінію, не дазваляў, каб хтосьці вельмі вольнічаў. Помню, аднойчы ён узяўся папраўляць, ставіць «на месца» Аляксея Карпука, які папракаў некаторых людзей старэйшага пакалення, што не саступаюць маладзейшым кіруючых пасадак, трымаюцца за іх, быццам п'яныя за плот, хоць, не раўнуючы, парахня з некаторых сыплецца. «Яшчэ невядома, хто каго перасядзіць на гарачай патэльні, калі нас з вамі на яе пасадзіць, – сказаў з задзерам Кандрат Крапіва, выйшаўшы на трыбуну, – вы, маладзейшы за мяне, ці я, старэйшы за вас. Ды і з дрэва, якое трасуць, таксама хто з нас упадзе першы – вы ці я – трэба паглядзець... Галоўнае не ў маладосці і старасці, а ў яснасці розуму, цвярозасці погляду ды і ў здароўі...» Быў ён вельмі ж

непрымірымы, рашучы і калі размова на адным з пасяджэнняў у Саюзе пісьменнікаў зайшла пра неабходнасць рэабілітацыі Алесея Гаруна. «Ён быў сацыяліст-максімаліст», – вось той довад, які прывёў усімі паважаны пісьменнік супраць паэта-гаротніка. З Кандратам Кандратавічам пагаджацца не хацелі. І тады ён, падняўшыся яшчэ раз на трыбуну, сказаў: «Пакуль мы, старэйшыя, жывыя, рэабілітаваць Алесея Гаруна нікому не ўдасца. Не будзе нас – рабіце, што хочаце».

На адным з вечароў выпускнікоў універсітэта, на якім прысутнічаў Кандрат Крапіва, я, выступаючы, вымавіў фразу, якая выклікала ў зале апладысменты. Гэта быў афарызм, здаецца, польскага сатырыка Е. Леца: «З маладымі змагаюцца хіба толькі тыя, хто яшчэ не нажыў розуму ці выжыў з яго». Крапіве гэта фраза вельмі ж не спадабалася, ён прыняў яе на свой адрас, наліўся чырванню, папрасіў слова і пачаў мяне і такіх, як я, крытыкаваць, павучаць, што ў зале, дзе сядзела пераважна моладзь, мела зусім не тую рэакцыю, на якую ён, мабыць, разлічваў. І гэта яго яшчэ больш узлавала... Давялося дэкану філфака, які веў сустрэчу, уціхаміраваць залу, заклікаць прысутных да парадку...

Неяк зусім выпадкова, ідучы ў выдавецтва, я ўбачыў, як Кандрат Крапіва нёс туды вялізны рыжы чамадан, – падрыхтаваны рукапіс пяцітомніка. «Вось каб такое сам Кандрат Крапіва ўбачыў, абавязкова ў п'есу ці ў байку ўставіў бы», – падумаў я. (Дарэчы, той пяцітомнік, калі ён выйшаў, Кандрат Кандратавіч падараваў мне з сваім подпісам: «Барысу Сачанку з пажаданнямі творчых здабыткаў. Кандрат Крапіва. 10.IX. 1974.»)

Але ўсё гэта назіранні за Кандратам Крапівай як бы збоку. Бліжэй мы пазнаёміліся пазней. Аднойчы сядзелі з Андрэем Макаёнкам у бары Дома літаратара, пілі каньяк і раптам убачылі Кандрата Крапіву. Ён быў на нейкім пасяджэнні ці прыходзіў плаціць партыйныя ўзносы. І Андрэй Макаёнак, ведаючы Кандрата Крапіву больш за мяне, падняўся з-за стала і запрасіў Кандрата Кандратавіча выпіць з намі чарачку. Кандрат Кандратавіч не адмовіўся, сеў за стол і, як мне

здалося, са смакам выпіў. Мы налілі яму другую чарку, але ён ад яе адмовіўся.

- Здароўе не тое, - сказаў ён, - хопіць і адной. Дзякую, што запрасілі. А то цяпер маладзья такія... Самі п'юць, а на нас, старэйшых, і забыць могуць, не ўспомняць нават, што мы ёсць...

Мы з Андрэем Ягоравічам правялі Кандрата Кандратавіча да машыны, якая чакала яго ля пад'езда Дома літаратара, і, калі вярталіся назад у бар, Андрэй Ягоравіч гаварыў:

- Ён вельмі адзінокі. Хоць бы хто з вас схадзіў да яго калі дадому. Пагаварыў бы...

- Але ён нейкі неразгаворлівы, - сказаў я. - Ды і поглядаў далёка не перадавых...

- Не, няпраўда! - не згадзіўся са мной Андрэй Ягоравіч. - Ён цікавы чалавек. Жыццё якое пражыў! Амаль цэлы век! І смелы ж, як, можа, ніхто з яго пакалення быў. У самы разгул рэпрэсій напісаў «Хто смяецца апошнім...». Расказвалі мне: першы спектакль па гэтай п'есе ігралі на сцэне, калі ў зале сядзела толькі тры глядачы: сам Кандрат Кандратавіч, Панамарэнка і начальнік НКУС, не ведаю, хто тады ім быў. І лёс вырашаўся і спектакля, і самога Кандрата Кандратавіча... А яго «Мілы чалавек»?.. Не, ён бачыў у нашым грамадстве тое, што многія не хацелі, каб бачылі - гніль яго, плесню... Ды і прахвостаў тых, пралазаў, махляроў, што яно парадзіла...

Творчасць Кандрата Крапівы я ведаў. Чытаў нават многае з таго, што потым не перадрукоўвалася, а калі і перадрукоўвалася, дык папраўленае. Смеласці быццам у Кандрата Крапівы хапала... І разам з тым... Навошта ж нападаць на Алеся Гаруна, не дазваляць, каб яго рэабілітавалі?.. Ды і ў часы разгрому згуртавання «Узвышша» як ён сабе паводзіў? Менавіта яму, Кандрату Крапіве, Пятру Глебку і Кузьме Чорнаму старшыня Беларускага саюза савецкіх пісьменнікаў Міхась Клімковіч на Першым Усесаюзным з'ездзе савецкіх пісьменнікаў выказаў падзяку за тое, што яны «помогли БелАПП проделать эту операцию», гэта значыць, разграміць згуртаванне, а яго лідараў выслаць за межы БССР, пасадзіць у турмы і сталінскія лагеры...

Рыхтаваў я да набору ў рэдакцыі часопіса «Полымя» яго п'есу «Брама неўміручасці», якая мне спадабалася, быў на

праглядзе спектакля па ёй у Купалаўскім тэатры. Чытаў, вядома, і яго артыкулы па пытаннях мовы, не вельмі верачы, што пісаў ён іх сам... Надта ж казённым, не яго, крапивоўскім, духам патыхала ад іх. Дзіўныя часам заўвагі ён рабіў і на тых творах, якія пасылаліся яму як члену рэдкалегіі «Полымя»...

Калі я перайшоў на працу ў Саюз пісьменнікаў, з Кандратам Кандратавічам давялося сустракацца часцей і па самых розных справах. Бываў я ў яго і ў Акадэміі навук, дзе ён, нягледзячы на свае гады, паказваў прыклад дысцыплінаванасці многім, бываў я ў яго дома. Наведваў разоў колькі яго і ў бальніцы. Як чалавек ён быў добры, любіў вясёлых людзей. Ды і на жарты ўмеў адказаць жартам. І зусім не сухар ён быў, як знешне здаваўся. З ім можна было размаўляць пра ўсё. Праўда, сам ён ніколі вельмі не даваў волі языку, але калі ўжо ўстаўляў слова, дык яно было заўсёды да месца. За адзін выпадак мне, як успомню, і цяпер сорамна. Гэта было ў тых дні, калі памёр Л. І. Брэжнеў. Пазваніў мне сакратар ЦК КПБ А. Т. Кузьмін, паведаміў, што з выпадку вялікага гора вырашана, каб народныя пісьменнікі БССР паслалі спачувальныя тэлеграмы ў Маскву. І Кандрат Кандратавіч таксама.

– Ён жа стары, хворы, ці варта турбаваць? – пачаў я асцярожнае супраціўленне. – Не бачыць, ляжыць у бальніцы...

– Я ўсё ведаю, – спыніў мае разважанні Аляксандр Трыфанавіч. – Таму і даручаю, каб вы схадзілі ў бальніцу і дапамаглі яму напісаць тэлеграму. Тэкст потым адправіце на адрас ЦК КПСС...

Што ж, будучы на службе ў Саюзе пісьменнікаў, я не мог не выканаць заданне сакратара ЦК КПБ. Купіў кветкі, пайшоў у лечкамісію. Знайшоў пакой, дзе ляжаў Кандрат Кандратавіч, адчыніў дзверы. Цёмная, сырая баковачка. Ложак ля сцяны, невялікі столік, ля яго партфель з паперамі Кандрата Кандратавіча. Сам Кандрат Кандратавіч ляжаў на ложку І, хоць быў у акулярах, амаль нічога не бачыў. Але мяне ён пазнаў.

Я падараваў яму кветкі, спытаў пра здароўе, расказаў навіны з нашага пісьменніцкага жыцця. Кандрата Кандратавіча мала цікавіла ўжо тое, чым мы жылі, жыла наша пісьменні-

цкая арганізацыя. Ён жыў сваім жыццём, якое не было ў яго ніколі лёгкім. Ды і хвароба мучыла... Сказаў я і пра званок з ЦК, просьбу А. Т. Кузьміна адносна тэлеграмы з выпадку смерці Л. І. Брэжнева.

- Добра, я напішу, - неяк глуха, змрочна згадзіўся Кандрат Кандратавіч.

- Можа, я вам дапамагу? - прапанаваў я свае паслугі.

- Не, я сам... Напішу і пазваню. Вы будзеце дома?

- Так...

Я пасядзеў яшчэ трохі і развітаўся з Кандратам Кандратавічам. Пайшоў дадому.

Званка ад Кандрата Кандратавіча не было доўга. Я думаў ужо, што яго і не будзе. Аж не - гадзін у адзінаццаць вечара пачуўся званок. Я падняў трубку - так, гэта быў званок ад Кандрата Кандратавіча. Праўда, званіў не ён сам, а доктар. Ён меў даручэнне ад Кандрата Кандратавіча перадаць мне тэкст тэлеграмы. Яна, на маё здзіўленне, аказалася вялікай - аж на паўтары старонкі. Што было рабіць? Я акуратна перапісаў яе, сеў на аўтобус, паехаў на галоўпаштамт.

Дадому, на сваю кватэру, я вяртаўся а першай гадзіне ночы, дакараючы сябе, што паддаўся сам на глупства і ўцягнуў у яго хворага, зусім бездапаможнага чалавека, пісьменніка, якога я паважаў, любіў, нягледзячы на пэўныя несупадзенні нашых поглядаў па некаторых пытаннях.

На апошнім сваім юбілейным вечары, які праводзіўся пры непасрэдным удзеле юбіляра, Кандрат Кандратавіч сказаў прамову, якая заканчвалася словамі:

- Да новых юбілеяў!

Гэта выклікала ў зале, як пішучь газетчыкі, вясёлае ажыўленне. На жаль, здароўе не дазволіла Кандрату Кандратавічу бываць на наступных сваіх юбіляях. Праводзіліся яны ў асноўным дома. На некаторых з іх даводзілася бываць і мне. Ён пазнаваў мяне з першага слова, казаў, што слухае, як мы, маладзейшыя, выступаем па радыё і тэлебачанні, сёе-тое чытаюць яму з таго, што мы пішам. Радаваўся, што літаратура развіваецца, узбагачаецца. Не хаваў, што не ўсё, што робіцца ў жыцці і ў літаратуры, яму падабаецца.

Неяк мы з А. Вярцінскім і П. Краўчанкам зайшлі да Максіма Лужаніна і Яўгеніі Пфляўбаўм, каб павіншаваць іх з Новым годам. Яўгенія Пфляўбаўм пахвалілася, што яе толькі што павіншаваў Кандрат Кандратавіч.

– Раней ён заўсёды папштоўкі прысылаў, а цяпер вось па тэлефоне пазваніў...

Усе мы добра ведалі Кандрата Кандратавіча, неаднаразова сустракаліся з ім. І таму тут жа вырашылі наведаць яго ў бліжэйшыя дні. Нават выбралі дзень, калі пад'едзем да яго. Папрасілі Аляксандра Амвросьевіча (Максіма Лужаніна) сазваніцца з хатнімі Кандрата Кандратавіча.

У дамоўлены дзень, захапіўшы кветкі і яшчэ сёе-тое да кветак, паехалі да Максіма Лужаніна, каб забраць яго з сабою. Але ён нас расчараваў:

– Сын сказаў, што бацьку нядобрыцца... Давядзецца пачакаць дзень-два.

Пачакалі дзень-два... І пачулі – Кандрата Кандратавіча няма жывога, памёр...

Смерць яго як бы падвяла рысу пад той эпохай, якая звязана з імёнамі Сталіна, Хрушчова, Брэжнева... Цэлым векам, у які выпала жыць і працаваць вучонаму і пісьменніку Кандрату Кандратавічу Крапіве...

1991

РУПЛІВЕЦ

Пра дзве самыя першыя нашыя сустрэчы Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі раскажаў у кнізе «Само слова гаворыць». Дадаць што-небудзь да ўспомненага ім мне цяжка, бо і тут, у апісанні гэтых сустрэч, Фёдар Міхайлавіч, як і заўсёды, вельмі дакладны і лаканічны:

«Прынеслі чарговы нумар тыднёвіка «Літаратура і мастацтва». Чытаю яго дзесяцігодзі, аж з 1933. Сталася правілам: гартану тыднёвік ад першай да апошняй старонкі, прачытаю прозвішчы аўтараў, назвы артыкулаў, нарысаў, апаবাদанняў, акідваючы вокам і памер іх, потым – адразу ці пасля – вяр-

таюся, пачынаю з першай старонкі. На гэты раз, 14 снежня 1957 г., парушыў правіла. Ubачыў назву артыкула «Шанаваць родную мову», зірнуў на яго ніз, на правы «куточак»: хто аўтар? Напісаў артыкул Барыс Сачанка, студэнт. [...]

Не напісаў і ні разу не сказаў Сачанка, хто быў яго настаўнік, што натхніў на працу, назіранні, а за імі – на артыкул.

Прачытаўшы артыкул «Шанаваць родную мову», я выразаў яго і надпісаў: Студэнт Сачанка, бачыцца, – з перспекываю. У добры, браток, час. На добрае і шчырае служэнне.

Амаль праз два гады групаю – Янка Брыль, Янка Скрыган, Рыгор Шкраба, два незнаёмыя мне хлопцы і я – выходзім з рэдакцыі «Полымя». Адзін з незнаёмых, паказваючы рукою, пытаецца, ці не адна ў нас дарога, і кажа, што ён ідзе на вуліцу Чырвоную. Тады я жыву ў доме на гэтай вуліцы.

І пазнаёміліся. Гэта быў Барыс Сачанка, аўтар артыкула «Шанаваць родную мову». Зайшлі да мяне (я запрасіў) у кватэру: на сталe – спарадкаваныя рукапісы.

Было ў гутарцы-размовe і пра дыялектныя слоўнікі, і пра фразеалогію – фраземы. Дыялектныя слоўнікі? Дыялектная лексікаграфія і фразеаграфія? Так сталася, што працяглы час, на цэлую трэць стагоддзя, усё адно як чыста забыліся філолагі, лінгвісты на дыялектнае слова, на неадкладны і дарагі «няспісвальны» клопат – дыялектныя слоўнікі.

А былі яны, былі іх складальнікі: М. Каспяровіч, М. Шатэрнік, А. Крукоўскі. Што сёння? Як заўтра?

Завітанне было не гасцяваннем, не на пачастунак.

Неяк раней на запытанні, чым займаюся, калі ўбачаць свет фразеалагічныя назіранні і фразеаграфічныя старонкі, Янка Брыль выказаў: «Збіраеш, думаеш, а далей? Як?»

Гэта было Брылёва не *толькі пытанне*.

Барыс Сачанка, пасля яго і маіх слоў пра механічнасць спасылак на выказванне адносна этнаграфіі і этнаграфістаў у творах, нібыта нырнуў у маю картатэку. Вычытваў фраземы, некаторыя паўтараў, да некаторых прыгадваў варыянты, чутыя ў яго Вялікім Бары, у суседніх вёсках каля (як там казалі, кажуць) Хвойнікаў.

Вычытваў і ставіў алоўкам клічнік ці два на ражках картак. Ён, Сачанкаў клічнік, застаўся на картках пры выслоўях: смуткі яго ведаюць, асёл маляваны, валаводы валаводзіць, вантробы даставаць, грады (у прыдзірлівай сваякрухі) на нявестку брэшучь, на жытку ўзбіцца, у цяжку хадзіць, маланкаю (і маланкою) смаліць, выхаванец смаргонскай акадэміі, расу калаціць (са святкавання Юр'я), мацунку набірацца, кукіш(а) у кішэні паказваць, вока добрае і іншых.

А на развітанні:

– Просьбу маю. Не сцурайцеся, прынясіце, калі ласка, у рэдакцыю аркушы два-тры ці больш. У вас гатовыя аркушы нашаму «Полымя».

Сказаць сваё слова Сачанку пра яго «Шанаваць родную мову»? Мабыць, не зусім падыходзіла гэта. Я змаўчаў.

Я не забыўся пра тое *не толькі пытанне*, пра тое – *просьбу маю, не сцурайцеся*.

За гэтымі першымі сустрэчамі ў нас з Фёдарам Міхайлавічам былі наступныя. Многа-многа сустрэч. І з творамі адзін аднаго, якія і ён, і я пісалі і друкавалі, і так, асабіста, з вока на вока. Помню, купіў аднойчы ў 1959 годзе яго «Дыялектны слоўнік», што выпусціла ў свет выдавецтва АН БССР, і не расставалася з ім цэлае лета на вайсковых зборах у адной з воінскіх часцей, насіў у кішэні гімнасцёркі. І як толькі выпадала вольная хвіліна, даставаў яго, чытаў, імкнуўся запомніць кожнае рэдка чутае і ўжыванае слова. Нават не запомніць, а ўзнавіць у памяці, бо тыя дыялектныя словы і выразы былі мною чутыя ў маленстве ад маці і бацькі, суседзяў і сваякоў, але забыліся за гады вучобы і жыцця ў горадзе. І гэтая кніжачка Фёдара Міхайлавіча, як і наступныя, што з чыёйсьці лёгкай рукі пачалі даволі часта выходзіць у розных выдавецтвах, асвятлялі ў памяці забытае, як бы ажыўлялі яго, а то і дадавалі нешта новае, раней невядомае. Ды і звычка ў мяне была, з'явілася яна яшчэ ў школе – кожнае рэдкае слова запісваць, запамінаць. Навошта – я тады не ведаў. І з Фёдарам Міхайлавічам мы сышліся напачатку менавіта на гэтым – на рэдкім цікавым слове ці спалучэнні слоў. Неаднойчы, бывала, ён званіў мне па тэлефоне, пытаў, што значыць тое ці іншае ўжытае мною

слова, які сэнс я ў яго ўкладваю. Пачаўшы размову са слова, пераходзілі паступова на іншае, і размова наша зацягвалася іншы раз на гадзіну, а то і дзве.

За мовазнаўчымі, лінгвістычнымі публікацыямі ў «Полымі», дзе я тады працаваў, з'явіліся неўзабаве і абразкі Фёдара Янкоўскага, назіранні не толькі над словам, але і жыццём народа, яго ўспаміны пра багатае, цікавае жыццё партызанскага разведчыка, вясковага настаўніка, апантанага рыбака, а цяпер – буйнога вучонага, выкладчыка педінстытута. Гэтыя абразкі мы з Іванам Пташнікавым – загадчыкам аддзела прозы, чыталі ўважліва і, прызнаюся, з цікавасцю. Не менш цікавыя былі і гутаркі з самім аўтарам гэтых абразкоў, бо Фёдар Міхайлавіч укладваў ва ўсё, што б ні рабіў, куды большы сэнс, чым напачатку сямю-таму магло здацца. Гэта была літаратура, сапраўдная проза з трапнымі жыццёвымі назіраннямі, вобразамі і характарамі людзей, глыбокай думкай, падтэкстам. Абразкі гэтыя ды і ўся папярэдняя праца над вывучэннем і прапагандай беларускага слова далі падставы Фёдару Міхайлавічу на паступленне ў Саюз пісьменнікаў. І сярод тых, хто б рэкамендаваў яго ў пісьменнікі, ён захачеў, каб быў і я. Вядома, я не адмовіўся быць яго «хросным бацькам», бо каго ж і прымаць у гэтую арганізацыю, як не такіх рупліўцаў на ніве роднага слова, якім і быў Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі.

З таго часу, як Фёдар Міхайлавіч стаў законным, паўнапраўным членам нашага Саюза пісьменнікаў, ён кожную новую сваю кнігу, што ў яго выходзіла – няхай гэта была чыста навуковая ці блізкая да мастацкай – абавязкова падпісваў мне. Подпісы былі самыя прыязныя, ласкавыя і абавязкова амаль у кожным з іх былі словы ўдзячнасці, падзякі. Маю шчырасць, жаданне памагчы чалавеку, асабліва творчому, ён цаніў, не забываў.

Беларускаму слову, як вядома, ніколі не жылося лёгка. З яго кпілі, смяяліся, яго выжывалі, знішчалі, дзе толькі можна было. Заадно даставалася і тым, хто за яго заступаўся, хто яго любіў, хто рабіў усё дзеля таго, каб яно не загінула, жыло. А паколькі і Фёдар Міхайлавіч прысвяціў сваё жыццё гэтаму слову, ды і я, то пры сустрэчах нам заўсёды было пра што па-

гаварыць – і паскардзіцца, і падзяліцца навінамі, супаставіць, як у іншых рэспубліках і краінах адносяцца да свайго роднага слова і як у нас. Па сваёй натуры Фёдар Міхайлавіч быў аптыміст, ён верыў – прыйдуць лепшыя часы, не варта апускаць рук, трэба рабіць усё магчымае, што ў сілах, дзеля росквіту беларускай мовы, закладваць як бы падмурак яго будучыні. І рабіў гэта нястомна, апантана. Ён не толькі пісаў, выдаваў кнігу за кнігай, дзе даследавалася беларускае слова, ён рыхтаваў яго абаронцаў, прапагандыстаў, будучых вучоных – настаўнікаў, аспірантаў. Неаднойчы, убачыўшы ў мяне тую ці іншую рэдкую беларускую кнігу, ён прасіў:

– Барыс Іванавіч, дайце мне гэтую кнігу. Я на ёй падрыхтую двух ці трох кандыдатаў навук...

Некаторыя з такіх кніг я яму даваў, ён іх надта ж хораша пераплятаў, і калі я звяртаўся праз некаторы час, каб ён усё ж вярнуў іх мне, ён нібыта здзіўляўся:

– А хіба вы мне давалі іх не на зусім?..

Але кнігі вяртаў, зноў жа, заўсёды не забыўшыся падзякаваць.

Кафедра беларускай мовы ў Мінскім педінстытуце, якую ўзначальваў Фёдар Міхайлавіч, была ці не лепшая ў Беларусі, яна рабіла тое, чаго ніхто не рабіў. Гэта выклікала ў адных злосць, у другіх – зайздасць, у трэціх захапленне, а значыцца, прыносіла самы розны клопат яе загадчыку. Ён надта перажываў, калі здаралася нечакана чарговая несправядлівасць адносна беларускай мовы, зноў і зноў чыніўся з яе здзек. І не толькі з боку чыноўнікаў, але і з боку некаторых вучоных, пісьменнікаў, якія, каб спадабацца начальству, часам выступалі на сходах і ў друку з нападамі на сапраўдных вучоных, абаронцаў нашай мовы. Аж хварэў, разоў колькі трапляў у бальніцу. І калі мы сустракаліся з ім, не маглі расстацца – перабіралі то адно, то другое, шукалі нейкага выйсця, каб дапамагчы справе. Асабліва часта такое бывала, калі я працаваў у Саюзе пісьменнікаў, меў, як некаторым здавалася, нейкую ўладу. А ўлады ж у кіраўнікоў Саюза пісьменнікаў, якім быў я, фактычна не было, быў, як казаў Іван Чыгрынаў, толькі футарал ад улады, бачнасць яе. Але і ў тых умовах я, рызыкуючы трапіць у нямі-

ласць, званіў, хадзіў да начальства, каб спыніць гвалт і здэк над самым дарагім нашым скарбам, што дастаўся ад продкаў. Фёдар Міхайлавіч, ведаючы маю нераўнадушнасць да нашай мовы, ніколі не мінаў мяне і потым, калі я перайшоў на працу ў выдавецтва, званіў, заходзіў. А сустрэўшыся, мы заўсёды не маглі расстацца – гаварылі і гаварылі. Пра што? Ды ўсё пра яе ж, гаротніцу, пакутніцу, мову нашу. Мяняліся ж, быццам да лепшага часу, але не мяняліся адносіны да беларускага слова. Усё адно як праклялі яго. Хто б ні прыходзіў да ўлады, нават думкі не ўзнікала, каб хоць нешта тут паправіць. Адмяняліся самыя розныя пастановы, аб'яўлялася «памылкамі», «недаглядамі», «парушэннямі» што заўгодна, толькі з беларускай мовай нібыта было ўсё ў парадку, нічога ані не трэба папраўляць; хоць менавіта якраз тут наламана дроў як нідзе. Быў бы хлеб, была б каўбаса, а з мовай і той, якая ёсць, пражывём – вось абыватальскае мярыла, якое калі не на словах, дык у думках многіх кіраўнікоў.

І Фёдар Міхайлавіч перажываў.

– Няўжо я так і памру, лепшага нічога не ўбачу? – казаў ён. – Нарадзіўся – душылі нашу мову, жыву – душылі яе і вось паміраць сабраўся – усё душаць. Але ж яна і жывучая, – усміхаўся ён. – Колькі сваіх душыцеляў перажыла! Быццам на злосць ім усім!..

Закон аб мовах, прыняты Вярхоўным Саветам рэспублікі, таксама не надта ўзрадаваў яго, не супакоіў.

– І закон будуць ігнараваць, абыходзіць, як хто можа... Ды і закон трэба было зусім іншы прымаць...

Я быў адным з сааўтараў праекта Закона, таму абараняў яго, тлумачыў, што інакшы Закон у нашых умовах прыняць проста нельга. Каб хоць гэты выконваўся...

– У тым і бяда, што не будзе ён выконвацца, – ківаў з сумах Фёдар Міхайлавіч. – Напладзілі ж цэлую армію чыноўнікаў, якім на ўсё напляваць. І на мову нашу таксама. Куды ні пайдзі – янычары сядзяць. І не глядзі, хто з іх якой нацыянальнасці, глядзі, якога выхавання. Учора змагаліся за развядзенне кок-сагызу, асушэнне балот, сённа – за дэма-

кратызацыю, перабудову. Заўтра з такім жа імпэтам будуць змагацца за нешта іншае. Душы ў іх няма, адказнасці перад бацькамі, народам, зямлёю, будучыняй. Абы яму добра было, уежна ды ўлежна...

– Дык што, нічога і не рабіць? – пытаў я.

– Не, бронь божа. Рабіць трэба! Насуперак усім гэтым, хто не любіць ні нас, ні нашай мовы!

Злавалі яго і некаторыя выступленні на сходах і ў друку надта ж маладых ды ранніх, іх заявы, што быццам ніхто са старэйшых нічога не рабіў дзеля ўратавання нашай мовы, толькі, маўляў, яны гэта ўбачылі і праявілі клопат.

– Якая няўдзячнасць! – абураўся ён. – Мы вунь калі за яе, бедную і пакрыўджаную, заступаліся. Слова на ёй боязна было вымавіць, у турмах і лагерах маглі ж згнаіць. А мы на ражон лезлі. І зрабілі ж нешта дзеля яе захавання і развіцця! І не бачыць гэтага, прыпісваць сабе тыя заслугі, якіх няма?

Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі памёр. Хто яго заменіць, прадоўжыць тую справу, якую ён шчыра, сумленна рабіў усё сваё свядомае жыццё?

1991

«ЧОРНЫ ВОРАН, БЕЛЫ ЛЕБЕДЗЬ»

Са Сцяпанам Гаўрусёвым я пазнаёміўся, калі яшчэ быў студэнтам. Аднаму з маіх сяброў спатрэбілася даволі значная сума грошай, і ён ехаў да паэта-земляка, каб пазычыць. З сабою ён захапіў мяне.

– У Сцяпана толькі што выйшла ў Маскве кніга, – гаварыў сябра мне па дарозе. – І грошы ў яго павінны быць...

Жыў Сцяпан не ў цэнтры горада, а дзесьці на ўскраіне. Меў адзін пакой, здаецца, ці не на першым паверсе. І калі мы знайшлі нарэшце яго кватэру і зайшлі, убачылі Сцяпана на канапе – ён спаў. Жонка пабудзіла яго, хоць гэта было і нялёгка – акрамя таго, што ён хацеў спаць, дык яшчэ быў і выпіўшы. Выслухаў даволі ўважліва, чаму мы да яго завіталі, і засмяяўся:

- Знайшлі ў каго пазычаць грошы... Але калі вы прыехалі да мяне, то з голымі рукамі не выпушчу...

І палез пад стол, дастаў па пачцы чыстай паперы.

- Вось вам, хлопцы, - сказаў ён. - Пішыце... Будуць і грошы, і слава...

Праз год-два з Сцяпанам Гаўрусёвым я пазнаёміўся бліжэй. І вось пры якіх абставінах. Ведаючы, што жыву я з сям'ёй на прыватнай кватэры, мой знаёмы, таксама пісьменнік, прапанаваў мне пажыць лета ў яго кватэры.

- Я еду ў адпачынак у вёску, - сказаў ён мне. - Кватэра будзе пуставаць. Дык пажыві ты ў ёй...

Я быў удзячны знаёмаму. Адразу ж, як толькі ён паехаў, перабраўся з жонкаю і дачкою да яго жыць. Раніцаю, назаўтра ж, прачнуўся ад званка ў дзверы. Калі іх адчыніў, убачыў на парозе Гаўрусёва - ён, як выявілася, жыў па суседстве ў такой самай кватэры паверхам ніжэй. Што было рабіць? Запрасіў Сцяпана ў хату, жонка падала сёе-тое на стол. Паклікалі Сцяпанаву жонку... Ад мяне пайшлі да Сцяпана, ад Сцяпана - яшчэ да кагосыці... Словам, на працу ў той дзень я так і не трапіў...

Назаўтра з самай раніцы Сцяпан пазваніў мне ў дзверы зноў. Але гэты раз выпіць у мяне не было чаго - жыў я тады даволі сціпла, на адну зарплату, бо жонка не працавала, глядзела дзіця. Ды і за прыватную кватэру трэба было плаціць. Гутарка са Сцяпанам скончылася тым, што я пазычыў яму свае апошнія грошы і ён пайшоў шукаць сабе новага кампаньёна...

Усё лета пажыць у кватэры знаёмага пісьменніка мне не ўдалося. Неўзабаве ён прыслаў да мяне нейкага свайго сваяка-заіку, а потым прыехаў і сам з сям'ёю. Давялося мне вярнуцца зноў на прыватную кватэру. Але за той час, што кватараваў я ў знаёмага пісьменніка, я добра пазнаёміўся са Сцяпанам Гаўрусёвым, яго жонкай і дзвюма дочкамі. Сцяпан жыў і працаваў па натхненні - пісалася, то пісаў запойна, суткамі. Не пісалася - гуляў і таксама суткамі. Паласа працы, паласа гульні... Жонка яго кахала, даравала яму ўсё. Я па характары і ладу жыцця быў іншы чалавек, і яна прыглядалася да мяне:

ёй проста было дзіўна, што можна жыць і працаваць у літаратуры інакш, як жыве і працуе яе муж...

Праз год я атрымаў кватэру. І да шчаслівай ці нешчаслівай выпадковасці там, дзе жыў Сцяпан Гаўрусёў. У суседнім доме. Калі пра гэта даведаўся Сцяпан, то ніколі не мінаў мае кватэры – заходзіў у любы час сутак, здаралася, нават уночы. З ім заўсёды, у якім бы ні быў ён стане, было цікава гаварыць. Асабліва мне, маладзёйшаму. Ён шмат чытаў, прычым не толькі паэзію. Ён чытаў і крытыку, і прозу, і філасофію. Дарэчы, ён сам збіраўся пісаць прозу.

– Я заткну за пояс многіх, калі вазьмуся. Шчасце некаторых прازیкаў, што мне не хапае часу... Але гэты прабел я хутка ліквідую...

І пачынаў расказваць старонкі будучага свайго прازیчнага твора. Гэта было цікава. Ва ўсякім выпадку вобразы людзей былі вельмі жывыя, каларытныя, маляўнічыя былі і апісанні прыроды, месцаў дзеяння. І словы патрэбныя ён знаходзіў...

Але пісаць прозу Сцяпан так і не ўзяўся. Пісаў вершы, паэмы, рэцэнзіі. І пісаў добра, таленавіта, з густам. Яго кніга «Шчодрасць» была прыкметнай з'явай у беларускай паэзіі. Адною з лепшых у тых гады. Яе вылучылі на атрыманне Дзяржаўнай прэміі БССР. І што Сцяпан Гаўрусёў не атрымаў гэтай прэміі, вінаваты члены журы, якія хацелі бачыць паэта іншым, не такім, які ён быў, а свяцейшым за Папу рымскага. Калі я чытаў «Шчодрасць», мяне многае ўражвала. А апісанне ў паэме «Штодзённы лістапад» проста апаламіла:

Пагранічча спала,
Чароты гнула горкая сухмень,
Калі з неасцярожных рук упала
Іскрынка, як надломлены прамень.
І знікла ўмомант, як іголка ў возе,
Мільгнуўшы слабай ніткаю дымка.
І доўга прышываць ёй давялося
Лісток мінулагадні да лістка.
І вось кашулі вогненна-чырвонай
Прыўзняліся пустыя рукавы,

І па тайзе, ад жудасці зялёнай,
Пранёсся шолах маладой лісты.
Кашуля тая ў ярасным мігценні
Чаплялася за травы, за кусты,
За рэдкія лістоўніцы, – і цені
Баяліся наблізіцца сюды.
Відаць, ні да каго не прымярала
Адзежыну бязвокая швяя,
І зараз нецярпліва выбірала,
Каго ў яе адзец зручней бы...

Здзіўлялі, ашаламлялі ў кнізе і іншыя апісанні, абагульненні, параўнанні, метафары, думкі. «Я вырас пад гарматнымі стваламі», – сказаў ён пра сябе ў адным з вершаў, і кніга «Шчодрасць», а таксама наступныя за ёй – «Ураган», «Профіль веку», «Пераклічка», «Кляновыя лісты» і іншыя пацвердзілі, што гэта былі не проста словы, за імі было жыццё паэта. Мне, дзіцяці вайны, многае было блізка ў творчасці Сцяпана Гаўрусёва, я сачыў за ёю, чытаў літаральна ўсё, што ён пісаў. Нешта, мабыць, было блізкае і яму ў тым, што рабіў я. Бо ён таксама сачыў за маёй творчасцю, чытаў тое, што я пісаў і друкаваў. Як толькі выдаваў новую кнігу, ён прыходзіў да мяне, прасіў, каб я падарыў:

– Перачытаць хачу... Ты ж, відаць, сёе-тое правіў... Ды і дапаўняў, – казаў ён.

Ён жыў творчасцю, працаваў нават тады, калі быў не зусім у «форме». Неаднойчы, седзячы ў мяне за сталом, ён раптам пачынаў дэкламаваць свае радкі, напісаныя раней і зусім новыя, толькі што народжаныя, як бы яшчэ і яшчэ раз правяраючы гучанне, сэнс, вобразную структуру.

– Гэтым Еўтушэнкам і Вазнясенскім і не снілася такое, – гаварыў ён. – Яны жыцця, народа не ведаюць... Пішучь для прадаўшчыц універмагаў...

Неяк ён зайшоў да мяне позна ўвечары з просьбаю – пазычыць пяцёрку. Справа была перад зарплатаю, і пяцёркі ў мяне не было. Не было яе і ў мае жонкі. Праўда, у кашальку валялася дзясятка з адарваным нумарам, якую ніхто не браў у магазіне. Жонка падала яе Сцяпану.

- Давайце, я яе атавару. І нават здачу вам прынясу...

І праз якое паўгадзіны завітаў з паўлітэркам і здачаю.

- Як табе гэта ўдалося? - спытаў я.

- Вельмі проста... Спыніў таксі, праехаў да магазіна. Усунуў таксісту ў руку дзясятку, ён даў здачы... І ўсё... - смяяўся Сцяпан.

З той кватэры, што была па суседстве з Сцяпанавай, я праз некаторы час выбраўся, пераехаў на новую. Пакінуў сваю кватэру, перабраўся ў новую і Сцяпан. Але мы ўсё адно часта сустракаліся. Асабліва калі я працаваў у Саюзе пісьменнікаў. Ён прыходзіў да мяне ў кабінет амаль штогодзень, садзіўся насупраць, курыў і гаварыў, гаварыў. Гаварыў пра тое, што прачытаў, што напісаў ці думае пісаць. Неяк я перапыніў яго:

- Сцяпан, а ці праўда, што твой сусед... - я назваў прозвішча суседа-паэта, - купіў новую машыну?

- А якія гэта адносіны мае да літаратуры? - аж пакрыўдзіўся Сцяпан. - Ты ж ведаеш, што ўсё, што па-за літаратурай, мяне не цікавіць...

І гэта была не поза, гэта быў Сцяпан Гаўрусёў, уся яго сутнасць...

З гадамі складвалася жыццё ў Сцяпана горш і горш. Ён пакінуў жонку, якая яго кахала і якая нарадзіла яму дзвюх дачок, ажаніўся з новай жанчынай. Потым трапіў у бальніцу, амаль аслеп. Але прадаўжаў жыць літаратурай - пісаў рэцэнзіі, перакладаў вершы паэтаў, якія яму падабаліся, пісаў свае... Уладкоўвацца на працу, як звычайна рабілі ўсе беларускія пісьменнікі, каб мець сталы заробак, ён ніколі не імкнуўся. Усяго і працаваў, што гады тры ў рэдакцыі газеты «Звязда» ды з год у выдавецтве. Жыў жыццём літаратара-прафесіянала. Цяпер жа, пасля таго, як амаль перастаў бачыць, пра сталую працу нечага было і думаць. Як ён зводзіў канцы з канцамі, з чаго жыў, нават уявіць цяжка. А ён жа яшчэ даволі рэгулярна плаціў даніну Бахусу.

- Кожная выпітая мною бутэлька, - жартаваў ён, - гэта заклёпка ў касмічны карабель...

Здаралася, я яго папракаў.

- Сцяпан, сёння ж ніякага свята няма. А ты выпіў...

- Як няма? Такого быць не можа...

І браўся гартаць каляндар.

- Во! - смяўся ён. - Дваццаць гадоў з дня адкрыцця краматорскай печы. Не, - трос ён календаром. - У нас звычайных дзён няма... Адны суцэльныя святы - то дзень рыбака, то дзень нафтавіка, то яшчэ нешта...

Сустракаючы раніцаю Сцяпана ў Доме літаратара, я іншы раз казаў:

- Сцяпан, так рана, а ты ўжо вясёлы?

- А ты хацеў бы, каб я быў сумны? - пытаннем на пытанне адказваў Сцяпан. - Трэці год пяцігодкі пачаўся, як паведамляюць, паспяхова, ёсць усе падставы для здоровага савецкага аптымізму...

І гэтак шчыра смяяўся, што нічога іншага не заставалася, як і самому засмяяцца...

Ахоўнікі цнатлівай чысціні неяк былі паставілі пытанне аб выключэнні Сцяпана Гаўрусёва з членаў Саюза пісьменнікаў. «За недастойныя паводзіны», як было сфармулявана ў павестанцы. Выклікалі Сцяпана на прэзідыум, пачалі дапытвацца, ці будзе ён і далей выпіваць.

Ён адказаў шчыра:

- Калі б я сказаў, што не буду, вы мне ўсё адно не паверылі б. Таму прызнаюся - буду...

Шчырасць падкупіла членаў прэзідыума. Пасмяяўшыся, яго не выключылі з Саюза пісьменнікаў. Ды і як было выключачь, калі гэта быў адзін з лепшых нашых паэтаў?!

Высокі, прыгожы, ён рабіў уражанне інтэлігента-здаравяка. Здавалася, ён будзе жыць доўга. Сцяпан сам у гэта верыў, у адным са сваіх вершаў пісаў:

Чорны воран, белы лебедзь -

Хто адолее з дваіх?

Першы рукі мне сашчэпіць,

А другі - разніме іх.

Чорны воран, белы лебедзь -

Гляну ўвысь і на жарству.

Мяне воран не зачэпіць,
Покуль з лебедзем жыву...

З «белым лебедзем» – паэзіяй – Сцяпан не расставаўся, жыў заўсёды. І ўсё ж «чорны воран» яго зачапіў... І здарылася гэта рана – на пяцьдзясят шостым годзе жыцця.

1991

ЯК РЭДКА ХТО...

Нечакана, трагічна, у самым росквіце творчых і жыццёвых сіл памёр Анатоль Грачанікаў. Яму ішоў толькі пяцьдзясят трэці год...

Апошні раз мы бачыліся з ім за два тыдні да яго смерці на вечары, прысвечаным 70-годдзю І. П. Мележа. Выступаючы, ён нібыта мімаходзь, але з удзячнасцю ўспомніў, як Іван Паўлавіч – адзіны з усяго нашага творчага Саюза – заступіўся за яго. Я на правах вядучага вечара змушаны быў больш падрабязна расказаць прысутным у зале, як і што было...

...Ішоў чарговы з'езд пісьменнікаў, заключная частка яго – вылучэнне ў спіс для галасавання кандыдатур у члены праўлення. Спіс быў складзены ў кіраўнічых кабінетах загадзя, яго толькі агучвалі. Дадаваць новыя прозвішчы было амаль немагчыма, бо адразу ж ставілася рубам пытанне: «Замест каго?» Сказаць «замест каго» звычайна ні ў кога не хапала духу, і спіс заставаўся такі, як яго і прапаноўвалі. Пашырыць колькасць прозвішчаў у спісе таксама не дазвалялася, за гэтым даволі пільна сачыла высокае партыйнае начальства, якое таксама прысутнічала на з'ездзе, і сачыла не выпадкова: пры галасаванні ж мог не атрымаць патрэбнай колькасці галасоў хтосьці з тых, хто не павінен быў ніяк выпасці з праўлення. Пракрустава ложка, ды і годзе.

І раптам папрасіў слова Іван Паўлавіч Мележ. Спытаў, ледзь стрымліваючы хваляванне:

– Чаму няма ў спісе Анатоля Грачанікава? Быў чалавек намеснікам старшыні, добры паэт... Што здарылася, чаму да яго такая няміласць?..

Падняўся сакратар ЦК КПБ А. Т. Кузьмін, патлумачыў:

– На яго паступіла ананімка, – і дастаў з кішэні нейкі мяты лісток, паказаў І. П. Мележу.

Іван Паўлавіч не вытрымаў, сказаў, гэты раз ужо з абурэннем:

– Ну і што, як паступіла ананімка? Ананімку трэба правесці, а Анатоля Грачанікава ўвесці ў склад членаў праўлення...

Аўтарытэт у Івана Паўлавіча быў вялікі, і А. Т. Кузьмін – інтрыган з вопытам, да таго ж пры амаль неабмежаванай уладзе ўсё ж не асмеліўся прарэчыць І. П. Мележу – здаўся.

Анатоль Грачанікаў быў уключаны ў спіс для тайнага галасавання і атрымаў падтрымку сваіх калег – стаў членам праўлення... Мяне ж на тым самым з’ездзе, дакладней, на першым пасяджэнні праўлення абралі сакратаром.

Праз дзень ці два мне споўнілася сорок гадоў. З гэтага выпадку ў мяне дома сабралася невялікая кампанія, каб разам са мною адзначыць мой дзень нараджэння. І калі мы пачалі бяседу, раптам пачуўся званок у дзверы, і ў хату зайшоў Анатоль Грачанікаў. Сказаў:

– Выбачай, Барыс Іванавіч. – Ён чамусьці заўсёды мяне называў па імя і па бацьку, хоць я і прасіў яго не рабіць гэтага, зваць мяне так, як і ўсе звалі: Барыс. – У гэты вечар я не мог не прыйсці да цябе.

І дастаў з кішэні падарунак – маленькае, зробленае са штучнага матэрыялу, жоўценькае, пушыстае кураня.

– Гэта каб ты помніў, не забываў, што цябе ў начальстве пісьменніцкім хацелі б бачыць вось такім куранём. Глядзі, каб не растапталі старыя, вопытныя пеўні, як мяне...

Гэты выпадак, шчырыя размовы пра тых людзей, з якімі Анатоль не адзін год працаваў у Саюзе пісьменнікаў і ад якіх атрымаў штурхля, зблізілі нас, хоць і да гэтага ў мяне з Анатолям былі самыя добрыя адносіны. Ён быў мой зямляк, перажыў многае, як і я, у вайну. Яго перезд з Гомеля спярша ў Маскву на вучобу, потым на працу ў Мінск не быў ўспрыняты адназначна. Знайшліся такія, хто не хацеў гэтага – Анатоль быў даволі небяспечны канкурэнт. Тады і быў пушчаны пра яго злы жарт: «паэт Начальнікаў». Але для мяне

ён быў Анатоль Грачанікаў, з якім заўсёды было прыемна сустрэцца, пагаварыць...

На першым жа пасяджэнні нашага новага, толькі што абранага сакратарыята І. Чыгрынаў, А. Вярцінскі, І. Шамякін і я загаварылі пра тое, каб неяк уладкаваць Анатоля на працу – яму проста не было за што жыць. Якраз вызвалілася месца рэдактара «Вясёлкі», і мы вырашылі прасіць вышэйшае начальства, каб дазволіла прызначыць Анатоля рэдактарам гэтага часопіса. Начальства, трохі памяўшыся, згадзілася.

У жніўні таго ж года памёр І. П. Мележ. Анатоль Грачанікаў, як і многія ў тыя дні, плакаў самымі горкімі, шчырымі слязьмі. Мне ён гаварыў:

– Давай ніколі не забываць, што нас з табою родніць гэты чалавек. Я працаваў з ім і магу табе прызнацца – ён нас любіў, аберагаў... Да таго ж і ты, і ён, і я – палешукі...

Жыццё ў Анатоля Грачанікава было не такое лёгкае, бяспхмарнае, як сямую-таму здавалася. Яму сёй-той ці то зайздросціў, ці то не мог дараваць, што не ўдалося выбіць з раўнавагі. Некаторыя ж лічылі яго вылучэнцам Івана Шамякіна, і, паколькі таго даставаць было цяжка, сваю злосць спаганялі на Анатолю. Дабрэйшай душы чалавек, сумленны і шчыры, які ніколі не пакрыўдзіў, здавалася, і мухі, ён пастаянна царпеў ад людзей, якім нічога ні разу не зрабіў дрэннага.

– Што ж, такая, мабыць, доля мая... – казаў ён. – Давай не зважаць на гэта.

І быццам не зважаў. Але людская няўдзячнасць глыбока раніла яго, рабіла сваю чорную справу. Відаць, гэта і было прычынай, што ён часцей, чым гэта трэба было, пачаў заглядаць у чарку.

А жыццё тым часам ішло. З «Вясёлкі» Анатоль Грачанікаў неўзабаве перайшоў рэдактарам у «Бярозку», з «Бярозкі» – у «Маладосць». Не ўдавалася, ніяк не ўдавалася сямую-таму выбіць Анатоля Грачанікава з сядла. Выходзілі адна за адной і яго кнігі паэзіі, бо пры ўсёй загружанасці як рэдактара ён усё ж знаходзіў час пісаць вершы. Як паэт, ён рос, набіраў моцы. Стрыманы, памяркоўны, заўсёды пры сваёй думцы, ён і ў паэзіі заставаўся самім сабой – не біў на знешнія эфекты, не

лез у фармалістычныя выкрутасы, а пісаў шчыра, пранікнёна пра тое, што яго хвалявала, чым жыў сам, жылі яго сябры і землякі. І гэта было якраз тое, што і трэба было. Менавіта за чыстую, чалавечую і вельмі шчырую, зямную паэзію яму была прысуджана прэмія Ленінскага камсамола Беларусі, а потым, праз нейкі час, – і Дзяржаўная прэмія БССР імя Янкі Купалы.

Ведаючы ўсю маю сям'ю, ён час ад часу заходзіў да мяне на кватэру. І калі я бываў дома, і калі мяне не было. Пагаварыць з ім заўсёды хапала ахвотнікаў – ён жа як рэдактар «Малодосці» ўпершыню надрукаваў, адкрыў чытачам апавяданні Галіны Ланеўскай (Багданавай) і вершы Святланы Сачанкі – маіх дочак.

Шчырыя, душэўныя размовы з Анатолям вялі мы і ў рэдакцыі часопіса «Малодосць», куды я часта заходзіў, і пры сустрэчах у Саюзе пісьменнікаў, а то і проста на вуліцы. Анатоля цікавіла многае. Не толькі справы літаратурныя, але і грамадскія, тыя бурныя працэсы, што адбываліся ў нашым жыцці ў сувязі з перабудовай. Так ці інакш падзеі ўкручвалі ў свой вір і нас. Заставацца самім сабою, не падацца на розныя танныя спакусы, не шукаць лёгкага зваблівага шляху папулярнасці – вось што яго клапаціла.

– Мінецца сённяшняе, прыйдзе заўтрашняе, – казаў ён. – Каб не сорамна за сябе было – вось тое, што мяне займала і займае.

Аварыя на Чарнобыльскай АЭС, тое, што і яго родныя мясціны і мае апынуліся ў зоне бяды, далі нам дадатковыя агульныя клопат. І ён і я часта наведвалі свае вёскі, бо там жылі нашы маці, нашы сваякі. І сустрэўшыся, мы дзяліліся, абменьваліся сваімі ўражаннямі, якія, на жаль, былі невясёлымі.

– Бачыў, да чаго мы дажыліся? – сумна заключаў Анатоль. І ў голасе, у вачах яго быў проста адчай.

Чым-небудзь супакоіць яго я не мог.

На яго як рэдактара «Малодосці» пісалі ананімкі, розныя заявы. Патрабавалі, каб часопіс стаў іншым, больш «сучасным», збочыў з той дарогі, па якой ішоў і на якой заваяваў аўтарытэт і прызнанне.

- Нічога, - казаў ён іншы раз мне. - Як-небудзь выжывем. І Бог нам паможа, калі мы будзем з народамі. А пена, шумавінне схлынуць са сваім часам...

І, нягледзячы ні на што, пісаў новыя творы, а на старонках «Маладосці» друкаваў тое, што вельмі ж патрэбна было чытачам - «Старажытную Беларусь» М. Ермаловіча, «Споведзь» Л. Геніюш, артыкулы пра далёкае і блізкае мінулае. З'яўляліся на старонках часопіса і імёны раней невядомых аўтараў - празаікаў, паэтаў, крытыкаў...

У адным з апошніх сваіх вершаў Анатоль Грачанікаў пісаў:

Кажуць людзі: чым гаротней доля,
Тым бліжэй ты да чужога болю...

Анатоль Грачанікаў да чужога болю быў, як рэдка хто, блізкі, чулы... Ён многа чаго яшчэ зрабіў бы добрага дзеля Бацькаўшчыны, мовы, культуры, каб смерць не вырвала яго з нашых шэрагаў. Вельмі ж не ў час яна прыйшла, такія людзі, як ён, патрэбны заўсёды, а цяпер - асабліва.

«КОНЬ ГУЛЯЎ НА ВОЛІ...»

«Конь гуляў на волі...» - так павінен быў называцца твор, над якім думаў, працаваў апошнія дні свае Міхась Стральцоў. Пра што ён, той твор? Ні разу пра гэта мы не гаварылі, але, мне здаецца, ён быў пра сябе, сваё жыццё. Як, дарэчы, і ўсе творы пісьменніка...

З Міхасём мы пазнаёміліся ва ўніверсітэце. Ён тады ўжо не жыў ў інтэрнаце, бо ажаніўся і перабраўся на кватэру да жонкі, дакладней, жончыных бацькоў. Але ў інтэрнат, дзе засталіся яго сябры, заходзіў часта. Асабліва па вечарах. Спакойны, задуменны стаяў у канцы калідора ля акна і курыў. Я, хоць быў на год старэйшы за Міхася, але вучыўся на курс пазней: віной таму была вайна, Нямецчына. Тым не менш мы з Міхасём хутка сышліся, абмяркоўвалі творы, што пісалі і ён і я, нашы сябры па ўніверсітэце, вядомыя, сталыя літарата-

ры. Па сваёй натуры Міхась быў не гаваркі, ніколі не драў, як некаторыя, горла.

– Старычок, – звяртаўся ён да таго ці да іншага сябра, усміхаючыся. – Усё не так, як ты думаеш, усё куды складаней...

Але слухаць, як іншыя спрачаюцца, даказваюць сваё, любіў. Любіў ён і кампанію. Асабліва калі на стале была чарка, сядзелі цікавыя, неабыякавыя людзі. Тады ён браў у рот цыгарэту, маўкліва, з асалодаю зацягваўся дымам, і слухаў, слухаў, пра што гаварылі ці спрачаліся субсяседнікі, зрэдку ўстаўляючы і сваё кароткае, але важнае, абдуманнае слова. Не, ён ніколі не падліваў масла ў агонь. Яго найчасцей цікавіла ісціна, праўда.

Пачынаў пісаць Міхась з вершаў. Прычым, на рускай мове. Першае сваё апавяданне ён таксама напісаў па-руску. Хтосьці са студэнтаў-аднакурснікаў дапамог яму перакласці апавяданне на беларускую мову, і яно было змешчана ці то ў «Літаратуры і мастацтве», ці то ў «Маладосці» ў 1957 годзе. Апавяданне лірычнае, з «блакітным туманам», як жартавалі мы тады. Другое апавяданне было надрукавана нешта ці не праз год. Ды і наступныя апавяданні з'яўляліся не часта. Так, як прэзаік Міхась рос, набываў моцы. Кожнае слова, кожны сказ былі ў яго вывераны, вынашаны. Здавалася: вось-вось, і ён пойдзе роўнаю хуткаю пісьменніцкаю хадой. Але такога не здарылася – першая яго кніга выйшла толькі ў 1962 годзе. «Барысу Сачанку, сябру па прозе, – напісаў ён на ёй, калі дарыў мне. – Не наракай на сваю літаратурную планіду. Яна ў цябе зайздросная, нягледзячы на «рыфы». Шчыра кажучы, я таксама ў сім-тым зайздросціў Міхасю. Яго спакою, нетаропкай, але ўпэўненай хадзе ў літаратуру. У мяне ж часта не хапала цярпліваасці папрацаваць яшчэ і яшчэ над сваім творам. Набягалі новыя і новыя тэмы, яны падганялі хутчэй і хутчэй класці словы на паперу. Недахопы сваіх твораў я бачыў пасля, калі творы былі ўжо надрукаваны. Да таго ж я браў для сваіх твораў такія тэмы, якія крывавілі, балелі. Даводзілася ўмешвацца рэдактарам. А ўмяшанне рэдактарскага, а ў тых умовах па сутнасці цэнзарскага алоўка ніколі не паляпшае твор. Мусіць, я скардзіўся тады на свой лёс, і ён, Міхась, мяне супакойваў, сучышаў...

Пасля заканчэння ўніверсітэта Міхась працаваў у «Літаратуры і мастацтве», я – у «Полымі». Дзве гэтыя рэдакцыі знаходзіліся тады, як і цяпер, у адным памяшканні, на адным паверсе. І з Міхасём мы сустрэліся як не штодзень. Потым нейкі час нават працавалі разам, калі Міхась перайшоў быў на працу ў часопіс «Полымя». Тады нас, равеснікаў па літаратуры, сабралася ў «Полымі» некалькі чалавек – Анатоль Клышка, Іван Пташнікаў, Іван Чыгрынаў, Вячаслаў Адамчык, Уладзімір Дамашэвіч, Міхась Стральцоў і я. Частымі гасцямі бывалі ў нас Уладзімір Караткевіч, Рыгор Барадулін, Янка Сіпакоў. Кожны дзень мы абменьваліся думкамі аб прачытаным, жартавалі, нават даволі жорстка, з падкусам кпілі адзін з аднаго. А ў канцы працы ішлі кампаніяй на Камароўскі рынак. Там малдаване прадавалі на разліў проста з бочак віно. Мы куплялі кавун на закуску, разразалі яго, па чарзе хадзілі да малдаван, насілі чайнікамі віно і пілі. Зрэдку грэлі яго – цёплае, нават трошкі гарачаватае яго надта ж любіў піць Міхась.

Жывучы на прыватнай кватэры на вядомай Камароўцы, я неяк купіў у сваёй гаспадыні палову кабана і паклікаў усіх маладых празаікаў на свежыну. Быў там і Міхась. Не, мы не пананіваліся. Але ўжо нагаварыліся, дык нагаварыліся. Уволю! Абмеркавалі не толькі ўсё, што напісалі самі, але і што напісалі старэйшыя нашы таварышы па літаратуры. Нехта з тых, хто быў на пачостцы, сёе-тое потым камусьці раскажаў, і некаторым старэйшым таварышам гэта надта ж не спадабалася, яны пачалі нашу сустрэчу за чаркай лічыць ледзь не змоваю, заклотам супраць іх. Мы ж, успамінаючы таго «паўкабана», якога, дарэчы, амаль усяго і з'елі, доўга смяяліся, натхняючы адзін аднаго прадоўжыць пачатую традыцыю, купляць «паўкабана».

Але нішто не паўтараецца. Міхась неўзабаве перайшоў на працу ў часопіс «Маладосць» загадваць аддзелам прозы. Ды і іншыя нашы сябры памянjalі месца працы. Верныя «Полымю» засталіся Іван Пташнікаў, Іван Чыгрынаў ды я. Але сувязі з «Полымем» і са мной Міхась не парываў. Сустрэліся мы і ў рэдакцыях, і на вуліцы, і ў застоллях. І не толькі са сваімі равеснікамі, але і са старэйшымі нашымі таварышамі – Андрэем Макаёнкам, Іванам Шамякіным, Піліпам Пестраком

ды іншымі. Міхась сур'эзна пачаў працаваць не толькі ў прозе, але і ў крытыцы, і сустрэчы з некаторымі вопытнымі літаратарамі, размовы пра творчасць давалі яму цікавы матэрыял для артыкулаў. Прыязджалі і маскоўскія літаратары, асабліва – Вячаслаў Івашчанка. І зноў жа без сустрэч, доўгіх, іншы раз за поўнач, гутарак не абыходзілася.

Неаднойчы ездзілі мы з ім у Маскву – на розныя нарады, пленумы, з'езды. Часта жылі разам у адным нумары ў гасцініцы, хадзілі ў рэдакцыю часопіса «Дружба народов», у выдавецтвы «Советский писатель» і «Молодую гвардию», сустракаліся са сваімі знаёмымі ў рэстаранах ці непасрэдна ў нумары гасцініцы. Не, Міхась не мяняўся. Гэтаксама, як і раней, мала гаварыў, больш маўчаў, слухаў і курыў, курыў.

Неяк, прыехаўшы ў Маскву, ён запрасіў мяне наведаць дом-сядзібу Льва Талстога ў Хамоўніках.

– Старычок, не пашкадуеш...

Сапраўды, я не пашкадаваў. Два паверхі драўлянага дома мы абышлі гадзіны за тры, падоўгу спыняючыся ля стала, за якім былі напісаны сусветна вядомыя творы, ля пакрэсленых, папраўленых рукапісаў, і асабліва ля папыгтых самім Л. Талстым ботаў, зробленых сваімі рукамі іншых рэчаў.

– Нармальным чалавечым жыццём жыў Леў Талстой, – сказаў мне Міхась. – А мы адарваны ад сапраўднага жыцця, жывём не так, як трэба было б жыць...

Аднойчы ён прызнаўся, што ў яго нелады з жонкаю, ён збіраецца разводзіцца. Шкада дочак – іх у яго было дзве, і ён іх надта ж любіў.

У сямейных справах цяжка памагаць чалавеку. Нават раціць што-небудзь. Не ведаеш жа ўсіх прычын, чаму раптам між людзьмі, якія сышліся, каб разам пражыць жыццё, узнікаюць непаразуменні. І я таксама нічога не мог параіць Міхасю. Сказаў толькі:

– Глядзі сам, табе відней...

Нялёгка даўся яму гэты сыход ад жонкі, сям'і. Таму, можа, больш чым гэта трэба было, прыкладаўся да чаркі, перастаў хадзіць на працу ў часопіс «Маладосць». Там доўга чакалі, што Міхась апамятаецца, возьме сябе ў рукі. Урэшце яго звольні-

лі з працы. Не, мы, сябры, не былі пабочнымі сузіральнікамі, дапамагалі, чым маглі. Неаднойчы ён прыходзіў да мяне на кватэру і ў дзве, і ў тры гадзіны ночы. І калі я адчыняў дзверы, веў яго на кухню, ставіў на стол бутэльку, ён апавядаў, як блукаў ён то да аднаго, то да другога свайго сябра-літаратара, і той, убачыўшы яго, выстаўляў за дзверы.

– Старычок, людзі пазнаюцца ў бядзе, гэта праўда, – сумна ўсміхаўся ён.

Я частаваў Міхася чаем, каваю і цярпліва чакаў світаньня – «зорачку», як казаў Міхась. Тады я напамінаў яму пра сваю цешчу, якая вась-вась павінна была падняцца з пасцелі і завітаць на кухню, і Міхась (а ён прыходзіў часта не адзін) пакідаў кватэру.

Новая яго жонка доўга не важдалася з Міхасём. Як толькі атрымала кватэру, здала Міхася ў ЛПП.

Я тады працаваў ужо ў Саюзе пісьменнікаў. І шчыра, пачалавечы хацеў дапамагчы Міхасю – выпусціць з ЛПП як найхутчэй. Дзеля гэтага патрэбна была заява ад таго, хто прасіў яго туды забраць. Выклікалі жонку, папрасілі напісаць такую заяву. Але яна адмовілася гэта зрабіць. Тады мы паслалі ў ЛПП кагосьці з нашых пісьменнікаў, здаецца, Л. Прокшу, ён дамовіўся з начальствам, каб Міхася перавялі на лягчэйшую працу (яго прызначылі бібліятэкарам), а потым праз нейкі час дамагліся, каб і зусім выпусцілі.

Ён адразу ж, як апынуўся на волі, прыйшоў у Саюз пісьменнікаў.

– Прафанацыя гэта, а не лячэнне, – абураўся ён. – Мучаць толькі людзей. А каб карыць якая была з гэтага – не.

З новай жонкай жыццё не клеілася. Міхасю проста не было дзе жыць. Яму выдзелілі новую кватэру. Атрымаўшы яе, ён прыйшоў да мяне, папрасіў пазычыць грошы:

– Разумееш, ні ложка, ні стала, ні табурэта, – жаліўся ён. – Голья сцены ды падлога. Ні спаць легчы, ні прысесці што-небудзь напісаць... Хіба на падзаконніку...

Я пазычыў яму грошы. І раз, і два...

З цяжкасцю ён вяртаўся да ранейшага пісьменніцкага жыцця. Спрабаваў уладкоўвацца зноў на працу, але рэдак-

тары, ведаючы Міхася, пыталі, ці не «сарвецца» ён зноў. Яго гэта абражала, ён злаваўся. І неяк замыкаўся ў сябе. Цяпер, сустракаючыся, ён рэдка калі што-небудзь гаварыў, рэдка што-небудзь пытаў. Яго пачала акружаць новая кампанія. Ён захапіўся перакладамі, паэзіяй. Амаль перастаў піць.

– Хачу пераасэнсаваць многае... Прачытаеш вось, калі закончу свайго «Каня...»

Твор гэты так і не з’явіўся ў друку. Хвароба, пра якую і ён сам, і ўсе мы, яго сябры, нічога не ведалі, нават не здагадваліся, падцерагала ўжо яго. Яна, гэтая страшная невылечная хвароба, і паклала яго ў магілу ў самым росквіце творчых сіл, калі ён якраз выбаўляўся з блытаных сцежак жыцця, зноў выходзіў на светлую і ясную дарогу...

ВАКОЛ ЛІТАРАТУРЫ І ЛІТАРАТАРАЎ

ВЕЛЬМІ ДАПАМАГАЕ...

Да Янкі Маўра звярнуўся карэспандэнт «Звязды» з просьбаю расказаць, як яму, пісьменніку, дапамагае палітвучоба.

- Вельмі дапамагае, - быў адказ.
- А падрабязней не можаце? - папрасіў карэспандэнт.
- Чаму ж, магу. Раней, напрыклад, я падымаўся раненька з пасцелі, снедаў, садзіўся за стол і пісаў, пісаў. Штогод у мяне кніжачка, а то і дзве выходзілі. А цяпер, як пачаў хадзіць на палітвучобу, падымаюся з пасцелі, снедаю, сядваю за стол, напішу сказ, падумаю, успомню, што гаварылі на палітвучобе, і закрэслю. Зноў напішу сказ, зноў падумаю і зноў закрэслю... Пяты год ідзе, а я нідзе ні радка не надрукаваў. Так што, як бачыце, палітвучоба дапамагае, вельмі нават дапамагае...

ЗА ТАКІЯ ГРОШЫ Я І САМ ПАГАЎКАЎ БЫ...

У маладыя гады Кандрат Крапіва, кажучь, любіў бываць на базары. Ідзе аднойчы ён між гандлёвых радоў па Камароўцы, бачыць: ля ног вясковага дзядзькі сабака сядзіць. Чысты, дагледжаны.

- І ён прадаецца? - пытае ў дзядзькі, паказваючы на сабаку, Кандрат Крапіва.
- Прадаецца, - адказвае дзядзька.
- І колькі каштуе?
- Сто рублёў.
- Ого! - усклікнуў Кандрат Крапіва. - За такія грошы я і сам пагаўкаў бы...
- І пайшоў, яе азіраючыся...

З ЦЯБЕ І ПАЧНУ...

У часы бяспраўя і рэпрэсій Заір Азгур ляпіў партрэты многіх вядомых тады людзей. Злепіць партрэт, не паспее той высахнуць, а таго, з каго яго ляпілі, возьмуць ды арыштуюць. Бярэ Азгур малаток і разбівае партрэт.

Мікола Хведаровіч, які тады працаваў у ЦК КПБ, быў рэдактарам адразу некалькіх часопісаў. Сустрэўшы Заіра Азгура і ведаючы пра яго турботы, пажартаваў:

- Ляпіў бы ты, Заірка, лепей свіней... Не разбіваў бы штодзень іх партрэтаў...

- З цябе першага і пачну, - адказаў даволі злосна Хведаровічу Заір Азгур.

«СОВСЕМ НА КРОЛИКА ПОХОЖ»

У канцы саракавых – пачатку пяцідзясятых гадоў рэдактарам часопіса «Вожык» быў Міхась Чавускі, які выступаў у друку пад псеўданімам Л. Вірня. І часопіс «Вожык» з вясёлага, калючага, часам нават зубастага, якім быў пры Кандраце Крапіве, ператварыўся ў вельмі прэснае нецікавае выданне. Што ні рабіла літаратурная грамадскасць, каб вызваліць «Вожык» ад няўмекі-рэдактара, – марна. Аднойчы ў Маскве быў агляд сатырычных выданняў Савецкага Саюза, і ў «Крокодиле» з'явілася пад партрэтам М. Чавускага эпіграма:

Товарищ Чауский! Ваш «Ёж»
Совсем на кролика похож.

І гэта вырашыла лёс рэдактара «Вожыка». Ён быў нарэшце вызвалены ад пасады...

«СПНОЗА»

Аднойчы ў кабінет да Максіма Танка, калі ён быў рэдактарам «Полымя», уварваўся разгневаны Сцяпан Майхровіч і, скардзячыся на рэцэнзента, якому быў пасланы на рэцэнзію яго артыкул, пачаў тыцкаць пальцам на нейкую заўвагу.

- Во, пачытайце, што ён піша! А гэта ж не мае словы, а Спінозы! - крычаў Сцяпан Майхровіч.

- Супакойся, - даволі ветліва рэагаваў на крык Сцяпана Майхровіча Максім Танк. - Вось калі б гэты рэцэнзент нешта напісаў на тваёй спінозе, тады б можна было і пакрычаць. А то - на паперы.

Сцяпан Майхровіч паглядзеў на Максіма Танка - і яго злосць, гнеў дзе і падзеліся...

ПАСЯРОД ПАКОЯ СТАЯЎ СТОЛ...

Валянцін Зуб прыйшоў у літаратуру з хлебазавода і не надта разбіраўся, дзе якія знакі прыпынку трэба ставіць. І з яго, калі ён працаваў у «Вожыку», не-не дый пасмейваліся. Асабліва адказны сакратар Сяргей Дзяргай.

Неяк Валянцін Зуб напісаў апавяданне, у якім быў сказ: «Пасярод пакоя стаяў стол». І ў сказе гэтым пасля слова «пакоя» стаяла коска. Сяргей Дзяргай, ухмыльнуўшыся, паклікаў да сябе Валянціна Зуба і спытаў:

- Валянцін, а чаму ты пасля «пакоя» паставіў коску?

- А-я-яй, - разгубіўся, пачырванеў Зуб. - Я ж ведаў, што тут не трэба коска, а, бачыш, паставіў.

І, узяўшы ў Дзяргая ручку, тут жа перанёс яе, паставіў пасля слова «стаяў».

МОВА МАШЫНІСТКІ ЦЯПКІНАЙ

У Саюзе пісьменнікаў ішло абмеркаванне беларускай прозы. Хтосьці з крытыкаў папракнуў Тараса Хадкевіча, што ў яго творах мова ну рыхтык як на старонках «Звязды». Тарас Канстанцінавіч падхапіўся і закрычаў з месца:

- Я ганаруся, што пішу на мове Цэнтральнага органа Камуністычнай партыі Беларусі газеты «Звязда»!..

Пятро Глебка, які вёў сход, астудзіў Тараса Хадкевіча:

- Але ж мову ў газеце «Звязда» робіць машыністка-перакладчыца Цяпкіна... Вось на яе мове вы і пішаце. Так што ганарыцца няма чым...

«ЗАГАДЧЫК ПТУШКАФЕРМЫ»

Алеся Бачылу, калі ён працаваў у рэдакцыі часопіса «Полымя» адказным сакратаром, некаторыя аўтары інакш, як «загадчыкам птушкафермы», і не звалі – надта ж любіў ён ставіць «птушкі» на палях чужых рукапісаў. Неяк ён паставіў некалькі «птушак» і на палях артыкула, які прынёс у рэдакцыю Максім Лужанін. Аўтар, калі яму сказалі пра гэта, прыйшоў у рэдакцыю, уважліва паглядзеў заўвагі і, папрасіўшы гумку, пачаў іх старанна выпіраць. Алесь Бачыла не вытрываў:

– Дарэмна вы гэта робіце, – сказаў ён, – лепш было б паправіць.

Максім Лужанін падняў галаву, сказаў спакойна:

– Ведаеце, учора я адгарнуў вашу кнігу. Там сапраўды ёсць што правіць. Вось яе вы і праўце, колькі і як вам захочацца. А я свае творы і без вашай дапамогі як-небудзь папраўлю...

Больш Алесь Бачыла «птушак» на палях рукапісаў твораў Максіма Лужаніна не ставіў.

ЧЫТАЦКІЯ ФАРМУЛЯРЫ

На адным са сходаў у Саюзе пісьменнікаў даволі рэзка крытыкаваліся раманы Уладзіміра Карпава.

– Але ж іх чытаюць! – кінуўся бараніць пісьменніка нехта з яго сяброў. – Днямі я быў у бібліятэцы, глядзеў чытацкія фармуляры. З твораў беларускай літаратуры найбольш бяруць раманы Уладзіміра Карпава...

Наступны прамоўца, выйшаўшы на трыбуну, адрэагаваў на рэпліку так:

– На жаль, у чытацкіх фармулярах не адзначаюць, колькі чытачоў вярнула кнігі, так і не дачытаўшы іх да канца...

ЛЕПШ НЕ НАПША...

Прымалі ў Саюз пісьменнікаў не так маладога, як бяздарнага аўтара. Здаецца, былі выбраны ўсе аргументы «за» і «супраць». І раптам падняўся Эдуард Валасевіч.

- Таварышы! - звярнуўся ён да паважанага сходу. - Не разумею, навошта адкладваць гэтую справу надалей. Усё адно ж гэты паэт лепш ужо не напіша.

Прынялі...

НЕ ХВАЛОЙЦЕСЯ...

На секцыі драматургіі ішло абмеркаванне п'есы маладога аўтара. Сталыя драматургі не тое што крытыкавалі п'есу, а не пакінулі ад яе нават мокрага месца.

У канцы абмеркавання далі слова маладому аўтару. Ён выйшаў на «лобнае месца», паглядзеў у залу і пачаў старонка за старонкай рваць сваю п'есу і кідаць у кут.

І тыя, хто толькі што крытыкаваў п'есу, паўсхопліваліся са сваіх месцаў і пачалі крычаць:

- Што вы робіце? П'еса ж ёсць, там толькі трэба сёе-тое паправіць!

Малады аўтар зноў паглядзеў у залу і супакоіў паважаных сталых драматургаў:

- Не хвалойцеся, у мяне дома яшчэ два экзэмпляры гэтай самай п'есы ляжаць...

НЕ ТРЭБА СМЯШЫЦЬ

Алесь Ставер прынёс у рэдакцыю часопіса «Полымя» свой чарговы твор. Падсеўшы да загадчыка аддзела, каб, мабыць, яму спадабацца, падлесціць, пачаў гаварыць:

- Ты - вялікі і я - вялікі, ты любіш народ і я люблю. І не трэба смяшыць каго б там ні было тым, што недастойна нас...

Загадчык аддзела моўчкі выслухаў Алесь Ставера, не перапыняў яго. Потым прачытаў твор. І калі Алесь Ставер прыйшоў зноў у рэдакцыю, пасадзіў яго побач з сабою і паўтарыў яму слова ў слова тое самае, што казаў некалькі дзён назад сам Алесь Ставер:

- Ты - вялікі і я - вялікі, ты любіш народ і я люблю. І не трэба смяшыць каго б там ні было тым, што недастойна нас...

І вярнуў Алесь Ставеру яго твор.

IV

БАЛІЦЬ, КРЫВАВІЦЬ...

* * *

Чарнобыльская бяда, іншыя падзеі адцягнулі ўвагу ад выкрыцця сталіншчыны, таго, што рабілася ў нашай краіне, што перажылі людзі, народ у страшныя 1930-40-я ды і пазнейшыя гады.

Менш і менш застаецца жывых сведак бяспраўя і рэпрэсій, каму мінулае па-сапраўднаму баліць, крывавіць...

Радзей і радзей тое згадваецца ў друку. І забываецца, забываецца...

Як быццам ужо зроблена ўсё, каб не паўтарылася яно. Як быццам па-належамаму ўшанавана памяць нявінных ахвяр...

Каб жа не позна было, калі зноў адумаемся, спахопімся!..

* * *

Міфічная, выдуманая, створаная ва ўтульных кабінетах ГПУ арганізацыя «Саюз вызвалення Беларусі», скарочана «СВБ», за прыналежнасць да якой была арыштавана, а потым і знішчана асноўная частка беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, яе, можна сказаць, касцяк, станавы хрыбет. Як ні імкнуліся, як ні шчыравалі тыя, каму гэта было даручана даказаць, што існавала такая арганізацыя, нічога з таго не выйшла. Даходзіла да кур'ёзаў. Расказваюць: арыштавалі аднаго навукоўца, прад'явілі яму абвінавачванне, што ён належаў да «СВБ».

- Чаму належаў? - здзівіўся навуковец. - Я і цяпер належаю, у мяне нават членскі білет ёсць, ніхто яго ў мяне не адбіраў...

- Білет?

Гэта было новае, гэта быў ужо рэчавы доказ існавання арганізацыі...

- Дзе ён у цябе, той білет? - аж пападымаліся з крэслаў, зацікавіліся следчыя.

- Дома, у шуфлядзе стала ляжыць...

Выклікалі машыну, паехалі на кватэру, дзе жыў навуковец. Вядома, і навукоўца з сабой захапілі. Уварваліся ў кватэру, адчынілі шуфляду стала, знайшлі білет. Толькі на ім было напісана не «Саюз вызвалення Беларусі», а «Саюз ваяўнічых бязбожнікаў»... «СВБ», ды не той...

Ад злосці там жа, на кватэры, далі навукоўцу поўху і павезлі назад у турму...

* * *

Калі арыштоўвалі пісьменнікаў, вучоных, арыштоўвалі і іх творы - закончаныя і незакончаныя, часам нават накіды і чарнавікі. Дзе ўсё гэта потым падзелася? Спалена, знішчана ці і сёння ляжыць у архівах, да якіх усё яшчэ няма доступу? Мабыць, не ў аднаго мяне жыве надзея, што калі не ўсё, дык хоць нешта ацалела, дзесьці перахоўваецца і калі-небудзь выплыве з небыцця, будзе надрукавана. Пра лёс сваіх забраных пры арышце рукапісаў у свой час хваляваўся Максім Гарэцкі, не-не дый успамінаў у лістах да жонкі Л. У. Гарэцкай: «5 ліпеня 1931 г., Вятка. ...Мне казаў Сікорскі, што ўсе рэчы, рукапісы і кнігі, узятыя пры вобыску, аддадуць назад, калі яны не будуць патрэбныя для справы; казаў, што пашлюць родным павесткі, каб прыйшлі забраць рэчы. Як відаць, табе павесткі не было. Дык я не ведаю, ці варта хадзіць і прасіць, каб аддалі чамадан, партфель, кнігі і хоць тыя сшыткі, што ў партфелі («Хроніка»). Можна, яны ў ГПУ пакуль што спакайней будуць, але шкада, калі загінуць зусім (аднак жа не такая шкода, каб плакаць па іх, калі і так досыць смутку)». «18 жніўня 1931 г., Вятка. ...Ці аддалі рэчы? Ты дужа пра іх не клапаціся, часта

не хадзі. Я ведаю, што ў цябе цяпер шмат свайго клопату». «16 кастрычніка 1931 г., Вятка. ...Як будзеш мець час, Лёля, вышлі мне бандэроллю мае нататкі пра «Віленскіх камунараў» (калі іх табе вярнулі з рукапісамі); можа, я іх тут апрацую да друку (а напішу і па-руску, і па-беларуску – дзе-небудзь прымуць)». «9 лютага 1932 г., Вятка. ...Калі будзеш мець час, Лёля, вышлі мне заказною бандэроллю мой спытак «Хронікі», што да 15-га года. Хоць я трохі спарадкую. Не ведаю, ці вярнулі табе мае рукапісы з успамінамі пра дзіцячыя гады, вучэнне ў Крушні і Норках. Усё гэта я пісаў там. І гэта ўсё мне цяпер бы спатрэбілася. Але нічога: калі няма, дык я напішу ізноў. Там яшчэ было: пятагонская тэрміналогія, розныя запісы, «Мяшчанскае каханне», «Джаліта», «Маруся», «Вяселле» і інш.». «26 лютага 1932 г. ...Першая гадзіна ночы з 25 на 26. Запісаўся «Хронікаю». Атрымаў бандэроль, надта вам дзякую. Як быццам роднае нешта маё прыйшло да мяне ў хату... Бандэроль была крыху разарвана, але атрымаў, пэўна, усё: тры спыткі, першы да 1913 г., другі – 1915 г. і трэці – 1916. Хоць апошніх і не прасіў, але добра, што здагадаліся».

Выходзіць, усё ж некаторыя рукапісы твораў ГПУ вяртала калі не ўладальнікам, дык іхнім родным, сваякам? А можа, у лістах М. Гарэцкага размова ідзе пра іншыя яго рукапісы, якія не былі разам з ім забраны пры арышце, бо ў лісце ад 19 сакавіка 1932 г. з той жа Вяткі М. Гарэцкі паведамляе жонцы, Л. У. Гарэцкай: «Напісаў у Менск следавацелю Сікорскаму, каб выслаў, калі можна, мае рукапісы («Джаліта», «Вяселле», «Маруся», «Мяшчанскае каханне», «Дырыжаблі» і інш.), што я напісаў там». А 29 красавіка 1932 г. пісьменнік яшчэ раз, ужо апошні, успамінае свае рукапісы: «Часам находзіць на мяне вялікая злосць і крыўда, што фактычна адкінулі мяне ад літаратурнае работы, як апошняю непатрэбшчыну. Бо ці ж я магу ў сваіх цяперашніх умовах пісаць? А няўжо ж я так-такі нічога не варты, нават з самага левага пункту погляду? І вось надоечы напісаў у Менск начальніку ГПУ, каб вярнулі мне мае затрыманыя рукапісы. Але хто там пачуе мой голас?..»

І ўсё. Так і не зразумела, што сталася з тымі рукапіснымі творамі М. Гарэцкага, якія ўзяты былі пры яго арышце і напісаны былі «там», у турме?..

* * *

Яшчэ і яшчэ гартаю, чытаю часопісы тых жахлівых сталінскіх часоў... Вось «Маладняк», адзінаццаты і дванаццаты нумары за 1930 год. Вызвалены ад пасады дырэктар Беларускага дзяржаўнага выдавецтва і ад рэдактара часопіса «Полымя» былы старшыня першага ўрада БССР З. Жылуновіч (Цішка Гартны), ныйнакш вырашыў ратавацца – з абвінавачанага паспрабаваў стаць абвінаваўцам – змясціў артыкул «Нацыянал-дэмакраты за «працай»», у якім не пашкадаваў чорных фарбаў, каб абліць брудам, абвінаваціць ва ўсіх смяротных грахах многіх выдатных дзеячаў нацыянальна-вызваленчага руху, навукі і культуры – Я. Лёсіка, А. Смоліча, А. Гаруна, А. Цвікевіча, А. Луцкевіча, А. Бурбіса, Я. Пушчу, Я. Адамовіча, У. Ігнатоўскага, С. Некрашэвіча і нават самога сябе... Але рэдакцыя «Маладняка» здалася гэтага мала і яна ў канцы артыкула зрабіла прыпіску «Ад рэдакцыі». У ёй гаварылася літаральна вось што: «Аўтарам замала адведзена месца крытыцы сваіх памылак, як у мастацкай творчасці і крытыцы, так і ў публіцыстыцы. Рэдакцыя спадзяецца, што ў далейшым працягу свайго артыкула т. З. Жылуновіч дасць разгорнутую крытыку гэтым памылкам, асвятліць болей сваю літаратурна-мастацкую і публіцыстычную чыннасць перыяду часопісаў «Адраджэнне», «Вольны сцяг» і інш. і свае тагачасныя адносіны да іх, як да матэрыялаў, што друкаваліся там».

Словам, пайшоў па воўну, а яго ўзялі ды самога пастрыглі...

* * *

Пісалася ўжо: творчая спадчына аднаго з самых выдатных паэтаў дваццатых гадоў, ахвяры сталіншчыны Уладзіміра Дубоўкі па-належамаму не вывучана, не сабрана і не выдадзена. Многія яго творы ляжаць у рукапісах. Сёе-тое друкавалася за мяжаю. Вось тры вершы, якія змясціў без усякіх каментары-

яў і тлумачэнняў адзін з блізкіх сяброў Уладзіміра Дубоўкі
«ўзвышэнец» Антон Адамовіч:

З-за кратаў

...А вясна ідзе на Беларусі,
Апрапае у страі прасторы,
Прамяністасць жменяю цярусіць
І з лясамі ветліва гаворыць.

А вясна спаткае вас прыхільна,
Пушча-бор цымбальна прывітае.
Забруіцца ў сінім небасхіле
Песня жаўранкава залата.

Праз дарогу шмат праройдзе рэчак,
І Дняпро з Бярэзінай праскочыць.
З ласкай ціхай хвалі ўслед зашэпчуць,
З ласкай ціхай лягуць на пясочак...

Я на ростань не скажу нічога,
Я вясну за кратамі спаткаю...
Усміхнуся вершам на дарогу:
Доля нашая такая...

(«Сакавік», 1947, № 1)

* * *

...Забыўся ты. Схіліўся на далоні...
Язда... шляхі – і водбліскі пагоні...
Забыўся ты – галубіш свет шырокі,
Не чуеш варты неспынянай крокі...
Забыўся ты... Табе ўсё воля сніцца...
Мой брат! Ці ж свет увесь – вязніца?

1931

Здраднікам

Вы, што звыклі поўзаць ракам
і на задніх танчыць лапках
перад кожным небаракам,
што трымае з маслам «папку»,
вы, прасякнутыя брудам
ад пяты да самай шыі,
звыклі біць тых, што пад спудам,
ліць на бліжняга памыі, -
дзе ваш сорам чалавечы,
дзе павага да людзіны?
Як ад вас нам асцяргчы
гонар нашае краіны?

Месца ваша ў ніцалоззі,
ганьба вам наканавана,
бо пры вашай дапамозе
Бацькаўшчына ўкрыжавана...

1931

(«Сакавік», 1948, № 1 (2))

* * *

Яшчэ адзін «узвышэнец» – Язэп Пушча. Упершыню яго я ўбачыў у пачатку шасцідзясятых гадоў у рэдакцыі часопіса «Полымя», дзе тады працаваў у аддзеле прозы. Ён неяк надта ж асцярожна адчыніў дзверы таго пакоя, дзе я сядзеў, і сказаў, як бы запінаючыся:

– Я – Язэп Пушча, хацеў бы спаткацца з кім-небудзь з аддзела паэзіі...

Я з цікавасцю разглядаў невысокага, нечым вельмі падобнага да школьнага настаўніка немаладога ўжо чалавека. Няўжо гэта той самы амаль легендарны паэт Язэп Пушча, вершы якога, а найперш, вядома, «Лісты да сабакі», я чытаў у падшыўках «Узвышша» і пра якога так шмат пісалі ва ўсіх беларускіх газетах і часопісах у дваццатыя-трыццатыя гады?!

Якраз у адзел прозы зайшоў Васіль Хомчанка, і між ім і Язэпам Пушчам адбылася нібыта нямая сцэна: і Васіль Хомчанка, і Язэп Пушча застылі, глядзелі адзін на аднаго як бы з падкусам.

Не помню, што было далей, але калі Язэп Пушча пакінуў наш пакой, Васіль Хомчанка раскажаў:

– Я сустрэўся з Язэпам Пушчам у пасляваенныя гады ў Чаадаеве. Ён працаваў там дырэктарам школы, ну а я служыў ва Уладзімірскай вобласці ў ваеннай пракуратуры. Хтосьці мне сказаў, што дырэктар Чаадаеўскай школы Плащинскі піша вершы. Вось я і заехаў да яго, каб пазнаёміцца. «Плащинский», – назваўся дырэктар і падаў мне руку, калі я зайшоў у яго хату. Пасадзіў мяне да стала, побач стаяла этажэрка з кнігамі. Ubачыўшы том «Літаратурной энцыклапедыі», што выходзіла да вайны, я разгарнуў яго. І трэба ж – якраз на тым месцы, дзе было прозвішча Язэп Пушча (Плащинский). Я і спытаў: «А вы ніякіх адносін да беларускага паэта Язэпа Пушчы не маеце?» – «Нет, не имею», – падкрэслена па-руску адказаў дырэктар школы і з насцярогаю паглядзеў на мяне. А я ж у вайскавай форме быў, маёр юстыцыі...

Бачыў я Язэпа Пушчу і потым некалькі разоў. Быў ў яго я і дома. Літаральна за які тыдзень да смерці. Мы, група пісьменнікаў – членаў праўлення Літфонда, тады прыехалі, каб паглядзець умовы, у якіх жыў паэт. Два невялічкія пакойчыкі на дзве сям'і (якраз яго дачка выйшла замуж). У хаце – чысценька, акуратненька. Сам Язэп Пушча – бледны, хворы, ляжаў на ложку.

– Дапамажыце, калі ласка, – прасіў ён нас, членаў праўлення Літфонда. – Дужа цяжка стала жыць.

Не паспелі яму дапамагчы – памёр. І творы Язэпа Пушчы як трэба дасюль не выдалі.

Збіраўся іх выдаць родны яго брат Ізідор, які пасля вайны жыў у ЗША, але і ён не паспеў гэта зрабіць...

Тыя, хто планаваў масавыя рэпрэсіі, праводзіў іх у жыццё, не думалі, што пра жудасныя злачынствы сталіншчыны будуць хоць калі-небудзь ведаць. Рабілася ж усё, каб схаваць, замесці за сабою сляды, нідзе не засталася ніякага кампрамату. І раптам...

Знайшліся магілы... Знайшліся жывыя і нежывыя сведкі – людзі, лісты, надпісы на сценах муроў, вершы, паэмы... І нават песні...

Адна такая песня трапіла нядаўна і да мяне. Беларуская, напісаная дзесьці ў падвалах турмы ці на этапах. Падаю яе цалкам, можа, натхніць каго заняцца зборам і вывучэннем лагернай і турэмнай творчасці.

Забраны ў няволю з Забранага краю,
Узяты за краты з спустошаных хат...
Для нас пачалася часіна ліхая,
Мой родны, мой бедны, пакрыўджаны брат...

Жыве наш народ, як гарох пры дарозе,
Прасвету не бачыць у гэтым жыцці.
Учора на працы, сягоння ў астрозе,
А заўтра – на працу ў выгнанне ісіці...

Прагоняць праз пустыкі, праз тундры, на Мурман,
Каб з нашых касцей загаціць тую гаць,
Прагоняць этапам праз царскія турмы,
Якія хацелі з зямлёю зраўнаць...

Зраўнаць не зраўналі, а ў землю ўвагналі,
Загналі працоўных у цёмны падвал.
Жаратак чужымі зграбалі рукамі,
Падзякі ні слова ніхто не сказаў...

Не хопіць астрогаў для нашага брата –
Ударным парадкам пачнуць мураваць.
Лягчэй, знаць, паставіць жалезныя краты,
Чым шчасце для беднага люду прыдбаць...

Не плачце вы, сёстры, не плачце вы, маткі,
Не плачце вы, любыя сэрцу, па нас,
Такія ужо, знаць, на свеце парадкі,
Такі ўжо бязглузды, пакручаны час...

Няхай лепш сумуюць прадажныя душы,
Адплаты чакаюць за здраду сваю,
Няхай іх сумленне, тых юдаў, падушыць,
Загоніць жывымі ў сырую зямлю.

Звярыная злосць не заслоніць нам неба
І нашу зямельку усю не глыне.
Мы знаем – змагацца за волю нам трэба,
Мы знаем – змагання наш край не міне.

Ніколі й нідзе Беларусь не загіне,
Ніколі й нідзе Беларусь не памрэ:
Ні ў турмах, ні ў кошцах, ні ў клятых краінах,
Ні ў дзікім прыгоне, ні ў страшным ярме.

Сячэце, сячэце высокія хвоі,
Пілуйце вы дошкі адна у адну.
Збянтэжаны вораг не знае спакою –
Сабе ўжо самому складае труну.

* * *

Тыя, каго арыштавалі за прыналежнасць да «Саюза вызвалення Беларусі», якога, як цяпер ужо даказана, не існавала, быццам нават выйгралі. Ім далі па некалькі гадоў высылкі, потым у іх было вольнае пасяленне за межамі Беларусі.

Найбольш цяжкія выпрабаванні выпалі на долю тых, хто трапляў у рукі сталінскіх катаў у трыццаць шостым – трыццаць сёмым гадах, ім давалі па дзесяць-дваццаць пяць гадоў папраўча-працоўных лагераў ці наогул расстрэльвалі...

З першага патоку арыштаваных выжылі, дачакаліся волі Уладзімір Дубоўка, Язэп Пушча, Міхайла Грамыка, Нічыпар Чарнушэвіч, хоць некаторыя з іх паўторна арыштоўваліся, атрымлівалі новыя тэрміны.

Сёй-той і з арыштаваных у пазнейшыя гады...

І тут, мабыць, галоўную ролю іграў не час, калі каго арыштоўвалі, а нешта іншае. Што?

* * *

Перажытае нашым народам у часы сталіншчыны знайшло сваё праўдзівае адлюстраванне ў многіх творах беларускай літаратуры. Цяпер да тых твораў, што напісаны і выдадзены ў Савецкай Беларусі, далучаюцца тыя, што былі напісаны і выдадзены за яе межамі. Апошніх нямала – гэта перш за ўсё паэзія Н. Арсенневай і А. Салаўя, раманы «І той дзень надышоў», «Раман Корзюк» і многія вершы М. Сяднёва, вялікая эпічная паэма «Васіль Каліна» і вершы У. Клішэвіча, вершы і паэмы М. Кавыля, У. Дудзіцкага, кнігі В. Адважнага, «Кітай-Сібір- Масква», А. Калубовіча «На крыжовай дарозе», успаміны Я. Кіпеля, І. Рыгар, М. Шчаглова і інш. Таленавіта пісаў пра сталінскія турмы і лагеры Тодар Лебядка, на жаль, амаль не вядомы сёння драматург і паэт.

Ліст да сябра

Ізноў пішу,
Бо сум ізноў без меры;
Пішу табе
З сібірскае глушы.
Часамі горыч
Выльеш на паперы,
І ўсё лягчэй
Здаецца на душы.
...Шырокі бэз
Цвіце над родным домам,
Цвітуць сады над рэчкаю...
А тут!..
Табе, мой дружа,
Многа невядома
Пра гэты край
Няшчасця і пакут.

Тут кожны дзень
Нам новы сум прыносіць,
Тут кожны дзень
Прыносіць новы жах.
Мы тут жывём,
Што кожны пазайздросціць
Жыццю ранейшаму
Ранейшых катаржан.

Ты чуў не раз
Чыгунку за Байкалам.
Ды мо не чуў
Пра здзекі і прымус:
Бо тут цяпер
Амаль над кожнай шпалай
Ляжыць замучаны
Ў выгнанні беларус.

Ліхія злодзеі!..
Яны ілгуць нямала
Пра Беламор,
Сібір
І пра Байкал.
Павер жа мне,
Што ні адзінай шпалы
Не дакраналася
Падлючая рука!

Іх колькі тут,
Забітых, безгалосых,
Касцямі не раз
Угнойвалі раллю!..
Іх колькі тут,
Часамі нават босых,
Капаць зганялі
Мёрзлую зямлю!

...Шырокі бэз
Цвіце над родным домам...
Цвітуць сады над рэчкаю...
А тут!..
Табе, мой дружа,
Многа невядома
Пра гэты край
Няшчасця і пакут.

Ой, пралягла
Чыгунка за Байкалам
Паміж узгор'яў
Роўна, бы абрус!
Цяпер на ёй
Амаль пад кожнай шпалай
Ляжыць замучаны
Ў выгнанні беларус.

Надпіс на сцяне 95-й камеры

Мне лёсам вызначаны
Гэтакі прымус.
Аб шчасці сёння
Можна сніць і марыць.
За тое,
Што я толькі – беларус –
Мне гэтакая кара!
Я кару іхную
З пагардаю прыняў,
Бо я – сын верны
Маці-Беларусі.
І святога,
Гордага імя
Не адракуся!!!

Менск, 1940 г.

* * *

Цяжка, цяжка беларусу
У чужым краі,
Ой, на сэрцы
Непрасветная туга!..
Толькі тут яму
Ніхто не спагадае,
Не пачуе яго дзікая
Тайга.

Ой, ляцеце, шэры гусі,
Быстрым лётам,
Вы ляцеце на Радзіму,
Ды хутчэй!
Бесканцовыя
Сібірскія сумёты
Дух апошні адымаюць
Ад грудзей.

Не ляцелі на Радзіму
Шэры гусі...
«Плачаш, бедны беларус,
Але дарма!
Мы былі ўжо на тваёй,
На Беларусі –
У цябе твае Радзімы
Ўжо няма!

Гэтым годам ля прыгорку,
На узлессі
Твой гусліяр, здаўна каханы,
Даканаў.
Змоўклі родныя
Чаруючыя песні...
Там гуляе адмысловы
Сатана.

Мову родную спаганіў,
Перайначыў,
Гуслі звонкія
Дашчэнту ўсе разбіў,
А братоў тваіх
Жывых астачу
Пераправіў канчаткова
У Сібір.

Ігарка, 1940 г.

* * *

Амаль праз паўстагоддзя нарэшце даходзяць да людзей радкі ліста Уладзіміра Клішэвіча, дзе паэт апісвае пакуты ў кругах сталінскага пекла, куды ён трапіў без віны вінаваты ў час масавых рэпрэсій і бяспраўя.

«...Калі мы, студэнты, у кастрычніку 1936 г. у ліку 12 чалавек з 4-га курса літаратурнага факультэта Мінскага педінстытута апынуліся за кратамі як «нацдэмаўскае гняздо» педагагічнага інстытута, дык там давялося бачыць такіх паэтаў і пісьменнікаў, як М. Зарэцкага, М. Чарота, Ц. Гартнага, У. Галубка, А. Дудара, Т. Кляшторнага, В. Каваля і іншых.

У другой палове 1937 г. ужо там быў П. Галавач, а пасля, праз колькі часу, лучыла туды і «зорка» беларускай паэзіі А. Александровіч.

Гэтаму генеральшчыку на Лубянцы ў Маскве паламалі рэбры і адаслалі на 15 гадоў на далёкую поўнач у вусце ракі Лены. Ужо тады было добра ведама, што беларуская культура і літаратура зусім знішчана. Калі на яе рабіўся паход ГПУ ў 1929-1930 гадах, у 1933 г., дык у 1936-1937 гадах гэта быў апошні ўдар. Пасадзілі бадай што ўсіх паэтаў і пісьменнікаў, артыстаў (Рагавенка, Згіроўскі і інш.), усю прафесуру педінстытута (Піятуховіч, Кругалевіч, Лойка, Замоцін). З паэтаў былі пакінуты народныя – Я. Купала, Я. Колас. І на іх гарэў зуб энкавэдыстаў, каб пасадзіць, але тады давялося б у ДOME пісьменніка павесіць замок.

Усе мы праходзілі па адной справе - «нацдэмы».

М. Зарэцкі, У. Галубок, М. Чарот, Ц. Гартны - гэтыя ўважаліся за «зуброў нацдэмаў», а мы - іхнія гадунцы. Нам, моладзі, інкрымінавалі ідэалізацыю творчасці А. Гаруна, М. Багдановіча, узвышэнцаў.

Я не буду апісваць нашага стану ў турме ў 1937 годзе пасля расстрэлу Тухачэўскага і іншых, гэта была не турма, а дом вар'ятаў. Ад гэтага часу пачалі ўжо «пытаць» як мае быць - запусчаць пад пазногці шпількі, трымаць па 25 пор у следчым кабінэце, падвешваць за рукі і ногі, адцягваць біцэпсы рук, цягнуць за рэбры, садзіць на «пякельную» машыну, закладваць пальцы ў ціскі. Прагулак блізу што не было, вокны замазалі, перадач не давалі. Увесь дом НКУС і турма ператварыліся ў дом вар'ятаў.

Людзі на допытах крычалі, плакалі, стагналі... Нельга было ўсяго гэтага вытрымаць. Шмат хто рэзаў сабе шклом вены, выкідваліся праз вокны на вуліцу, кідаліся ў лазні ў катлы вару, вар'яцелі. Турма 1937-38 гадоў - гэта не тая турма, аб якой піша Аляхновіч «У капцюрах ГПУ». Турэмны рэжым часоў Аляхновіча ў турме быў крыху «ліберальнейшым».

У кастрычніку 1937 г. мы былі блізу ўсе высланыя з турмы хто ў Сібір, хто на Калыму, хто «на месяц», а хто ў Магілёўскі дом вар'ятаў (Ц. Гартны). І будучы на Калыме, на цяжкіх земляных работах (здабыванне золата) даводзілася працаваць па 16-18 гадзін у пару без выхадных. Узімку падымалі ў гадзіну ночы ісці на сопку па дровы за 5-7 кіламетраў, а прыйдзеш, дык спяшайся ў «забой» на працу, а паспрабуй не выканаць нормы, дык скіруюць у РУР (рота ўзмоцненага рэжыму), дзе даюць 400 грамаў хлеба і ваду. Гэтае памяшканне не апальваецца, а маразы на Калыме - мінус 50-56 градусаў, ды да таго ж яшчэ «дрын» (палка) пагуляе па спіне. У такім стане няма чаго думаць і чакаць на лепшае. Бо калі на нашым прыску ўвосень 1938 г. было 6 тысяч чалавек, дык да траўня 1939 г. засталася толькі 2,5 тыс., а рэштга пайшла на «Гальцоў ключ» - месца, куды вывозілі нябожчыкаў.

Не было магчымасці трымаць ад здэку. Людзі і тут канчалі самагабствам: кідаліся з моста ў рэчку, вешаліся, садзіліся на

бурку ў часе падрыву скалы, каб іх забіла, адсякалі пальцы рук, адмарожвалі ногі, каб не мучыцца ад цяжкае працы, канца якое не было відаць.

Мне сёння самому не верыцца, што так было, здаецца – гэта быў сон. Калі ўжо гаварылі, што той ці іншы чалавек «дайшоў да сацыялізму». г. зн., што ён ад голаду і цяжкае працы адыходзіў на той свет...

Я ніколі не думаў, што чым далей ад Радзімы, ад Бацькаўшчыны, тым бліжэй і мілей яна майму сэрцу.

Я толькі скажу адно: у самыя цяжкія часіны я хацеў памерці, хацеў налажыць на сябе рукі. Толькі хацелася памерці на Бацькаўшчыне, будучы на волі. Я болей нічога не хацеў...

Старобін, 19.6.1942

* * *

Дзевятнаццатую гадавіну нараджэння ВЛКСМ у нашай рэспубліцы адзначылі своеасабліва – расстралялі ў гэты дзень – 29 кастрычніка 1937 года – двух таленавітых пісьменнікаў – Анатоля Вольнага і Платона Галавача. Абодва ж – і Анатоль Вольны і Платон Галавач у свой час былі актывістамі-камсамольцамі – працавалі ў апарце ЦК ЛКСМБ, а Платон Галавач быў нават першым сакратаром ЦК ЛКСМ Беларусі...

* * *

Мікола Хведаровіч расказваў:

– Судзілі мяне 17 верасня 1939 года. Каб на дзень пазней, можа б, і апраўдалі. А то толькі што вызваленчы паход у Заходнюю Беларусь пачаўся, і ніхто не ведаў, як што далей будзе... Адным з абвінаваўцаў у мяне быў Кузьма Чорны. Ён ужо быў на волі. Паводзіў ён сябе дастойна, адмовіўся ад сваіх паказанняў. Яму пачалі пагражаць: «Мікалай Карлавіч, калі вы і далей сябе так будзеце паводзіць, зноў пасадзім. Гэты раз за ілжывыя паказанні». А ён: «Мяне білі, таму я і падпісаў тое, што мне падалі». Усё адно мяне пасадзілі, далі восем гадоў. На падставе пісьмовай заявы паэтэсы-камсамолкі. Яна не з'явілася сама на суд, паехала адпачываць у Крым на курорт...

* * *

Бэндэ памёр не дома, у Ленінградзе, а ў Смаленску. Перад самай смерцю ён у тым пакоі, дзе пасяліўся, заканапаціў вокны, замкнуў дзверы, а, каб да яго ніхто не ўлез, да дзвярэй падцягнуў яшчэ і шафу, стол, забарыкадзіраваўся імі.

Так што калі праз некалькі дзён пасля яго смерці ўзламвалі пакой, давялося і міліцыі і панятым нямала папрацаваць, перш чым вызвалілі яны труп ката беларускай літаратуры, які ўжо разлажыўся...

З таго дня, як пачуў я гэта, не выходзіць у мяне з галавы думка: ад каго хаваўся Бэндэ, каго ён баяўся? Няўжо мірсніліся яму, прыходзілі ў перадсмяротнай гарачцы тыя, каго ён даслаў ні за што ні пра што на смерць? Кажуць жа: кроў людская – не вадзіца...

* * *

Мастацкія творы пра бяспраўе і рэпрэсіі сталінскіх часоў... Ды яшчэ аўтараў, хто не зведаў сам ні турмаў, ні лагераў... Не ведаю, як у каго, а ў мяне яны выклікаюць раздражненне, злосць. Так і хочацца сказаць: на чым заўгодна зарабляйце сабе хлеб і славу, толькі не на гэтым... Кроў жа, слёзы, зламаныя, перакручаныя лёсы тысяч, мільёнаў людзей стаяць за гэтым! Пабойцеся бога, не выдумляйце, не сачыняйце, збярыце хоць тое, што пакінула людская памяць, дакументы...

* * *

Не першы раз прысутнічаю на пасяджэннях у Саюзе пісьменнікаў, дзе абмяркоўваецца пытанне, як ушанаваць памяць тых, хто быў рэпрэсіраваны ў сталінскія гады, хто гвалтоўна быў адарваны ад літаратуры, а то і склаў ні ў чым не вінаваты сваю галаву. Прымацаваць да сцяны Дома літаратара дошку, на якой падаць прозвішчы ўсіх рэпрэсіраваных літаратараў у алфавітным парадку, як прапануюць некаторыя? Але ж тады гэты спіс пачнецца з людзей, якія, перш чым самім трапіць у няміласць, прычыніліся да гібелі іншых. Каты і ахвяры, усе разам? Далей. У спіс уключаць толькі тых, хто не вярнуўся

жывы, ці ўсіх, хто арыштоўваўся, падвяргаўся рэпрэсіям? Як быць з Янкам Купалам, Кузьмой Чорным?

Прапаноўваю: а можа, даць спіс па гадах, калі хто арыштоўваўся, падвяргаўся рэпрэсіям? Тады і дынаміка рэпрэсій відаць будзе, і хто за кім ішоў туды, адкуль звароту ўжо для большасці не было. Зноў жа, упэўненасць у правільнасці маёй прапановы ў мяне няма... А ўшанаваць ахвяраў сталіншчыны трэба. У тым ліку і ў нашым Саюзе пісьменнікаў. Ушанаваць належна, варта!

1991

АХВЯРЫ І КАТЫ

* * *

Кожны паэт па-свойму вызначае час, у які выпала яму жыць і тварыць. Па-свойму вызначыў свой час і Тодар Кляшторны:

Ходзім мы пад месяцам высокім,
А яшчэ пад ГПУ.

Забудуцца, адыдуць у нябыт усе іншыя, здавалася б, самыя дакладныя вызначэнні, якія даваліся крывавым трыццатым гадам (помніце: гады калектывізацыі, гады індустрыялізацыі, гады пераможных сталінскіх пяцігодак і г. д.), а гэтае, кляшторнаўскае, застанецца, будзе жыць...

* * *

«Пад месяцам высокім» і «ГПУ» хадзілі ў тыя, ды і пазнейшыя, гады ўсе беларускія пісьменнікі – вядомыя і зусім невядомыя, хто толькі-толькі пачынаў свой творчы шлях. Колькі іх было? Лягчэй сказаць – колькі засталася. А засталася іх пасля страшных падзей – 1930–1937 гг. у Саюзе савецкіх пісьменнікаў БССР, як тады называўся Саюз пісьменнікаў Беларусі, усяго каля сарака чалавек. Астатнія былі расстраляны, сасланы ў турмы і лагеры. У спісе, складзеным Інстытутам літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук БССР, такіх значыцца 159 чалавек. Але ў гэты спіс не трапілі тыя, хто, падпаўшы пад сталінскі прэс і цудам вырваўшыся з-пад яго, потым эмігрыравалі з нашай краіны. Не трапілі ў яго і прозвішчы многіх маладых. Так што калі ўлічыць усіх, хто падпаў пад рэпрэсіі, дык лік наблізіцца да 200. Словам, на аднаго, хто заставаўся на волі, пяць былі ў турмах і лагерах! Назавіце краіну, дзе б гэтак распраўляліся з пісьменнікамі? Ніхто не назаве, бо такога нідзе на свеце не было. Толькі ў Беларусі, у адной Беларусі...

У тым акадэмічным «Спісе беларускіх пісьменнікаў, якія з'явіліся ахвярамі рэпрэсій у часы сталінізму», насупраць многіх прозвішчаў стаіць заўвага: «высветліць лёс», «удакладніць дату, месца і абставіны смерці»... Стаіць такая заўвага і насупраць прозвішча аднаго з лепшых нашых паэтаў, што шукаў «мудрай праўды», «лірыка па таленту і прызванню», як называў яго Р. Бярозкін, Уладзіміра Хадыкі. Што ж, паспрабуем дапамагчы...

...Яго, як і многіх, многіх беларускіх пісьменнікаў, арыштавалі як «нацдэма» і асудзілі на дзесяць гадоў папраўча-працоўных лагераў. Ва ўспамінах – яны былі надрукаваны ў гады вайны ў «Беларускай газеце» – значна маладзейшы паэт Уладзімір Клішэвіч піша, што сустрэў Уладзіміра Хадыку «14 кастрычніка 1937 г. у 101 камеры Менскае турмы, дзе былі і іншыя паэты і пісьменнікі... Гэта была персанальная камера, адкуль усіх разам накіравалі ў Сібір... Часта мне асабіста даводзілася гутарыць з Уладзімірам Хадыкам, будучы ў далёкай Сібіры, у Марыінскіх лагерах. Уладзімір Хадыка з болем у сэрцы прыгадваў сваю Бацькаўшчыну Беларусь, свае дарагія далі, дзе ён радзіўся, свае родныя шырокія абшары, дзе так прыгожа цвітуць кветкі, красуюць нівы, шумяць лясы... а слёзы міжволі падалі з вачэй...»

Лёс звёў з Уладзімірам Хадыкам і Масаея Сяднёва. Гэта было пад Новасібірскам, у Іванаўскім лагерах. Там «быў медыцынскі агляд: маладзейшых, здаравейшых бралі на Калыму. Не прайшоў яго Хадыка... Хадыку я карміў чачавіцай, у яго быў хворы страўнік, язва, ці што, і ён сушыў чачавіцу і жаваў яе. Ён не спаў, а сядзеў і грэўся каля грубка. Між іншым, ён добрае ўражанне рабіў, бо не браў удзелу ў спрэчках, маўчаў і трымаўся асобна, сціснуўшы вусны ад болю, і заўсёды пісаў штосьці на тонкай паперы, зашываў гэта ў каўнер. У мяне з ім завязалася была дружба. Потым мы з ім развіталіся», – расказваў М. Сяднёў аўтару гэтых радкоў, наведваючы пасля доўгай ростані летась Мінск.

Той жа Уладзімір Клішэвіч раскажаў і пра апошнія дні Уладзіміра Хадыкі. «21 траўня 1938 г. я з часткаю пісьмен-

нікаў быў накіраваны з сібірскіх лагераў праз Уладзівастан на Калыму. Уладзімір Хадыка пасля нас быў пасланы ў Забайкалле. Працаваў ён на чыгунцы каля горада Улан-Удэ.

Едучы ў ліпені 1940 г. з Калымы ў Мінск сібірскаю чыгункаю ў вагоне нявольнікаў, я выпадкова сустрэў гр-на М. Ён быў разам са мною і Хадыкам у сібірскіх лагерах. Мы добра адзін аднаго ведалі.

Падарожны мне расказаў, хто быў на чыгунцы з нашых знаёмых сібірскіх нявольнікаў у Забайкаллі. Размаўляючы далей, ён сказаў: «Уладзіка Хадыкі ўжо няма»...»

- А што з ім? - запытаўся я, насцярожыўшыся.

- 12 траўня мы выйшлі на працу, - пачаў расказваць ён, - працавалі каля чыгункі, падрывалі скалу, а шчэбені адвозілі на тачках па трапе. Мы з ім працавалі на пару. Толькі ён паставіў яшчэ першую тачку і не паспеў адысціся, як... абарваўся з скалы камень і ўпаў... на Уладзіка Хадыку... Ні слова не прамовіў ён. Мы кінуліся ратаваць, адварнулі камень, але Хадыкі ўжо не стала... Толькі моцна ішла кроў з рота і носа...

- Мы яму зрабілі дамавіну, пахавалі ў прыгожым месцы і паставілі земляку-беларусу крыж.

- Добры быў чалавек, вечная яму памяць! - дадаў ён.

А як хацеў нябожчык пабачыць сваю Радзіму і свайго сына!»

Не пабачыў...

Застаецца дадаць: у акупаваным Мінску фашысты забілі яго сына і жонку...

* * *

Каты беларускай літаратуры, ды, фактычна, і ўсёй беларускай нацыянальна-свядомай інтэлігенцыі... Колькі і якіх толькі іх не было!.. Першая іх справа па галоўным яе вынішчэнні - справа міфічнага, выдуманнага ва ўтульных начальніцкіх кабінетах «Саюза вызвалення Беларусі» рыхтавалася пры непасрэдным удзеле Л. М. Кагановіча, Першага сакратара ЦК КП(б)Б Гея, начальніка ГПУ Беларусі Рапапорта... «Агучвалі» яе, рыхтавалі «масы» да «разумення» таго, што адбывалася, ды заадно і «кампрамат» - матэрыялы для карных органаў, «крытыкі»

Аўэрбах, А. Сянкевіч, Л. Бэндэ, В. Вольскі, Я. Бранштэйн, С. Вольфсон, А. Кучар, М. Аляхновіч... Мянлася кіраўніцтва ў ЦК КП(б)Б, у ГПУ (НКУС), мяняліся і «агучвальнікі»... Падключаліся, каб не стаяць убаку, засведчыць сваю «непрымірымасць» да «ворагаў народа» ў «агучванні», «выкрывальніцтва» і некаторыя пісьменнікі.

А то і супрацоўнікі розных устаноў. Так, у 1930 г. у барацьбу супраць беларускай літаратуры і пісьменнікаў падключыўся А. Канакоцін, загадчык аддзела ЦК КП(б)Б... Першы яго артыкул «Абвастрэнне клясавай барацьбы ў беларускай літаратуры ў перыяд соцыялістычнай рэканструкцыі» быў надрукаваны ў часопісе «Большавік Беларусі» (№ 8-9) у 1930 г., другі – таксама ў «Большавіку Беларусі» (№ 7-8) у 1931 г. У 1931 г. гэтыя два артыкулы з дадаткамі выйшлі асобнай кнігай у Беларускай дзяржаўнай выдавецтве пад назваю «Літаратура – зброя клясавай барацьбы». А. Канакоцін смела, «з прынцыповых партыйных пазіцый» даў «ацэнку» згуртаванню і часопісу «Полымя» («група «Полымя» з’яўляецца не чым іншым, як папутніцкай групай (...) менавіта ідэі нацыяналістычнай самабытнасці былі звязом, якое звязала і аб’яднала «Полымя»), «Узвышшу» (гэтая арганізацыя аб’ядналася па прынцыпу ўзвышэння над рэчаіснасцю, па прынцыпу стварэння беларускага «залатога веку будучыні», а на самай справе карэнні гэтых прынцыпаў жывіліся сокамі кулацкай зямлі). «Маладняку», «Пробліску»... Дадзена «ацэнка» і ўсім беларускім пісьменнікам... Так, гаворачы пра такіх старэйшых літаратараў, як Купала, Грамыка, Ляжневіч, Дыла, Гурло і «не ў меншай меры меўшы значэнне па-свайму мінуламу Колас» «прышлі ў «Полымя» далёка не з тымі ідэямі, пра якія пісалі ў сваіх дэкларацыях. Карэнні іх творчасці моцна ўраслі ў нашаніўскі перыяд і не меней моцна ўраслі ў перыяд абслугоўвання акупантаў кайзераўскіх і акупантаў польскіх». А вось якую ацэнку заслужыў Цішка Гартны: «Мы далёкі нават і ад таго, каб лічыць прабацькам пралетарскай літаратуры і такіх пісьменнікаў, як Гартны... У сваёй дарэвалюцыйнай творчасці ён не падняўся да вышыні свядомасці волі пралетарыяту.

Там няма разумення вялікіх задач пралетарскай рэвалюцыі...» «Кузьма Чорны... да апошняга часу не можа перамагчы дробнабуржуазнага погляду на сялянства...» «Ёсць у нас і таварышы, якія блукаюць у нетрах упадніцкай лірыкі; Маракоў, Кляшторны, якія ніякім чынам не могуць узняцца на вышыню тых задач, якія стаяць перад пралетарскай літаратурай...» А далей і пайшло, пайшло: «Сярод пісьменнікаў буржуазна-нацыяналістычнай, нацыянал-дэмакратычнай літаратуры мы маем такія імёны, як Дубоўка, Пушча, Зарэцкі, Мрый, М. Гарэцкі, Янка Купала, які ўпэўніў у сваім юбілейным зборніку яшчэ раз, з кім ён ідзе...»

Усе названыя ў кнізе А. Канакоціна пісьменнікі былі хто тады ж, адразу, хто пазней рэпрэсіраваны... Толькі некаторыя з іх пасля рэабілітацыі вярнуліся жывыя ў Беларусь...

* * *

«Крытыкі» тыпу Бэндэ не толькі вынішчалі, вытоптвалі нашу літаратуру, пасылалі на смерць яе творцаў, але адбіралі, калечылі будучыню ў народа, навязваючы моладзі, тым, хто ішоў у жыццё, свае погляды, сваё разуменне мастацкай творчасці. Вось «Літаратурная чытанка для VI групы», выдадзеная пад рэдакцыяй Л. Бэндэ Беларускай Дзяржаўнай выдавецтвам у 1931 г. і, як напісана на першай старонцы, «дапушчана Навукова-мэтодалёгічным Камітэтам НКА ў якасці падручніка для 6-е клясы ФЗС, КС і ШКМ». У ёй два раздзелы: «Соцыялістычанае будаўніцтва і яго ворагі» і «Барацьба рабочых і сялян супроць капіталістаў, памешчыкаў і кулакоў». Якія творы ўключаны ў гэтыя раздзелы? «Паэма імя вызвалення» А. Александровіча, «Суровы прыгавор падпісваю першым» М. Чарота, «Пераходны сцяг» А. Ушакова, «Парадны марш» П. Броўкі, «Зімою ў ліцейнай» А. Ушакова, «Спаборніцтва» і «Пераклічка ўдарных брыгад» П. Глебкі, «Гута» Р. Кобеца... У другі раздзел трапілі «Фабрыка смерці» А. Александровіча, «Царскі маніфест» Р. Мурашкі, «Дымам і пажарам» М. Чарота, «Палоннікі» Я. Ліманоўскага... У хрэстаматыі няма ні аднаго радка Янкі Купалы, З. Бядулі, М. Багдановіча, Цёткі, А. Гаруна, Ф. Багушэвіча, Дуніна-

Марцінкевіча і іншых, іншых абылганых, аб'яўленых варожымі сялянству і пралетарыяту, змешчаны толькі невялічкі ўрывак з «Вясны» К. Чорнага, апавяданні М. Лынькова «Андрэй Лятун» і Я. Коласа «Сяргей Карага»... І ўсё, уся беларуская літаратура... Больш таго, у прадмове да хрэстаматыі даюцца парадны настаўнікам: «Пры выкладанні і распрацоўцы матэрыялу цэнтр увагі павінен быць звернут на выяўленне зместу (ідэі) тыпу праз вобраз і мастацкія кампаненты ўласцівыя твору. Пры гэтым трэба вучням даць папярэднія разуменьні клясавага характару творчасці кожнага пісьменьніка, творы якога ўваходзяць у чытанку. Таму ў часе распрацоўкі літаратурнага матэрыялу абавязкова трэба выходзіць з клясавых, партыйных прынцыпаў: як пісьменьнік падыходзіць да аб'ектаў сваёй творчасці, з пункту гледжання якой клясы, для якой клясы карыстаная яго творчасць, якую клясавую функцыю выконвае творчасць данага пісьменьніка, вось такі падыход гарантуе правільнае выяўленьне зместу (ідэі) твора».

Яшчэ больш рашуча падышлі аўтары (а імі з'яўляліся М. Аляхновіч, Л. Бэндэ і А. Кучар пры складанні «Літаратурнай чытанкі для V групы ФЗС і ШКМ». «Выходзячы з мэты даць найбольш поўныя і глыбокія малюнкi нашага будаўніцтва, – гаварылася ў прадмове да яе, – мы рашуча адхінулі эклектычныя прынцыпы розных літаратурных хрэстаматый, якія выходзілі на Беларусі да гэтага часу, дзе праводзіўся так званы тэматычны прынцып пабудовы хрэстаматыі ў якіх паддахам «Малюнкi сацыялістычнага будаўніцтва» – маглі мірна ўжывацца і творы пралетарскіх пісьменьнікаў пра нашае сацбудаўніцтва, і творы правых спадарожнікаў, і нават варожых нам пісьменьнікаў пра гэтае сацыялістычнае будаўніцтва (напрыклад, чытанкі Пратасевіча і Самковіча). Выходзячы з гэтых імкненняў даць найбольш поўныя, найбольш адпавядаючыя рэчаіснасці мастацкія творы, – мы прапануем у гэтай чытанцы матэрыял пераважна аднаго клясавага стылю сучаснай беларускай літаратуры – пралетарскай літаратуры і найбольш блізкіх пралетарскай літаратуры пісьменьнікаў. У гэтым пэўнае маністычнае адзінства гэтай літаратурнай чытанкі». І што ж трапіла ў гэтую літаратурную чытанку?

Урыўкі з аповесці «Спалох на загонах» П. Галавача пад характэрнымі назвамі «Як жылі сяляне да рэвалюцыі», «Здзекі над сялянамі», «Барацьба за камуну», «Кулацкая кабала», «Паседжанне парткома», «Барацьба за калгас», «Камуна», «Раз у калгасе, дык якія тут абразы», «Рабочая кляса – кіраўнік калектывізацыі», «Ворагі», «Няхай жыве камунізм» і г. д. Уключана некалькі вершаў А. Александровіча («Гудкі» і «Партыя кліча»), П. Броўкі («Цэлавя будні» і «Клімент Яфрэмавіч»), М. Чарота («Чырвонаармейская», «Заводаў грук», «Смялей у бой за прамфінплан»)… Ёсць у чытанцы і зусім невядомыя сёння «класікі» – М. Гольдберг, Б. Брадоцкі, Я. Пралеска, Д. Марчэўскі. І нават трапіў туды рускі пісьменнік Ф. Гладкоў…

Задача ж ставілася не толькі паказаць вучням «велізарнейшы размах сацыялістычнага будаўніцтва, якое адбываецца ва ўмовах вострага клясавага змагання ў краіне», але «арганізаваць» «свядомасць, псіхіку, пачуцці, імкненні і волю дзяцей на ўдзел у сацыялістычным будаўніцтве, на ўдзел у клясавым змаганні».

А мы хочам, каб тыя, каму выкладалася ў тыя, ды і пазнейшыя, гады па гэтых хрэстаматых і падручніках беларуская літаратура любілі яе?..

* * *

Пра «Ліст трох» – А. Александровіча, А. Дудара і М. Зарэцкага, які быў змешчаны ў газеце «Савецкая Беларусь» у 1928 г. і які шырока абмяркоўваўся ў студэнцкіх аўдыторыях і сярод навуковай і творчай інтэлігенцыі, пісалася і гаварылася ў свой час шмат. Пісаў пра гэты ліст у нарысе-эсе «Бэндэ» і я. І толькі нядаўна мне сталі вядомы падрабязнасці, чым ён быў выкліканы. Аказваецца, пачалося ўсё з таго, што групе студэнтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта – паэтам і пісьменнікам – М. Зарэцкаму, А. Александровічу, Я. Пушчы, П. Трусу, Т. Кляшторнаму, П. Глебку, М. Лужаніну, А. Дудару, В. Маракову, К. Крапіве, Н. Вішнеўскай і некаторым іншым (усяго каля 20 чалавек), якія вучыліся на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педфака, былі прызначаны персанальныя

стыпенды. Гэта і выклікала ў астатняй часткі студэнтаў незадавальненне, а хучэй за ўсё – зайздрасць. У насценнай газеце ўніверсітэта з'явіліся гэтак званыя «фрагменты»:

«Жил умный человек Дарвин – и умер. Умный человек был Дарвин, и умные слова говорил он.

Человек, – сказал Дарвин, – социальное животное. Верно ли говорил старичок, увидим:

«Мыслю, значит, существую» (Декарт).

Будем мыслить:

Человек – социальное животное.

Все поэты – люди.

Все люди – социальные животные.

Все поэты – животные.

Социальные или нет, увидим...

«Математика наука точная» (Физмат).

На 2-м курсе лит.-лингвистического отделения значительную часть составляют писатели, они же «пісьменнікі» (они же поэты). Они же «Молодняковцы» и прочие «цы».

Пропорция приблизительно следующая:

«Что за штука на педфаке,

Объясни мне это, –

Кинешь палкою в собаку –

Попадёшь в поэта...»

Далей ішоў «сяброўскі жарт» – малюнак сабакі, у якога ляціць кій.

Канчаліся «фрагменты» такой, з дазволу сказаць, «гістарычнай даведкай»:

«...За старыми часами існувала певна катэгорія студэнтаў, што завдякі матэрыяльнай забяспечанасці мала магчымасць раскішо адягатыся і прыязжати до Ун-ту на власных конях та авто. Оця катэгорія завжды зневажала та третірувала бідна студэнцтва, яке зворотно платило зневагаю, відхіляючыся від адносін з ім, та наділяючы іх эпітэтамі: «сноб», «пшют», «нобіль», «хам», «стерво» і інш.» (Гісторія КІНО кол. «У-ту св. Володимера»).

«Фрагменты» падаў у насценгазету студэнт Снадскі, які ненавідзеў усё беларускае і ўсяляк здэкаваўся з паэтаў. Студэнты-беларусы пакрыўдзіліся, палічылі гэтакія «жар-

цікі» не чым іншым, як знявагай іх нацыянальнага гонару. А. Александровіч, А. Дудар, М. Зарэцкі ў знак пратэсту напісалі, ахрышчаны потым, «Ліст трох» і змясцілі яго ў «Савецкай Беларусі», у якім заявілі аб сваім выхадзе з універсітэта, бо ім, беларускім пісьменнікам, няма месца ў сценах універсітэта, які хоць і з'яўляецца на словах беларускім, але там нічога беларускага няма...

Рэспубліканская прэса востра зрэагавала на «Ліст трох». Асуджалася «антысавецкая сутнасць «Ліста», ставілася пытанне пра «неабходнасць барацьбы з мутнымі антыпралетарскімі ўчынкамі». Прыкладна пад такімі лозунгамі праходзілі і сходы, мітынгі, на якіх абмяркоўваўся гэты «Ліст». Снадскі стаў ледзь не героем, ён, выходзіла, разумеў тое, чаго не разумелі многія...

...Мінулі гады і, як бачым, зноў паўтарылася тое, што паўтаралася стагоддзямі:

Забыты те, что проклинали,
Но помнят тех, кого кляли...

(Я. Еўтушэнка)

З моладзі, якая ішла ў літаратуру і якой так і не далі ў ахвотку ў ёй папрацаваць, асабліва вылучаўся Мікола Гваздоў. Тыя вершы, што друкаваліся ў «Полымі рэвалюцыі», – надта ж светлыя, чыстыя, – аўтар быццам не пісаў паэтычныя радкі, а выдыхаў, гэтак гучалі яны натуральна. «Вельмі таленавіты быў Мікола Гваздоў, – гаварыў Масей Сяднёў, калі мы сустракаліся з ім у Мінску, успаміналі некаторых літаратараў. – Ён друкаваўся нават у «Звяздзе». Пісаў вершы, вучыўся да вышэйшага педагагічнага інстытута ў кінематаграфічным тэхнікуме ў Віцебску. Таксама быў арыштаваны. Нават следчы казаў пра яго: «Разумны чалавек, таленавіты». Я да гэтага часу не ведаю лёсу Гваздова».

І я, на жаль, не ведаю. Праўда, неяк пазваніў мне адзін чалавек – былы сябра Міколы Гваздова і сказаў, што з Ухт-Пячоры, куды быў сасланы Мікола Гваздоў на тры гады,

Мікола прыслаў ліст, у якім пісаў, што хоча здабыць гальштук, што значыла – пятлю.

На тым след Міколы Гваздова прапаў...

* * *

Гальяша Леўчыка ў Беларусі ведаюць як паэта. Але амаль невядома яго дзейнасць як збіральніка самых розных нацыянальных каштоўнасцяў – прылад працы, карцін, скульптур, рукапісаў, кніг... Сваю кватэру ў Варшаве ён ператварыў у сапраўдны музей. У музей была ператворана і тая хата, якую ён з часам пабудаваў у Слоніме, каб перасяліцца на Беларусь і стала тут жыць.

Аднак жыццё распарадзілася па-свойму. Неяк, чытаючы «Польскую газету», дзядзька Гальяш наткнуўся на абвестку: шукаю братнюю сугучную душу дзеля супольнага любавання паэзіяй, мастацтвам і г. д. Дзядзька Гальяш захапіўся рамантыкай абвесткі незнаёмки, усчаў з ёй перапіску (яна была з суседняга Ваўкавыска), якая давяла да шлюбу з гэтай палячкай. Аднак па шлюбе рамантыка хутка выпарылася. Жонка не разумела і не хацела зразумець яго як беларускага паэта. Пачаліся непаладкі. Яна пачала знаходзіць сабе кампанію з палякаў, на жых дзядзькі Гальяша, нават скруціўшыся з дэфензіўшчыкамі. Не могуць перацярапець гэтых прыкрасцяў, ён выязджаў да Варшавы і жыў у самоце, толькі наведваючы Слонім, – так пісаў у сваіх успамінах пра Гальяша Леўчыка Сяргей Хмара.

Памёр Гальяш Леўчык таксама не па-людску. Як успамінае С. Світка («Шышына», № 9, 1950), калі прыйшло вызваленне ў Заходнюю Беларусь у 1939 годзе, у Слонім «з'явілася цэлая купа дэлегацый і прадстаўнікоў Саюза савецкіх пісьменнікаў БССР. Лынькоў, Бязрозкін, Коган... Сустрэча адбылася ў Слоніме. Прысутнічала 6 ускалосаўцаў, а між імі і Гальяш Леўчык...

А праз тыдзень пасля сустрэчы частка ўскалосаўцаў апынулася ўжо ў бальшавіцкай турме.

Гальяш Леўчык разам з адным ускалосаўцам ціхцом, не легальна здолеў уцячы ў забраную немцамі Варшаву, дзе меў аддаўна сваё, ведамае кожнаму прыязджаючаму туды беларусу,

памяшканне-музей і архіў беларускіх спраў, гісторыі, культуры, этнаграфіі і друкаў.

Вайна знішчыла бяспэчныя матэрыялы беларусаведа, перахоўвання ў памяшканні, і даканала старога Гальяша з ягоным заўсёды маладым і палкім сэрцам паэта.

Па атрыманых звестках Гальяш Леўчык дагарэў у Варшаўскай бальніцы ў 1944 г., падабраны на вуліцы паміраючым з голаду.

Загінула і жонка паэта – была злоўлена гестапа з дакументамі польскай вайскавой арганізацыі, якія яна спрабавала пераправіць у Варшаву, і расстраляна...

Знішчаны былі і два Леўчыкавы музеі разам з усімі неацэннымі сабранымі ім экспанатамі...

* * *

Чуў ад людзей, а потым і чытаў у друку – не нашым, а эміграцыйным, – як, будучы ў вайну бургамістрам горада Барысава, Станіслаў Станкевіч ратаваў аўтара цяперашняга Дзяржаўнага гімна Беларускай ССР Міхася Клімковіча, якога арыштавалі паліцаі ў яго роднай вёсцы Сялітранікі. Вядома, каб стала вядома, што трапіў у рукі паліцыі кіраўнік Саюза пісьменнікаў Беларусі, то... загінуў бы Міхась Клімковіч. І Станіслаў Станкевіч – жорсткі чалавек, на руках у якога кроў не аднаго дзясятка людзей – вырашыў ратаваць Міхася Клімковіча. Дзеля гэтага ён раненька паклікаў да сябе начальніка паліцыі і загадаў яму прывезці да сябе ў кабінет Міхася Клімковіча. Размова ў іх была доўгая. Станіслаў Станкевіч схіляў пісьменніка на здраду – у Мінску неўзабаве меўся пачацца сход творчай інтэлігенцыі Беларусі, якая была не супраць служыць немцам, і добра было б, каб менавіта ён, Міхась Клімковіч, адкрыў гэты сход. Міхась Клімковіч не згаджаўся, плакаў. І Станіслаў Станкевіч яго пашкадаваў – даў яму бохан хлеба, адлічыў некалькі дзясяткаў нямецкіх марак, сказаў:

– Вось усё, чым я магу табе дапамагчы. Ідзі ў бліжэйшую вёску, купі лапці і палатняныя штаны – і кіруй у сваю Маскву...

Расказваючы сам пра гэты эпізод у газеце «Беларус», Станіслаў Станкевіч заўважае, нібы між іншым, што гэтак,

як з Клімковічам, ён рабіў амаль з усімі, хто добра размаўляў па-беларуску. «Беларусаў усе нішчылі, – піша ён, – не хапала яшчэ, каб і мы, беларусы, самі сябе знішчалі».

* * *

У друку пісалася ўжо: у судовых органах нашай рэспублікі не захавалася ніякіх звестак пра многіх арыштаваных у 30-я гады беларускіх літаратараў. У ліку іх называецца і прозвішча таленавітага крытыка Макара Шалая...

Надаўна мне трапіўся нумар часопіса «Шыпшына», што выдаваўся ў першыя пасляваенныя гады ў Нямеччыне, з незакончаным творам Ю. Віцьбіча «Не чарнілам, а крывёю», дзе расказваецца пра лёс некаторых рэпрэсіраваных беларускіх літаратараў, і пра Макара Шалая таксама.

...Яго арыштавалі ў 1937 годзе. Прывезлі ў турму, пачалі цягаць на допыты. Вядома, абвінавачванне было тое самае, што і ўсім, – «нацдэм», хацеў адарваць БССР ад СССР.. Макар чалавек быў вясёлы, а тут яшчэ трапіўся яму нявопытны следчы. На пытанне: «А скажыце, вы сапраўды хацелі адарваць БССР ад СССР?» Шалай адказаў:

- А як жа – зразумела, хацелі.
- І далучыць яе да Польшчы? – падказаў следчы.
- Не, чаму да Польшчы, – нават абурыўся абвінавачаны. –

Крый божа нас ад гэтага. Мы хацелі далучыць яе да Індыі.

Паказанні М. Шалая былі ўнесены ў пратакол. Калі гэты пратакол пачалі чытаць вопытныя судовыя работнікі, то М. Шалая збілі і ўкінулі ў карцар. Ю. Віцьбіч заканчвае свае згадкі пра М. Шалая так:

«...На вуліцах аднаго з беларускіх наддзвінскіх мястэчкаў яшчэ перад самай вайной можна было сустрэць дзіўнага чалавека. Абадраны, без шапкі, босы, аброслы барадой, – ён шоў, не звяртаючы аніякае ўвагі на вакольнае. Ён не пазнаваў ні сяброў, ні знаёмых і не адказваў на іхнія цёплыя прывітанні. Гэта было ўсё, што засталася ад Макара Шалая пасля нялюдскіх катаванняў. І досыць было пачуць ягоны смех, каб адразу сціснуліся кулаккі на тых зацятых ворагаў беларускага народа, якія бязлітасна загасілі яшчэ адзін вялікі талент».

Трэба думаць, што адным з тых, хто бачыў у тым беларускім наддзвінскім мястэчку ў тых дні Макара Шалая быў сам Юрка Віцьбіч ці хтосьці з яго блізкіх знаёмых...

* * *

У далёкай Амерыцы, у адным з нью-ёркскіх прытулкаў дажывае апошнія дні свае былы ўзвышэнец, крытык Антон Адамовіч. Пра яго пісалі многія, пісаў і я.

Ніна Іларыёнаўна Глебка, жонка Пятра Глебкі, добра ведала яго асабіста, працавала ў гады гітлераўскай акупацыі разам з ім у рэдакцыі «Беларускай газэты», неаднойчы сустракалася і раней: Антон жа Адамовіч і Пятро Глебка разам вучыліся ў Белпедтэхнікуме і ва ўніверсітэце, сябравалі...

– Ён некалькі разоў забягаў да нас дадому перад самай вайною, – расказвала Ніна Іларыёнаўна. – Усё хацеў Пятра Фёдаравіча ўбачыць. А дні за два-тры да пачатку вайны, мабыць, страціўшы надзею ўбачыцца з Пятром Фёдаравічам, сказаў мне: «Перадай Пятру, каб нікуды не ўцякаў, быў тут. Маюць пачацца вялікія падзеі. То няхай ён не баіцца, яго ніхто не зачэпіць». Я перадала гэта Пятру Фёдаравічу, але ён, калі пачалася вайна, зрабіў па-свойму – адступіў з Чырвонай Арміяй. Немцы Мінск занялі, то Антон Адамовіч зноў забег да мяне. «Скажы Пятру, хай выходзіць са сваёй схованкі. Яго не зачэпяць». І нават калі я сказала, што няма Пятра Фёдаравіча, адступіў ён з Мінска – не паверыў...

І ў вайну было: аднойчы паклікаў ён мяне з рэдакцыі на вуліцу і кажа: жыве твой Глебка, у Маскве. Вусы адрасціў... А потым неяк кулаком на мяне памахаў, кажа: «Думаеш, не ведаю, з кім ты звязана? І Мурашка, Матусевіч? (Рыгор Мурашка і Алесь Матусевіч працавалі ў «Беларускай газэце» і звязаны былі з падполлем, партызанамі. – Б. С.) Пакуль не позна – уцякай. І іх, і цябе калі не сёння, дык заўтра забяруць... Рыгор Мурашка знік. Знік і Матусевіч, напаследак падклаўшы міну ў стол – яна разарвалася, але шкоды вялікай не нарабіла, хіба што загінуў раман Вольгі Таполі, які ляжаў там. Ну а я... Нейк перахавалася, ацалела...»

Будучы у ЗША, Адам Мальдзіс падараваў Антону Адамовічу маю кнігу «Сняцца сны аб Беларусі», папярэдне прачытаўшы, што там пра яго, «дзядзьку Антося», напісана.

Не ведае чалавек, што піша, – прытворна засмяяўся Антон Адамовіч і расказаў пра падполле, якое быццам было створана ў першыя дні нямецкай акупацыі сярод тых, хто пайшоў нібыта служыць фашыстам, а на самай справе люта іх ненавідзеў. «Мы ішлі служыць у адміністрацыю, каб не захапілі яе рускія і палякі. Хоць слова беларускае там гучала... А каб служыць немцам – не!»

Але сам А. Адамовіч служыў немцам. І добра, аддана служыў. Як і некаторыя іншыя.

* * *

Калісьці, у дваццатыя гады, вясёлы, здатны на жарты і выдумкі, Міхась Чарот напісаў радкі, якія ведала ўся Беларусь:

Беларусь, мая старонка,
Куток цемнаты.
Жыве Шыла, Грыб, Мамонька –
Будзеш жыць і ты.

Мікола Шыла, Тамаш Грыб, Язэп Мамонька... Што мы пра іх ведаем? А гэта ж былі выдатныя сыны нашага народа, якія сваё жыццё аддалі дзеля толькі аднаго – каб была вольная, незалежная Беларусь. Паміралі яны не ў тым парадку, у якім размясціў іх паэт Міхась Чарот. Першага не стала Язэпа Мамонькі – паверыўшы бальшавікам, ён у дваццатая гады вярнуўся з Прагі, дзе быў у эміграцыі, трапіў у сталінскія канцлагеры і згінуў там бяследна, як згінулі мільёны людзей. Тамаш Грыб – муж вядомай першай выканаўцы купалаўскай Паўлінкі Паўліны Мядзёлкі, міністр БНР не вяртаўся з эміграцыі ў Савецкую Беларусь – жыў у Празе. Там, у Празе, ён і памёр у студзені 1938 г., там і пахаваны. Мікола Шыла, ці, як яго звалі, «беларускі Гандзі», памёр апошні – 6 красавіка 1948 г. у Браншвайгу (Германія). Ён, яшчэ да рэвалюцыі закончыўшы Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю, пры-

мыкаў да самых розных плыняў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, неаднаразова арыштоўваўся, сядзеў у турмах як царскіх, так і польскіх (жыў пасля Рыжскага мірнага дагавору 1921 г. у Заходняй Беларусі); удзельнічаў у рабоце «Нашай нівы», у арганізацыі Першага Усебеларускага кангрэсу, які абвясціў Беларускаю Народную рэспубліку, быў членам Беларускай Сацыялістычнай Грамады... Напісаў ён і свае ўспаміны – пра Алеся Гаруна, Янку Купалу, многіх іншых вядомых людзей Беларусі.

Загінуў у час сталінскіх рэпрэсій і таленавіты Міхась Чарот... Яму тады ішоў толькі сорок другі год... Ці не праўда – вясёлая была песенька. І такі сумны ў яе канец...

* * *

Пермскае кніжнае выдавецтва ў 1990 г. выдала кнігу «Зона», куды ўвайшлі творы рускіх савецкіх паэтаў, што трапілі ў сталінскія турмы і лагеры. Мяркую, што калі-небудзь такая самая кніга будзе выдадзена і ў нас, у Беларусі. Вось для яе верш, напісаны Тодарам Кляшторным і запомнены, за выключэннем аднаго радка, і вынесены на волю Уладзімірам Клішэвічам:

Сад,
Люблю твой ціхі сумны голас.
Жыццё маё пайшло на спад,
Мароз пачаў кранаць мой волас.

Не чуць ласкавых слоў яе,
Ў лятунках створанай дзяўчыны,
І ружы цвет не для мяне
І цвет кахання мой зачынен.

Хоць ёсць любоў і вера ёсць,
Што мы ў жыцці не толькі госці.
Красуй, чужая маладосць,
Красой шчаслівай маладосці!

Менск, турма

У жніўні 1961 г. група беларускіх мастакоў і пісьменнікаў вырашыла наведаць Парыж, пазнаёміцца з яго выдатнымі мясцінамі. Быў у гэтую групу ўключаны і Усевалад Краўчанка. Перад самым ад'ездам ён зайшоў у «Полымя», дзе я тады працаваў – у адзеле прозы якраз прачыталі яго новае апавяданне, і мы з Я. Скрыганам выказалі яму шэраг заўваг.

– Добра, вярнуся з Парыжа, то папраўлю, – сказаў ён.

Але з Парыжа Усевалад Ігнатавіч не вярнуўся. Прывезлі ўрну з яго прахам... Што там здарылася, чаму ён пакончыў жыццё самагубствам, выкінуўшыся з балкона гатэля, у якім жыў, – дасюль ходзяць розныя чуткі. Перад смерцю Усевалад Краўчанка пакінуў запіску, якая была надрукавана ў французскіх газетах, і, мусіць, у перакладзе з'явілася ў беларускім часопісе «Баявая Ускалось» (№ 6, 1962).

«Я нічога не зрабіў супроць маёй Бацькаўшчыны. Я канчаю маё жыццё, каб унікнуць несправядлівых абвінавачванняў і беспатрэбных мукаў.

Я быў справакаваны маімі асабістымі «прыяцелямі» на некаторыя словы, якія могуць быць інтэрпрэтаваныя ў некаторым сэнсе як варожыя. Гэта мая прастата і мая дурната, але зусім не тое, што мне хочучь накінуць. Я хацеў бы, каб мне выбачылі мае дарагія дзеткі: Оля, Ігар, Аляксей, мая жонка Дуся, якіх я магчыма калісь пакрыўдзіў, а яшчэ найбольш яе, па непаразумеці можа. Хай мне выбачаць і мае дарагія бацькі.

Я прашу выбачэння ў маіх сяброў па экскурсіі, якія магчыма ў дачыненні да маёй асобы трохі збянтэжаныя, ды кіраўніка экскурсіі. Хай мне ўсе выбачаць за непрыемны жэст, выкліканы маёй смерцю. Але гэта нішто ў абліччы гісторыі. Слабыя людзі любяць жыццё, але жыццё не любіць слабых людзей. Яны не знаходзяць узаемна зарплаты, як гэта спяваецца ў песні.

Напаследак скажу вам яшчэ нешта: я служыў маёй Бацькаўшчыне з годнасцю сіламі майго таленту і ніколі і нідзе я не здраджваў яе інтарэсам. Гэта праўда, і я гэта падпісваю сваёй крывёй. Я прашу маю Бацькаўшчыну мне верыць ды

не мсціцца на маёй сям’і, маіх блізкіх, якія ў нічым невінаватыя. Гэта ўсё».

* * *

Прачытаўшы адну маю публікацыю ў газеце «Літаратура і мастацтва», пазваніў мне зусім незнаёмы чалавек. Назваўся супрацоўнікам рэспубліканскай пракуратуры. Сказаў са злосцю:

— Я шкадую, што не жыву ў трыццатыя гады. Даўно б вас пасадзіў...

Пасля гэтых слоў мне нічога не заставалася, як выказаць сваю радасць, што жыву не ў трыццатыя гады...

1991

З МАЛАВЯДОМАГА І ЗАБЫТАГА...

* * *

Людзі, якія так ці інакш звязаны з беларускай культурай, прычыніліся да яе станаўлення і развіцця, у большасці сваёй былі рознабакова таленавітыя, выступалі ў творчасці ў самых розных відах і жанрах. Па прыклады далёка хадзіць не трэба, дастаткова прыгадаць Янку Купалу, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Алеся Гаруна, Максіма Гарэцкага, Уладзіслава Галубка... Але не ўсе ведаюць, што выдатны акцёр і рэжысёр, адзін з заснавальнікаў беларускага прафесійнага тэатра Фларыян Ждановіч не толькі перакладаў на беларускую мову, інсцэніраваў мастацкія творы, але і сам пісаў вершы. Вось невялікі ўзор яго паэтычнай творчасці:

Ідылія

Ідылія маленькая такая:
Верабей чарвяка глытае,
Кот вераб'я душыць са смакам,
Сабака ката раздзірае тым знакам,
Ваўку сабака – смачная вячэра,
А ваўка душыць пантэра,
Пантэру леў рве на чвэрці,
Льва – чалавек; а яго па смерці
Чарвяк смокча і глытае –
Ідылія маленькая такая...

* * *

Акрамя Ф. Ждановіча, вершы пісалі і іншыя акцёры. Напрыклад, Рамуальд Жакоўскі. Гэтае імя сёння амаль невядома ў Беларусі. А між тым у свой час яно было надта ж папулярнае сярод моладзі. І перш за ўсё Рамуальда Жакоўскага

ведалі як артыста са школы Ф. Ждановіча, які працаваў у беларускім тэатры ў Мінску і якому як рэдка каму ўдаваліся ролі старых. Вялікія надзеі на яго талент ускладвалі многія, у тым ліку і сам Фларыян Ждановіч. Аднак Рамуальд Жакоўскі сваім талентам і жыццём распарадзіўся па-свойму – маючы ўсяго дваццаць гадоў, пакончыў жыццё самагубствам. Гэта здарылася ўвосень 1919 года... Прычынай яго смерці было цяжкае матэрыяльнае становішча, няўтульнасць, гаротнасць тагачаснага жыцця...

Пасля смерці Рамуальда Жакоўскага былі знойдзены вершы, якія ён пісаў, і пераклад паэмы М. Ю. Лермантава «Дэман».

* * *

Мінулі, не вернуцца болей ніколі
У забыцце зышоўшыя дні.
Памерлі надзеі аб шчасці і долі,
Навекі яны уплылі.

І толькі ўспаміны – самотныя думкі,
Як здані паўночы, ўстаюць.
І вабяць так сэрца былыя малюнкi
І грудзі балючыя рвуць...

А чулае сэрца зноў б'ецца, як білась.
І зноў распаляецца кроў,
І зноў для кахання яно расчынілась.
Зноў мукі прыняць я гатоў...

Другу

Ты хочаш ведаць, мілы дружа,
Чаму заўсёды сумны я?
Ты думаеш занятна дужа
Жальба самотная мая?
Нарэшце ў ёй за кожным словам
Стагнанні, энкі, слёзы льюцца;

А песні?.. Песні ў ёй пяюцца –
Ды толькі душаць сэрца горам,
Няма ў іх радасці вясёлай,
Няма ў іх пекных, зычных слоў,
Ўсе дыша ў іх журбой, пакорам,
І аддае магільным тхлом.
Дык не судзі мяне ты строга,
Што не пачуеш больш нічога,
Апрача болю жальб маіх.
Ну што ж? – гатоў ты слухаць іх.

* * *

З вершаў – паэзіі пачыналі свой творчы шлях многія вядомыя сёння празаікі, драматургі і нават крытыкі. Тыя вершы не ўсімі потым уключаліся ў свае аўтарскія кнігі, не ўключаюцца яны ў кнігі найчасцей і цяпер, калі жыццёвая і літаратурная дарога закончана. Тым не менш пэўную цікавасць гэтыя першыя спробы пяра ўсё ж уяўляюць, і мне здаецца варта да іх хоць зрэдку вяртацца нашым даследчыкам, усім, хто любіць літаратуру, хоча ёй сумленна і шчыра служыць. Таму дазволю сабе «вывалачы» з небыцця «на свет божы» адзін з вершаў выдатнага нашага празаіка Кузьмы Чорнага.

Роднае поле

Зялёнае жыта шэпчацца ў полі,
Вяне на сонцы пякучым трава,
Высока ўзняваюцца птушкі на волі,
Спакойна і ціха шуміць барава.

Разам з сцяною зялёнага жыта
Палосы узоранай плугам зямлі,
Чорныя пліты, сонцам абліты,
Былінкі над імі сухія ляглі.

Ад краю да краю, далёка-далёка
Працаю вольнай узнята ралля;

Хаваюцца вёскі ў жыце высокім –
Багацтва за працу гатуе зямля.

Багатыя ўсходы ўздымаюцца вышай
На месцы, дзе вольныя сілы ляглі.
Роднае поле! Старонка ты наша!
Вольная праца на вольнай зямлі!

1922

* * *

Страчаныя дзеці Беларусі, дакладней, для Беларусі... Колькі іх! І якія яны ўсе розныя!..

Сын беларускага селяніна Іван Лук'янавіч Саланевіч (14.11.1891– 24.04.1953), называючы сябе «стопрацэнтным беларусам», усё сваё жыццё змагаўся супраць беларускай мовы, утварэння нашай рэспублікі – быў да канца свайго жыцця вялікадзяржаўнікам, прыхільнікам «адзінай недзялімай Расіі». Супраць яго поглядаў неаднаразова выступалі «Наша ніва», «Калоссе», іншыя выданні, а ён, звязаўшыся з самым рэакцыйным, чарнасоценным друкам Расіі, цвердзіў сваё...

У гады савецкай улады ён, як і многія, трапіў на «перавыхаванне» на Беламорканал, уцёк адтуль разам з сынам Юрам у Фінляндыю, увайшоў у кантакт з рускай эміграцыяй, якая падзяляла манархісцкія погляды, пачаў выдаваць у Саф'іі газету «Наша газета» (цяпер яна выдаецца ў Аргенціне паслядоўнікамі І. Саланевіча над назваю «Наша страна»), агульным дэвізам яе заснавальнік выбраў словы: «Общая линия «Нашей страны» есть по своему существу столыпинская...» І. Саланевіч напісаў некалькі кніг, адной з галоўных з іх з'яўляецца «Народная манархія», якая, як нядаўна пісаў часопіс «Наш современник», друкуючы ўрыўкі з яе, «дышит гордостью за русский народ, только что ещё раз явивший миру силу и величие своего духа во всей полноте» (№ 5, 1990).

Перад вайною І. Саланевіч выдаў два тамы сваёй працы «Расія ў канцлагеры», ва ўступе да якой пахваляўся: «Я стопрацэнтны беларус і магу ганарыцца тым, што мяне выхавалі

на Пушкіне, а не на нейкім Янку Купале; пагарджаю патры-
ятызмам у павятовым маштабе і нацыянальным будаўніцтвам
з соймам у Менску ці ў Вільні». Апошнія словы, каб, мабыць,
яшчэ больш спадабацца рускаму чытачу і ўсё тое, што рабілася
ў Савецкім Саюзе ў нацыянальным будаўніцтве, выглядала
кур'ёзам, напісана знарок непісьменна, па-беларуску.

А вось яшчэ адзін, як ён сам сябе называў, «потерянный»
«для любимой родины» беларус – архіепіскап «Афанасий
Мартос – инок Почаевской лавры, магистр православного
богословия Варшавского университета, бывший епископ ви-
тебский и полоцкий». Ён нарадзіўся каля Наваградка, там
прайшлі яго маладыя гады. «Старэнькі дзед Макаш казаў мне
казкі пра былое, а Завітанскі лес разбудзіў у маім сэрцы лю-
боў да красы прыроды ды навучыў Богу маліцца ў адзіноце».
Родны край не забыўся, не забылася і родная мова.

«З заморскага краю чулае сэрца рвецца на родныя гоні, а
думка імкнецца ў мінулае, шукаючы там супакою... Прад ва-
чыма ажываюць беларускія векавечныя пушчы і дрымучыя
лясы з багацтвам птушынага царства і разналікай зверыны,
якія некалі вабілі польскіх каралёў і расейскіх цароў на па-
ляванне. Прыпамінаюцца неабсяжныя далі і старадаўныя
шырокія гасцінцы з сыпучымі пяскамі і плакучымі сталетні-
мі бярэзінамі, пасаджанымі паабাপал дарогі. І хто не таптаў
гэтыя гасцінцы-дарогі на іх доўгім вяку? Былі тут татары і
палякі, шведы і французы, немцы і расейцы».

«Афанасий Мартос» напісаў кнігу «Беларусь в историче-
ской государственной и церковной жизни», выдаў яе спярша
па-беларуску, потым па-руску (Буэнас-Айрэс, 1966). Нядаўна
гэтую кнігу факсімільна перавыдаў Беларускі экзархат Рускай
праваслаўнай царквы ў Мінску. Не хочацца даваць ацэнку
кнізе, гэта лепш за мяне зробіць спецыялісты. Але што пра
Беларусь – родны край, яна напісана з любасцю – гэта бяс-
спрэчна. Кранае да слёз і прысвячэнне кнігі – «сей труд по-
свящаю любимой родине, быть может, навсегда потерянной
для меня, как равно потерян и я для неё. Автор».

Пабольш было б такіх «потерянных», як архіепіскап
«Афанасий Мартос»!

Народжаны сэрцам і думкай паэта, кожны мастацкі твор мае свой лёс. Часам дзіўны, асабліва калі гэты твор належыць гeniu выдатнага паэта. Ёсць такі твор з дзіўным лёсам і ў Янкі Купалы – верш «Хаўруснікам». Напісаны, як пазначана ў рукапісе, 19.X.13, ён друкаваўся толькі адзін раз у часопісе «Полымя» (№ 3, 1929), не ўваходзіў ні ў адну кнігу. Не перадрукоўваўся ён і потым, пасля ўжо смерці паэта.

Хаўруснікам

«Gazeta Codzienna»

І «Виленский вестник»

Сабраліся хэўрай,

Як свінні на сметнік.

І ну ж гаманіць,

Ухмыляцца пад вусам,

Як лепш атуманіць

Маазгі беларусам.

«Gazeta» бармоча:

«Нех бэндзе ён ляхам».

А «Вестник» – «пусть лучше

Московским прёт шляхом».

Спрачаліся доўга,

Як край наш раскрасці,

Дый спеліся ўрэшце:

Парваць на дзве часці.

Адна часць Варшаве

Лізаць ногі будзе,

Маскве хай другая

Нясе свае грудзі.

Забыліся толькі,

Хаўруснікі ночы,

Спытаць беларуса,
Чым сам ён быць хоча.

Па-мойму ж не варта,
Панкі, так лезці з жылаў...
Як свінням – не глянуць
Вам дальш свайго рыла.

Янка Купала, мусіць, прадчуваў, як адклікнуцца на публікацыю гэтага верша прапольскія і прарускія «патрыёты», таму падпісаў верш новым нікому невядомым псеўданімам – «Цімох Каруза». А тэма, закранутая ў гэтым вершы, знайшла свой працяг і далейшае, больш глыбокае асэнсаванне ў многіх іншых творах паэта, і асабліва – у трагікамедыі «Тутэйшыя»...

* * *

У 1939 г., адразу ж пасля вызвалення Заходняй Беларусі з-пад польскай акупацыі, быў арыштаваны і знік назаўсёды ў невядомасці ў сталінскіх лагерах Макар Краўцоў (сапраўднае прозвішча Касцевіч) – пісьменнік, журналіст, перакладчык, вядомы дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху, аўтар папулярнага ў свой час беларускага гімна «Мы выйдзем шчыльнымі радамі»... Макар Краўцоў супрацоўнічаў са шматлікімі газетамі, часопісамі, якія выдаваліся як у першыя гады савецкай улады, так і потым, у Заходняй Беларусі, дзе жыў, працаваў настаўнікам і друкаваў свае вершы, пераклады, успаміны... На жаль, творы яго ні разу асобнамі кнігамі не выходзілі, параскіданы на старонках самых розных выданняў. Хто іх збярэ?

Хто і калі выдасць? А што яны ўяўляюць несумненную мастацкую цікавасць, можна меркаваць нават на тых двух вершах, што былі ім напісаны на самым пачатку яго творчасці:

Вясняны гром

Чуваць абапал дух вясняны,
Што дзень цяплей... Ідзе вясна
І косы сонцавы яна

Спушчае з неба на паляны.
Пазалаціўшы сенажаці,
Дыхнуўшы ветрам на раллю,
Яна маніцца ўсю зямлю
Ад сну зімовага падняці,
Як ціха вечар абнімае,
Прастор бязмежнай ясныты,
Паціху шэпчуцца куты,
Што моцы снег ужо не мае,
Што зараз гучна забулькоча
Вада ў заваленых равах,
Зазелянеецца муроґ,
І гром над лесам зараґоча.
Дык заґрымі жа ты, жаданы,
Пярун забыты, заґрымі!
Хутчэй да жыцця паднімі
Наш край, так моцна зруйнаваны!

4.IV.1919

Да матулі

Бедна ты, мая старэнька,
Родненька матуля!
Стала сіва ты й маленька,
Бо гады мінулі,

Бо няшчасце ахапіла
Лёс твой старавекі -
На чужыне зносіш, міла,
Голад, мукі, здзекі.

А мо дзе пад крыжам ціха
Ужо навек заснула.
Не сцярпеўшы гора-ліха,
Што це аґарнула.

Ці ж не ўбачыш, не пачуеш

Сынавай жалобы.

Ці ж яго не паратуеш

Ад нуды-хваробы?

1920

* * *

Здаецца, зусім нядаўна, у 1987 г., выйшаў з друку 5-ы том «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі», дзе змешчана нататка пра беларускага савецкага мовазнаўцу П. Я. Юргелевіча. «Чл. КПСС з 1917, з 1925 на парт., журналісцкай рабоце, быў сакратаром Камісіі па выданні Твораў У. І. Леніна на бел. мове (1927- 29), вучоным сакратаром Ін-та мовазнаўства АН БССР (1930- 35), дацэнт, заг. кафедры Магілёўскага пед. ін-та (1944- 69). Даследаваў сучасную бел. літ. мову, гісторыю бел. мовы і бел. гаворкі», – сказана ў гэтай нататцы. І ні слова ні паўслова пра тую ролю, якую адыграў гэты «вучоны» ў пагромах беларускай літаратуры, у «навадзенні парадку» ў беларускім мовазнаўстве. Нават у пераліку напісаных і выдадзеных ім прац не згадваюцца тыя, якія каштавалі многім жыцця... Адна з такіх яго прац у 1934 г. была змешчана ў зборніку артыкулаў, прысвечаных барацьбе за культуру мовы, выдадзеным Беларускай Акадэміяй навук і называлася «Моўныя тэорыі і практыка контррэвалюцыйных лідараў «Узвышша». Чытаем яе:

«Шкодніцтва нацдэмаў праводзілася на розных участках сацыялістычнага будаўніцтва, у тым ліку і на мовазнаўчым участку. На гэтым участку ідэалагічнага фронту нацдэмы сканцэнтравалі былі свае галоўныя сілы. Амаль усе ідэолагі і правадны контррэвалюцыйнай нацдэмаўшчыны (Лёсік, Некрашэвіч, Ластоўскі, Гарэцкі, Бузук і інш.) «працавалі» ў мовазнаўчых інстытуцыях. Гэтыя мовазнаўчыя інстытуцыі яны зрабілі цытадэлямі сваёй падрыўной контррэвалюцыйнай работы, адкуль працягвалі свае змоўніцкія ніці ў іншыя галіны культурнага і эканамічна-гаспадарчага жыцця БССР. Уся іх

шкодніцкая дзейнасць накіравана на падрыхтоўку плацдарма для імперыялістычнай інтэрвенцыі з мэтай адрыву БССР ад Савецкага Саюза і ператварэння яе ў калонію імперыялістычных дзяржаў.

Беларуская мова для контррэвалюцыйных нацдэмаў з'яўляецца адным з важнейшых сродкаў у выкананні свайго інтэрвенцкага плана ў барацьбе супроць краіны дыктатуры пролетарыята... Сваю шкодніцкую работу нацдэмы праводзілі ва ўсіх галінах беларускай мовы: у слоўніку, тэрміналогіях, правапісе, граматыцы і азбуцы...»

У чым жа правінаваціліся «лідары» «Узвышша», якія грахі прыпісвае ім П. Юргелевіч (тады чамусьці ён пісаў сваё прозвішча Юргелевіч)?

«У сваім дакладзе «Класавая барацьба на мовазнаўчым фронце» т. А. Александровіч прывёў цэлы рад яркіх фактаў шкодніцкай работы ў галіне мовы мастацкай літаратуры арганізатараў контррэвалюцыйнай ячэйкі «Узвышша» – Дубоўкі, Пушчы, Бабарэкі, а таксама ахвосця разгромленага, але яшчэ недабітага нацдэмакратызму (Лужанін, Калюга, Таўбін і інш.) – піша П. Юргелевіч. – Апрача таго, тав. А. Александровічам былі прыведзены факты ўзвышанска-нацдэмаўскіх тэндэнцый у мове і некаторых сучасных савецкіх пісьменнікаў (Хадыка, Віцьбіч). Бо «нацдэмы з літаратурна-мастацкага згуртавання «Узвышша» не абмежаваліся аднымі «тэорыямі», яны «павялі зацятую барацьбу супроць пралетарскіх савецкіх пісьменнікаў. Барацьбу гэтую яны вядуць, прыкрываючыся фальшыва-нацыянальным сцягам, а часта і марксісцкай фразай, выдаючы сябе за сапраўдных беларускіх пралетарскіх пісьменнікаў... Маскіруючыся такім чынам пад пралетарскіх пісьменнікаў, узвышанскія лідары і ідэолагі (Дубоўка, Пушча) у сваіх мастацкіх творах у форме «жыццёвай сімволікі» і алегорый праводзяць ідэі інтэрвенцыі і капіталістычнай рэстаўрацыі, сеюць атруту песімізму, нявер'я ў сілы пролетарыяту, супрацьпастаўляюць вёску гораду, прапаваюць звярыны беларускі шавінізм...»

Як бачыце, да мовы быццам не маюць ніякіх адносін абвінавачванні П. Юргелевіча. Не спяшайцеся, пачакайце,

П. Юргелевіч паслядоўны, і на тое, што абяцаў у назве сваёй працы, не забыўся.

«Як жа гэтыя контррэвалюцыйныя лідары «Узвышша» адносіліся да мовы, якая тэорыя і практыка была ў іх у гэтай галіне? – ставіць ён рытарычнае пытанне і тут жа адказвае на яго: – Трэба сказаць, што яны вельмі пышыліся сваёй «культурай» мовы і выдавалі сябе за вялікіх мовазнаўцаў. У журнале «Узвышша» яны адводзяць спецыяльны адзел «культуры мовы», у якім прымаюць удзел такія кіты контррэвалюцыйнай нацдэмаўшчыны, як Лёсік, Ластоўскі і ім падобныя. Але кіруючая роля ў пытаннях мовы ўзвышанцаў належала «вучонаму мовазнаўцу» Дубоўку».

І далей П. Юргелевіч, аналізуючы асобныя артыкулы па пытаннях мовы У. Дубоўкі, падводзіць вынікі: «Нацдэмаўскія тэорыі Дубоўкі і інш. лідараў «Узвышша» не разыходзіліся з іх моўнай практыкай. Больш таго. Нават моўная практыка і тут апераджае тэорыі».

І ідзе «аналіз», «разгляд» гэтай моўнай практыкі, шукаюцца «грахі» «ўзвышанцаў» – паланізмы, «архаізмы і вузкія кулацка-шляхоцкія правінцыяналізмы», «штучна ўтвораныя словы» і г. д.

У канцы артыкула П. Юргелевіч аж уздыхае з палёгкай: як, маўляў, добра, што «дзякуючы неаслабнай балышавіцкай пільнасці, органаў дыктатуры пралетарыяту, контррэвалюцыйная работа беларускіх нацдэмаў выкрыта. Маскі з нацдэмаў сарваны і паказан сараўдны твар класавага ворага».

Але не, супакойвацца не трэба! – перасцерагае П. Юргелевіч сваіх чытачоў. «Асаблівай увагі і пільнасці патрабуе моўны ўчастак культурнага будаўніцтва, які быў, як вядома, адным з галоўных аб'ектаў шкодніцкай дзейнасці беларускіх нацдэмаў. У беларускай літаратурнай мове яшчэ многа засталася ўсякага нацдэмаўскага хламу. Першачарговая задача дня ў развіцці беларускай літаратурнай мовы – гэта рашучая ачыстка яе ад гэтага нацдэмаўскага хламу, без чаго не можа быць узнята на вышэйшую ступень якасці літаратурнай беларускай мовы».

Помніце пра гэта, не забывайце, вучні і паслядоўнікі П. Юргелевіча!

* * *

Дзейнасць Аркадзя Куляшова як крытыка амаль не адлюстравана ў нашым літаратуразнаўстве. Ды і сам ён, мяркуючы па яго апошнім прыжыццёвым Зборы твораў, не надаваў ёй асаблівага значэння, – у пяты том уключыў толькі некалькі «крытычных нататак», і то пазнейшых пасляваенных гадоў. А між іншым ён, як і некаторыя іншыя, спрабаваў выступаць і ў гэтым жанры ў сумна вядомыя трыццатыя гады. На адзін з яго артыкулаў, у якім ён «звяргаў з п'едэстала» значна старэйшага за сябе Максіма Лужаніна, Кандрат Крапіва адклікнуўся эпіграмай, – яна была змешчана ў часопісе «Заклік» і больш ніколі не перадрукоўвалася.

Чыжык

(Эпіграма-літмантаж
на дэбют крытыка Аркадзя Куляшова)

- Чыжык, чыжык, дзе ты быў?
- За гарой Максіма біў,
Дзюбаў, дзюбаў, аслабеў,
Толькі збрудзіў, а не з'еў.

* * *

Каля 200 беларускіх літаратараў сталі ахвярамі сталінскіх рэпрэсій. Пра некаторых з іх пісалася ўжо ў нашым друку, пра некаторых жа – не. Прычын на тое, каб пра таго ці іншага маўчаць, больш чым дастаткова. Як, напрыклад, пра Уладзіміра Дудзіцкага, дачка якога жыве ў ЗША і хоча ведаць хоць што-небудзь пра свайго бацьку. Менавіта з такою просьбаю звярнулася яна нядаўна ў Прадстаўніцтва БССР пры ААН у Нью-Ёрку. Адтуль звязаліся са мною, спыталі, што я магу сказаць, чым магу памагчы дачцы вядомага ў свой час паэта.

Уладзімір Дудзіцкі (сапраўднае прозвішча Гуцька) нарадзіўся 8 студзеня 1911 г. (27 снежня 1910 г. ст. ст.) у сялянскай сям'і, непадалёку ад Рудзенска, у в. Дудзічы. Скончыў народную школу, потым, пасля двухгадовага перапынку, – сямігодку

ў Мінску. Паступіў у Мінскі педтэхнікум імя У. Ігнатоўскага, але яго не скончыў – быў разам з іншымі студэнтамі, якія прабавалі свае сілы ў літаратуры, выключаны як «нацдэм». Нейкі час бадзяжнічаў, галадаў. З дапамогай Лукаша Калюгі і Уладзіміра Хадзькі ўладкаваўся стыльрэдактарам у «Савецкую Беларусь», потым перайшоў на працу ў Навукова-тэхнічнае выдавецтва. Адначасова вучыўся на падрыхтоўчых курсах (пры БДУ) для паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Скончыў іх датэрмінова і быў без экзаменаў залічаны ў Вышэйшы педагагічны інстытут студэнтам літаратурна-лінгвістычнага факультэта. Але правучыўся там нядоўга – быў выключаны зноў як «нацдэм».

Далейшае яго жыццё склалася зусім несамавіта. Як пісаў у сваёй аўтабіяграфічнай даведцы Уладзімір Дудзіцкі (яна змешчана 3 мая 1944 г. у «Беларускай газэце»), «23 лютага 1933 г. быў арыштаваны і пасаджаны ў Менскую турму, потым – у «Амерыканку» НКВД. Гэта быў так званы другі зачынены працэс «нацыянал-дэмакратызму». Пад гэтай шыльдай ува ўсёй Беларусі было арыштавана больш трохсот чалавек. Сярод іх было шмат беларускіх паэтаў, пісьменнікаў і літаратараў: Змітрок Астапенка, Лукаш Калюга, Сяргей Астрэйка, Мікола Нікановіч, Уладзімір Сядура, Сяргей Русаковіч і шмат іншых.

Пасля 9 месяцаў, паводле пастановы Калегіі НКВД СССР быў высланы тэрмінам на тры гады ў канцэнтрацыйныя лагеры Сібіры. Кару адбываў у Новасібірску, а пазней у г. Марыінску. Па адбыцці кары ў канцлагеры скіравалі ў Сярэдняю Азію, у г. Ташкент. Прытулкам былі сады і ўзбекская чайхана. Часова працаваў у якасці літаратурнага работніка ў газэце «Фізыкультурнік Узбекістана». Дапамагла малярыя: захварэў і дамогся праз год звароту на Бацькаўшчыну».

Дома, у Беларусі, яму дазволілі пасяліцца ў Віцебску. Экстэрнам здаў экзамены за Вышэйшы педагагічны інстытут, атрымаў дыплом настаўніка – выкладчыка беларускай мовы і літаратуры ў школе. Працаваў стыльрэдактарам у газэце «Віцебскі пралетарый», выкладаў беларускую мову і літаратуру ў сярэдніх школах Віцебска, медыцынскім рабфаку і Педагагічным інстытуце.

У 1939 г. ад выкладчыцкай дзейнасці ён быў адхілены, нейкі час жыў у Расіі, потым вярнуўся зноў у Беларусь – уладкаваўся на працу ў Ветэрынарны тэхнікум у Курасоўшчыне. Тут, непадалёку ад Мінска, У. Дудзіцкага заспела вайна.

З першых дзён акупацыі, як толькі пачала выходзіць «Менская (Беларуская) газета», працаваў у штаце рэдакцыі. Шмат друкаваўся – вершы, паэмы. Быў выбраны кіраўніком аддзела беларускай культуры Беларускага культурнага згуртавання (5 красавіка 1944 г.).

У чэрвені 1944 г. пакінуў Мінск. Жыў у Германіі, ЗША, потым пераехаў у Венесуэлу. Адтуль, калі «яромо чужой зямлі», як ён пісаў у адным са сваіх вершаў, яго так заціснула, што ён не мог жыць – страшная гэта хвароба – «насталгія» і – папрасіўся ва ўрада СССР вярнуцца на Радзіму. І вярнуўся... зноў у тыя самыя арганізаваныя некалі сталінскія лагеры...

Далейшыя сляды У. Дудзіцкага губляюцца. Дзе ён, што з ім – ніхто не ведае.

Засталіся яго вершы, паэмы... Іх шмат, надрукаваных на старонках самых розных выданняў – перадваенных савецкіх, беларускіх, акупацыйных, эміграцыйных – берлінскіх, мюнхенскіх, нью-ёркскіх... Засталася і яго вера:

Прыйдзем, вернемся ў родную хату
святкаваць найвялікшае свята:
свята мужнасці нашае, сілы,
што нядолю ліхую скасіла.
Маці стрэне, гасцінна расчыніць
урачыстыя дзверы сватыні.
І памолімся, палячы свечы,
за шчаслівую нашую вечнасць.
Думы новага часу і песні
узлятуць у блакіт паднябесся.

* * *

Уладзімір Клішэвіч, пра якога не-не ды і згадваецца цяпер у нашым друку, адзін з нямногіх, хто, трапіўшы ў турму, а потым у Сібір, у сталінскія лагеры, не маўчаў, а на ўвесь свой

паэтычны голас яшчэ да вайны загаварыў пра тое, што яму, ды і іншым, такім жа як ён гаротнікам, давялося перажыць. На жаль, творы яго пакуль не сабраны, па-належнаму не выдзены. Вось два яго санеты, якія нядаўна трапілі мне на вочы.

Калымскія думкі

Вяршыні дзікіх гор закрылі думна хмары;
Сячэ халодны дождж нявольніцкае цела,
Сталёвы лом дзяржы ў руках заледзянелых
І прагнасцю ўстаюць аб чорным хлебе мары.

Пісюгі брудныя цякуць па бледным твары,
Рука ўзнімаецца павольна і нясмела.
Туга страшэнная душу маю раз'ела,
Прыносячы штодзень смяротныя ўдары.

Ці знясу я дзён глухіх пакуты,
Ці знойдзеца яшчэ ў слабым целе сіла,
Каб перажыць свой лёс у ланцугу закутым?

Праз туман, як здань, вырастае магіла...
О, маці родная! «Скажы, скажы чаму ты
Няшчасным гэтакім на свет мяне радзіла?»

Радзіме

Тодару Лебядзе

Ты сумная адна сярод другіх стаяла
Без пышнасці багатай, без прыкрас,
Прыгожасці вачэй тваіх агонь не гас,
Калі ты ў далячынь спакойна пазірала.

Ты мне дала жыццё, надзею, веру.
Я ўсё, што мог, табе ў ахвяру нёс,
Спаткаў цябе цяжкі суровы лёс,
Я і тады ў дух народа верыў.

Прайду я шлях турботны на зямлі,
Памру, як смертныя звычайна паміраюць
З надзеяй цвёрдай прыйсці у царства раю.

Тады скажу: «Мы з вераю жылі,
З надзеяй не адзін жыццё пакінуў
За свой народ, за родную краіну».

* * *

Рыхтуючы да выдання кнігу выбранай паэзіі Ларысы Геніюш «Белы сон» – яна выйшла якраз да васьмідзесяцігоддзя паэтэсы, – я пісаў у прадмове, што «хоць жыццёвы шлях Ларысы Геніюш і завяршыўся – яна памерла 7 красавіка 1983 года, – аднак падсумоўваць вынікі яе творчасці рана. І рана па той простае прычыне што гэтая творчасць па-належамаму яшчэ не сабрана і не ўся выдадзена. Шматлікія паэтычныя творы засталіся ў рукапісах, а калі некаторыя з іх і надрукаваны, дык у недаступных чытачу газетах, часопісах і альманахах». І я не памыліўся: перыядычныя выданні – фармальныя і нефармальныя – прадаўжаюць друкаваць усё новыя, раней невядомыя яе творы. Вось і яшчэ адзін – «Сутоннем», што змешчаны быў у 1947 г. у літаратурна-грамадскім часопісе «Сакавік» (№ 1, Германія) пад рубрыкай «З недрукаванае спадчыны». Чаму «З недрукаванае спадчыны»? Ды таму, што эміграцыя лічыла: арыштаваная ў Празе Л. Геніюш была расстраляная ці загінула ў сталінскіх канцлагерах. Ва ўсякім выпадку, як пісаў ва ўступе да яе вершаў у альманаху «Ля чужых берагоў» (1955) Юрка Віцьбіч, «усякі след аб ёй загінуў».

Сутоннем

Заціхла места ў хмараў шэрым дыме,
з муроў вачом нат нельга уцячы...
Што ж, сынку мой, мой каласок радзімы,
чаго сумненькі і чаму маўчыш?

Ці жаль, што дзень прадчасна дагарае
і не пакрыў дарогі мяккі снег,
ці мо краіна белая другая
табе здаецца гэтак, як і мне?

Там сяння ўзвівы снежнае завеі,
і вухам страшна гэты спеў лавіць...
Хтось выстраліў і шырака да белі
рассыпаў жменю ярых журавін.

Іх заўтра крук сутоннем пазбірае
прывыкшы ён да гэткае яжы,
і будзе кракаць ноч над белым краем,
прысеўшы дзесь на зломаным крыжы,

і ўспамінаць, як ціхай каляінай,
калі снег пер'е белае губіў,
із хатаў шмат, сумленных і бязвінных,
пад звон зялеза павялі ў Сібір...

Завяе ў полі тужыць там і плача,
але не плач, маленькі мой сыноч!
Вось вырасцеш, і будзе ўсё іначай,
шчаслівейшы будзеш, любы каласок...

Мы ў спадчыну узялі ад продкаў нашых
няволі лютай цяжкае ярмо.
Цягаць яго, мой сынку, гэта страшна,
ды вам, табе – яго мы не дамо!

Мы сёння, сынку, воляй і змаганнем
ірвём у долі новую пару.
Нядарма там вартуе да світання,
чакаючы гасціны, чорны крук.

Калі б, мой сынку, нам не стала сілаў,
і мы крывёю гора не змаглі –
ты не забудзь, што маці гаварыла,
свайго народу і свае зямлі...

Сын Ларысы Геніюш Юрка не забыў на слова маці. Выхаваны ў сваякоў у Польшчы, ён стаў, як і яго бацька, медыкам, а, заадно, як і маці, – пісьменнікам. На жаль, яго творы – апавяданні, п’есы, вершы – асобна ні разу яшчэ не выдаваліся ў Савецкай Беларусі. У апошнім сваім вершы (памёр Юрка ў 1965 г. у пяцідзесяцігадовым веку), які надрукавала пасля яго смерці беластоцкая «Ніва», ён пісаў:

Склікаю вас у гасціну, буйныя браты!
Раскінем ільняным полем гісторыі абрусы,
Будзь нам сталом дубовым хоць века ад труны,
Калі гуртом засядзем – усіх вякоў сыны...

* * *

Гэты раз у публікацыі «за сталом дубовым» – «заселі» не «ўсіх вякоў сыны», а толькі аднаго веку – крывавага, жорсткага, хоць у нейкім сэнсе і шчаслівага для Беларусі – «сыны» ж ужо не толькі ўсвядомілі, хто яны і чые дзеці, але паспрабавалі і самі нешта рабіць дзеля славы і велічы Бацькаўшчыны. Не ўсё ім удалося, не ўсе іх зразумелі, ды і лёс не па-людску абышоўся з многімі з іх...

І ўсё ж яны не забыты!

1991

НАША, БЕЛАРУСКАЕ...

Ёсць закон чалавечай прыроды і культуры, паводле якога ўсё вялікае можа быць сказана чалавекам ці народам толькі павойму, і ўсё геніяльнае нараджаецца менавіта ў лоне нацыянальнага вопыту, укладу і духу. Дэнацыяналізуючыся, чалавек траціць доступ да найглыбейшых крыніц духу і да заветных агнёў жыцця. Бо гэтыя крыніцы і гэтыя агні заўсёды нацыянальныя: у іх закладзены і жывуць цэлыя стагоддзі ўсенароднай працы, пакутаў, барацьбы, сузірання і думак. Нацыянальнае безаблічча – вялікая бяда і небяспека: чалавек робіцца бязродным ізгоем, адарваным ад глебы, і бясплодным бадзям на чужых духоўных дарогах, безаблічным інтэрнацыяналістам, а народ ператвараецца ў гістарычны пясок і смецце.

І. А. Ільін

Мінулае нашага народа – у курганах, крушнях замкаў, паданнях, легендах, песнях...

Што тут чынілася у даўныя часы,
Што думалі, аб чым спрачаліся тады,
За што змагаліся, як баранілі веру, –
Узнаюць гэта ўсё патомкі праз паперу, –

аптымiстычна верыў багдановічаўскі летапісец. На жаль, «паперы» – летапісы, манускрыпты, старадаўнія кнігі нашы

амаль не захаваліся, яны былі спалены, знішчаны ці вывезены рознымі заваёўнікамі. І горкая да болю крыўдная праўда ў тых словах, што аднойчы вырваліся, як уздых, стогн, з вуснаў Янкі Купалы:

Што было – мінула,
Як і не было.
У капцах паснула,
Зеллем зарасло...

* * *

Не-не дый яшчэ і сёння пачуеш разважанні некаторых філосафаў пра народы дзяржаўныя і недзяржаўныя, гэта значыцца, тыя, хто здольны да сваіх самастойных дзяржаўных утварэнняў і хто няздольны. У якасці прыкладаў «недзяржаўных» народаў прыводзяцца армяне, якія на працягу гісторыі быццам так і не мелі сваёй дзяржаўнасці, хоць і маюць самабытную культуру, славенцаў, фламандцаў, славакаў, баскаў, каталонцаў, курдаў... Сёй-той не супраць гэты спіс папоўніць беларусамі, украінцамі... Асабліва цяпер, калі Беларусь і Украіна аб'явілі аб сваім суверэнітэце... І ніхто пры гэтым ні слова не гаворыць пра суседзяў гэтых «недзяржаўных» народаў, куды больш мнагалікіх і магутных, якія, як толькі даходзіла справа да дзяржаўнасці, душылі яе ў самым зародку агнём і мячом...

* * *

Паводле сведчання філосафа І. А. Глына, літаратурная спадчына якога цяпер вяртаецца на радзіму, «Расія праваявала дзве трэціх свайго жыцця». «Нам дадзена было велізарнае багацце прасторы і плямён, нязвязаных, несупрыналежных, якія цягнуліся хто да каго, адны прэтэндавалі на нешта, іншыя распадаліся. І цяжкія, суровыя ўмовы жыцця і барацьбы, – паведамляе ён. – Мы павінны былі стварыць у гэтых умовах, з гэтага багацця, за тры-чатыры стагоддзі адзіную вялікую дзяржаву і адну вялікую культуру». І. А. Глын вылучае асаблівы

«дар» «рускага духу і рускай прыроды» – «непринудительно и незаметно обрусевать» «людзей іншай крыві».

Падпалі пад гэты «дар» і мы, беларусы...

І не пра як бы «обустроіцца», захаваць сваю мову і культуру думалася нашым дзядам і прадзедам, а як бы выжыць, не загінуць. Бо не дзе-небудзь, а менавіта ж тут, у Беларусі, як пісаў паэт, «сходзіліся народы спрэчкі зброяю канчаць». Само сабой зразумела, што асноўны цяжар гэтых збройных спрэчак клаўся на нашу зямлю, нашых людзей...

* * *

Да таго, як былі далучаны землі Вялікага Княства Літоўскага да Расіі, між Вялікім княствам Літоўскім і Расіяй адбылося шмат войнаў. «Ты на жизнь и смерть вела спор с Литвой», – пісаў І. Нікіцін у вершы «Русь». Здаралася, перамагала Расія, здаралася, перамагала Вялікае Княства Літоўскае. Летапісы Стрыйкоўскага і Быхаўца расказваюць, як «Вялікі Князь Альгерд» са сваім войскам «на самы Вялікдзень рана... паказаўся пад Масквою на Паклоннай гары». І ўбачыўшы тое, князь вялікі Маскоўскі «не могучы яму жаднага адпору ўчыніці», паслаў да яго паслоў, «просячы яго і вялікія дары яму абяцаючы абы яго з Масквы не выгнаў і гнеў свой адпусціў, і ўзяў у яго, што хацеў. І Князь Вялікі Альгерд зжаліўся і ласку сваю ўчыніў, і Масквы яго не здабываў. І потым, змову ўчыніўшы, і сам князь вялікі Маскоўскі к яму выехаў, і з ім відзеўся, і дарамі многімі золата, серабра і дарагім жамчугом, і саболям, і іншым дарагім а дзіўным зверам махнатым князя вялікага Альгерда дараваў...»

І потым Князь Вялікі Альгерд са ўсімі войскі сваймі з вялікаю чэсцю і з невымоўным дабыткам, зваяваўшы і гарады многія пабраўшы, і граніцу ўчыніў па Мажайск да па Каломну і за ўсімі людзьмі сваймі ў цэласці адыдзе».

А. С. Пушкін у вершы «Клеветникам России» спрэчкі з Літвой называў «спор славян между собою, домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою». Будучы аб'ектыўным, ён пісаў, што «уже давно между собою враждуют эти племена; не раз клонилась под грозою то их, то наша сторона».

Тры падзелы Вялікага Княства Літоўскага (1772, 1793, 1795) далучылі некалі магутнае княства да Расіі. Але барацьба за сваю незалежнасць народаў, што ўваходзілі ў гэтае княства, тым не закончылася, яна прадаўжаецца і па сённяшні дзень...

* * *

Багатая, слаўная наша гісторыя. Але яе, на жаль, у нас мала хто ведаў. Рабілася ж усё магчымае, каб мы, беларусы, забылі сваё мінулае, свае карані, нават не лічылі сябе народам. І з гэтага пакарысталіся многія. Асабліва літоўцы. Пакінуўшы за сабою назву былой магутнай еўрапейскай дзяржавы, дзе самі цяперашнія літоўцы, а тады – жмудзь і аўкштоты – па колькасці насельніцтва не мелі і 10 працэнтаў, а потым, атрымаўшы долю выпадку і былую сталіцу гэтай дзяржавы Вільню, яны прысвоілі і ўсё, што звязана з Вялікім Княствам Літоўскім і Вільняй. Нават герб наваградскага князя Віцены – Пагоню. Што ж, калі беларусам гэта не трэба, дык чаму ж яно павінна прападаць... Вось толькі з мовай, на якой вялося справядства, пісаліся дзяржаўныя акты і граматы, на якой створаны выдатны помнік сярэднявечча – Статут Вялікага Княства Літоўскага, іншыя вельмі важныя дакументы, што было рабіць. Але выхад быў знойдзены – назвалі яе старарускай... Словам, насуперак усім фактам, фальсіфікатары дамагаліся свайго... А што беларусы?.. Даводзіцца, як гэта ні прыкра, прызнацца, што мы як не мелі, так і не маем на многія падзеі і факты свайго пункту гледжання, па-ранейшаму глядзім на сваю гісторыю чужымі вачыма – літоўцаў, рускіх, палякаў... І не толькі на даўно мінулае, а нават і на зусім нядаўняе. За прыкладамі далёка не трэба хадзіць. Чаго толькі не пісалі пра Кастрычніцкую рэвалюцыю! Цяпер жа, калі перамагла быццам дэмакратыя, ад усеагульнага ўхвалення і захаплення Кастрычнікам перайшлі да ўсеагульнага ахайвання. «Фатальная памылка...» «Крывавы пераварот, які спыніў наша развіццё больш як на паўстагоддзя...» «Гэтая падзея нічога не прынесла народу, апроча гора...» Не хочацца спрачацца з аўтарамі такіх і падобных выказванняў. Варта толькі нагадаць – пры царскай уладзе Беларусь была «Западно-руским краем», яе мова не прызнавалася за

мову, нават саму назву Беларусь было забаронена ўжываць у афіцыйных дакументах. Лепшыя розумы нашага народа хіба што марылі пра нейкую ўяўную «аўтаномную федэратыўную самастойнасць у сям’і іншых народнасцей Расіі».

Цяжка сказаць, які б напаткаў лёс Беларусь, калі б не Кастрычніцкая рэвалюцыя. Але што яна самым непасрэдным чынам паўплывала на ўтварэнне спярша БНР, потым Савецкай Беларусі – гэта бяспрэчны факт. І мы, беларусы, гэта не павінны забываць...

Другая значная падзея ў жыцці нашага народа – верасень 1939 года. Упершыню ў сваёй гісторыі Беларусь аб’яднала амаль усе свае землі ў этнаграфічных межах, амаль усіх этнічных беларусаў... І што б пра гэтую падзею ні гаварылі, ні пісалі суседзі нашы, як бы ў далейшым не адбілася яна на лёсе многіх людзей, падзея гэтая для нас, беларусаў, важная, незабыўная...

* * *

У любові да маці-Беларусі кляліся ды і клянучца многія. Але, на жаль, не для ўсіх сыноў і дачок сваіх яна стала сэнсам жыцця. Як, скажам, была для Янкі Купалы. Даведзены да жудаснай галечы, галадаючы, ён усё ж выдаваў па-беларуску «Нашу ніву», пісаў вершы-заклікі да абяздоленага беларуса, вёў яго «з цемры да святла». У лісце да Б. І. Эпімах-Шыпілы ад 28.IX.1914 ён пісаў: «Я страшэнна нахожуся ў крытычным палажэнні, так што хоць вешайся...

Вы ўжо, паночку, не раз мяне ратавалі ў цяжкую мінуту, дык дапамажыце і цяпер. Іначай прыйдзеца згінуць без часу і вырачыся ўсёй беларускай справы, якая мне цяпер стала даражэй жыцця. Усю душу і ўсе сілы цяпер укладаю ў «Нашу ніву»... Яшчэ і цяпер у мяне не топіцца ў печы і прыходзіцца калець і хварэць, бо няма за што купіць дроў. У дадатку, каб яго немач, мой кажух саўсім раскідаўся і не маю ў чым паказацца на вуліцу і злазіць у цензуру. Цяперака, калі Вы мне, даражэнькі паночку, дапаможаце, то буду лепей галадаць і абарванцам хадзіць, чымся дакучаць Вам сваёй просьбай... А жыць хочацца і шчыра працаваць для сваёй Бацькаўшчыны...»

Гэтак жа, як Янку Купалу, «даражэй жыцця» беларуская справа была Кастусю Каліноўскаму, Максіму Багдановічу, Алесю Гаруну, Ларысе Геніюш...

А ўсім астатнім?..

Самабытнасць народа – у яго мове, гісторыі, культуры, помніках мінулага. Гэта добра ведалі ўсе заваёўнікі і заняволенне іншых народаў заўсёды пачыналі з разбурэння і знішчэння чужой ім духоўнай спадчыны, навязвання і насаджэння ўсяго свайго, у першую чаргу – мовы, культуры. Бадай ні адзін народ не спазнаў гэта на сабе ў такой жудаснай меры, як наш, беларускі.

І ўсё ж не загінуў, выжыў.

Нізка ж паклонімся яму мы, тыя, хто стаў сведкам і ўдзельнікам яшчэ аднаго новага нашага адраджэння, надзеі на лепшую, шчаслівейшую будучыню.

Ад калісьці велічнага замка ў Крэве, дзе была заключана ў 1385 годзе першая, як яе называюць, дынастычная унія між Вялікім Княствам Літоўскім і Польшчай, паводле якой польскі кароль меўся быць адначасова і Вялікім Князем Літоўскім (у кожнай з гэтых дзяржаў па-ранейшаму захоўваліся свае ўрады, войскі і скарбы), засталіся толькі мury. І тыя вось васьмь рухнуць...

Ад гэтай уніі бяруць пачатак іншыя уніі з Польшчай – Люблінская, Брэсцкая, якія і прывялі да паланізацыі краю, заняпаду адной з самых вялікіх і магутных дзяржаў Еўропы. Што лёс гэтага помніка абыякавы беларусам, можна вытлумачыць... І ўсё ж, усё ж...

«Жыва яшчэ душа ў народзе гэтым». І першы гэта зразумеў не той, каму належаць гэтыя словы – Максім Багдановіч, і нават не Янка Купала, Якуб Колас, якія так многа зрабілі

дзеля адраджэння свайго народа і Беларусі, а іх папярэднікі – Я. Чачот, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч, А. Кіркор, Е. Раманаў, М. Нікіфароўскі, П. Шпілеўскі, П. Бяссонаў, І. Насовіч, Ф. Багушэвіч...

І не каму-небудзь, а ім беларускі народ павінен быць удзячны. Яны ж разбудзілі яго, выратавалі ад смерці...

* * *

Ф. Скарына такая буйная постаць, што ахапіць усю яе значнасць і тое, што ім зроблена, пакінута наступнікам, амаль немагчыма.

І гэта з асаблівай сілай я адчуў, калі прымаў удзел у журы конкурсу па адбору праекта помніка славутаму палачаніну. Усе тыя, хто выказваўся «за» ці «супраць» таго ці іншага праекта – М. Савіцкі, М. Лужанін, Н. Гілевіч, А. Мальдзіс, В. Шпаранговіч і інш. – звычайна вылучалі адну, самую, як ім здавалася, галоўную рысу творчага подзвігу Ф. Скарыны. І рыс гэтых набіралася столькі, што, вядома ж, ні адзін мастак не ў змозе быў увасобіць іх ні ў бронзе, ні ў жалезе, ні ў камені. І конкурс працягваўся, працягваўся...

* * *

Нізка схіляю галаву перад мужнасцю Кастуся Каліноўскага, які аддаў жыццё дзеля беларускай справы, пайшоў на смерць, каб сваім подзвігам натхніць, павесці за сабою многіх.

Але і радуюся, што тым самым шляхам не пайшоў удзельнік паўстання 1863 года Францішак Багушэвіч. Паранены, ён перахаваўся, каб потым напісаць творы, якія панеслі далей у народ словы і мары Кастуся Каліноўскага.

У кожнага чалавека свая жыццёвая дарога. Важна, каб усе мы ў меру сіл і здольнасцей служылі Бацькаўшчыне.

* * *

Што дапамагло беларускаму народу ў неверагодна цяжкіх умовах выжыць, захаваць сваю культуру і мову, застацца самім сабою – народам? Па-рознаму адказваюць на гэтае пытанне

вучоныя, пісьменнікі. Ф. М. Дастаеўскі на першае месца ставіў народную веру ў сябе і ў свае сілы. «Народная вера ў сябе і ў свае сілы, – пісаў ён у 1861 г., – зусім не застоў, а, наадварот, залог жыццёвасці і энергіі жыцця і зусім не выключаюць прагрэсу і самых розных поспехаў. Без гэтай веры ў сябе не выстаяў бы, напрыклад, на працягу стагоддзяў беларускі народ і не выратаваў бы сябе ніколі».

* * *

«Залічаць да палякаў беларусаў-католікаў толькі таму, што яны католікі, – звычайнае этнаграфічнае грабежніцтва», – гаварыў А. Сапуноў у 1912 годзе, выступаючы ў Дзяржаўнай Думе. А залічалі ж. Ды і залічаюць. Вось што пісаў Казімір Свяак у дзённіку «Дзея маея мыслі, сэрца і волі»: «Паляк кажа, што хто мовіць пацеры ў ягонай мове, той паляк». А «мовіць пацеры» на сваёй роднай мове не дазвалялася. Вось таму і ўзніклі такія вялікія пасяленні «палякаў» на Віленшчыне, Гродзеншчыне ды і ў іншых месцах...

* * *

«Любі ўсе іншыя народы як свой уласны». Шкада, што гэтыя словы выдатнага рускага філосафа У. Салаўёва не пачуты не толькі ў рэспубліках цяпер ужо былога Савецкага Саюза, але і у самой Расіі.

* * *

Працуючы ў «Полымі» і рыхтуючы да выдання рукапісных твораў М. Гарэцкага, прачытаў на адной са старонак як бы лірычнае адступленне, словы болю і адчаю пісьменніка, якія мяне надта ж уразілі. Не запомніў іх дакладна, але сэнс і цяпер у мяне ў галаве. М. Гарэцкі звяртаўся да Усявышшняга, Валадара нашага: «Божа, навошта даў ты мне гэтую беларускую мову? За яе мяне пераследавалі палякі, немцы, садзілі ў турму бальшавікі? Усё маё жыццё – суцэльная пакута. І праз што – мову, якую ты даў мне быццам на радасць, каб я размаўляў на ёй і славіў цябе».

І, нягледзячы ні на што, М. Гарэцкі не выракся сваёй роднай мовы, гаварыў і пісаў на ёй. Да самага скону, да апошняй хвіліны жыцця...

* * *

Як маці, бацьку нельга сабе выбраць, так і Радзіму, народ. Якія даў іх бог, такія яны і ёсць. І не абурацца, не папракаць іх трэба, а рабіць усё магчымае, каб народ стаў лепшы, дабрэйшы, больш адукаваны, свядомы, а Радзіма – багацейшая, слаўнейшая.

* * *

Пра нашы казкі, песні, прымаўкі, наогул фальклор сказана і напісана нямала самых хвалебных слоў. І справядліва сказана і напісана! Бо ў нашым фальклоры ёсць усё – шматвяковы вопыт, мудрасць, вера ў лепшую будучыню, мары і спадзяванні. І, вядома ж, тое, што гадамі будзе набываць яшчэ больш вагі і вартасці – слова наша, мова – золата, якое ніхто ў нас не адыме ні пры якіх акалічнасцях, яно будзе з намі, пакуль жывем, сагравае нас, даказвае ўсім, што мы не бязроднае племя, а народ, маем такое багацце, якое ніхто не меў і мець не будзе. Яно было і будзе наша!

* * *

Выхадцы з Беларусі ці тыя, чые бацькі, дзяды і прадзеды нарадзіліся і жылі ў нашых краях, працавалі ў розных культурах – польскай (А. Міцкевіч, Сыракомля, Ажэшка, Манюшка), рускай (С. Полацкі, Дастаеўскі, Глінка, Стравінскі), французскай (Апалінэр)... З таго ж часу, як узнікла ідэя беларускага адраджэння ні адзін больш-менш вядомы талент не пайшоў у чужую культуру, працуюць на родную, беларускую...

І ў гэтым вялікая прыцягальная сіла нацыянальнай ідэі, служэння сваёй зямлі, свайму народу...

* * *

У канцы XIX – пачатку XX стагоддзя ў Беларусі нарадзілася новая нацыянальная інтэлігенцыя, якая мела ўсе падставы завалодаць розумам і сэрцам народа, вывесці яго з галечы, дапамагчы набыць сапраўдную дзяржаўную самастойнасць. На жаль, гэтая інтэлігенцыя была вынішчана ў трыццатыя і пазнейшыя гады Сталіным і яго памагатымі...

Але тыя зярняты, што пасеяны былі ў душах народа, не загінулі. Хоць і з цяжкасцю, але яны прарастаюць, даюць свае ўсходы...

* * *

Сярод тых, хто не пазбегнуў сталінскай кары, быў і паэт Уладзімір Жылка, аўтар многіх выдатных твораў, у тым ліку і паэмы «Тэстамент, або духоўніца, адпісаная Уладзімірам з Адама і Тацяны сынам Жылкавым». Нямала, здаецца, пісалася ў нашым друку пра яго апошні ўржумскі перыяд жыцця, але, як выяўляецца, пісалася не ўсё. Вось сведчанні з ліста Яўхіма Кіпеля – чалавека, які быў у тыя гады разам з У. Жылкам у ссылцы, дзякуючы якому наша літаратура гэты твор не страціла.

«Як жыў Уладзімір Жылка ў Уржуме?.. На апісанне Жылкавага жыцця я знаходжу толькі адно слова – ЖУДАСНА! Паэта, будучы хворым, не мог працаваць, каб аплаціць кватэру і апал. Жыў ён на ўскраі Уржума ў нейкай закінутай хібарцы, часта ўзімку няпаленай. У тым жа горадзе жыў тады і іншы беларускі палітычны нявольнік – настаўнік Сасіновіч із Случчыны. Незадоўга перад сваёй смерцю, на нашыя просьбы, Жылка згадзіўся перайсці жыць да Сасіновіча. Сасіновіч колькі разоў зварачаўся да мясцовых уладаў, каб пакласці Жылку ў які-небудзь шпіталь ці хоць фельчарскі пункт, але ўраднікі адмаўляліся, спасылаючыся на параграф пра «ворагаў народа».

Пад вясну 1933 года Жылка злёг зусім, і было відавочна, што набліжаецца канец.

Калі Жылка памёр, дык на кватэру прыйшоў доктар з энкавэдыстам, каб сцвердзіць, што смерць сапраўдная. Пасля гэтага міліцыя прыслала двух магільшчыкаў. Яны там на кватэры збілі з аполкаў дамавіну, і на другі дзень Сасіновіч правёў нябожчыка на могілкі. Магільшчыкі, засыпаўшы магілу, пачалі зраўноўваць яе з зямлёй – гэтага вымагала ад іх улада, каб на заставаліся на твары зямлі сляды ейнае злачыннае існасці. Сасіновіч, аднак, даў магільшчыкам на пару літраў гарэлкі, і яны пакінулі бугарок. Яны зазначылі аднак, каб ніякіх апазнавальных знакаў над магілай не рабіць і каб не надумаліся паставіць крыж на магіле. Ніякіх запісаў у магільнікавы рэестр не рабілася. Таксама было забаронена паведамляць пра Жылкаву смерць.

Я даведаўся пра гэта праз спецыяльнага пасланца, праз якога дастаў і апошні паэтаў твор – «Тэстамент».

* * *

У час майго знаходжання ў Францыі давялося сустрэцца з беларускай дзяўчынкай, якая па волі лёсу вучыцца ў французскай школе. Пачуўшы, што я збіраюся наведаць замак Рамбуе, дзяўчынка як бы напамніла мне:

– Гэта адзіны ва ўсёй Францыі замак, дзе ўсё засталася такое, якім было пры жыцці гаспадара. Ні адна рэч не перастаўлена, ні адна не заменена – усё аўтэнтычнае.

– Праўда? – здзівіўся – і не падробна – я. – Адкуль ты гэта ведаеш?

– Як – адкуль? – цяпер ужо здзівілася дзяўчынка. – Мы ў школе гэта вучылі...

Маці ж, якая сядзела побач, патлумачыла:

– Яны ў школе кожны тыдзень пішуць вельмі цікавыя сачыненні.

– Вось на гэты ім задалі такую тэму «Віны Францыі». Вучням трэба напісаць не толькі, дзе, у якой правінцыі вырабляюцца віны, але якія з іх лепшыя, якія ідуць на экспарт, якія і калі трэба піць. А на папярэднім тыдні пісалі сачыненне на тэму «Сыры Францыі».

– Я і сама не ведала, колькі іх і якія вырабляе Францыя. Каля ста гатункаў! Пісалі сачыненне і на тэму замкаў, паркаў, аэрапортаў, мастоў, дарог... Усяго не пералічыш. І гэта – заўважце! – у чацвёртым класе. І гэтак усе гады вучобы. Так што выпускнікі ведаюць сваю Радзіму-Францыю гэтак, што кожны можа весці экскурсію, працаваць у турбюро...

– Успомніў я сваю беларускую школу... Выпускнікі ж яе не толькі не ведаюць геаграфіі, гісторыі Беларусі, але нават мовы... Не дзіва, што і адносіны да свае Бацькаўшчыны, мовы такія ў нас іншы раз зняважлівыя, а то і грэблівыя...

* * *

Паступова наша грамадства вяртаецца да нармальных чалавечых адносін да рэлігіі і Бога. У гэтай сувязі цікава ведаць стаўленне рэлігіі да нацыянальнага пытання. Філософ-ідэаліст, як пра яго зусім нядаўна пісалі, У. Салаўёў у сваёй лекцыі «Руская ідэя» гаварыў, што «ідэя нацыі ёсць не тое, што яна сама думае пра сябе ў часе, але тое, што Бог думаў пра яе ў вечнасці». І далей: «...сам Хрыстос, прызнаўшы ў апошнім слове сваім да апосталаў існаванне і прызнанне ўсіх нацый (Матф., XXVIII, 19), не звярнуўся сам і не паслаў вучняў сваіх ні да якой нацыі ў прыватнасці: для Яго ж яны існавалі толькі ў сваім маральным і арганічным саюзе, як жывыя члены аднаго духоўнага цела. Такім чынам, – робіць вывад У. Салаўёў, – хрысціянская ісціна сцвярджае нязменнае існаванне нацый і праў нацыянальнасці, асуджаючы ў той жа час нацыяналізм, які ўяўляе для народа тое самае, што эгаізм для індывіда: нядобры прынцып, які імкнецца ізаляваць асобную істоту ператварэннем адрозненняў у раздзяленне, а раздзяленне ў антаганізм».

Шкада, але ў Беларусі рэлігія на працягу стагоддзяў не толькі не імкнулася ўмацаваць нацыю, а ўсяляк яе разрывала на часткі, раздзяляла на католікаў, робячы з беларусаў палякаў, на праваслаўных, усяляк набліжаючы апошніх да рускіх...

А ўсё таму, што і касцёл і царква ніяк не прызнаюць беларускую мову за мову народа, ігнаруюць яе ў богаслужэнні...

* * *

Сярод пісьменнікаў, каму неабякавы лёс Бацькаўшчыны, хто ўвесь час думаў і думае пра яе, і паэт-эмігрант Масей Сяднёў. Шмат самых натхнёных радкоў прысвяціў ён Беларусі, яе мінуламу і будучаму. «Нашто ж, скажы, між Захадам і Усходам вачыма сінімі ты прарасла?» – напісаў ён у адным са сваіх вершаў. У тым самым вершы ёсць і такое: «Было б не нараджацца табе лепей, чым, нарадзіўшыся, не жыць». А ў вершы «Зялёная веліч» ёсць наступныя радкі:

Гнеўнай славаю мы не паўсталі,
не для нас былі вякі –
заяглі мы нямымі пластамі
невядома на час які.

.....

Ліплі ў нашыя грудзі пікі
і лічылі смяротны час.
Толькі наш герой вялікі
не паклікаў на бітву нас.

На капцох не было нашай стражы,
нас тапталі, глумілі, клялі...
Я хачу, каб у нас былі нашы
імператары і каралі.

З Масеем Сяднёвым можна спрачацца, можна не згаджацца, але тое, што ён сказаў, прымушае думаць, многае ўспомніць з нашай гісторыі.

І гэта – добра.

* * *

Культуры і мовы многіх народаў патрабуюць абароны, у тым ліку і з боку дзяржавы. У Францыі, напрыклад, даўно працуе Таварыства французскай мовы, якое змагаецца з уплывам англійскай, нямецкай і іспанскай моў; баючыся зніжэння ўзроўню развіцця культуры, дзяржава ўзяла пад апеку некалькі тэатраў і выдавецтваў, выдзяляе ім датацыі. У Галандыі,

Аўстраліі і ў некаторых іншых краінах уся друкаваная прадукцыя, што завозіцца з-за межаў, абкладаецца спецыяльным падаткам, які ідзе на развіццё сваёй культуры.

І толькі ў нас, у Беларусі, быццам замарачэнне якое, гэта не ўсе разумеюць...

«Зачем изучать белорусский язык, если все мы без исключения владеем русским языком?»

«Я думаю на русском языке, это мой родной язык, хоть сам я и белорус по рождению...»

«Белорусский язык – это те же лапти, от которых мы давно отказались. Зачем к ним опять возвращаться?»

«Неужели вы на этом языке разговариваете с женой, детьми?»

«Белорусский язык – это язык деревни. А мы живём в городе?»

«Вы думали, сколько средств нужно для перевода делопроизводства на белорусский язык? Лучше их отдать на Чернобыль».

«Знание белорусского языка не прибавит колбасы на прилавках наших магазинов».

«Как бы вы ни старались, ничего у вас не выйдет – белорусский язык никто не вернёт к жизни».

Гэта – пытанні, урыўкі з выступленняў толькі з адной сустрэчы са студэнтамі і выкладчыкамі інстытута замежных моў. Вядома ж якога, мінскага.

Дзе, у якой краіне ды нават рэспубліцы такое магчыма? А ў нас быццам павалока ў галовах і на вачах у людзей – не бачаць, куды ідзе свет, на чым стаяў і стаіць чалавек, сын сваёй зямлі...

«Самая вялікая каштоўнасць народа – яго мова» (Д. Ліхачоў).

І гэта ведаюць, усведамляюць усе, акрамя, мабыць, беларусаў...

* * *

У сваіх сумна вядомых «Запісках» аб «обрусенні Западно-русскага края» Мураўёў-вешальнік першы прапанаваў прысылаць у Беларусь як найбольш людзей чыста рускай нацыянальнасці з глыбінных абласцей Расіі, прызначаць толькі іх на розныя дзяржаўныя пасады, наразаць ім зямлю, выдзяляць жыллё і г. д.

Яго паслядоўнікі палітыку «обрусення Западно-русскага края» праводзілі надта ж паслядоўна і настойліва. Вось што пісаў, напрыклад, яшчэ адзін з ідэолагаў расійскіх русіфікатараў Б. Салаўёў у «Новом времени» ў 1887 г. «Ад аднаго павелічэння праваслаўных цэркваў праваслаўе не ўзмацнілася... Праваслаўе не можа праводзіцца ў жыццё святарамі з мясцовых ураджэнцаў... Застаецца пагаварыць пра народныя школы. Школ гэтых у заходніх губернях больш чым у рускіх. Апрача таго, ёсць даволі значная колькасць настаўніцкіх семінарыяў. Здавалася б, школьная справа магла б памагаць поспехам абрусення, але і тут мы далёкія ад пастаўленай мэты...

І зразумела чаму. Як у народных школах, так і ў гімназіях настаўнікі і настаўніцы – мясцовыя ўраджэнцы... Пажадана, каб асновы абрусення былі праведзены без ніякіх адхіленняў. Трэба, каб і на сярэднія пасады прызначаліся асобы чыста рускага паходжання праваслаўнай веры... Святары, дзядкі, настаўнікі гімназій ды іншых устаноў павінны быць прызначаныя з ураджэнцаў унутраных губерняў чыста рускага паходжання. Стыль цэркваў павінен быць рускі».

Сёння, вядома, многае змянілася ў Беларусі. Але што да праваслаўнай царквы, дык, як мне здаецца, яна і цяпер паслядоўна выконвае ўказанні Мураўёва-вешальніка і Б. Салаўёва...

* * *

Настаўніца адной з мінскіх школ, прыйшоўшы на ўрок рускай мовы, з захапленнем пачала хваліць свой прадмет:

– Какой прекрасный и богатый русский язык! Что бы мы делали, если бы не было его?

Адна з вучаніц паднялася з-за парты і сказала:

– Тады б мы размаўлялі па-беларуску.
Настаўніца разгубілася, доўга не магла і слова вымавіць.

* * *

На чым толькі не эканомім! Нават на напісанні псеўда-німаў. Замест Янка Купала пішам Я. Купала, замест Якуб Колас – Я. Колас, замест Алесь Гарун – А. Гарун...

Неяк, калі я ішоў па сталіцы нашай рэспублікі, мяне перапыніла вельмі інтэлігентная з выгляду жанчына, відаць, прыезджая, і спытала:

– Скажыце, калі ласка, дзе тут вуліца Тры Бядулі...

Ледзь здагадаўся я, што жанчына шукае вуліцу Змітрака Бядулі – «З. Бядулі», як напісана на шыльдачках, што прымацаваны на дамах...

* * *

Хоць Беларусь і з’яўляецца членам Арганізацыі Аб’яднаных Нацый, іншых вельмі аўтарытэтных міжнародных арганізацый, пра яе вельмі мала ведаюць у свеце. Часам нават блытаюць, дзе яна знаходзіцца. І гэта не дзіўна – яшчэ ж Пятро Першы казаў, што «ці могуць іншаземцы напісаць што-небудзь пра старажытную нашу гісторыю, калі мы самі нічога пра яе не выдалі. Значыцца, каб пра нас ведалі, прызнавалі, трэба не сядзець, склаўшы рукі, а самім рупіцца, рабіць усё дзеля яе славы і велічы...

1991

ВЯРХІ І НІЗЫ

* * *

Як вядома, улетку 1938 года ў Мінск прыехаў на пасадку Першага сакратара ЦК КП(б)Б П. К. Панамарэнка. З першых дзён ён пачаў шукаць кантактаў з рэшткамі яшчэ нерэпрэсіраванай, непасаджанай у турмы, неасланай у лагеры, нерасстралянай беларускай творчай інтэлігенцыі. Адна за адной склікаліся розная нарады, наладжваліся сустрэчы. Пра адну з такіх нарад ці сустрэч расказваў неяк у рэдакцыі часопіса «Полымя» Яўген Рамановіч:

«Выклікалі нас, пісьменнікаў і артыстаў, у ЦК. Сядзім, чакаем, што будзе. Аж выходзіць да нас тады яшчэ малавадомы нам першы сакратар Панамарэнка. Прывітаўся, акінуў паглядам усіх, хто сабраўся, і пачаў гаварыць пра неабходнасць цесных сувязей кіраўніцтва рэспублікі з творчай інтэлігенцыяй, пра сумесную працу на карысць народа. Скончыў ён – і ў зале запанавала цішыня. Доўгая, гняткая...

– Няўжо ў вас няма чаго сказаць? – запытаў урэшце Панцеляймон Кандратавіч.

І тады падняўся Змітрок Бядуля. Ён на сустрэчы быў старэйшы (Коласа і Купалы чамусьці там не было) і, мусіць, адчуў неабходнасць сказаць, што думаў. І сказаў літаральна вось што:

– Таварыш Панамарэнка, пра што можна гаварыць, калі з кожным днём нас меншае. Засталася адна жменька. І тых бяруць... Днямі забралі Кузьму Чорнага, аднаго з лепшых нашых празаікаў. А ён жа цвёрда стаяў на савецкіх пазіцыях... Я таксама падрыхтаваўся, што мяне не сёння-заўтра забяруць, сабраў чамаданчык з усім неабходным... І кожны з нас так...

Змітрок Бядуля сеў. Зноў запанавала цішыня.

– А Кузьма Чорны сапраўды добры пісьменнік і стаіць на савецкіх пазіцыях? – спытаў Панцеляймон Кандратавіч у залы.

Зала пацвердзіла гэта кіўкамі галоў, галасамі.

Сустрэча на тым і скончылася. Але карысьць ад яе была – П. К. Панамарэнка, кажучь, сам прачытаў некаторыя творы К. Чорнага, дамогся, каб яго выпусцілі з турмы, і быццам нават сустрэўся з ім, сказаўшы пры гэтым:

– Працуй, пішы, Мікалай Карлавіч. І не займайся больш антысавецкай дзейнасцю. А то зноў пасадзім...»

* * *

Некалькі чалавек гаварылі мне, што быццам я ідэалізую П. К. Панамарэнку. Не, я далёкі ад думкі, што гэта выратавальнік беларускай літаратуры, культуры. Ён быў чалавек свайго часу і рабіў тое, што ад яго патрабавалі. Але ў адрозненне ад іншых, ён быў культурны, адукаваны, любіў літаратуру, ведаў, што без апоры на нацыянальную інтэлігенцыю ён, сам рускі, не знойдзе падтрымкі ў беларускага народа. Да таго ж П. К. Панамарэнка і Г. М. Малянкоў былі жанаты на сёстрах, таму ён меў падтрымку з боку Г. М. Малянкова, а значыцца, і І. В. Сталіна... І мог дазволіць сабе тое, чаго іншыя не дазвалялі...

І ў памяці многіх дзеечаў беларускай літаратуры і культуры ён застаўся ледзь не як анёл-выратавальнік...

* * *

Не ўсе, хто павінен быў напісаць успаміны ці мемуары, іх напісалі. У кожнага на тое былі свае прычыны. Каб неяк заахваціць людзей бывалых ды і славурых усё ж сесці за стол ды запісаць хоць што-кольвечы з бачанага, перажытага, у свой час рэдакцыя часопіса «Полымя» арганізавала сустрэчу выдатных людзей Беларусі. Помню, ці не першая на гэтай сустрэчы расказвала пра сябе народная артыстка СССР Л. П. Александроўская. Гаварыла яна з вялікім, непадробным хваляваннем, аж расчырванелася. Асабліва калі дайшла да таго моманту, як ёй П. К. Панамарэнка даручыў выступіць у Маскве на ўрачыстым пасяджэнні, на якім прысутнічала кіраўніцтва партыі і краіны на чале са Сталіным.

– Выступаць павінен быў Янка Купала. Але ён выступаць не любіў, папрасіў, каб гэтую ганаровую місію даручылі каму-небудзь іншаму, найлепш – жанчыне. Выбар спыніўся на мне... Прамова была напісана, аддрукавана, вывучана мною на памяць. Выйшла я за трыбуну і пачала: «Дорогие товарищи»... І раптам чую: у прэзідыуме Сталін гаворыць, здаецца, Варашылаву: «Беларусы маглі б і на сваёй мове выступаць». Я адразу ж узялася перакладаць на беларускую мову тэкст прамовы. Скончыла – і сама не свая: «Што я нарабіла?» Не помню, як дайшла да крэсла, села. Не паспела супакоіцца, а мяне ўжо асцярожненька ляпаюць па плячы, кажуць: «Пройдёмте». Я і пайшла. Прывялі мяне ў нейкі пакой, загадалі: «Подождите». Чакаю пяць, чакаю дзесяць, чакаю дваццаць хвілін. Ніхто не заходзіць, ніхто нічога мне не кажа. Ну, думаю, пасадзяць... А час жа такі быў, што садзілі, нават не тлумачачы за што. Можна, праз гадзіну толькі адпусцілі мяне – выявілася, стэнаграму выступлення трэба было вычытаць, перакласці на рускую мову... А што перажыла я за гэты час!..

* * *

На той сустрэчы ў «Полымі» аповед Л. П. Александроўскай дапоўніў народны артыст БССР, а потым – народны артыст СССР, любімец беларускай тэатральнай публікі Уладзімір Іосіфавіч Дзядзюшка.

– Гэта, здаецца, было на Дэкадзе беларускага мастацтва і літаратуры ў Маскве. Па заканчэнні яе быў наладжаны прыём, на яго і прыйшло ўсё кіраўніцтва партыі і краіны на чале са Сталіным. Не магу зразумець, як апынуўся я за сталом побач з К. Я. Варашылавым. Нахіліўся ён да мяне, пытае: «Як вы п'яце – з шапачкай ці без шапачкі?» Я не ведаў, што гэта такое – піць з шапачкай ці без шапачкі. Кажу: «Мне ўсё роўна, абы было што піць». «Не, не кажыце», – усміхаецца Клімент Яфрэмавіч. І налівае так, як у нас кажуць, у коштур – поўненькую чарачку, як вока, нават з верхам, «Вось гэта і ёсць з шапачкай, – смяецца ён. – Так будзем і піць». І пачалі мы з Кліментам Яфрэмавічам куляць чарачка за чарачкай ды з гэтай самай шапачкай...

...Прачнуўся я ў казённым доме, Спалохаўся: «Дзе я?» Падхапіўся на ногі, да стала падышоў – на ім тэлефон стаяў. Бачу – пад акном нейкая паперка ляжыць, на якой надрукавана: «Калі вам дрэнна – званіце па тэлефоне, выклікайце ўрача. Калі вам хочацца апахмяліцца ці паесці – выклікайце афіцыянтку. Калі вам хочацца паехаць адсюль – выклікайце машыну». І тэлефоны патрэбныя таксама надрукаваны. Ну, я, вядомая справа, хацеў як найхутчэй пакінуць незнаёмае мне месца. Пазваніў па апошнім тэлефоне, мне сказалі, што машына ўнізе, чакае мяне. Апрануўся, і – уніз. Там сапраўды чакала машына, яна і адвезла мяне ў гасцініцу.

Так дасюль і не ведаю, дзе я начаваў, хто і як адвёз мяне туды... Але выпіўку з «шапачкай» запамніў...

* * *

Успаміны П. К. Панамарэнкі пакуль не надрукаваны. І сказаць з пэўнасцю, што ён напісаў там пра смерць Янкі Купалы, цяжка. Ды і ці напісаў наогул ён пра гэта хоць што-небудзь? Янка ж Купала для яго быў не тым, кім ён з'яўляецца для кожнага з нас, беларусаў.

У вуснай жа размове ён неаднаразова паўтараў:

– Я выратаваў бы Купалу, каб ён прыехаў у Маскву праз тыдзень-два. Тады ж, у тыя дні, не мог...

І звычайна дадаваў:

Берыя быў супраць падзелу разведкі. Ён хацеў, каб уся яна падпарадкоўвалася толькі яму... А я быў начальнікам штаба партызанскага руху. І працаваць без сваёй разведкі... А паколькі Сталін падтрымліваў мяне, Берыя помсціў...

* * *

Пра працалюбівых, рознабакова адораных талентамі брацоў, а то і ўвесь род Гарэцкіх усё часцей і часцей можна прачытаць у нашым друку. Я ж помню той час, калі ў Беларусі пра Гарэцкіх нельга было сказаць добрага слова. Колькі давялося пазмагацца, каб вярнуць нашай літаратуры выдатнага прадстаўніка гэтага роду Максіма Гарэцкага! Калі ўсё было быц-

цам зроблена дзеля поўнай яго рэабілітацыі, нехта падсунуў Першаму сакратару ЦК КПБ К. Т. Мазураву ліст М. Гарэцкага «начальніку Сярэдняй Літвы», генералу Л. Жалігоўскаму, у якім «беларускі літаратар» прасіў дазволіць яму выдаваць «кірылаўскімі літарамі» беларускую газету. Ліст М. Гарэцкага трапіў у асноўны даклад, і тое добрае, што было зроблена дзеля рэабілітацыі пісьменніка, было перакрэслена, зноў трэба было пачынаць усё нанова. Праўда, М. Танк, калі яго паклікалі на гутарку, сказаў К. Т. Мазураву:

«Нейкі ліст Гарэцкага вашы памочнікі дык знайшлі... Чаму яны не знайшлі раман пра віленскіх камунараў? Што, нявыгадна гэта некаторым?»

Тады, неўзабаве, праводзіўся ў Саюзе пісьменнікаў вечар М. Гарэцкага. Першы ў пасляваенны час. На вечар меўся прыехаць брат Максіма Гарэцкага Гаўрыла Іванавіч з сваім сынам Радзімам. Мне было даручана іх сустрэць на вакзале. Я і сустрэў. Помню, першае, з чым звярнуўся да мяне Радзім, калі мы пазнаёміліся, – гэта каб я папраўляў яго беларускую мову, калі ён скажа нешта не так.

– Я ж першы раз у Беларусі, – сказаў ён. – І роднай мове навучыўся ад бацькі і маці...

Было ў мяне некалькі сустрэч з дачкою М. Гарэцкага Галінай Максімаўнай і, вядома ж, з Гаўрылам Іванавічам. І ў розных грамадскіх установах, і дома. Але найбольш уразіла мяне адна сустрэча і не з самім Гаўрылам Іванавічам, а з яго вучнямі. Я вяртаўся з Балгарыі і, калі зайшоў у вагон, павітаўся з двума незнаёмымі мне адносна маладымі людзьмі. Прывітаўся па-беларуску:

– Добры дзень!

Мне адказалі таксама па-беларуску, вельмі, дарэчы, ветліва.

– Вы з Беларусі? – спытаў я.

– Не, – адказалі мне. – Але беларускую мову трохі ведаем, чулі...

І незнаёмыя мне дзецюкі пачалі расказваць пра свяцілу навукі Гаўрылу Гарэцкага, які ім калісьці чытаў лекцыі ў Ленінградзе.

– Мы яго так любілі, – прызналіся былыя яго вучні, – што, каб зрабіць яму прыемнае, кожны з нас вывучаў беларускую мову. Гэта – сапраўдны вучоны, такіх у Савецкім Саюзе няма, ды і ў свеце... Вы яго ведаеце? Як яго здароўе?

І мы некалькі гадзін гаварылі пра Гаўрылу Гарэцкага і яго брата Максіма, гаварылі пра Беларусь.

– Хто ж вы самі будзеце? – урэшце спытаў я.

Вучні Гарэцкага аказаліся дактарамі навук, яны працавалі ў Балгарыі і вярталіся разам са мною ў Савецкі Саюз, ехалі ў свой родны горад Ленінград...

* * *

К. Т. Мазураў... Па-рознаму пра яго гавораць людзі. Маю сваю думку пра яго і я. Ва ўсякім разе ўспамінаю з удзячнасцю – ён у прамым і пераносным сэнсе выратаваў мяне ад турмы і ад «сумы».

Было гэта ў 1962 г. Я выдаў кнігу прозы «Барвы ранняй восені». Вакол гэтай кнігі пачаўся незразумелы мне галас – адны яе хвалілі, называлі ледзь не новым словам у беларускай літаратуры, другія ганілі. У газеце «Звязда» была надрукавана рэцэнзія Я. Сідорчыка (пад гэты псеўданім схаваўся загадчык аддзела гэтай жа газеты, – ён лез у літаратуру і яго творы я не прапускаў на старонкі «Полымя», дзе тады працаваў) пад назваю «Пацяруха». Якраз тады «Полымя» змясціла новыя мае апавяданні, якія былі выглумачаны некаторымі як антысавецкія, варожыя... Успомнілі мне і некаторыя іншыя мае грахі, у прыватнасці артыкул «Шанаваць родную мову», які ўбачыў свет у газеце «Літаратура і мастацтва» 14 снежня 1957 г. І закруцілася, завярцелася... Пра мяне пачалі гаварыць ледзь не як пра ворага не толькі на нашых пісьменніцкіх сходах, закрытых і адкрытых, але і ў іншых месцах, нават на пленуме ЦК КПБ...

Аднойчы, калі я чытаў нейкі чарговы рукапіс, да мяне ў «Полымя» завітаў адзін пісьменнік і папрасіў выйсці з ім на вуліцу. Там ён прашаптаў мне на вуха, што толькі што прынята рашэнне, каб мяне арыштаваць. За гэтае рашэнне прагаласавала чатыры чалавекі, супраць – тры... Ён назваў усіх, хто прыняў удзел у галасаванні...

- Мая рада табе - не начуй дома, шукай, як трапіць да начальства, найлепш у ЦК - да Шауры ці Мазурава...

Письменнік пайшоў, я вярнуўся ў «Полымя». Там мяне чакаў яшчэ адзін письменнік, які таксама папрасіў выйсці з ім на вуліцу... І паўтарыў прыкладна тое самае, што і папярэдні...

Што было рабіць? Я кінуўся ў ЦК КПБ, пачаў званіць В. Ф. Шауру. Ён ведаў мяне, некалькі разоў з ім мы нават прагульваліся па парку, даволі шчыра гаварылі пра многія рэчы. Падняў трубку памочнік В. Ф. Шауры, папрасіў сказаць, чаму я хачу трапіць на прыём да сакратара ЦК...

- Па асабістым пытанні, - адказаў я.

- Па асабістых пытаннях Васіль Філімонавіч прымае толькі членаў партыі. Па пятніцах...

Членам партыі я не быў. І чакаць да пятніцы таксама...

Падумаўшы хвілін колькі, я набраў нумар тэлефона Першага сакратара ЦК КПБ К. Т. Мазурава. Трубку падняў таксама памочнік.

- Я хацеў бы трапіць да Кірылы Трафімавіча Мазурава на прыём, - сказаў я, назваўшыся, хто звоніць.

- Чаму? - было пытанне.

- У мяне да яго ёсць просьба, - сказаў я і дадаў: - Скажыце яму, што ў час вайны ён хаваўся на гарышчы ў майго бацькі.

- Добра, - адказалі мне. - Пазваніце праз паўгадзіны...

Я не выходзіў з ЦК, цярпліва чакаў. Праз паўгадзіны пазваніў.

- Дзе вы? - спыталі ў мяне.

- Я тут жа, у ЦК.

- Падыміцеся на пяты паверх, да памочніка Паўлёнка...

- Мяне не пускае міліцыянер, - сказаў я.

- Перадайце яму трубочку...

...Праз некалькі хвілін я быў на пятым паверсе, сядзеў у памочніка К. Т. Мазурава Паўлёнка. Ён спытаў у мяне, што здарылася, чаму я рваўся на прыём да К. Т. Мазурава. Давялося хоць і не ўсё, а тое-сёе расказаць...

...К. Т. Мазураў прыняў мяне назаўтра. Гаворка доўжылася больш за дзве гадзіны. Выявілася, ён прачытаў маю кнігу. І

нават паспрабаваў рабіць аналіз некаторым творам. Седзячы насупраць Першага сакратара ЦК КПБ, я убачыў нумары беларускіх часопісаў «Полымя», «Маладосць», «Беларусь», кнігі некаторых маладых літаратараў, што ляжалі на асобным століку. І гэта мяне ўзрадавала: значыцца, чытае. Размова ў нас была шчырая – пра жыццё, літаратуру. К. Т. Мазураў даволі добра арыентаваўся ў тым, што робіцца ў пісьменніцкай арганізацыі, што пішуць пісьменнікі. Натхняў мяне пісаць пра сучаснасць, пра лепшых людзей нашай рэспублікі...

Так, ён помніў майго бацьку, маці, помніў усю нашу сям'ю. Помніў і тое, як мы, рызыкуючы жыццём, хавалі яго. Спытаў пра далейшы наш лёс, бо ведаў: тую вёску, дзе мы жылі, у чэрвені сорок трэцяга года спалілі немцы... Я раскажаў яму пра ўсё. Не таіў і таго, што мне пагражае і чаму я да яго прыйшоў... Ён тут жа набраў нумар тэлефона, некуды пазваніў, сказаў, што на прыёме ў яго малады пісьменнік Барыс Сачанка і ці праўда тое, што ён кажа...

Некалькі хвілін ён уважліва слухаў, што яму дакладвалі. Потым паклаў трубку, сказаў:

– Я не думаў, што ўсё гэтым скончыцца. Вам, відаць, гаварылі, што я вас крытыкаваў на пленуме ЦК. Выступленне маё было справакавана Броўкам. Ён вас абараняў. І адразу ж пасля выступлення паехаў да сябе на дачу. А я паправіў яго, напамніў, што ён член ЦК і пакуль пленум не скончыўся, не мае права яго пакідаць... Але калі гэта набыло такі накірунак, мы ўсё паправім... І «Звязду» таксама. Дапаможам вам і з кватэрай... І не аднаму вам... Дайце яшчэ два-тры прозвішчы маладых пісьменнікаў, хто гэтак жа, як і вы, жыве на прыватных кватэрах з сем'ямі...

Я назваў Рыгора Барадуліна, Анатоля Клышку...

К. Т. Мазураў сваё слова стрымаў. Газета «Звязд» 5 верасня таго ж 1962 г. надрукавала ліст настаўніка Л. Бульёнава пад назваю «Дзе ж добразычлівасць?», у якім крытыкавала артыкул Я. Сідорчыка, не пагаджалася з аўтарам, абараняла мяне.

Атрымаў я разам з Р. Барадуліным, А. Клышкам і кватэру... Праўда, не адразу, бо яе паспрабавалі ў мяне адабраць. Умяшаўся зноў К. Т. Мазураў, і мае непрыяцелі адступілі...

Пра П. М. Машэрава цяпер расказваюць ледзь не легенды, асабліва як любіў ён пісьменнікаў, наогул, усю творчую інтэлігенцыю. Так, гэта праўда, цеплыня, сардэчныя, нават сяброўскія адносіны ў П. М. Машэрава былі з многімі, у тым ліку і з І. П. Мележам. І калі Іван Паўлавіч памёр, Пётр Міронавіч прыйшоў з ім развітацца. Доўга глядзеў у безжыццёвы твар Івана Паўлавіча, а ў канцы, схіліўшы галаву і ўбачыўшы тыя ўзнагароды, што Іван Паўлавіч атрымаў, усклікнуў:

– Такі чалавек і так мала ў яго ўзнагарод!.. Няма нават Дзяржаўнай прэміі БССР..

Назаўтра раніцаю мне, тады сакратару праўлення Саюза пісьменнікаў БССР, пазваніў сакратар ЦК КПБ А. Т. Кузьмін:

– Тэрмінова збярыце сход і вылучце Івана Паўлавіча на Дзяржаўную прэмію БССР, – загадаў ён.

– Але ж Івана Паўлавіча на гэтую ўзнагароду ужо вылучалі, – паведаміў я. – Наколькі мне вядома, яго кандыдатуру чамусьці адхілілі...

– Праўда? – здзівіўся Аляксандр Трыфанавіч. – Тады аднавіце ранейшае афармленне.

Я пайшоў у Саюз пісьменнікаў, зрабіў, што было загадана. Паперы панеслі ў ЦК.

Праз якую гадзіну мне пазваніў Старшыня камітэта на Дзяржаўных прэміях БССР П. У. Броўка.

– Вы няправільна аформілі паперы, – раздражнёна сказаў ён.

– Чаму? – спытаў я.

– Таму, што трэба І. П. Мележа па-новаму вылучыць на прэмію.

– Але ж тады Камітэт будзе мець права адвесці кандыдатуру як вылучаную пасля смерці, – не згадзіўся я з Пятром Усцінавічам. – Ды і Іван Паўлавіч быў ужо вылучаны. Пры жыцці... Вы ж гэта добра ведаеце...

П. У. Броўка не стаў больш са мной гаварыць, паклаў трубку. Ды і што ён мог сказаць? Кандыдатуру Івана Паўлавіча Мележа на Дзяржаўную прэмію БССР вылучалі на прэзідыуме праўлення Саюза пісьменнікаў, і, пакуль Іван Паўлавіч

ездзіў у Крым, яе закасавалі. Чаму? Маўляў, кніга «Жыццёвыя клопаты» пісалася ўсё жыццё, а прэмія даецца за творы, напісаныя за апошнія два-чатыры гады... Сапраўднай жа прычынай было тое, што І. П. Мележ асмеліўся пакрытыкаваць «Беларускую Савецкую Энцыклапедыю», галоўным рэдактарам якой быў П. У. Броўка. Такіх рэчаў П. У. Броўка не дараваў нікому...

Валтузня вакол кандыдатуры І. П. Мележа на Дзяржаўную прэмію БССР ішла доўга, у яе былі падключаны іншыя пісьменнікі і непісьменнікі...

І ўсё ж, хоць і пасмяротна, але Дзяржаўная прэмія БССР І. П. Мележу была прысуджана...

* * *

Любіў беларускую літаратуру і яе творцаў і Ц. Я. Кісялёў. Адночы ён нават прызнаўся мне:

- Не хапае на ўсё часу... Але я чытаю тое, што вы пішаце. Увечары, перад сном... Кожны дзень... Вось і вашу кнігу прачытаў.

І выказаў слоў колькі пра яе, як хвалебных, так і крытычных.

Родам Ціхан Якаўлевіч быў з Гомельшчыны. І мяне, як земляка, трохі ведаў яшчэ да таго, як трапіў ён на працу ў Маскву. Тады ж, калі ён працаваў у Маскве намеснікам Старшыні Савета Міністраў СССР, яго вылучылі ў Мінску кандыдатам у дэпутаты Вярхоўнага Савета СССР. Трэба было камусьці выступіць ад інтэлігенцыі горада Мінска на вечары-сустрэчы з кандыдатам у дэпутаты. «Можа, выратуеш?» - прапанавалі мне. І паколькі званіў добры мой знаёмы, я не мог адмовіцца, згадзіўся. І выступіў з падтрымкай кандыдатуры Ц. Я. Кісялёва ў дэпутаты Вярхоўнага Савета СССР. Сказаў, як любіў Ціхан Якаўлевіч беларускую літаратуру, напамніў, што апошняя пастанова Савета Міністраў БССР, якую ён падпісаў перад сваім ад'ездам у Маскву, была пастанова аб будаўніцтве ў Мінску помніка Максіму Багдановічу...

Я, мусіць, расчуліў Ціхана Якаўлевіча, бо, калі скончыў гаварыць, ён усхапіўся з месца, абняў мяне, адвёў убок, каб

пагаварыць. Я сказаў яму, што нам, беларускім літаратарам, яго не хапае...

– А мне вас, – прызнаўся ён.

Вяртанне зноў у Беларусь Ц. Я. Кісялёва на пасадку Першага сакратара ЦК КПБ было ўспрыята ў колах інтэлігенцыі з радасцю. Ды і сам Ціхан Якаўлевіч радаваўся...

На жаль, хвароба не дала яму па-належамаму ва ўсю сілу праявіць сябе на новай пасадзе. Неяк, калі ён вярнуўся пасля доўгага лячэння з Масквы і прыняў нас, групу пісьменнікаў, – уручаўся якраз ордэн Леніна і Зорка Героя Сацыялістычнай Працы Максіму Танку, – ён, убачыўшы нас, каб спыніць розныя пытанні, пажартаваў:

– Аказваецца, можна жыць і не выпіваючы... месяцаў так я вось некалькі жыў...

Пісалі мы ўсім кіраўніцтвам Саюза пісьменнікаў яму ліст, калі Ціхан Якаўлевіч ляжаў зноў у Маскве ў бальніцы, лячыўся. Ён адказаў нам па-беларуску, ад рукі, без адзінай памылчкі, кожнага з нас назваўшы па імя і па бацьку...

З смерцю Ц. Я. Кісялёва абарвалася дружба кіраўніцтва рэспублікі з творчымі работнікамі, беларускай нацыянальнай інтэлігенцыяй...

* * *

Не-не ды і чуюцца, асабліва з боку маладых, папрокі нашай літаратуры, быццам яна была нясмелая ва ўсе пасляваенныя гады, быццам беларускія пісьменнікі не баранілі сваю родную мову. Нават вызначэнні знойдзены – «прыкарытная», «прыкарытнікі»...

Не дзеля апраўдання, а дзеля справядлівасці мушу нагадаць некаторыя факты... Не ўсе, вядома, а толькі тыя, якія ведаю...

Першая «справа», якую сямую-таму хацелася правесці супраць беларускай літаратуры і нашай мовы – гэта «аршанская», і накіравана была яна супраць У. Караткевіча. Тады ў Оршу выехала некалькі пісьменнікаў, яны выступілі ў газеце «Звязда» з артыкулам у абарону У. Караткевіча і не далі звесці рахункі «ретывым» ахоўнікам савецкага ладу жыцця...

У 1957 г. газета «Літаратура і мастацтва» надрукавала мой артыкул «Шанаваць родную мову». У падтрымку яго, з паведамленнямі, што робіцца па выкараненні роднай мовы з ужытку, даслалі лісты ў рэдакцыю сотні людзей. Частка з іх была надрукавана. Рэдактара газеты М. Ткачова вызвалілі ад пасады, былі вызвалены ад пасады і ўсе тыя, хто рыхтаваў мой артыкул. Супраць тых жа, хто пісаў лісты ў рэдакцыю, падтрымаў мой артыкул, таксама былі заведзены «справы». Многія ні ў чым не вінаватыя людзі, асабліва студэнты, апынуліся ў самых розных месцах за межамі Беларусі. Мая справа раскручвалася паволі, і я не ведаю, чым бы ўсё скончылася, калі б не трапіў я на прыём да Першага сакратара ЦК КПБ т. Мазурава...

У 1958 г., у часопісе «Малодосць», была надрукавана аповесьць А. Кулакоўскага «Дабрасельцы». І пачалася барацьба з «ачарніцельствам» у нашай літаратуры. А. Кулакоўскі быў вызвалены ад пасады галоўнага рэдактара часопіса, некалькі месяцаў хадзіў без працы.

Выратаваў яго В. І. Казлоў, які працаваў Старшынёй Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР і якому пісьменнік дапамагаў апрацоўваць яго ўспаміны...

У наступныя гады ўзнікла гэтак званая «студэнцкая справа», калі абвінавацілі ў нацыяналізме цэлую групу студэнтаў універсітэта, а заадно і некаторых пісьменнікаў, якія давалі грошы студэнтам, каб яны не галадалі. Апошнія вытлумачана было па-свойму – маўляў, пісьменнікі з дапамогай студэнтаў стваралі цэнтр па падрыхтоўцы нейкай акцыі супраць улад... У гэтую справу ўключаны былі маладыя паэты А. Разанаў, В. Ярац і некаторыя іншыя. Справа гэтая скончылася тым, што студэнтаў павыключалі з універсітэта ці папераводзілі вучыцца ў абласныя педінстытуты...

Мінула некалькі гадоў – і зноў узнікла новая «справа» – гэты раз акадэмічная. Абвінавачаны ў падрыўной дзейнасці былі некалькі кандыдатаў навук – М. Прашковіч, С. Місько, А. Каўрус, М. Чарняўскі і інш. У гэтую кампанію быў упісаны У. Караткевіч ды некаторыя іншыя пісьменнікі, журналісты. Рыхтаваўся судовы працэс. Ён быў спынены, дзякуючы энергі-

чным дзеяннем некаторых вядомых пісьменнікаў – М. Танка, М. Лужаніна, Я. Брыля, І. Мележа...

Неаднаразова ўзнікала справа В. Быкава. І невядома чым бы яна скончылася, каб яго дружна не баранілі пісьменнікі, не пісалі ў яго абарону лістоў – і калектыўных, і індывідуальных...

Узнікала час ад часу «справа» А. Каршюка ды і некаторых іншых...

Так, у нас, у Беларусі, быццам нікога не асудзілі з пісьменнікаў у пасляваенны час, нікога не выслалі за межы рэспублікі... Але не таму, што пісьменнікі былі лагодныя, што літаратура наша была «прыкарытная»... Каб пасадзіць ці высласць таго ці іншага, «кампрамат» пры жаданні можна было знайсці, цяжкасці гэта не ўяўляла... Вунь у 30-я гады не было зусім за што, а садзілі, высылалі... Чаму ж усё ж нікога ў Беларусі не пасадзілі, не выслалі? Мяркую, таму, што на чале кіраўніцтва рэспублікі стаялі такія людзі, як К. Т. Мазураў, П. М. Машэраў, Ц. Я. Кісялёў... Яны слухаліся нашых старэйшых пісьменнікаў, не дазвалялі праводзіць тых працэсаў, што рыхтаваліся ды і праводзіліся ў Маскве, у Кіеве ды і ў некаторых іншых рэспубліках...

* * *

З памочнікам Ц. Я. Кісялёва І. І. Клішыным мы пасябравалі ў Нью-Ёрку, калі былі там разам на сесіі Генеральнай Асамблеі ААН. Сустрэкаліся і потым часта ў Мінску. Сам рускі, ён палюбіў Беларусь, рабіў усё, што было ў яго сілах, дзеля яе росквіту. Пра Ц. Я. Кісялёва ён заўсёды гаварыў з вялікай павагай:

– Калі б усе кіраўнікі так дбалі пра Беларусь, як ён, – гаварыў неаднойчы Іван Іванавіч, – зусім інакшае б жыццё было ў нас...

* * *

Па сваёй натуре П. М. Машэраў быў рамантык. Ён вельмі паважаў людзей творчых, дапамагаў многім, браў у паездкі па рэспубліцы.

Аднойчы, у час чарговай паездкі па калгасах і саўгасах, калі мы з І. Пташнікавым і яшчэ некім стаялі ўбаку ад усіх і пра нешта размаўлялі, Пётр Міронавіч падышоў да нас. Сказаў, як заўсёды натхнёна:

- Вы ведаеце, як глядзяць на вас людзі, калі прыязджаеце да іх!..

- Як на Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна, - сказаў я з усмешкаю.

Здаецца, І. Пташнікаў, паглядзеўшы на Пятра Міронавіча, быццам сам сабе прамовіў:

- А калі перад імі Аляксандр Сяргеевіч, толькі не Пушкін, а Ставер...

Пётр Міронавіч адразу ж змяніўся з твару, адмоўна пакруціў галавою.

- Не падабаюцца мне такія разважанні, - сказаў ён і перавёў размову на нешта іншае.

Цяпер, праз гады, калі няма П. М. Машэрава, няма Ц. Я. Кісялёва, ды і некаторых іншых кіраўнікоў, і мы, пісьменнікі, зведалі іншыя адносіны да сябе і беларускай літаратуры, словы П. М. Машэрава ўспрымаюцца зусім інакш...

* * *

К. Т. Мазураў быў першым беларусам пасля вайны, каму даверана было кіраваць рэспубліканскай партыйнай арганізацыяй, у тых, ранейшых, гады фактычна ўсёй рэспублікай. Да гэтага пасля расстрэлу ў 1938 г. В. Ф. Шаранговіча ёю кіравалі рускія. Кірыла Трафімавіч даволі нядрэнна валодаў беларускай мовай, час ад часу выступаў на ёй з дакладамі, пакуль аднойчы «вялікі інтэрнацыяналіст» М. С. Хрушчоў не аблаяў яго за гэта. Неяк у гутарцы Кірыла Трафімавіч папракнуў мяне, а ў маёй асобе і ўсіх пісьменнікаў:

- Што вы ўчапіліся за гэтую беларускую мову, быццам толькі адна яна вызначае Беларусь! А адноўлены Мінск? А дзясяткі заводаў, што пабудаваны?.. А дарогі, масты? Што, хіба гэта зроблена не дзеля беларускага народа, не дзеля росквіту Беларусі?

П. М. Машэраў, які замяніў на пасадзе Першага сакратара ЦК КПБ К. Т. Мазурава, беларускую мову ведаў горш, хоць, праўда, і спрабаваў на ёй рабіць даклады. Лепш за іншых кіраўнікоў партыі беларускую мову ведаў Ц. Я. Кісялёў, гаварыў на ёй свабодна, натуральна, без памылак. Зноў жа, зрабіць нешта дзеля шырэйшага яе ўжытку нічога ці не паспеў ці не змог. Была аднойчы ў мяне размова ў бытнасць Першым сакратаром ЦК КПБ Ц. Я. Кісялёва з міністрам асветы М. Г. Міцкевічам, у якой міністр быццам скардзіўся, што сярэднія школы самавольна папераводзілі ў гарадах з беларускай мовы навучання на рускую. А на такі перавод, маўляў, патрэбны рашэнні аблвыканкамаў.

- А вы звярніцеся да Ціхана Якаўлевіча Кісялёва... Скажыце ці напішыце яму пра гэта... - параіў я.

- Гаварыў і нават пісаў, - прызнаўся Міхаіл Гаўрылавіч.

- І што?

Міхаіл Гаўрылавіч нічога не адказаў, паціснуў толькі плячыма.

Пасля смерці Ц. Я. Кісялёва на пасаду Першага сакратара ЦК КПБ прыехаў М. М. Слюнькоў. Сустрэкацца з ім адзін на адзін мне не даводзілася, але, мяркуючы па тым, як адносіўся ён да беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі і культуры, гэта быў надта абмежаваны чалавек. Я. Я. Сакалоў, які, мне здаецца, гэтак жа, як і М. М. Слюнькоў, воляю выпадку апынуўся на гэтай пасадзе, ужо ў першым сваім дакладзе заявіў, што 82% беларусаў прызнаюць рускую мову за родную і ніякага павароту ў бок беларускай мовы чакаць не трэба. Я на першай жа сустрэчы ў ЦК КПБ абвергнуў гэтыя некім выдуманым і упісаным ў даклад 82%, прывёў сапраўдныя лічбы валодання ў Беларусі рускай і беларускай мовамі. Прыведзеныя мной лічбы ўважліва правяраліся, але, паколькі яны былі ўзяты са

статыстычнага даведніка, што выйшаў у Маскве, абвяргаць іх ніхто не ўзяўся.

На наступнай сустрэчы, якая таксама адбылася ў ЦК КПБ, зноў, як і некаторыя іншыя, я выступіў за неабходнасць адраджэння беларускай мовы.

– Я не веру, што яе можна адрадзіць, – заявіў адзін народны пісьменнік, які, па ўсёй верагоднасці, надта ж хацеў спадабацца новаму Першаму сакратару ЦК КПБ, як падабаўся ён папярэднюю, М. М. Слюнькову.

Яго падтрымалі яшчэ некалькі пісьменнікаў. Далучыўся да іх і Я. Я. Сакалоў,

– Наогул, – прызнаўся ён у заключным слове, – ці ёсць такая мова... Я, працуючы на Брэстчыне, яе ва ўсякім выпадку не чуў...

Ведалі добра беларускую мову сакратары ЦК КПБ, якія ў свой час вялі ідэалогію і культуру, Ц. С. Гарбуноў, С. А. Пілатовіч, В. Ф. Шаўра. Што ж да А. Т. Кузьміна, які на працягу амаль дваццаці гадоў быў галоўным ідэолагам рэспублікі, дык ён так і не навучыўся размаўляць па-беларуску, ды да гэтага і не імкнуўся.

– Мы допустилі в гэтым вопросе ашибкі, перегнулі палку, – прызнаўся ён ці не на апошнім годзе свайго кіравання, неяк выступаючы ў Саюзе пісьменнікаў.

Але адгінаць гэтую «палку» ні ён, ні яго паслядоўнікі не спышаліся і не спышаюцца. Адменены і адмяняюцца многія пастановы, якія прымаліся паспешліва, неабдуманая, на шкоду эканоміцы, культуры, толькі не тыя, што адбіралі ў людзей мову, калечылі яе, рабілі з нацыянальна свядомых людзей Іванаў «не помнящих родства»...

* * *

Пры П. М. Машэраве і Ц. Я. Кісялёве былі адкрыты ў Мінску помнікі Янку Купалу і Якубу Коласу, Францыску Скарыне ў Полацку, прыняты пастановы аб выданні саракатомнага збору беларускага фальклору, першай у гісторыі нашага народа Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, утвораны выдавецтвы «Мастацкая літаратура» і «Юнацтва»... Пералік

добрых спраў, якія працавалі і працуюць на нацыянальнае адраджэнне і да якіх мелі самае непасрэднае дачыненне П. М. Машэраў і Ц. Я. Кісялёў, можна доўжыць...

Пажывём, пабачым, якую памяць аб сабе пакінуць новыя кіраўнікі рэспублікі, што прыйшлі і прыйдуць на змену.

1991

УСЁ ПРА ТОЕ

* * *

Час вяртае новыя і новыя падрабязнасці смерці нашага нацыянальнага генія і прарока Янкі Купалы. «Настаўніцкая газета» (10 студзеня 1990 г.) надрукавана пісьмо настаўніка С. Дразда з Гродна, у якім ён цалкам падзяляе вывады, што былі зроблены мной у артыкулах «Сняцца сны аб Беларусі» і «У сведкі запісы пакліча», а менавіта – Янка Купала загінуў у гасцініцы «Масква» не па волі выпадку, а паводле загадзя старанна спланаванай і абдуманай акцыі. У якасці яшчэ аднаго доваду ён прыводзіць словы свайго калегі Івана Афанасьевіча Тартычнага, які быў «дэтальёва дасведчаны ў трагедыі» і даўно, яшчэ ў 60-х гадах, сцвярджаў, «што забойцы Купалы... «свае». «Версіі, лічыў ён, аб няшчасным здарэнні, аб самагубстве, як і «руцэ» нямецкіх разведчыкаў, не адпавядаюць сапраўднасці. Усё было інакш. Ён расказваў нам пра добра чутае або ўласна бачанае: «Ох, і хвацкая была (маецца на ўвазе жанчына, якая «падштурхоўвала, скідала» ў пралёт лесвіцы паэта. – Б. С.) На пляцоўцы яна выконвала галоўную ролю, спрытна, нібы чараўніца. Пры «нечаканай» сустрэчы з паэтам аж войкнула, маўляў, ці не будзеце вы Янка Купала? Вы так слаўна пішаце, асабліва пра маладых, узносіце аж да нябёсаў, як тую парашу-тыстку, ці, як яе зваць, Алесю... Пяшчотныя словы выклікалі ўсмешку паэта, ён ужо нават памкнуўся аддзячыць «прыхільніцу» яго таленту, нахіліўся, каб пакласці далікатны пацалунак на яе мяккую руку...»

А вось другі дакумент, аўтэнтычнасць якога не выклікае ніякага сумнення:

«Совершенно секретно»
Народному комиссару внутренних
дел СССР
товарищу Берия

Спецсообщение

28 июня в 22 часа 30 минут в гостинице «Москва» упал в лестничную клетку и разбился на смерть поэт Белоруссии Луцкевич (на здійснійцяся, так напісана ў гэтым спецпаведамленні. - Б. С.) Иван Даминикович, 1882 года рождения, литературный псевдоним Янка Купала.

Предварительным выяснением обстановки падения никаких данных, свидетельствующих о насильственной смерти или самоубийстве не установлено.

Происшествию предшествовали следующие обстоятельства: Примерно в 21 час Луцкевич был приглашён в комнату № 1034 (10 этаж той же гостиницы) к проживающему там председателю Союза советских писателей Белоруссии Лынькову, где присутствовали там же писатель Крапива, редактор газеты «Красноармейская Правда» Миронов, сотрудник этой же газеты Харланов и зав. отделом редакции «Известия» Войтинская. Луцкевич пришёл в нетрезвом виде и с присутствующими ещё выпил несколько стопок шампанского.

Примерно в 22 часа Войтинская и Крапива из номера ушли и минут через 10 после них вышел Луцкевич.

Момент и обстоятельства падения Луцкевича никто не видел. Можно предполагать, что упал он с 9-го этажа, так как, начиная с 7 этажа в лестничной клетке обнаружены отдельные капли крови.

При осмотре комнаты, занимаемой Луцкевичем, обнаружены около стола две бутылки из-под шампанского и не убранная со стола посуда с запахом вина. Других данных, связанных с происшествием, не обнаружено.

Следствие ведёт Военный прокурор гор. Москвы.

Начальник 3 управления НКВД СССР

Горлинский.

29 июня 1942 года».

Гэтае «спецсообщение» – афіцыйная версія смерці Янкі Купалы. Яна была вядомая і раней і нічога новага не дадае да таго, што мы ўжо ведалі. Але ці можна верыць, асабліва калі пачынаеш уважліва перачытваць гэтае забытанае (знарок ці незнарок?) «спецсообщение», якое, мякка кажучы, паведамляе няпраўду. Пачаць хоць бы з таго, што сапраўднае прозвішча Янкі Купалы не «Луцкевич», а Луцэвіч; Лынькоў, – каму ж, як не яму, верыць (Ліст да Л. М. Федчанка), жыў у гасцініцы «Масква» не ў нумары 1034, а ў нумары 1036; у гэтым нумары ў час трагедыі не было ні рэдактара газеты «Красноармейская правда» Міронава, ні супрацоўніка гэтай жа газеты Харланава, ні загадчыцы аддзела газеты «Известия» Вайцінскай, ні Кандрата Крапівы... У нумары ў Лынькова былі тады зусім іншыя людзі, і яны сцвярджаюць, што ў той дзень Янка Купала не быў «в нетрезвом виде» (чакаў жа гасцей!) і не «выпил» з «присутствующими» «еще несколько стопок шампанского». Ды і ніякіх «стопок» у нумары, дзе жылі Міхась Лынькоў і Кандрат Крапіва, не было – былі звычайныя шклянкі...

Як расказваюць сведкі, Янка Купала не сам «ушёл» з нумара, а яго выклікалі па тэлефоне, пра што чамусьці ўмоўчае Гарлінскі. Няпраўда і тое, што «момент и обстоятельства падения Луцкевича никто не видел». Бачылі, але трэба было зрабіць выгляд, што не бачылі. Не паведамляе Гарлінскі і тое, як і чаму Янка Купала апынуўся на 9-м паверсе – 9 і 10 паверхі перагароджаныя наглуха, не маюць лесвічнага праходу. Трапіць з 10-га паверха на 9-ы можна толькі ліфтам... Ці па пажарнай лесвіцы... А калі Янка Купала выклікаў ліфт, то чаму выйшаў на 9-м паверсе, а не на 4-м, дзе ён жыў?..

Зусім не так, як апісвае начальнік Трэцяга ўпраўлення НКУС СССР, выглядаў і пакой, у якім жыў Янка Купала і які быў адчынены пасля яго смерці... Няўжо тыя дзве бутэлькі шампанскага, што стаялі на стале ў нумары, былі кімсьці выпіты, каб мець дадатковыя доказы таго, што Янка Купала «пришёл в нетрезвом виде» ў нумар да Міхася Лынькова?..

Насцярожвае і паведамленне ўжо ў самым пачатку гэтага «зусім сакрэтнага» дакумента – «предварительным выяснением обстановки падения никаких данных, свидетельствующих

о насильственной смерти или самоубийстве не установлено». Што гэта? Каб адразу супакоіць «народнага камісара ўнутраных спраў СССР таварыша Берыю», што тыя, каму даручалася знішчыць нашага народнага паэта, спрацавалі чыста, ніякіх «данных, свидетельствующих о насильственной смерти или самоубийстве» не пакінулі? Ды і колькі разоў і кім перадавалася гэтае «спецсообщение», каб у ім усё гэтак пераблытаць, каб давесці – «поэт Белоруссии Луцкевич Иван Даминикович, 1882 года рождения, литературный псевдоним Янка Купала» быў п'яны і таму, маўляў, не дзіўна, што з ім здарыўся няшчасны выпадак?.. Яно ж, гэтае «спецсообщение», прызначалася не толькі народнаму камісару ўнутраных спраў СССР таварышу Берыю, а і таварышам Сталіну і Молатаву, пра што ёсць на ім у самым пачатку паметка: «Разослать: т. Сталину, т. Молотову...»

Заданне было выканана, і трэба было пахваліцца перад тымі, хто яго даваў...

Відаць, паведамленне пра смерць Янкі Купалы чакалася, яно было не менш важнае для Сталіна і Молатава, чым зводкі з франтоў вайны, бо яно разам з імі легла на стол кіраўнікоў дзяржавы. Ужо на наступны дзень пасля трагедыі – 29 чэрвеня 1942 года...

* * *

Бытуе, настырна распаўсюджваецца думка, быццам беларусы самі добраахвотна выракліся сваёй мовы.

Вось толькі некалькі фактаў такой «добраахвотнасці».

Праваслаўнае духавенства ў часы Вялікага Княства Літоўскага працавала ў Беларусі на блізкай і зразумелай пераважнай большасці народу мове. Каб паланізаваць і каталізаваць край, польскі сойм у 1657 г. вызваліў ад вайсковых абавязкаў каталіцкае і ўніяцкае духавенства (яно працавала па-польску), праваслаўнае ж духавенства як ніжэйшае павінна было плаціць падаткі. Не задаволіўшыся гэтым, на наступны год сойм паставіў караць за пераход з каталіцтва або ўніяцтва ў іншую веру выгнаннем з краю. Але і гэтага здалася мала – у 1676 г. быў выдадзены закон, паводле якога пад па-

грозай кары смерцю прываслаўным забаранялася выязджаць за межы свайго краю або прыязджаць у край каму б там ні было з-за мяжы...

Урэшце, у 1697 г. польскі сойм прыняў пастанову, якая забараняла ўжываць беларускую мову ва ўсіх урадавых установах, судах, справаводстве і друку...

Як вядома, у канцы XVIII стагоддзя Вялікае Княства Літоўскае было далучана да Расіі (1772, 1793 і 1795 гг.). Пазбаўленую ўсякіх правоў польскімі паланізатарамі беларускую мову ніхто і не думаў аднаўляць. Наадварот, было зроблена ўсё магчымае, каб жыхары краю забылі, што яны беларусы, ведалі сваю мову. Кацярына II разам з сваімі памочнікамі распрацавала цэлы план русіфікацыі нярускіх народаў. Вось што, напрыклад, пісала яна князю Вяземскаму: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями: нарушать оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно было б, однако же называть их чужезванными и обходиться с ними на таковом же основании есть большее, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, так же Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали глядеть как волки из лесу».

Мураўёў-вешальнік і яго паслядоўнікі план гэты ўдасканалілі, пра што неаднойчы пісалася ўжо ў нашым друку. Беларуская мова неўзабаве і зусім была забаронена, і забарона гэтая трывала аж да 1905 года.

Час росквіту беларускага слова пасля рэвалюцыйных падзей 1905- 1907 гг., і пасля 1917 г. трываў нядоўга. Спярша у Заходняй Беларусі, потым у Савецкай пачаўся новы ўціск беларускага слова, што прывяло ледзь не да нематы цэлага народа...

* * *

Межы Беларусі... Бадай што ні ў адной дзяржавы няма такіх адвольных, далёкіх ад праўды межаў, як у нашай. Праводзіліся ж яны не самімі беларусамі, а тымі, хто на пра-

цягу стагоддзяў вяршыў наш лёс. Таму зноў і зноў даводзіцца звяртацца да самых розных крыніц, дакументаў, каб высветліць сапраўдныя межы беларускай зямлі, тыя мясціны, дзе спрадвеку жылі і жывуць беларусы. Немалаважнае значэнне ў гэтым маюць працы вучоных, бо гэта ж не хто іншы, а яны на падставе вывучэння народнай творчасці, мовы, культуры, быту вызначалі гэтак званыя этнаграфічныя межы. Першая Вялікая Савецкая Энцыклапедыя (М. 1927 г., т. 5, с. 352) пісала: «Этнаграфічная Беларуская область охватывает, кроме Белорусской Советской Социалистической Республики, также некоторые части РСФСР, как то части Брянской, Смоленской и Псковской губ. Вне пределов Советского Союза лежит т.н. Западная Б., состоящая из отошедших по Рижскому договору 1921 г. к Польше территории с белорусским населением. Сюда относятся воеводства: Виленское, Новогрудское, Полесское и большая часть Белостокского. Наконец, сев.-зап. угол этнографической белорусской территории (в бывших уездах Двинском, Люцинском и Режицком принадлежит в наст. время Латвии. Указанные этнографические границы Б., как области, в которой преобладает белорусское население, определены научными трудами академика Карского и А. Смолитча. Границы эти не вполне совпадают с границами распространения белорусского языка. Согласно карте восточнославянских диалектов, составленной Московской диалектической комиссией, белорусские по основе диалекты распространены и далее на Великороссию, а именно почти во всей Смоленской губ. (за исключением Гжатского уезда) и в большей (юго-зап.) части Калужской губ. Белорусские влияния на великорусские диалекты отмечены на этой карте почти во всей Псковской губ. (за исключением Порховского уезда), в юго-зап. части Тверской и даже в юж. приграничной полосе Ленинградской губ. С другой стороны, юго-зап. угол Б., а именно - почти все Полесское воеводство и юж. часть Мозырского округа БССР отмечены там, как районы преобладания сев.-украинских диалектов. Однако, поскольку население Калужской и Псковской губ. в большинстве случаев отличается великорусскими бытовыми особенностями, и жители их считают себя великороссами, -

эти районы не включаются в состав этнографической Б. Точно так же, поскольку население Полесья связано с белорусами общими бытовыми отличиями, единством культуры и истории и официально признает себя белорусами, постольку этот район обычно относится к Б.

В этих границах Б. занимает территорию в 317 тыс. км² и насчитывает около 12 млн. населения.

До революции Белоруссия входила в состав Сев.-Зап. края, причём западная её часть часто описывалась вместе с территорией современной Литовской республики под именем Литвы или Литовских губ. (Гродненская, Виленская), хотя литовцев там только незначительное меньшинство».

Цікава: пра ўсё гэта ў апошнім выданні Советская энциклопедия (М., 1970) ужо нічога не піша. Паведамляе толькі, што «БССР... граничит на З., с Польшей, на С.-З. с Литов. ССР, на С. с Латв. ССР, на С., С.-В. и В. с РСФСР, на Ю. с УССР. Пл. 207,6 тыс. км². Нас. 9 млн чел. (на 15 янв. 1970).»

Усё быццам правільна. І разам з тым... Словам, ёсць пра што думаць...

* * *

Польскае дзіця ўжо ў першым класе завучвае на памяць верш:

- Кто ты jestes?
- Poliak maly.
- Jaki znak twoj?
- Orzel bialy...

Рускае дзіця, вучачыся ў школе, засвойвае на ўсё жыццё словы пра сваю мову - «о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык» (Тургенеў), словы У. Маякоўскага - «Да будь я и негром преклонных годов, и то без унынья и лени, я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин», ды і многае іншае, што выходзіць за свой народ, сваю мову... А беларускае дзіця, пайшоўшы ў школу, вучыла тое самае, што і польскае ці рускае. Пра свой жа народ, сваю мову калі хто з настаўнікаў і гаварыў, дык не лепшае. І

мы яшчэ здзіўляемся, адкуль у большасці беларусаў скептыцызм, нігілізм да свайго народа і сваёй мовы...

* * *

Перагортваю старонкі выпушчанага ў 1924 годзе выдавецтвам «Савецкая Беларусь» дэкламатара «Чырвоны дудар». Як ён цудоўна, з густам аформлены! Прыгожая, у некалькі фарбаў вокладка, партрэты пісьменнікаў і акцёраў, да кожнага твора даюцца заставачкі і канцоўкі. Шрыфт таксама падабраны такі, што вачэй не адвесці. І змест дэкламатара адпаведны афармленню – укладалі ж гэты зборнік Янка Купала, Цішка Гартны і Алесь Ляжневіч. Сярод аўтараў – самыя лепшыя беларускія пісьменнікі. Гэта сапраўдны падарунак усім, хто любіць беларускае слова, а найперш – мастацкай самадзейнасці, клубным работнікам. Вось бы цяпер нешта падобнае выдаць!

Ёсць у гэтым дэкламатары, акрамя твораў, якія шырока вядомыя, неаднаразова перадрукоўваліся, і тыя, якія як бы навечна засталіся толькі на старонках гэтага выдання. Між іх – прыпеўкі тады яшчэ маладога Кандрата Крапівы «Нэпія» і гумарыстычны верш А. Цярэбіча (псеўданім ці не Алеся Ляжневіча?) «Што і як будзе», якія падаліся мне не пазбаўленыя цікавасці для сённяшняга нашага чытача.

Нэпія *Прыпеўкі*

Скарацілі ўсюды штаты –
Я без хлеба і без хаты.
Ўсюды трэсты, сіндыкаты,
У мяне ж на портках латы.

Нэп адзеўся ў шаты-латы,
У мяне ж на лаце лата.
Нэп вунь дыбае на «корках»,
А я шлёпаю ў апорках.

Нэп пахучы дым пускае,
Мне ж махоркі не хапае.
Ох, у Нэпа кішанішча!
У мяне ж дык вецер свішча.

Нэп сядзіць «лімоны» лічыць,
Мне ж пад нос ён «дулю» тычыць.
Жонка Нэпа – проста краля,
Мая ж – так сабе Яўгаля.

Жонка Нэпа ўся у срэбры
А Яўгаля ўся у зрэб'і.
Вунь у Нэпа дзеці скачуць,
А мае дык есці плачуць.

Нэп імчыцца, шыны-гума –
Не дагоніш – і не думай.
Едзе Нэп – зямля трасецца,
Мая ж «пара» ледзь пляецца.

Залаты Нэп зэгар мае,
А мой вунь на небе ззяе.
Нэп вандруе ў галіфэ.
У мяне ж, дык проста «фэ»!

Мясам корміць цюцку Нэп,
Я ж і сам брашу за хлеб.

Што і як будзе

Хачу сказаць я вам, браточкі,
Што калісь будзе на зямлі.
Ну, адным словам, рай настане.
Абы мы толькі дажылі.

Цудоўнасць будзе у прыродзе,
З гарачыні каб не папрэць.

Свяціць нам сонца ўночы будзе,
А месяц днём нас будзе грэць.

Усюды цёпла тады будзе,
Пачнём без вопратак хадзіць,
Краўцоў, шаўцоў тады не стане,
Бо ім не будзе чаго шыць,

Усе тады мы будзем роўны,
Не трэба будзе працаваць,
А толькі будзем піць і есці
І па садох сабе гуляць.

Бо будзе нам усяго даволі,
Як масла, хлеба і каўбас,
Курэй, смятаны, сыру, мёду,
Запас вялікі будзе ў нас.

Напрыклад, возеры смятанай,
А рэкі мёдам пацякуць
Ды малако пальецца з неба
І кучы масла парастуць.

Балоты зменяцца у кашу,
Гарамі хлеб будзе ляжаць,
А яек будзе, як камення,
Абы хацеў толькі збіраць.

На дрэве парастуць каўбасы,
А цукер будзе ў курганох,
А дзіч ўся смажаная будзе,
Абы ты есці толькі мог.

Толькі гарэлкі там не будзе,
А калі хто захоча піць,
То мусіць з'ездзіць аж у пекла
І там у чорта папрасіць.

Там будзе рэдзька і цыбуля,
Махорка ўсюды парасце,
Што ты захочаш – будуць птушкі
Табе прыносіць на хвасце.

Між намі лаянкі не будзе,
Усе мы згодна будзем жыць,
Нават апосталы святыя
Будуць у госці к нам хадзіць.

Але пакуль усё гэта будзе,
Трэба сягоння ісці спаць,
А заўтра ўласнымі рукамі
Трэба на хлеб нам зарабляць.

* * *

Пра тое, што Гітлер і яго спадручныя, прыйшоўшы да ўлады, палілі і знішчалі кнігі няўгодных аўтараў, – вядома кожнаму, нават школьніку. Але што тое самае рабілася ў нашай краіне Сталіным і яго памагатымі – пра гэта пачынаем гаварыць толькі сёння. Вось «Зводны кантрольны спіс выданняў ДВБ, якія спісаны ў макулатуру», складзены «сектарам кнігагандлю дзяржаўнага выдавецтва Беларусі» (Мн., 1935). На 126 старонках гэтага выдання пералічана 1778 назваў кніг і часопісаў, якія падлягаюць тэрміноваму знішчэнню. Сярод гэтых назваў творы беларускіх і рускіх пісьменнікаў, пераклады з замежных моў, гістарычная, краязнаўчая літаратура, многія падручнікі, і нават слоўнікі... Гэты «Зводны кантрольны спіс...» не адзіны, што складаліся пэўнымі службамі і былі абавязковыя для выканання бібліятэчных работнікаў. Такія спісы складаліся штогод, а то і па некалькі разоў на год аж да зусім нядаўняга часу...

Гітлера мы называем фашыстам, варварам... А як назваць Сталіна і яго вучняў, паслядоўнікаў?

Выдавецтва «Навука і тэхніка» вось каторы ўжо год выдае серыю «Нашы славутыя землякі». Але няма яшчэ сярод кніг гэтай серыі кнігі пра выдатнага беларускага вучонага, кнігавыдаўца, перакладчыка, асветніка Ілью Фёдаравіча Капіевіча (Капіеўскага), якой ён безумоўна ж заслугоўвае.

Ілья Фёдаравіч Капіевіч нарадзіўся на Мсціслаўшчыне ў сярэдзіне сямнацатага стагоддзя. Вучыўся ў Слуцкай калывініскай школе. Ратуючыся ад ганенняў езуітаў, выехаў у Амстэрдам, дзе ў 1700 г. заснаваў сваю друкарню. Там ён выдаваў кнігі, прызначаныя для распаўсюджвання ў Расіі. Але галоўная заслуга І. Ф. Капіевіча ў тым, што ён склаў праект рэформы ўсяго гэтак званага рускага царкоўнага алфавіту – грамадзянскага пісьма і паказаў яго Пятру Першаму, які якраз у той час знаходзіўся таксама ў Галандыі. Пятру Першаму гэты праект спадабаўся, і ён аддаў загад адліць шрыфт паводле гэтага праекта і сваім указам увёў яго ў Расіі. Доўгі час гэты шрыфт, як піша Адарукоў у працы «Книга гражданской печати в XVIII в.» (М., 1926) «называли то амстердамскими литерами, то гражданской, то белорусской азбукой». М. І. Шчалкуноў у сваёй гісторыі кнігадруку піша: «Поручить протестанту составление книг для исконно-православной России мог только Пётр, и это было, вероятно, по тому времени целой революцией». Шрыфт той, беларускі, Капіевічаў, ужываецца і цяпер, ён стаў асновай для пісьма многіх народаў... Але заслуга І. Ф. Капіевіча не толькі ў гэтым – ён адкрыў у Амстэрдаме школу, у якой вучыў розным навукам выхадцаў з Расіі. Сам І. Ф. Капіевіч пісаў у адным з лістоў Пятру Першаму: «Известно есть твоему пресветлейшему царскому величеству, колико я князей и дворян твоего пресветлейшего царского величества учил боле году, а за тое не желал от них денег, ещё же трудился, их ради, днём и нощию. Все же поехали и спасибо не сказавши за учение, но сопротивно мои ж ещё глобусы четыре, не заплативши, завезли: два – князь Осип Иванович Щербатов тые глобусы, которые были на индейском дворе. Два глобуса завезли Семён Андреевич Салтыков за тое, что я его долгое время учил и трудился его ради...»

Заслуг перад Расіяй, перад усім адукаваным светам у І. Ф. Капіевіча столькі, што іх цяжка і пералічыць. Ён першы выдаў для Расіі лексіконы – падручнікі для вывучэння іншаземных моў; ён першы ўжыў у друку індыйскія ці, як іх яшчэ завуць, арабскія лічбы (да таго ўжываліся літарныя); ён напісаў і выдаў вялікую колькасць свецкіх кніг, сярод іх «Введение краткое во всякую историю...», «Краткое и полезное руководство во арифметику», «Уготовление и толкование ясное поверстания кругов небесных», «Грамматика латинская», «Морского плаванія книга», «Святцы, или Календарь», а таксама пераклаў творы Гамера, Эзопа, іншых старажытных аўтараў. Яго пераклады, перадрукаваныя пад агульнай назвай «Римские деяния» ў 1877- 78 гг. таварыствам «Общество любителей древнерусского письма», П. П. Вяземскі ацэньваў як напісаныя па-беларуску («Издаваемый текст «Римских деяний» писан на белорусском наречии, называемом нередко в наших рукописях то польско-русским, то литовским, то славяно-польским»).

Апошнія гады І. Ф. Капіевіч (памёр у 1714 г.) жыў у Маскве, працаваў у Пасольскім прыказе. Ён перапісваўся з Г. Лейбніцам, шмат рабіў дзеля пашырэння навукі і ведаў.

Дарэчы, А. С. Пушкін хваліў Пятра Першага якраз за, тое, што ён «бросил на словесность взор рассеянный, но проникающий. Он возвысил Феофана, ободрил Копиевича...» (А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, т. 7, с. 308. М., изд-во «Наука», 1964).

* * *

Не-не ды і чуюцца галасы беларускай грамадскасці пра неабходнасць адмены Пастановы Савета Народных Камісараў БССР ад 28 жніўня 1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», якая надта ж скалечыла нашу мову. І не толькі пісьмовую, але і вусную. Пастанова ж прымалася не дзеля ўдасканалення правапісу, пашырэння ўплыву і аўтарытэту беларускай мовы, а, як паведамлялася, «у мэтах рашучага выгнання з беларускага правапісу нацыянал-дэмакратычных уплываў і скажэнняў», бо «беларускі нацыянал-дэмакратызм,

выходзячы з сваіх буржуазных, контррэвалюцыйных мэт, праводзіў падрыўную шкодніцкую работу як на гаспадарчым, так і на культурным фронце, у тым ліку і ў галіне мовы, тэрміналогіі і правапісу. Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі і спосабамі адарваць беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, ствараў штучны бар'ер паміж беларускай і рускай мовамі і засмечваў беларускую мову рознымі сярэдневяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі. Існуючы беларускі правапіс значна засмечан указанымі нацыянал-дэмакратычнымі плынямі і таму падлягае зменам».

Так, у Пастанове былі словы і пра неабходнасць «палягчэння шырокім працоўным масам вывучэння беларускай пісьменнасці, аслабання школы ад непрадукцыйнай работы пры вывучэнні беларускага правапісу», дзеля «далейшага развіцця культуры беларускай мовы і поўнага падпарадкавання беларускага правапісу задачам выхавання працоўных у духу пралетарскага інтэрнацыяналізму». Але гэтыя былі толькі словы...

Пастанова дадала новы імпульс барацьбе з лепшымі сіламі беларускай інтэлігенцыі, якія яшчэ не былі знішчаны.

«Новы правапіс ёсць адной з канкрэтных праяваў тае барацьбы, каторую вядзе партыя за будаўніцтва культуры нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па зместу,» – пісала газета «Звязда» 16 верасня 1933 г., у артыкуле «Новы беларускі правапіс». На жаль, гэтай праўды яшчэ не разумеюць некаторыя таварышы. Наадварот, у апошнім часе заўважаны тэндэнцыі сярод працаўнікоў, скіраваныя на тушаванне абмылкаў і скажэнняў, што былі і ёсць у Беларускай Акадэміі Навук, асабліва ў Інстытуце мовазнаўства, дзе астачы нацдэмаў прабавалі і прабуюць пад рознымі прыклепамі далей шырыць свае ідэі. Партыя тры гады назад разбіла і выгнала з Акадэміі Навук Лёсікаў, Ластоўскіх, Некрашэвічаў, Цвікевічаў. Дык хто ж даў права людзям, сядзячым у Інстытуце мовазнаўства, так начэпна сцерагчы гэтую спадчыну? Як магло стацца, каб ні прэзідыум Акадэміі Навук, ні партыйная ячэйка не заўважылі гэтага і не ўжылі сродкаў дзеля ачышчэння Інстытута мовазнаўства ад класава-чужых элементаў і іх спадчыны?»

Вядомая справа, сродкі «дзеля ачышчэння Інстытута мовазнаўства ад класавых-чужых элементаў» былі «ўжыты», пра што красамоўна гаворыць зборнік «Пісьменнікі БССР аб рэформе правапісу беларускай мовы», які падрыхтаваў і выдаў ужо ў наступным, 1934 г., Інстытут мовазнаўства пад грыфам Акадэміі Навук. Вось што пісалася ў гэтым зборніку: «У сувязі з паяўленнем рэфармаванага правапісу беларускай мовы захлопала нацыяналістычнае балота, зашухукалася нацдэмаўскае ахвосце... Астачы контррэвалюцыйных нацыянал-дэмакратаў унутры нашага краю ўзнялі дзікае галашэнне супроць спрашчэння правапісу... У апошнія часы ахвосце разгромленага нац.-дэмакратызму, дзякуючы прытупленню класавай пільнасці некаторых выдавецкіх работнікаў, змагло пралезці ў наш друк з рэваншысцкімі контррэвалюцыйнымі вылазкамі. Вазьміце твор М. Лужаніна «Галасы гарадоў» (выд. 1933 г.). У гэтым творы Лужанін вытрымлівае контррэвалюцыйны стыль «самабытнасці» і ўжывае такія словы, пасля якіх трэба даваць самае шырокае тлумачэнне, але ад якіх, па Лужаніну, вее «першабытнай прастатой і свежасцю...».

«Мова ў аповесцях Калюгі – гэта выразная кулацкая, хутаранская мова, і яна арганічна выцякала з кулацкай нацыяналістычнай сутнасці яго творчасці».

«Мова ў вершах Таўбіна – вычурная, штучна кніжная, жарганіраваная – таксама арганічна выцякала з буржуазнай сутнасці твораў Таўбіна, гэтага полпрэда ў літаратуры буржуазна-кулацка-нацыяналістычнай інтэлігенцыі».

«Пад моцным нацыяналістычным уплывам знаходзіцца паэт Хадыка. Мова яго вершаў перасыпана архаізмамі, не прынятымі ў савецкай літаратуры правінцыялізмамі...»

«Контррэвалюцыйныя нацдэмаўскія вылазкі ў галіне літаратуры вядуць Сідарэнка-Пеначкін, Баранавых, Нікановіч...»

Контррэвалюцыйная нацдэмаўская работа ў галіне мовазнаўства праводзілася і ў мастацкай літаратуры. Успомнім арганізатараў контррэвалюцыйнай нацдэмаўскай ячэйкі, так званага літзгуртавання «Узвышша» Дубоўку, Пушчу, Бабарэку...

Усіх, каго называў друк, хто быццам парушаў Пастанову, дапускаў у сваёй творчай працы «нацдэмаўскія вылазкі», як контррэвалюцыянераў арыштоўвалі і... Рэдка ўжо хто з іх заставаўся жыць...

Што ж да самой Пастановы «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», дык яна, нягледзячы на ўсе змены, што адбыліся ў нашым грамадстве за апошнія гады, дзейнічае і сёння. Ніхто яе не адмяняў, хоць яна была і прынята без уліку заўваг Інстытута мовазнаўства Акадэміі Навук, без згоды многіх вучоных. У тыя гады пытанні мовазнаўства, як пісалася ў прадмове да ўжо «ачышчанага ад класава-варожакай засмечанасці» «Руска-беларускага слоўніка» (Мн., 1937), вырашаліся ў ЦК КП(б)Б, які «сістэматычна вёў рапучую барацьбу з контррэвалюцыйнымі нацдэмамі /.../ за развіццё беларускай сацыялістычнай культуры і яе важнейшай часткі – беларускай мовы.

Пленумы ЦК КП(б)Б і бюро ЦК не раз вырашалі пытанні класавай барацьбы на мовазнаўчым фронце, пытанні росту і росквіту беларускай мовы».

* * *

Расстраляным пакаленнем называе ўкраінская крытыка тых, хто прыйшоў у літаратуру ў 20- 30-я гады і потым быў рэпрэсіраваны. І яна не памыляецца, як не памылілася б і нашая крытыка, каб назвала гэтак тое пакаленне, што прыйшло ў беларускую літаратуру ў тыя ж 20- 30-я гады. Большасць жа пісьменнікаў, самая таленавітая частка іх былі калі не расстраляны, дык загінулі ў сталінскіх турмах і лагерах. Засталіся жыць, былі выпушчаны на волю толькі адзінкі – недастрэленыя... Але і яны не змаглі, не паспелі расказаць усёй жудаснай праўды пра сябе, свой час, перажытае...

Такое таленавітае пакаленне і так мала мы пра яго ведаем!

* * *

Як усё паўтараецца! У 1926 годзе, калі ішла гэтак званая «беларусізацыя», газета «Савецкая Беларусь» пачала дыскусію

аб беларускай мове – патрэбна яна ці непатрэбна. Сёння, калі прыняты «Закон аб мовах у Беларускай ССР» і сёй-той спрабуе – нясмела, асцярожна, з аглядкаю – каб чаго непажаданага не выйшла? – яго выконваць, зноў на старонках друку – у «Народнай газеце», «Знамя юности», «Белорусской ниве», «Советской Белоруссии» – тая ж дыскусія. Тады, у 1926 годзе, не вытрымаў, адгукнуўся на адно з выступленняў у «Савецкай Беларусі» вершам «Акоў паломаных жандар» Янка Купала.

Акоў паломаных жандар,
Сліўнём зарыўшыся ў нару,
Сядзіць расійскі чынадрал,
«Слуга оцечаству, цару».

Ён сніць былую моц і шыр:
Цары, царыцы, цэрквы, трон,
Пагромы, катаргі, Сібір...
О, Русь! Прымі раба паклон!

Табе такой служыць па гроб
Не кіну я, і расцярзаць
Не дам дзяржаўнасці «оплот»
«Цябе, «единую», о, маць!

.....

Цяпер, што бачу я кругом?
Пасад маўклівы збуран скрозь...
Рэспублікі?! Ды з «языком»
З іх лезе кожная ўсур'ёз.

А ты, о рускі мой «язык»!
Мой «обшчарускі», што з табой?
Табе слухмян быў мал, вялік,
Быў славен ты сваёй кляцьбой.

Табой сам самадзержац цар
Пісаў ланцужны свой закон,
Што маці-Русь есі жандар

Усёй Еўропы!

І свой сон

Сніць далей гэты царадвор,
Калі надызде яму дзень,
Ізноў пад лэзгат царскіх шпор
Свой распасцёрці чорны цень.

Ён, гэты скінуты сатрап,
Не знае, што ў свабодзе жыць;
Яму дай вісельню, дый каб
На ёй «языкі» ўсе ўшчаміць.

Не па нутру, як смерць яму,
Што беларускае дзіцё
Бяжыць у сцюжную зіму
У школку пазнаваць жыццё.

Спужаўся, што хлапчук ў лапцёх,
Напаўдзеты вёскі сын,
У роднай мове ўчыцца змог?..
О, стыдна, рускі «гражданін»!

Язык твой царскі ён табе
Не выража, спакойны будзь!
Цябе тваім жа у кляцбе
Ён не забудзе памянуць.

О Вялікі Купала! Як далёка ты глядзеў, як наперад усё
бачыў!

1992

ЯНКА КУПАЛА Ў ПЕРШЫЯ ГАДЫ САВЕЦКАЙ УЛАДЫ

«Государство есть заговор не только для эксплуатации, но, главное, для развращения граждан... Я... никогда не буду служить нигде никакому правительству», – пісаў Леў Талстой у адным са сваіх лістоў да В. П. Боткіна (1857). А ў Запісную кніжку ён унёс наступныя словы: «Все правительства равны по мере зла и добра».

У Янкі Купалы – нашага нацыянальнага генія – такіх шчырых талстоўскіх прызнанняў адносна наогул уладаў ці канкрэтна тых, пры якіх выпала яму жыць, даследчыкам пакуль што выявіць не ўдалося. Ды і ці ведаў ён вышэй згаданыя думкі волата рускай літаратуры? Аднак, што іх падзяляў, хоць, можа, і не заўсёды, прытрымліваўся ў пэўныя перыяды жыцця – гэта бясспрэчна. Ён – і гэта вядома – не прыняў царскай улады, у шматлікіх творах выступаў супраць яе. Мары аб лепшай долі паэт ускладаў на рэвалюцыйныя падзеі, спадзяваўся, што менавіта яны вызваліць працоўнага беларуса ад спрадвечнага сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту.

І вось адбылося тое, чаго ён чакаў, на што спадзяваўся. Беларусь атрымала дзяржаўнасць, пачалі вырашацца сацыяльныя і нацыянальныя пытанні. Як рэагаваў на гэта Янка Купала? П. Броўка ў прадмове да апошняга сямітомага Збору твораў песняра (Мінск, 1972 г.) адказвае на гэта адназначна: «Асаблівага росквіту дасягнула творчасць Янкі Купалы ў гады Савецкай улады. Здзяйсненне вялікіх надзей і жаданняў, вольнае жыццё распрыгоненага народа, імклівае будаўніцтва новага жыцця пад кіраўніцтвам Камуністычнай партыі натхнілі песняра на стварэнне новых твораў, якія ішлі з глыбінь яго сэрца... Янка Купала сапраўды народны паэт і актыўны будаўнік новага, сацыялістычнага грамадства. Народны паэт пільным зрокам ахапляў усю шматграннасць новага, бурлівага жыцця, і сапраўды сёння цяжка знайсці тэму, якой не крану-

ла б у гады Савецкай улады яго паэтычная творчасць. Янка Купала верыў у поўную перамогу новага сацыяльнага ладу, у перамогу камунізму».

Прыкладна такіх жа поглядаў прытрымліваліся амаль усе, хто пісаў у гады Савецкай улады пра творчасць нашага народнага песняра.

Ці так усё гэта, ці праўда?

Пачатак творчасці Янкі Купалы прыпадае на пярэдадзень першай рускай рэвалюцыі. Менавіта тады, а дакладней, 15 мая 1905 года, у газеце «Северо-Западный край» з'явіўся яго верш «Мужык». Услед за ім былі напісаны і надрукаваны на старонках многіх выданняў іншыя яго творы; большасць з іх потым увайшла ў кнігі «Жалейка» (1908), «Гусляр» (1910), «Шляхам жыцця» (1913). Паспрабаваў Янка Купала свае сілы і ў драматургіі, публіцыстыцы.

І ўсюды меў поспех. І раптам, калі, здавалася, дасягнуў вяршынь, ён змаўкае. І надоўга – амаль на тры гады! Апошні верш, які напісаў паэт перад тым, як змоўкнуць, быў «Мой цень»:

Як прыйдзе дзень майго збаўлення,
З крываваых церняў вызваленне, –
А веру, прыйдзе гэтка дзень, –
З імглы адвечнасці паўстане
І крыжам стане на кургане
Майго жыцця бяссмертны цень.

Без воч, без косці, жыл і сэрца,
Сам крыж, на крыж ён абапрэца
І, ўвесь удумаўшыся ўдаль,
Сачыць пачне ўвесь ад пачатку
Мой шлях, якім шоў да астатку,
Які мне толькі кінуў жаль.

Сачыці будзе, як арліца
Дабычу сочыць над крыніцай,
Чаму з жыццём не ўмеў я жыць;

І наракаць, клясці не будзе,
Што я, што мне зрабілі людзі,
Не будзе плакаць ён і выць.

Не будзе нават уздыхаці, –
Адно мо вырвецца пракляцце,
Якім я жыў адмалку лет,
Адно сам аб сабе цень скажа
Крыжам, адвечнай сваёй стражы:
Каб не радзіўся лепш на свет!

«Мой цень» – адзін з самых асабістых і загадкавых твораў Янкі Купалы. Не дзіва, што паэт не спяшаўся здаваць яго ў друк – толькі праз чатыры гады верш быў змешчаны ў часопісе «Беларускае жыццё» (№ 20, 1919). У гэтым вершы аўтар сурова, нават жорстка асудзіў сябе, той «шлях, якім шоў да астатку», прызнаў, што «з жыццём не ўмеў» «жыць», і вынес страшны вырак: «Каб не радзіўся лепш на свет!» Якія на тое былі прычыны, што змусіла Янку Купалу прааналізаваць усё «да астатку» жыццё, якім ён жыў «адмалку лет» і прызнаць, што яно было не такім, як павінна было быць? На гэтае пытанне даследчыкі жыцця і творчасці народнага песняра яшчэ адказу не далі.

Рыгор Семашкевіч, аналізуючы «Мой цень» (Энцыклапедычны даведнік «Янка Купала», 1986 г.), правільна адзначаў, што гэты верш «развівае адзін з скразных алегарычных вобразаў дакастрычніцкай паэзіі Купалы – вобраз ценю, з якім звязана складанае філасофскае асэнсаванне прызначэння, мэты і вартасці жыцця». Правільна засяроджвае сваю ўвагу даследчык і на некаторых момантах, што нарадзілі гэты твор. «На агульную настраёнасць верша паўплывалі падзеі Першай сусветнай вайны, якія абвастрылі пакуты рамантычнага героя Купалы...» І ўсё ж, як мне здаецца, Рыгор Семашкевіч недацаніў некаторых асабістых момантаў у жыцці Янкі Купалы, якія не маглі не паўплываць на нараджэнне «Майго ценю». Паэт жа фактычна падвёў рысу пад сваім жыццём, не знайшоў у ім нічога станоўчага. Больш жыць так, як жыў, Янка Купала не хацеў. Што здарылася тады, у 1915 годзе, у жыцці

паэта? Якая няўдача, якое гора ці ўзрушэнне напаткалі яго? На жаль, сёння пра гэта сказаць цяжка, трэба даследаваць, вывучаць. З таго ж, што вядома, можна нагадаць: у студзені 1915 г. за артыкул «Думкі», накіраваны супраць імперыялістычнай бойні, канфіскаўваецца другі нумар газеты «Наша ніва» і Янка Купала як рэдактар прыцягваецца да судовай адказнасці. А яшчэ праз некаторы час, у жніўні таго ж года, выданне «Нашай нівы» і зусім спыняецца. Янка Купала з Вільні едзе ў Акопы, да маці. Але прабыў там усяго некалькі дзён. З Акопаў ён кіруецца ў Маскву, – паступае вучыцца ў Народны ўніверсітэт імя А. Л. Шаняўскага. Тут, у Маскве, у студзені 1916 г. ён жэніцца з Уладзіславай Францаўнай Станкевіч. Адбыліся і іншыя змены ў жыцці паэта – ён быў прызваны ў армію – служыў спярша ў Мінску ў якасці старшага рабочага дарожна-будаўнічага атрада Варшаўскай акругі шляхоў зносін, потым пераехаў разам з атрадам у Полацк, а ўжо адтуль у Смаленск, дзе яго і заспела, як яе называлі да нядаўняга часу, Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя. Асаблівага энтузіязму і радасці гэтая падзея ў Янкі Купалы не выклікала, ён не адгукнуўся на яе ні паэтычным, ні нават публіцыстычным радком. Гэта дае падставы сцвярджаць: Янка Купала калі і прыняў рэвалюцыю, дык без захаплення.

Да творчасці Янку Купалу вярнулі іншыя падзеі – распад царскай імперыі, нараджэнне Беларусі ўжо як дзяржавы. Менавіта тады – увосень 1918 года – пачынаецца ва ўсіх адносінах новы надзвычай плённы перыяд ў жыцці і творчасці песняра – адзін за адным нараджаюцца яго выдатныя вершы, такія, як «Для Бацькаўшчыны», «Свайму народу», «Час!», «Годзе...», «Беларушчына», «На сход!», «Паўстань...», ды іншыя, многія з якіх потым гадамі хаваліся ад народа і толькі ў апошні час зноў пабачылі свет. Перажыўшы балюча нямецкую акупацыю, пасля камандзіровак у Курскую губерню, потым у Маскву, Янка Купала, нарэшце, вызваляецца ад службы ў арміі і пераязджае на сталае жыццё ў Мінск (студзень 1919 г.), дзе адбываюцца вельмі ж важныя падзеі. Шматлікія канферэнцыі і з'езды беларускіх нацыянальна-вызваленчых арганізацый прывялі да таго, што 25 сакавіка 1918 года была абвешчана

Беларуская Народная Рэспубліка, якая, з-за розных прычын і акалічнасцей, так і не змагла сябе па-сапраўднаму сцвердзіць. 9 снежня 1918 года нямецкія войскі пакінулі Мінск, а ўжо 30 снежня таго ж года ў Смаленску сабраўся з'езд беларусаў-большавікоў – ён прыняў Пастанову аб стварэнні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, пра што і было аб'яўлена 1 студзеня 1919 года. Большавікі ўтрымацца ў Мінску не змаглі, неўзабаве адступілі – пачалася польская акупацыя, якая прадаўжалася некалькі месяцаў. Перажытае самім Янкам Купалам і беларускім народам у тыя гады дало багаты матэрыял для напісання шматлікіх артыкулаў і трагікамедыі «Тутэйшыя». Тут, у Мінску, у чэрвені 1920 г. адбылося ўрачыстае святкаванне 15-гадовай творчай дзейнасці Янкі Купалы. Паэт выступае з прамовай, якая доўгія гады зноў жа замоўчвалася і якая пралівае святло на тое, чым ён тады жыў, пра што марыў, дбаў.

«Трудны і цяжкі шлях прайшлося прайсці нам, беларусам, за гэты час змагання за лепшую долю, за лепшую славу для свае Бацькаўшчыны! Гаварыў ён. – Але мы змагаліся і будзем змагацца... Што было пятнаццаць год таму назад і што мы бачым цяпер? Пятнаццаць год таму назад некалькі шалёных галоў захацелі мур прабіваць – адбудоваць сваю закованую ў многавяковыя кайданы бацькаўшчыну, а сягоння без малага ўвесь народ усімі сіламі дамагаецца свайго вызвалення. Пятнаццаць год таму назад аб незалежнасці і падумаць было небяспечна – сягоння нашы дужэйшыя суседзі самі аб гэтым па-дзяржаўнаму гавораць з намі, як з народамі, каторы заслужыў па людскому й Божаму праву гэту незалежнасць». Янка Купала супакойваў, абнадзейваў народ, казаў: «Хай вас, браты беларусы, не палохае цяперашні бурны крываваы час. Агнём і жалезам куецца моц, гарт, доля і воля народная. Праміне віхор, патухнуць пажары, замрэ свіст мяча, і настане светлы радасны дзень замучанага аграбленага народа.

Хай вас не палохае, што рвуць нашу зямлю на часці, што хаты нашы спалосканы пажарам, што сяўбу нашу жне нехта іншы, – зямля, засеяная касцямі сыноў беларускіх, будзе вечна належаць да ўнукаў беларускіх; спаленую хату беларускі

мазоль адбудуе, а сваю сяўбу ён сам будзе жаць. Хай толькі асвеціць вас адна вялікая думка – аддаць усё для сваёй Бацькаўшчыны, нават жыццё, калі яна вас да гэтага пакліча».

Закончыў сваю прамову Янка Купала такімі словамі:

«З квяцістымі сонечнымі думкамі, з нязломнай верай у лепшую долю і волю пойдзем усё наперад і наперад пад святым сцягам вольнай Беларусі.

Змагайся і стань вольным, Беларускі Народ!»

У гэтай прамове няма ні слова ў падтрымку бальшавікоў, савецкай улады, Беларускай Савецкай Сацыялістычнай рэспублікі. Наадварот, ёсць словы «аб фальшывых прароках», «рэнегацкіх душах», што «за лыжку поснай поліўкі з чужой міскі запрадаюць сябе і свой народ у рабства чужынцам», пра тое, што гэтага не трэба баяцца, бо прыйдуць «новыя людзі», «новыя прарокі» і будуць «суды судзіць», «з пакалення ў пакаленне пракляццем успамінаць» «фальшывых прарокаў» і «прадажныя душы»... Дарэчы, не падтрымліваў бальшавікоў і новую ўладу Янка Купала і ў сваіх артыкулах, з якімі даволі часта выступаў у гэтыя гады ў друку. Калі ж дзе і ўспамінаў іх, дык не ўхвальна.

У Мінску Янка Купала рыхтуе да выдання свой ці не самы лепшы зборнік паэзіі «Спадчына», у які ўвайшлі творы, напісаныя як водгук на тыя падзеі, што адбываліся тады на Беларусі, а таксама некаторыя з тых, што паводле цэнзурных меркаванняў не ўключаліся ў раней выдадзеныя кнігі. Акрыленасць паэта ў гэты час небылая. У 1922 годзе ў Акопах ён заканчвае трагікамедыю «Тутэйшыя» і аддае яе ў тэатр. Але спектакль па гэтай п'есе пасля некалькіх грамадскіх праглядаў быў забаронены... Чаму? Ды таму, што Янка Купала не захачеў свой твор «гладзіць». Што гэта такое – «гладзіць»? Пра гэта Янка Купала напісаў «крыху баладу». І калі? Яшчэ ў 1919 годзе, як толькі сутыкнуўся з гэтай з'явай, якую прынесла з сабою новая ўлада, а дакладней, яе рэўнасныя ахоўнікі. Называлася гэтая «крыху балада» «Паэт і цэнзар».

І трэба ж – о дзівы! О цуды!
О слаўны дваццаты наш век!

Паэта прыдумаў паэму,
А цэнзар яе не пасек.
А толькі... Паслухайце толькі,
Што з гэтага далей было:
Вы ўбачыце, людзі, як гэта
Ў дабры часам гнездзіцца зло.

Паэта пад потам крывавым,
Не сплочы сто ночак падрад,
Паэму згарусціў, аж міла,
І цэнзару даў на прагляд.

А цэнзар меў добрае сэрца,
Што рэдка у нашым вяку, –
Паэмы не сек і не рэзаў,
А толькі... паглядзіў крыху.

І паэт... Памёр.

Прад смерцяю толькі пакінуў
Таку эпітаф'ю жывым:
«Памёр я праз цэнзара, браткі,
Мяне не вініце ні ў чым.

Пакуль мяне цэнзары секлі,
Ах, то ест, паэмы мае, –
Яшчэ я мог вытрымаць неяк, –
Пяць, аб чым думка пяе.

Але як пачалі мне гладзіць
Крывёю напісаны твор,
Не вытрываў, браткі, – каб жыў так!
Узяў я сабе ды памёр».

Не, Янка Купала як паэт тады яшчэ не памёр. Ён спрабаваў змагацца за права быць самім сабою, гаварыць, што думае, бацьчыц усё навокал такім, якім яно і было на самой справе. І гэта відаць на творах тых часоў. Так, у трагікамедыі «Тутэйшыя»

ён бязлітасна выкрыў, асудзіў тых палякаў і тых рускіх, што не хацелі прызнаваць Беларусь за самастойную краіну, а беларусаў – за людзей асобнай нацыі са сваім духоўным светам, мовай і сваёй гісторыяй, культурай; не пашкадаваў ён і бальшавікоў – яны надта ж жорстка распраўляліся з усімі, хто думаў інакш, як яны, супраціўляліся іх дыктату. Не абышоў маўчаннем ён і савецкай улады, уклаў у вусны аднаго з герояў такія вельмі ж красамоўныя словы: «Савецкі лад... гэта такая чырвоная паводка... такая, между протчым, паводка, аб якой не снілася ні Фараону, ні Саламону...»

Не, не ўсё яшчэ ясна было тады Янку Купалу, не ведаў ён, куды і як пойдучь, будуць развівацца падзеі; адчувалася нават як бы разгубленасць:

Стаім мы перад будучыняй нашай
І ўсё варожым, сочым ейны ход...
Ці ўскрэснем мы, душою ўпаўшы, звяўшы,
Каб выйсці ў свет, як нейкі здольны род...

.....

Заціснуты, задушаны, як мышы
Пад жорсткім венікам, з усіх бакоў,
Шукаем, як сляпяя, не згубіўшы
Таго свайго, што наша ад вякоў.

.....

Нявольніцтва й жабрацтва так нас з'ела
І так нам высмактала з сэрца сок,
Што нат у вочы глянуць, плонуць смела
Не смеем, стоптаня на пясок.

Там чутна: «Беларусь! Там – Незалежнасць!»
А там – «Паўстань пракляццем»... Ну а мы?
Мы ў страху... дум крутня... разбежнасць...
Без толку крыллем лопаем, як цьмы.

О, так, як цьмы, як спуджаны вароны!..
І слухаем і нюхаем тут, там:

Які павеяў вецер на загоны –
Заходні, ўсходні, й ці ад нас, ці к нам?

Аграбленыя з гонару й кашулі,
З свайго прыпыну выгнаныя вон,
Мы дзякуем, што торбы апранулі
На нас ды з нашых нітак-валакон.

З кійком жабрачым так мы, паўналеткі,
Брыдзём, паўзём у свет – скрозь неўпапад.
І прысягаем, клічам Бога ў сведкі,
Што мы – не мы, што нехта вінават...

І так жывём, сябе саміх не знаўшы,
Учора, сёння лазім між канаў...
Няўжо ж бы хто й над будучыняй нашай
Навек залом пракляты заламаў?

Значым: гэта напісана на пачатку 1922 г. Проста дзіўна, чаму такі вопытны даследчык жыцця і творчасці Янкі Купалы, як Алег Лойка, не ўлічвае гэта, калі ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» (т. 3, 1986 г.) сцвярджае, быццам паэт ужо ў 1918 годзе «вітаў рэвалюцыю», а на падставе перакладу на беларускую мову «Інтэрнацыянала» і вершаў «На смерць Сцяпана Булата» і «Арлянятам» – «арганічна прыняў ідэі сацыялізму»?

Усё было куды складаней, пра што сведчаць і тыя творы, якія гадамі замоўчваліся, не перадрукоўваліся, ды і публіцыстыка, якая таксама, на жаль, мала вывучана і да нашага сораму яшчэ цалкам не сабрана і не выдадзена. Сапраўды, пасля 1921 года Янка Купала піша некалькі вершаў, у якіх прыхільна паставіўся да некаторых з'яў, што адбываліся ў Савецкай Беларусі. Але ці яны, тыя, дарэчы, нешматлікія ды і ў мастацкіх адносінах не лепшыя творы, вызначалі пошукі і думкі паэта, тое, чым ён жыў? Разам жа з гэтымі вершамі з'яўляліся іншыя, як, напрыклад, «...О так! Я – пралетар» (1924), у якім паэт не можа пагадзіцца, што ў імя сусветнай рэвалюцыі, інтэрнацыяналізму трэба адмаўляцца ад усяго свайго, роднага. Быццам

прымаючы Марксава «ў пралетарыяў няма айчыны», ён як бы дакарае сябе, што «не збыў яшчэ ўсіх бед», яму «сняцца сны аб Беларусі». Якой Беларусі? Вядома ж, не той, што тады была, а вольнай, незалежнай, да якой ён і заклікаў усе свядомыя гады свайго жыцця імкнучца беларусаў.

Вока ў Янкі Купалы вострае, яно бачыць у новым савецкім жыцці не толькі добрае, але і дрэннае. Менавіта ў гэтыя часы нараджаецца верш «Акоў паломаных жандар...», – у ім з вялікай мастацкай сілай асуджаюцца ненавіснікі ўсяго беларускага, ахоўнікі «адзіна непадзельнай Расіі» – «служгі оцечаству, цару».

Спужаўся, што хлапчук у лапцёх
Напаўадзеты вёскі сын,
У роднай мове вучыцца змог?
О, стыдна, рускі «гражданін»!

Сярод вершаў гэтага часу вылучаецца і верш «Адшчапенцам (заходнім)», на які варта звярнуць асаблівую ўвагу. Калі прачытаеш і раз, і два гэты верш, дык убачыш: нічога «заходняга» ў ім няма, акрамя хіба слова «ойчызна». «Заходнім» – гэта не што іншае, як прывесак, які дазваляў прапіхнуць верш праз цензуру, выратаваць, надрукаваць яго. Усё, пра што гаворыцца ў гэтым творы, вельмі ж тутэйшае, знаёмае нам, беларускае, а дакладней, савецкае – яго прынесла з сабою новая ўлада. Выкрывальны пафас верша накіраваны супраць самай агіднай і страшнай сілы і апоры новай улады – чыноўніка-інтэрнацыяналіста, які за тых даброты, што яму давалі, гатовы стаптаць, знішчыць усё жывое, што яшчэ засталася ў нашым народзе, свайго роду «новы клас», «Иванов, не помнящих родства», гаворачы словамі цяперашняга часу, «русскоязычное население»:

Адкуль і хто яны, адменцы?
Няма у кнігах роду іх;
Імя іх толькі адшчапенцы,
А гэта ведама й без кніг.

Узялі крыўдай уладанне
Над братам бедным і сляпым
І распасцерлі панаванне
Ў чужым дабры, як у сваім.

Народ ім хорама паставіў,
Раллю капаў для іх, як крот,
Яны ж чужой прадалі славе
Сваю зямлю і свой народ.

Жывуць, брыдуць, а дзе – не знаюць
Сягоння іх начлег, папас,
Адно – народ з пуцця збіваюць
І ў процьму гоняць кожны час.

Дакуль жа будзе іхня сіла
Трымаць над намі свой прыгон?
Калі у Бацькаўшчыне мілай
Загосціць праведны закон?

Дакуль іх будзе панаванне,
А рабства нашае трываць
І аднімаць у нас прыстанне
І путы вечныя каваць?

У 1925 годзе Беларусь шырока адзначыла 20-годдзе літаратурнай дзейнасці Янкі Купалы. Яму надаецца званне народнага паэта Беларусі. Савет народных Камісараў рэспублікі пастанаўляе вызваліць Янку Купалу ад усіх тых пасадак, якія ён займаў дагэтуль дзеля заробку, і «з мэтай стварэння лепшых умоў для творчай працы», прызначае яму пажыццёвую пенсію.

Янка Купала ў гэты час усё яшчэ застаецца сапраўдным паэтам, поўны творчых планаў і сіл – піша прывітанне газеце «Беларуская вёска» «Сей, вольны сейбіт», вершы «Па Даўгінаўскім гасцінцы», «На паграніччы», «Каб...», прысвечаныя крывавай ране беларускага народа – мяжы, што была ўстаноўлена паводле несправядлівага грабежніцкага гэтак

званага Рыжскага мірнага дагавору, іншыя свае творы. Сярод іх два вершы, на якіх варта спыніцца асобна. Гэта перш за ўсё «І прыйдзе», у якіх паэт гаворыць пра адказнасць мастака перад патомкамі, гісторыяй за кожнае сваё слова, ды і паводзіны, учынкі:

І прыйдзе новых пакаленняў
На наша месца грамада
Судзіці суд, ці мы сумленна
Жыццё прайшлі, ці чарада

Зняваг мінулых нас не з'ела,
Пакінуўшы свой дым і чад,
І мы па-даўняму нясмела
Жылі не ў лад і неўпапад?

Ці аб свой гонар дбайна дбалі,
І дабравольна, без прынук,
Самі сабой не гандлявалі,
Не неслі ў петлі дум і рук?

І ці пакінуці на памяць
Мы песень гэтакіх змаглі,
З якіх бы можна было ўцяміць,
Што мы свабоднымі былі?..

А ўжо свой выдасць непадкупны
Аб нас гісторыя прысуд,
Калі аглядам гляне рупным
І разбярэ, ў чым справа тут.

У сведкі запісы пакліча,
Паданні клікне ў час такі
І ўсё паліча, пераліча...
А суд гісторыі цяжкі!

І засумуецца патомак,
Калі дазнаецца аб нас,

Што нейкі з нас хоць быў не зломак,
А плечы гнуў у крук не раз;
Не йшоў з адкрытымі вачыма
У свет і спежкі не прастаў,
А ўсёй магчымасці магчымай
Таптаў сляды, сябе таптаў.

Другі верш – «За ўсё...», у якім паэт зноў, як гэта было ў 1915 годзе, падводзіць вынікі сваёй працы:

За ўсё, што сёння маю,
Што даў мне мой народ:
За кут у родным краю,
За хлеб-соль без клапот, –

Я адплаціў народу,
Чым моц мая магла:
Зваў з путаў на свабоду,
Зваў з цемры да святла.

Для бацькаўшчыны беднай,
Для ўпаўшых яе сіл
Складаў я гімн пабедны
Сярод крыжоў, магіл.

Змагаўшыся з напасцяй
За шчасце для людзей,
Не раз пісаў ў няшчасці
Крывёй з сваіх грудзей.

Уносіў гэтым долю
Сваю для ўсіх дабра,
А болей... Што ж там болей
Жадаць для песняра?!

І як і тады, у 1915 годзе, Янка Купала зноў змаўкае. Гэты раз на год. Што было прычынай таму? Няма сумнення – тагачасная рэчаіснасць. Яна патрабавала, каб Янка Купала цал-

кам перайшоў на пазіцыі новай улады, ухваляў усё, што тая рабіла. Ёй ужо было мала таго, што паэт час ад часу кадзіў сваім паэтычным радком. Янка Купала павінен быў забыць, хто ён, па сутнасці перастаць быць Янкам Купалам. Гэта было вышэй яго сіл...

Афіцыйная крытыка зразумела гэта. І спярша нясмела, аспярожна, потым усё больш і больш рашуча, настойліва пачала атакі на народнага песняра. Калі гэта не дапамагло, у барацьбу ўключыліся аглабелышчыкі-вульгарызатары тыпу Бэндэ... І нават усемагутнае кагановіцка-сталінскае ГПУ...

Пра тое, як праходзіла гэтая барацьба і да чаго яна прывяла, ужо расказана ў маім эсе «Сняцца сны аб Беларусі» і артыкуле «А суд гісторыі цяжкі...».

1992

З ЖЫЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ ЭМІГРАЦЫІ

Калі-небудзь, трэба спадзявацца, пра тых беларусаў, што па волі лёсу апынуліся далёка ад роднай зямлі, некаторыя жывуць і сёння там, на чужыне, будуць напісаны глыбокія даследаванні. Пакуль жа – толькі некалькі штрыхоў, фактаў, якія, як мне здаецца, не пазбаўлены цікавасці.

1

Як вядома, у гады Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску пры згодзе і падтрымцы гітлераўскіх акупантаў быў створаны марыянэтакны беларускі ўрад з ліку калабарацыяністаў – гэтак званая Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР). Узначаліў яе Радаслаў Астроўскі – у недалёкім мінулым выпускнік Пецярбургскага ўніверсітэта, потым дырэктар Віленскай беларускай гімназіі, старшыня Таварыства Беларускай Школы, што было арганізавана пры паляках у Заходняй Беларусі. БЦР не займела ні пашаны, ні аўтарытэту сярод жыхароў нашай рэспублікі, запляміла сябе супрацоўніцтвам з фашыстамі; беларусы гэтую Раду інакш і не звалі, як «зрада». Калі ў 1944 г. немцы, гнаныя савецкімі войскамі і партызанамі, адступілі з нашай бацькаўшчыны, адступілі разам з імі і тыя, хто іх падтрымліваў, хто з імі супрацоўнічаў. Апынуўшыся ў Германіі, БЦР спрабавала пашырыць свой уплыў на «остарбайтаў» – вывезеных на катаржныя работы і палонных беларусаў, стварыла нават сваё калабаранцкае войска. Але з усяго гэтага нічога не выйшла. Арганізаваная з вялікімі цяжкасцямі дывізія (брыгада) «Беларусь» у 1945 г. здалася ў палон амерыканцам, а самі саўдзельнікі жудасных злачынстваў апынуліся ў лагерах ДП.

Пасля заканчэння вайны на тэрыторыі ўсіх трох зонаў саюзнікаў пачало ўзнікаць палітычнае жыццё. Беларуская Цэнтральная Рада была непапулярная сярод беларусаў, таму, па ўсёй верагоднасці, і вырашана было ажывіць даўно мёрт-

вую БНР. За гэта з імпэтам узяўся інжынер Мікола Абрамчык. Выкарыстаўшы тастамент-запіску апошняга «прэзідэнта» БНР Васіля Захаркі, які памёр у 1943 г. у Празе, ён стварыў «Раду БНР». «Рада БНР» ужо ў снежні 1947 г. выступіла з Дэкларацыяй, у якой «урачыста» заявіла, што яна надалей будзе «імкнуцца да ажыццяўлення волі беларускага народа да незалежнасці гаспадарствавога жыцця, выказанай ім вуснамі Усебеларускага Кангрэса і Актам 25 сакавіка; не прызнае і ніколі не прызнае БССР за форму Беларускага незалежнага гаспадарства, не прызнае і ніколі не прызнае ўсе ўмовы і абавязанні, якія няпраўна ад імя беларускага народа падпісалі ўрады СССР, Польшчы і г. зв. Урад БССР»...» У лютым 1948 г. гэтая «Рада» выступіла ўжо з «маніфестам», у якім заяўляла, што будзе і далей весці барацьбу за звяржэнне Савецкай улады на Беларусі, за аддзяленне Беларусі ад СССР і ператварэнне яе ў буржуазную рэспубліку.

Ідэю «аднаўлення» БНР падхапілі перш за ўсё каталіцкія беларускія колы эміграцыі з былой Заходняй Беларусі, – яны, дзякуючы сваёй калабарацыі з польскімі, а потым і нямецкімі акупантамі, найбольш адалелі і выратаваліся. Гэтая група пачала называць сябе крывічамі, падпала пад поўны ўплыў Ватыкана. М. Абрамчык прыняў уніяцтва, выдаючы яго за адзіную нацыянальную беларускую рэлігію, а яго блізкія памагатыя С. Грынкевіч, В. Жук-Грышкевіч, С. Станкевіч і інш. не хавалі, што яны – католікі і свой лёс звязваюць з БНР не выпадкова, бо мараць выкарыстаць гэтую арганізацыю для вяртання славянскага ўсходу пад унію. Завязваюцца кантакты з польскім эміграцыйным урадам, што на той час асеў у Лондане, і кіраўнікі яго аказваюць неабходную, у тым ліку грашовую дапамогу.

У канцы красавіка 1948 г. самазваная «Рада» правяла ў амерыканскай зоне акупацыі ў г. Остэргойне «з'езд», на якім «узаконілі» – выбралі «прэзідэнта» М. Абрамчыка.

Усё гэта, няйкакш, і выклікала з'яўленне ў тым самым 1948 г. у Германіі брашуры «Хто такія крывічы?», у якой галоўны ўдар накіраваны супраць рэаніматараў БНР. Вось што пісалася там, напрыклад, пра новага «прэзідэнта» БНР:

«Мікалай Абрамчык (...) не мае маральных і юрыдычных асноваў абвяшчаць сябе прэзідэнтам Беларускай народнай Рэспублікі. Апошнія эміграцыйныя ўрады – Цвікевіча і Ластоўскага прызналі бальшавіцкі ўрад БССР за законны, аддалі свае мандаты савецкаму прадстаўніку і паехалі ў БССР. Там былі яны хутка знішчаныя савецкім НКВД. На гэтым і закончылася дзейнасць установаў гістарычнай БНР. Захарка – заступнік Старшыні Рады БНР, які застаўся жыць за граніцай як прыватная асоба, не меў ніякіх законных асноў называць сябе прэзідэнтам БНР і сам сябе такім ніколі не называў аж да сваёй смерці ў 1943 г. Аднак Абрамчык заяўляе, што ён у спадку па Захарку атрымаў прэзідэнцтва БНР. Запознаемся падрабязней з жыццяпісам гэтага крывіцкага прэзідэнта.

Мікалай Абрамчык, сын Сымона і Таццяны, паходзіць з вёскі Сычавічы Радашкоўскай воласці Маладзечанскага павеята. Сягоння ён мае каля 45 гадоў. Вучыўся ў пачатковай школе ў Сычавічах, пазней у 4-класавым гарадскім вучылішчы. У 1920 г. ён вучыўся на курсах беларусазнаўства для настаўнікаў пачатковых школаў у Вільні. На аднагодняй настаўніцкай працы ў вёсцы Лепкаўшчына Ашмянскага павеята Абрамчык адбывае вакацыйныя курсы ў Вільні, дзе ўваходзіць у кантакт з камуністычнай падпольнай арганізацыяй і цалкам уключаецца ў камуністычную работу. У тым самым часе бацька Абрамчыка – Сымон Абрамчык застаецца войтам Радашкоўскай воласці. Тады ж дзейнічае вядомы адвакат Паўлюк Аляксюк, які хоча падмацаваць у палякаў сваё становішча, арганізуе беларускі з'езд Заходняй Беларусі ў Вільні, на які прыбывае і Сымон Абрамчык разам з сваімі абодвума сынамі Мікалаем і Гаўрылам. На гэтым з'езде Аляксюк праводзіць рэзалюцыю аб далучэнні Заходняй Беларусі да Польшчы. Пазней аднавяскоўцы Абрамчыка дапякалі ім, што яны прадалі Беларусь палякам за драбніцу.

Вёска Сычавічы паложана каля самай савецкай граніцы былой Польшчы, і дзеля гэтага адтуль лёгка было трымаць сувязь з бальшавіцкім замежжам. Абодва маладыя Абрамчыкі ад даўжэйшага часу працавалі на карысць Саветаў. У выніку гэтага супрацоўніцтва з камуністамі родны брат М. Абрамчыка

Гаўрыла Абрамчык дастае пасаду ў менскім ОГПУ. Сам М. Абрамчык, па партыйнаму камуністычнаму загаду, ходзіць нелегальна ў Менск, праносіць адтуль у Польшчу камуністычную прапагандовую літаратуру, а заносіць туды весткі, патрэбныя бальшавікам. Апроч таго, у паразуменні з ОГПУ, карыстаючыся з блізкасці граніцы ён пераводзіць нелегальна за граніцу ў БССР людзей і ад кожнай перавезенай галавы бярэ па 20 долараў. Каб змыліць пільнасць польскай паліцыі, М. Абрамчык паступае ў Радашкоўскую беларускую гімназію, дзе арганізуе адначасова камсамол. У гэтым часе прыязджае ў Сычавічы для настаўніцкай працы вядомы случкі паўстанец Юры Лістапад, які распачынае тут беларускую нацыянальную працу; за гэта палякі выдаляюць яго ў БССР як не маючага польскага грамадзянства. На Случчыне Ю. Лістапад арганізуе новае паўстанне супраць бальшавікоў. ОГПУ выкрывае гэтую арганізацыю і арыштоўвае шмат беларусаў з Ю. Лістападам на чале. Бальшавікі хацелі скампраметаваць «лістападаўскі» рух ведамымі спосабамі правакацыі і фальшывых сведкаў. Адным з такіх сведкаў на судзе Лістапада фігуруе брат М. Абрамчыка Гаўрыла, які, ведаючы супрацьбальшавіцкія настроі Лістапада і ягоную дзейнасць з Сычавіч ад брата Мікалая, сыпле на Лістапада непраўдападобныя рэчы, на аснове якіх суд карае Лістапада і ягоных сяброў шматлікімі гадамі катаргі, адкуль ніхто не вярнуўся. Гаўрыла Абрамчык выступае тады як агент ОГПУ пад клічам Гаўрылы Зубовіча (Зубовіч – прозвішча ягонай жонкі, былой машыністкі аднаго з сакрэтных аддзелаў менскага ОГПУ). За адданую працу для Савецкага Саюза Зубовіча авансуюць па службе, дастаючы становішча кантрольнага каменданта асабовых цягнікоў па лініі Менск-Негарэлае-Стоўбцы. Тым часам М. Абрамчык выслугоўвае ецця бальшавікам у Польшчы. Як выдатны камсамалец, М. Абрамчык дэлегуецца на Сусветны з'езд камсамола ў Маскву і вяртаецца адтуль на Беларусь як вялікі аўтарытэт для ўсяго камсамола Заходняй Беларусі. Па сканчэнні Радашкоўскай гімназіі М. Абрамчык едзе ў Прагу Чэшскую, дзе працуе для бальшавікоў. Ён спрычыніўся ў вялікай меры да стварэння прасавецкай атмасферы сярод колаў ураду БНР, якія прывялі

да Берлінскай канферэнцыі ў 1925 г., на якой апошні ўрад БНР прызнаў за адзіны законны ўрад беларускага народа бальшавіцкую ўладу БССР і самаліквідаваўся. М. Абрамчык расхвальваў Цвікевічу, Ластоўскаму, Мамчыцу і іншым жыццё ў БССР, куды пасля гэтага выехала большыня з іх і была зліквідавана бальшавікамі. З Прагі М. Абрамчык пераязджае ў Парыж, не парываючы з бальшавікамі. Там ён уваходзіць у кантакт з арганізацыяй «Украінская воля». Падчас вайны немцаў з бальшавікамі Абрамчык быў прывезены праз гестапа ў Берлін для рэдагавання газеты на беларускай мове «Раніца», дзе выявіў сваю няздольнасць. Тады яго пераводзяць на працу ў Камітэт Самапомачы ў Беластоку. Тут М. Абрамчык прысабечвае адзін раз 7000 марак, а другі раз – 30 000 марак, якімі дзеліцца з доктарам С. Грынкевічам. Як скампраметаванага, М. Абрамчыка перакідвае гестапа зноў у Парыж. Дэфрантацыяй грошай праз Абрамчыка берлінскі Камітэт поўнасьцю падарваны ў вачах беларускага грамадства і не мог стаць на ногі. Калі Абрамчык у 1943 г. знаходзіўся ў Берліне, памёр апошні ўдзельнік Рады БНР Захарка ў Празе Чэшскай. Перад смерцю ён перадаў свой архіў сваёй сваячцы Ларысе Геніюш. (У рукапісе зроблены паметы ад рукі, але іх не разбраць.) Захарка пакінуў запіску, у якой перадаў апеку над архівам Ларысе Геніюш і Мікалаю Абрамчыку. Запіска Захаркі да апошняй хвіліны прыходу бальшавікоў у Прагу ў 1945 г. была ў Л. Геніюш. Яна сама добраахвотна засталася пад савецкай уладай у Празе. Як чэхі раскавалі, у яе была савецкая штаб-кватэра; там было месца збору савецкіх афіцэраў. Праз Л. Геніюш былі ідэнтыфікаваныя беларусы, што пражывалі ў Празе, якія «добраахвотна» вярнуліся на Беларусь, а аб другіх след загінуў. Сама Геніюш вярнулася ў БССР і праз Менскае радыё хваліла савецкі крывавы ўрад. Другі спадкаемца запіскі-тастаментна па Захарку – М. Абрамчык знаходзіцца ў Парыжы і падае сябе за прэзідэнта БНР, хаця па запісцы Захаркі ён названы другім пасля Л. Геніюш. І Геніюш і Абрамчык з'яўляюцца ад даўжэйшых часоў савецкімі агентамі і па заданні бальшавіцкай Масквы Абрамчык знаходзіцца за граніцай. Таму ён ачольвае разбівацкі крывіцкі блок, які

змагаецца супраць кансалідацыі беларускай эміграцыі, каб не дапусціць да паўстання адзінага беларускага антысавецкага фронту. Не маючы ніякіх юрыдычных асноваў і не маючы даверу шырокага агулу беларускай эміграцыі, Абрамчык, маскіруючыся ахвярным характарам тастамента, хоча замаскіраваць сваю бальшавіцкую работу. Аднак пастаянна паяўляюцца зносіны яго з савецкімі дзейнікамі. У 1947 г. ён павінен быў быць высланы з Францыі ў Савецкі Саюз у сувязі з групай прафесара Одынца (Саюз Савецкіх Патрыётаў), з якімі ён меў блізкія дачыненні. Абрамчык перахоўваў у сябе некалькі разоў ведамага польскага бальшавіцкага агента маёра Гржэгожа Дабравольскага, якога хаваў ад французскай паліцыі і праз якога зносіўся з крывічамі ў Нямеччыне; ён прысылаў Дабравольскага ў Остэргофен да Я. Станкевіча, Ст. Станкевіча і Ф. Купаля. Пры дапамозе крывічоў М. Абрамчык стараецца падарваць аўтарытэт 2-га Усебеларускага Кангрэса і ягоных органаў, арганізуючы ў 1947 г. фіктыўную крывіцкую Раду БНР у тайніцы ад беларускага грамадства па сваім асабістым падборы прыхільнікаў. У кіраўніцтва пакліканы ім партыйцы-камуністы, якія ліквідавалі беларускі вызвольны рух на баку савецкіх уладаў, і польскія дыверсанты, якія дапамагалі ў Польшчы нішчыць нацыянальны рух.

Зусім зразумела таму, дзеля чаго шырокія колы дэмакратычнай беларускай эміграцыі ваража ставяцца да работы М. Абрамчыка».

Праверыць, дзе тут праўда, а дзе мана, пакуль не будуць адкрыты архівы, у іх ліку і самыя сакрэтныя, немагчыма. Хоць і адчуваецца – брашуру пісаў хтосьці з ворагаў М. Абрамчыка, удзельнікаў Другога Усебеларускага Кангрэса, – ён быў праведзены 27 чэрвеня 1944 г. у Мінску беларускай калабарацыяй, каб зрабіць бачнасць законнасці ўрада БЦР. Тым не менш працывічаем яшчэ некалькі старонак з гэтай брашуры, якая, дарэчы, неўзабаве выйшла другім выданнем у Лондане (1949):

«Адным з бліжэйшых супрацоўнікаў М. Абрамчыка цяпер з'яўляецца Сымон Кандыбовіч, які жыве пад фальшывым прозвішчам Сымона Кабуша. Ён паходзіць са Случчыны, дзе працаваў настаўнікам. У Першую сусветную вайну выходзіць

афіцэрам. На пачатку бальшавіцкай рэвалюцыі ўжо належаў да Камуністычнай партыі, быў дырэктарам гарэлачнага завода ў Уруччы на Случчыне і ачолюў бальшавіцкую лінію. Топчучы іншых, ён хутка пайшоў у гару савецкай іерархіі. У 1932 г. Кандыбовіч жыве ўжо ў 2-м ДOME Саветаў, дзе магла жыць толькі найвышэйшая эліта БССР. Тады ён працаваў на становішчы загадчыка справамі СНК БССР (Управы справамі СНК БССР). Адначасна ён быў сябрам Савета Народных Камісараў БССР, сябрам Эканамічнай Рады (ЭКАСО) і сябрам Савета Труда і Абароны (СТО).

Яшчэ раней заангажаваўся Кандыбовіч як бальшавіцкі кат беларускіх нацыяналістых... У адным з журналаў «Зборнік законаў і распараджэнняў Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта і Рады народных Камісараў БССР» за 1929 г. побач з пастановай ЦВК і СНК аб звальненні ад становішча Народнага Камісара Земляробства БССР прафесара Прышчэпава была змешчана пастанова за 1929 г. адносна Народнага Камісара Асветы Баліцкага, Лёсіка і другіх, абвінавачаных тады як беларускіх нацыянал-дэмакратаў (нацдэмаў). У канцы гэтай пастановы была змешчана малая прыпіска: «Дакладчык Кандыбовіч»...

Дзейнасць Кандыбовіча характэрна яшчэ адмеціць і тым, што ў 1932-33 гг. ягонымі прыяцелямі былі: Валковіч - другі сакратар ЦК КП(б), Занкоўскі - упаўнаважаны прадстаўнік ОГПУ (НКД) па БССР, Дубовіцкі - упаўнаважаны НК Абароны БССР, ён жа й начальнік сакрэтнага і мабілізацыйнага аддзела СН БССР, камендант Дома ўрада БССР - Л. Шулькоўскі.

У 1934 г. на пасяджэнні СНК і Эканамічнага Савета БССР Кандыбовіч і Смірноў (упаўнаважаны НК саўгасаў) і Аўчыннікаў (заступнік НК саўгасаў) у спрэчках выгалашваюць прамову, абвінавачваючы НК Земляробства БССР Ракіцкага, Масюкова, Паніматко, Матусава, Шчарбакова і інш. Абвінавачвалі іх у шкодніцтве савецкай сістэмы сельскай гаспадаркі, у шкодніцтве планавання мясанарыхтовак для патрэб дзяржавы, у шкодніцтве развіццю конегадоўлі і г. д. Зараз за гэтым Валковіч - 2-і сакратар партыі і Картукоў - загадчык сельскагаспадарчага аддзела ЦК партыі выдаюць пастанову

аб пацягненні да адказнасці Ракіцкага і інш. У выніку гэтага органы НКВД расправіліся з абвінавачанымі.

У 1936-37 гг., калі маршалам СССР Тухачэўскім і ягонай групай падрыхтоўвалася збройнае выступленне супраць камуністычнай улады, на Беларусі былі арыштаваныя: камандуючы БВА Убарэвіч, старшыня СНК БССР Галадзед, старшыня ЦК БССР Чарвякоў застрэліўся; амаль усе народныя камісары БССР, іх заступнікі і ўсе сябры ўрада БССР былі арыштаваныя і засуджаныя; шмат хто з іх быў расстраляны, рэшта выслана ў канцэнтрацыйныя лагеры. Толькі Кандыбовіч астаўся цэлы, ні ў чым не пацярпеў і далей вёў сваю працу ў СНК. Усё гэта сведчыць аб добрасумленнай працы яго для бальшавікоў.

З вышэйпададзенага відаць, што Кандыбовіч – гэта адзін з найпаўнейшых людзей бальшавіцкай Масквы на Беларусі, ён правая рука бальшавіцкага сатрапа Панамарэнкі, ён ачольваў крываваыя «чысткі» беларускіх нацыяналістых і беларускага сялянства на працягу многіх гадоў...

У крывічоў Кандыбовіч з'яўляецца кіруючай асобай, ён належыць да рэвізійнае камісіі іхнага Алімпу, трымае руку на пульсе і кантралюе ўвесь крывіцкі рух, надаючы яму кірункі сягонняшняй антыбеларускай дыверсіі.

Трэцяй вядучай фігурай у крывічоў з'яўляецца Аўген Калубовіч, які сягоння жыве пад чужым прозвішчам Каханюскага. Гэта сябра ВКП(б), быў асуджаны за растрату школьных грошай на тры гады зняволення. Кару адбываў у Байкал-Амурскіх лагерах. Спачатку працаваў у горадзе Свабодным, як упаўнаважаны НКВД для палітычнага нагляду і выхавання вязняў. Асабліва ён здэкаваўся са зняволеных святароў. За карысную і шчырую працу ён быў расканваіраваны і пераведзены на працу на станцыі Ерафей Паўлавіч, дзе месціўся лагер выключна палітычных вязняў. Там ён вёў палітычны нагляд над вязнямі і даваў аб іх характарыстыкі, якія вырашалі аб звальненні на волю або аб далейшым пакаранні. За стаханаўскую працу ў гэтым лагеры НКВД даравала Калубовічу рэшту – паўтара года кары і дало яму права пражываць у сталічных гарадах і прыгранічнай зоне (...), заняць становішча інспектара камуністычнага выхавання ў

рэспубліканскай установе. Тут ён павёў актыўную барацьбу з беларускімі патрыётамі нацыянал-дэмакратамі. Дзякуючы яго энкавэдоўскай дзейнасці цэлы шэраг беларускіх настаўнікаў апынуліся ў Сібіры ў канцэнтрацыйных лагерах. Калубовіч ніколі не быў нацыянал-дэмакратам, не належаў да нацдэмаў; каб зацерці сляды па сваёй антыбеларускай рабоце як агент НКВД, ён увёў у блуд Язэпа Найдзюка, падаючы яму непраўдзівы і выдуманы матэрыял аб сабе і аб альтруістых, аб чым напісана ў кнізе «Беларусь учора і сягоння».

У брашуры «Хто такія крывічы?» згадваюцца і іншыя імёны: Антона Адамовіча, які студэнтам быў высланы бальшавікамі разам з беларускімі нацдэмамі з Беларусі, а потым яго чамусь вярнулі ў Менск і далі магчымасць вучыцца ва ўніверсітэце. З ссылкі варочалі і давалі права пражываць у сталічных гарадах, а тым больш вучыцца пры бальшавіках толькі такім людзям, якім даюць забавязанне працаваць для НКВД і якіх НКВД знойдзе прыдатнымі для такой працы. Падчас нямецкай акупацыі Беларусі ў 1941 г. А. Адамовіч працаваў пры Генеральным Камісарыяце рэфэрэнтам прапаганды. Як арганізатар «Менскай газеты» і рэдактар ён прымае на працу ў рэдакцыю камуністых Матусевіча і Мурашку, якіх ён добра ведаў. Гэтыя дыверсанты забіваюць (з дапамогай партызанаў) у памяшканні рэдакцыі ведамых беларускіх дзеячаў па барацьбе з камунізмам Ф. Акінчыца і В. Казлоўскага і кіруюць далей бальшавіцкай антыбеларускай дыверсіяй. Па стараннях А. Адамовіча быў прыняты ў Беларускае навуковае таварыства камуністы Івашкевіч, які забівае старшыню горада Менска праф. Іваноўскага. Каб забяспечыцца ад падазрэнняў, А. Адамовіч сімуляваў падкладанне мінаў у рэдакцыю газеты невядомымі асобамі. Аднак беларускі актыў, які не давяраў Адамовічу, зажадаў ад уладаў аддалення яго ад працы. Пасля гэтага Адамовіч працаваў у немцаў звычайным наймітам у адзеле Розенберга»; Янка Станкевіч, які ў «сваім часе, каб прайсці паслом у польскі сойм, бярэ 2000 долараў ад сябра ЦК КПЗБ Бабровіча, перад якім забавязваецца праводзіць камуністычную прапаганду», і «з польскай дапамогай ён атрымлівае пасольскі мандат. Падчас усёй сваёй кадэнцыі

пасольскай ён не сказаў ні аднаго слова з соймавай трыбуны ў абарону беларускага народа... Падчас нямецкай акупацыі Беларусі ў 1941 г. ён перахоўвае ў Менску цяперашняга камуністычнага польскага прэзідэнта Берута і ўладжвае яго на працу на адным з адказных становішчаў у гарадской управе гор. Менска. Перад нямецкімі ўладамі і СД паручаецца сам др. Я. Станкевіч, др. В. Тумаш – як старшыня горада і Дземідовіч-Дземідзецкі – як заступнік старшыні, што Берут не з'яўляецца камуністам»; Станіслава Станкевіча – гэтага «бясстыднага служакі ўсіх акупантаў Беларусі... Аж да 1939 г. ён быў настаўнікам і адначасна выхоўваў дзяцей у польскай дзяржаўнай гімназіі», «быў добрым паланізатарам беларускіх дзяцей». «Падчас бальшавіцкай акупацыі Зах. Беларусі ў 1939 г. др. Ст. Станкевіч уваходзіць у давер да бальшавіцкіх уладаў; ён атрымлівае права выкладання ў сярэдняй школе ў Навагрудку, дзе працуе як завуч – г. зн. заведуючы вучэбнай часткай, або дакладней – наглядчык над навучаннем дзяцей у камуністычным духу. Ён быў пострахам для мясцовага беларускага насельніцтва як агент НКВД, заўсёды выступаў на савецкіх трыбунах як выдатны бальшавіцкі актывісты. За часоў нямецкай акупацыі – ён прымае ўдзел у працы беларускай адміністрацыі (быў бургамістрам горада Барысава. – Б. С.), адзначаецца вялікай жорсткасцю і кампраметуе сябе як п'яніца. У Берліне ён быў рэдактарам газеты «Раніца» (і «Бел. работнік») і выслугоўваўся нямецкаму аддзелу прапаганды. На эміграцыі, пасля развалу Нямецчыны, ён супрацоўнічае з савецкімі агентамі. Разам з Францішкам Кушалем ён уваходзіць у сувязь з варшаўскім камуністычным агентам капітанам Сновацкім, якому перадае спісы беларускіх афіцэраў і нацыянальных дзеячаў. Гэтыя спісы нібы мелі быць перасланыя польскаму ген. Андэрсу ў Італію, але капітан Сновацкі завёз іх у Польшчу бальшавікам»; Францішка Кушала – ён «да 1939 г. быў капітанам прафесіянальным польскай арміі і настаўнікам польскай кадэцкай школы. Свае вышэйшыя вайсковыя званні атрымаў ад прэзідэнта Астроўскага, якому пазней ганебна здрадзіў. Пры разгроме Польшчы ў 1939 г. Кушаль трапіў у савецкі палон і, як польскі афіцэр, быў пера-

везены ў Казельск. Адтуль у 1940 г., перад ведамым масавым расстрэлам польскіх афіцэраў у Катыні, ён быў праз адмысловы аддзел НКВД пераведзены ў Маскву на Лубянку. Як апавядаў гр. Дзямідаў, там Кушаль працаваў для НКВД і там яшчэ да вайны быў звольнены. Звальняецца са ссылкі і ягоная жонка. За часоў нямецкае акупацыі Беларусі ён працаваў капітанам СД у Менску». «Уратаванне Кушала ад расстрэлу ў Катыні было зроблена толькі за заслугі шпіянажу ў польскай арміі на карысць Саветаў і з прыняццем забавязанняў на будучыню. Кушаль быў у блізкіх дачыненнях з Берутам – сучасным камуністычным польскім прэзідэнтам, у Менску яны часта спатыкаліся ў Дземідовіча-Дземідзецкага. Утрымліванне сувязі з Берутам сцверджана праз кап. Сновацкага і маёра Дабравольскага.

Як відаць з вышэй пададзенага матэрыялу, крывіцкая група кіруецца сяння бальшавіцкімі агентамі, якія з даўных гадоў працавалі для СССР і да сённяшняга дня не сарвалі гэтай лучнасці і ўтрымліваюць яе праз польска-бальшавіцкіх агентаў... Наагул жа, усе яны з'яўляюцца людзьмі бесхрыбетнымі, здэмаралізаванымі, скампраметаванымі...»

Прыкладна тады ж, як выйшла першае выданне брашуры «Хто такія крывічы?», а дакладней 29 жніўня 1948 г., у газеце «Беларуская воля» (№ 14/15), якую выдаваў актыўны БНРавец, «прэзідэнт» Другога Усебеларускага кангрэса Яўхім Кіпель, з'явілася «зацемка» пад назвай «Крывічы памагаюць бальшавікам». Вось яе поўны тэкст: «Першы «крывіцкі» тастаментавы прэзідэнт – Ларыса Геніюш ужо паехала да «бацькі» Сталіна разам з архівам.

Кажуць, што нябожчык Захарка, апошні сябра Беларускага эміграцыйнага ўрада, пакінуў невялічкую запіску, каб Ларыса Геніюш і Абрамчык хавалі архіў былога Беларускага ўрада.

Не так даўно Ларыса Геніюш выступіла на радыё і заклікала беларускую эміграцыю ехаць у савецкі «рай». Мы цвёрда перакананы, што Геніюш і Абрамчык былі прыстаўлены ад НКВД сачыць за Захаркам. Яны гэтую ролю і выканалі».

На гэтым, відаць, можна было б паставіць і кропку, згадзіўшыся з вывадам аўтара ці аўтараў брашуры «Хто та-

кія крывічы?»: «усе яны з'яўляюцца людзьмі бесхрыбетнымі, здэмаралізаванымі, скампраметаванымі». Кожны, вядома, у рознай меры. Але ў апошні час з'явіліся новыя дакументы і матэрыялы, якія праліваюць святло на некаторыя падзеі і факты жыцця беларусаў за мяжою. Маю на ўвазе перш за ўсё «Сповідзь» Л. Геніюш («Маладосць», № 1-6, 1990), а таксама 76 выпускаў «Летапісу беларускай эміграцыі», што выдае ў Нью-Ёрку дырэктар Усебеларускага архіва спадар М. Панькоў (ён вядомы і як літаратар Мікола Вольны). Як піша Ларыса Геніюш, адзін з галоўных рэаніматоараў і дзеячаў пасляваеннай БНР А. Абрамчык на яе пры першай сустрэчы зрабіў добрае ўражанне. «Нейк, – паведамляе яна, – ён прыехаў і ў Прагу да Русака, і, як звычайна, яны зайшлі да мяне. Мікола быў сярэдняга росту, чарнявы, меў вельмі інтэлігентны твар, што пацвердзілася ў гутарцы з ім. Гэты чалавек, здавалася, не меў слабасцяў і ведаў, чаго ён хоча. Аб беларускіх справах і людзях ён спакойна гаварыць не мог, ён жыў гэтым... Мы доўга і шчыра гутарылі, калі ён прыйшоў да мяне назаўтра. Мне падабаўся дыяпазон яго інтарэсаў і тое, што ён ужо прадбачыў вынік вайны (гэта было ў 42 г.) і ўжо думаў пра нашу масу завезеных на работы ці палонных польскай арміі».

Не дзіва, калі паміраў «у Богніцах за Прагаю ў санаторыі для цяжка хворых туберкулёзам» «Васіль Ігнатавіч Захарка, міністр фінансаў і намеснік Старшыні Рады БНР», Л. Геніюш «на пасад прэзідэнта» БНР прапанавала менавіта М. Абрамчыка. Гэта адбывалася, паводле Л. Геніюш, вось як. Калі яна, Л. Геніюш, прыехала ў бальніцу, «дзядзька быў накрыты сваёю коўдраю, белая накрыўка была ўся ў крыві. Ён сказаў мне, што прыходзіць канец яго жыцця, што ён быў адным з творцаў акта Дваццаць Пятага Сакавіка 1918, пасля смерці П. Крэчэўскага з'яўляецца Старшынёй БНР і як выбраны народам сябра Урада, адыходзячы, хоча перадаць свае паўнамоцтвы дастойнаму чалавеку. Што рабіць? Няма адпаведнага чалавека, ёсць толькі такая жанчына, а жанчына не можа быць прэзідэнтам. Што ж, гэта быў 1943 год... Не, кажу, так рабіць нельга! Нельга браць у магілу ідэі незалежнасці нашага народа! «Нікому не веру, донечка. Ёсць многа

людзей, але ў кожнага на некага арыентацыя, а тут трэба быць верным толькі народу. На гэтае становішча я мог паставіць толькі цябе, каб ты не была жанчынай». Тады я запрапанавала Абрамчыка. Я доўга даказвала дзядзькаві ўсю паважнасць, прадбачлівасць і любоў да Беларусі гэтага чалавека. Я толькі не сказала, што Мікола крыху замяккі, крыху задобры, каб стаць на такое змаганне. Мікола ведаў мовы, вельмі добра арыентаваўся ў палітыцы, ненавідзеў немцаў, умеў выкарыстаць любую нагоду, каб нешта вартаснае зрабіць для Беларусі. Дзядзька папрасіў падаць яму папер. Я паправіла яму падушку, ён сеў і пачаў пісаць тастамент, які прасіў у мяне перапісаць у трох экзэмплярах на машынцы і назаўтра яму прынесці. Пані Косач-Шыманаўская, сястра Лесі Украінкі, хораша перапісала мне гэты тастамент, і назаўтра дзядзька Васіль падпісаў іх, яшчэ паправіўшы дробныя памылкі. У тастаменце Мікола Абрамчык назначаўся Прэзідэнтам Беларускай Народнай Рэспублікі, Ларыса Геніюш – Генеральным Сакратаром БНР. На нас абаіх пераходзіў архіў БНР, які быў у кватэры дзядзькі Васіля. Я неадкладна дала тэлеграму Міколу, каб прыехаў у Прагу (...) Я была рада хоць тым, што Мікола мог яшчэ ўбачыць дзядзьку і з яго ўласных рук атрымаць гэты дакумент. Першы экзэмпляр далі мне, другі Міколу, а трэці пакінуў сабе дзядзька Васіль. Ніхто пра гэта нічога не ведаў, усё рабілася тайна. У Менску ўжо існавала Цэнтральная Рада, а гэта быў як другі ўрад, як апазіцыя».

Ларыса Геніюш жыла ў Празе, чакала канца вайны, не ведаючы таго, што судовая калегія па крымінальных справах Вярхоўнага суда БССР у Мінску 29 студзеня 1944 г. на падставе артыкулаў 66 і 76 Крымінальнага кодэкса Беларускай ССР завочна вынесла ёй і яе мужу Івану вырак – прысудзіла ім па дваццаць пяць гадоў зняволення кожнаму ў папраўчапрацоўных лагерах. Так, як правільна пішацца ў брашуры «Хто такія крывічы?», у Л. Геніюш была магчымасць не вяртацца на Радзіму, пераехаць да амерыканцаў і там, на эміграцыі, пачаць новае жыццё. Але яе муж Іван Геніюш быў чалавекам левых поглядаў, ён адгаварыў Ларысу ад выезду ў чужыя далёкія

краі. Сапраўды, на кватэры ў Геніюшаў часта бывалі савецкія афіцэры – прыходзілі да Івана лячыцца.

У 1948 г. Ларыса і Іван Геніюшы былі пазбаўлены чэхаславацкага грамадзянства, а потым неўзабаве арыштаваны і прывезены ў Савецкі Саюз, каб тут адбываць прысуджаную ім кару... Ці выступала Л. Геніюш па савецкім радыё і «заклікала беларускую эміграцыю ехаць у савецкі «рай»? На жаль, ні пацвердзіць гэта, ні абвергнуць пакуль што няма магчымасці.

На Беларусь Геніюшы вярнуліся толькі ў 1956 г. Эміграцыя не замарудзіла звязца з «Генеральным Сакратаром БНР» – неўзабаве Ларыса Геніюш атрымала ліст ад рэдактара часопіса «Баявая ўскалось» паэта С. Хмары (Сіняка). Змест яго невядомы, але вядомы адказ паэтэсы:

«Братко! (Брацішку!) Засылаю Табе найлепшыя пажаданні і прывітанні! Цешуся, што не забываеш і непакоюся, што наракаеш на беднасць і недастаткі. Пішаш аб пасылцы для мяне. Дзякую! Яны мне не патрэбныя. Кормімся па-людску, у параўнанні да далёкай мінуўшчыны, чуемса досыць добра, у цэплыні і не змучаныя. Гэтага нам хапае!

Што да Юркі, думаю, што ён неяк пражыве.

Абразіла мяне Тваё другое запытанне аб Івасю (Іван – сінанім Саветаў. – *Рэд.*). Падобных пытанняў мне не стаўляй, яны лішнія! Я яго гэтак, як і Ты сваю Полю (Польшчу. – *Рэд.*), з каторай быў год заручаны... Я выслухоўваю да сяння любоўныя прызнанні, але навучылася маўчаць. Заўсёды думаю гэтак, калі будзе вельмі цяжка – адыду да дзядзькі З.

Што ж дзівуешся? Мае словы, якія прымаеш, калі дайшлі да Цябе, ніколькі не былі кіданыя на вецер. Гавару мовай сэрца. Гавару як заўсягды толькі мужыцкай гаворкай, якую С. (Саветы. – *Рэд.*) церпяць, але ненавідзяць. Гаворыцца, што будзеца, але бяда – я люблю не будынкі, а людзей...

Было мне гора калісьці і таму ні ад каго нічога не патрабую. Спадзяюся, што мяне зразумеў. Абяцала С. (Свабода. – *Рэд.*) – калі не яна, дык ніхто! Датрымала слова... Нават найлепшых маіх прыяцеляў адштурхоўвае вечная зайздрасць майго мужыка. Мыю падлогу, пяру, гатую. Сплю неспакойна

і мала ўсміхаюся. Мужык, як заўсёды, – худы, мёрзне ідучы да працы, шмат кашляе, ціхі і любіць, як заўсёды, кніжкі...

Ніякіх цёткаў мне не шукай, я каб толькі брата, яго мне аднайдзі.

Абыймі ад мяне ўсіх у сям’і! Скажы што: добра!

Ну што ж, цалую Цябе.

Сястрыца».

Рэдакцыя «Летапісу беларускай эміграцыі», друкуючы гэты ліст Л. Геніюш (№ 67, 1969), зрабіла прыпіску: «Ліст пісаны па-польску і перасланы праз родзічаў у Польшчы. Напісаны адразу па вызваленні Геніюшаў з савецкіх канцэнтрацыйных лагераў у 1956 г. з наказам жыць, без права выезду, у мясцовасці нараджэння ў мястэчку Свіслачы на Ваўкавышчыне. У лісце закамунфляванае: «брат» – паэт Супрун. «Юрка» – сын Геніюшаў у Польшчы. Ён застаўся малым у Празе ў Чэхіі, калі «СМЕРШ» схапіў «Геніюшаў і хлопчык меў быць забраны ў савецкі прытулак. Дзякуючы гуртку беларусаў (сяброў КПЗБ, Пугаўка і інш., якія своечасова ўцяклі з Беларусі і Вільні) Юрку выратавалі і аддалі на выхаванне «цётцы» ў Катавіцах. Выгадаваны, скончыў медыцыну (як і ягоны бацька), пераехаў у Беласток, дзе ўключыўся беларускі нацыянальны рух. Меў пісьменніцкія здольнасці (напісаў некалькі твораў, апавяданняў і драм), быў сябрам літаратурнага аб’яднання «Белавежа». Быў хворы, маці Ларыса дабілася пропуску выезду з візітай у Беласток, але сына не ўратавала. Памёр хутка па смерці маці і бацькі ў Свіслачы. (Рэд.)»

Да слова: сваю турэмную робу з нумарнымі знакамі Ларыса Геніюш пераслала ў Лондан, дзе яна знаходзіцца і цяпер у музеі, які створаны пры беларускай бібліятэцы імя Ф. Скарыны...

У сваёй «Сповідзі» Ларыса Геніюш успамінае і архіў, які застаўся «па смерці В. Захаркі». «А цяпер нам было трэба ратаваць, вывозіць з Прагі беларускі дзяржаўны архіў, каб яго не захапілі немцы, – піша яна. – Акту прагалашэння незалежнасці, на жаль, ужо ў архіве не было. Былі дагаворы з літоўцамі, з Галіцкай Украінскай рэспублікай і інш., папкі з архівамі міністэрстваў БНР і іншыя важныя дакументы (...). Спакавалі мы з Міколам пару чамаданаў нашага дзяржаўнага

архіва, і ён павёз гэта ўсё да сябе з думкай усё пераправіць у Францыю. Я і да сяння не ведаю, як яму і ці яму гэта ўдалося. Гэты архіў вельмі хацеў вырваць мне з душы Цанава, паставіўшы шмат пазней мяне перад абліччам смерці. Што ж: «Без волі Божай волас мне з галавы не ўпадзе, і я вас не баюся!» – ледзь стоячы на нагах з голаду, хваробы, допытаў і трываўшай ужо год турмы, дастойна і спакойна гаварыла я. А лютасць маіх праследавацеляў і смерць нагла заглядала мне ў вочы».

«Я і да сяння не ведаю, як яму і ці яму гэта ўдалося», – напісала Л. Геніюш. Цяжка сказаць, ці засталіся яшчэ якія-небудзь пісьмовыя сведчання пра «беларускі дзяржаўны архіў» у тых паперах, што пакінула паэтэса пасля сваёй смерці. Вядома толькі, што на пошукі архіва ездзіў у Парыж сын Л. Геніюш Юрка. Відаць, пасля гэтага Л. Геніюш Уладзіміру Караткевічу, які, рэдагуючы яе кнігу «Невадам з Нёмана», наведваў паэтэсу дома, у Зэльве, дзе пасялілася яна разам з мужам пасля звароту з сталінскіх лагераў, расказала прыкладна такое: архіў вельмі надзейна схаваны – у царкве аднаго невялікага французскага гарадка. У звычайным беларускім куфры, які акрыты саматканкай, ляжыць усё самае каштоўнае, што звязана з утварэннем БНР і яе дзейнасцю. За тое, што куфар з дакументамі будзе стаяць у царкве, пакладзена ў банк значная сума грошай. Працэнтаў ад той сумы даволі, каб утрымліваць царкву ў належным стане. Ці назвала яна той гарадок, дзе ў царкве стаіць куфар з «беларускім дзяржаўным архівам», я не ведаю. Мне У. Караткевіч яго не называў. А можа, і называў, ды назвы яго я не запамніў.

Пра Міколу Абрамчыка, сустрэчах з ім пісалі многія. Заслугоўвае ўвагі прызнанне Алеся Змагара (А. Яцэвіча) у яго аўтабіяграфічнай нататцы «Сцежкі-дарогі майго жыцця» («Летапіс...», № 26-27, 1985 г.). Працуючы ў пасляваеннай Францыі і ўзначальваючы там Аб'яднанне беларускіх работнікаў, ён даволі часта спатыкаўся з «прэзідэнтам» БНР. Па сваіх поглядах, як піша А. Змагар, Абрамчык быў «не чырвоным, а ружовым камуністам, інакш кажучы, нацыянал-камуністам, што ён мне і сказаў, параўноўваючы сябе з югаслаўскім Ціта». Ён вербаваў беларусаў, што жылі за мяжою, у час вай-

ны ў Іспаніі ў інтэрнацыянальныя брыгады. Пасля ж, стаўшы «прэзідэнтам» БНР, накіроўваў людзей у шпіёнскія школы, заключыўшы пагадненне, што, калі хто-небудзь з іх загіне, БНР атрымае 10 000 долараў. За атрыманыя такім чынам грошы быў адкрыты «фонд імя Крэчэўскага». А. Змагар расказвае, як, не жадаючы таго сам, трапіў у адну з шпіёнскіх школ вельмі здольны студэнт-гісторык Сарбонскага ўніверсітэта Янка Філістовіч – яго скінулі ў Савецкую Беларусь, і ён там загінуў...

2

З «ажыўленнем» БНР, а потым узнікненнем і іншых беларускіх палітычных арганізацый уся беларуская эміграцыя падзялілася на некалькі лагераў. Ішло змаганне за кожнага чалавека, кожную душу. У гэтае змаганне ўключыліся і святары – католікі, уніяты, праваслаўныя... БЦРаўцы называлі БНРаўцаў камуністамі, БНРаўцы БЦРаўцаў – фашыстамі. Органы друку – газеты, часопісы, што ўзнікалі, быццам грыбы пасля дажджу, то тут, то там, адлюстроўвалі погляды той ці іншай групоўкі. Выкрывалі тых, хто знаходзіўся да іх у апазіцыі. Адбыўся раскол і сярод беларускай інтэлігенцыі, якая па розных прычынах апынулася за межамі Бацькаўшчыны. Не абышло гэта міма, закранула і літаратараў. Калі, напрыклад, Н. Арсеннева, А. Адамовіч, С. Станкевіч, пакінуўшы шэрагі БЦР, перабеглі да «крывічоў», падтрымліваючы іх, дык некаторыя іншыя не спяшаліся гэта рабіць, а то імкнуліся і зусім быць убаку ад палітычных плыняў. У гэтых адносінах цікавая пазіцыя аднаго з вядомых у свой час прازیкаў Савецкай Беларусі, сябра згуртавання «Узвышша», а ў вайну – члена Цэнтральнага ўрада Беларускага культурнага згуртавання Юркі Віцьбіча (Г. Шчарбакова). Апынуўшыся за межамі Бацькаўшчыны, яшчэ будучы ў лагерах ДП, ён пачаў групаваць вакол сябе пісьменнікаў і выдаваць літаратурна-мастацкі часопіс «Шышына». «Беларускае літаратурнае згуртаванне «Шышына» (яно стварылася 9 красавіка 1946 г. у Рэгенсбургу), – гаварылася ў «Дэкларацыі», – мае на мэце:

1. Згуртаваць беларускіх актыўных і творча-даспелых пісьменнікаў-белетрыстаў, паэтаў, драматургаў і крытыкаў, што знаходзяцца на эміграцыі; 2. Працаваць над стварэннем літаратуры, годнай нашага вялікага народа. «Шыпшына» стаіць на варце поўнае свабоды творчых пошукаў, але для ейных сябраў з'яўляецца абавязковым крытэрыў высокае мастацкасці і арыгінальнасці, глыбокая пашана да нашае літаратурнае спадчыны і пачуццё спадкаемства да ўсяго лепшага ў ёй, узаемная пашана да творчасці адзін аднаго, а ў галіне ідэявай – самаахвярная адданасць Найвышэйшаму ідэалу нашага Народу». За кароткі час, як паведамлялася («Шыпшына», № 8, 1950), – згуртаванне менавіта па гэтых прынцыпах аб'яднала амаль усіх лепшых працаўнікоў беларускага мастацкага слова, якія апынуліся па-за межамі сваёй Бацькаўшчыны. Часопіс жа, які яно выдавала, дзякуючы свайму высокаму мастацкаму ўзроўню, набыў папулярнасць сярод беларускай эміграцыі, пра што сведчылі не толькі шматлікія лісты-водгукі ў рэдакцыю; але і тыраж, які рос ад нумара да нумара. Усё гэта, ды і пазіцыя «Шыпшыны» ў палітычных пытаннях, сяму-таму не падабалася. Пачаліся напады на згуртаванне, спробы яго раскалоць, разваліць. Наладзіўшы сувязь з Амерыканскім Камітэтам Вызвалення (цяпер радыёстанцыя «Свабода»), Антон Адамовіч арганізаваў выданне часопіса «Сакавік». Але жыццё «Сакавіка» аказалася недаўгавечным – выйшла толькі тры яго нумары, – у іх былі зменчаны вершы Н. Арсенневай, Р. Крушыны, У. Клішэвіча, Я. Юхнаўца, М. Сяднёва, А. Салаўя, апавяданні Н. Змагаркі, В. Бірыча, некаторыя іншыя літаратурныя матэрыялы. У гэты самы час было арганізавана выданне і іншых часопісаў – органа Дапамогавага Камітэта ў Ватэнштаце «Шляхам жыцця», органа Беларускага праваслаўнага аб'яднання «Звіняць званы Святой Сафіі», «Пагоні» – яго выдаваў паэт Алесь Салавей – і інш. Але ўсе гэтыя часопісы, хоць і друкавалі даволі густа літаратурныя матэрыялы, не маглі прэтэндаваць на ролю «Шыпшыны». Не змагла перацягнуць на свой бок усіх тых, каго хацела, – паэтаў, празаікаў, крытыкаў – надта ўплывовая «Бацькаўшчына» (1947- 1966), хоць знарок дзеля гэтага пачала выпускаць спецыяльную лі-

таратурную старонку. Беларускі інстытут навукі і мастацтва (БІНІМ), што быў утвораны ў Нью-Ёрку ў 1951 г. і які напачатку, як паведамлялася ў яго «Запісах», аб'яднаў больш як 50 беларускіх навукоўцаў, мастакоў і пісьменнікаў, што жылі ў Канадзе, Англіі, ЗША, Францыі, Бельгіі, Германіі, Італіі, Аўстраліі, хутка страціў сваю прыцягальную сілу, бо выявілася – пра гэта пісаў потым першы старшыня яго ўправы Я. Ліманаўскі – «гэты Інстытут толькі «навуковы» прыдатак да Абрамчыкавай палітыкі» («Летапіс...», № 66, 1989). Відаць, дзеля аб'яднання ўсёй беларускай замежнай творчай інтэлігенцыі быў створаны і літаратурна-мастацкі часопіс «Конадні», першы нумар якога выйшаў у Нью-Ёрку ў 1954 г. Але са сваёй задачай ён не справіўся. Чаму? Каб зразумець гэта, варта пазнаёміцца з лістом Ю. Віцьбіча, які ён напісаў 08.07.1954 і адрасаваў С. Станкевічу:

«Пачынаю гэны ліст да Вас з найбольш балючага, як для мяне асабіста, гэтак і для пераважнае большыні нашых паэтаў і пісьменнікаў на чужыне. Маю на ўвазе № 1 часопісу «Конадні». Хаця я і сам у гэтым нумары ўдзельнічаю і належу да рэдакцыйнае калегіі часопісу, але сёння склаў заяву аб сваім выйсці з рэд. кал., бо лічу, што лінія, якую абраў часопіс, зусім не спрыяе развою і росквіту нашае літаратуры на чужыне.

Пачынаю з назову. Ён – штучны, кніжны, лабараторны. Прыпушчаю, што магчыма недзе ў адным з шматлікіх паведаў Беларусі і ўжываюць тэрмін – конадні, – але затое для ўсіх іншых беларусаў гэны тэрмін незразумелы. І каліжны сапраўдны пісьменнік вельмі аспярожна ўводзіць ці спрабуе ўвесці той ці іншы паветалізм у літаратурную мову, дык тым больш ці варта, каб паветалізм стаўся назовам літаратурна-мастацкага часопіса. З аднолькавым поспехам можна назваць часопіс «Кагадзе» або «Балазе». Уся штучнасць назову «Конадні» яшчэ больш кідаецца ў вочы, калі параўняць яго з назовамі нашых ранейшых літаратурных часопісаў на чужыне, як – «Пагоня», «Шыпшына», «Сакавік», «Баявая ўскалось» – іхныя назовы сымбалічныя і разам з тым зразумелыя для кожнага шчырага беларуса.

Мова і нават стыль ва ўсім № 1 час. «Конадні» не менш лабараторная за назоў – яны падагнаныя пад адзін назоўнік дробу. Таму мімаволі ствараецца такое ўражанне, што ў часапісе ўдзельнічаюць 1-2 аўтары пад рознымі псеўданімамі. Гэтая казённая нівеліроўка забівае апрычонае «я», бо даспелыя пісьменнікі розняцца паміж сабой не толькі стылем (агульнавядомае – «Стыль – гэта чалавек»), але і адметнасцямі лексікону. Таму менавіта літаратурна-мастацкі часапіс мусіць не забіваць, а, наадварот, дапамагаць кожнаму пісьменніку цалкам выявіць або знайсці сваё «я». Між тым, карыстаючыся метадам час. «Конадні», можна адразу з таго ці іншага маладога паэты ці пісьменніка зрабіць эпігона. Можна нават старэйшага паэта ці пісьменніка калі не зрабіць эпігонам, дык надаць яму ў вачох здзіўленых чытачоў выгляд эпігона.

Кожны літаратурна-мастацкі часапіс на чужыне імкнецца да таго, каб згуртаваць вакол сябе як найбольш літаратараў, імкнецца да таго, каб не адштурхоўваць, а прыцягваць да сябе і вялікіх і малых (у сэнсе стажу) паэтаў і пісьменнікаў. Няхай яны розняцца паміж сабой стылёва – у гэтым акурат і палягае багацце літаратуры, няхай яны належаць да розных эміграцыйных палітычных плыняў – толькі па-за жалезнай заслонай існуе адна партыя. Усе гэтыя нібы разбежнасці пры наяве адпаведнага падыходу з боку рэдакцыі часапіса ні ў якім разе не перашкодзяць ім вычуваць сяброўскае «пачуццё локця». Між тым пераважная большыня беларускіх літаратараў на чужыне апынулася па-за часапісам «Конадні». Чаму? Па-першае, таму, што іхнія погляды на літаратуру і мову, а значыцца, і іхняя творчасць не адпавядаюць поглядам і густам гаспадароў час. «Конадні». Па-другое, таму, што належаць да тае ці іншае палітычнае плыні, а значыцца, выглядаюць у вачох гаспадароў час. «Конадні» бадай што як «ворагі народа». Па-трэцяе, таму, што да шэрагу нашых добрых літаратараў на чужыне проста адразу не звярнуліся з абавязковай у дадзеным выпадку ветлівай просьбай аб супрацоўніцтве. Маю на ўвазе Хмару, Дудзіцкага, Клішэвіча, Ліманаўскага, Золака, Жывіцу, Жамойду, Ніну Змагарку, Міколу Вольнага, Змагара, Козыра, Грэскага, літаратурны маладняк з «Наперад», «Моладзі»,

«Віці» і інш. І пасля ўсяго гэтага няма нічога дзіўнага, што час. «Конадні» спрычыніўся не да згуртавання, а да разбіцця письменніцкае сям'і.

Яшчэ не паспеў выйсці ў свет № 1 час. «Конадні», як з ягонае рэдакцыйнае калегіі выдалілі Уладзіміра Сядуру, які па сутнасці заклаў фінансавы падмурак для выдання часопіса. Супраць паставіўся гэтаму выданню толькі Віцьбіч, але без поспеху. Сам спакінуў рэд. кал. М. Менскі ў сувязі з прычынамі прынцыповага парадку. Калі выйшаў у свет № 1, ягонаму ўдзельніку Міхасю Кавылю зусім беспадстаўна кінулі абвінавачванне ў плагіяце аж у двух аўтараў. Мартына Люціча карэктары ды стылізатары гэтак зыначылі, што ён проста не спазнаў сваё апавяданне ў друку і склаў заяву, што надалей нічога агульнага не мае з час. «Конадні». Сёння склаў сваю заяву аб выйсці з рэд. кал. Віцьбіч. Удзельніку № 1 Я. Юхнаўцу (Я. Юхневічу) зусім недвухсэнсоўна зазначылі, што ён трапіў ў гэны нумар у сувязі з бракам, і г. д., і г. д.

Крый Божа, не збіраюся ў «крыжовы паход» супраць літаратурна-мастацкага часопіса «Конадні». Сапраўды, хто можа ў дэмакратычных умовах забараніць 1- 2- 3 літаратарам мець свой уласны часопіс, а тым больш свае собскія погляды на літаратуру і мову. Аднак у тых самых жа дэмакратычных умовах, дзеля якіх мы тым часам спакінулі сваю паняволеную Бацькаўшчыну, ніхто не прымусіць усіх іншых літаратараў падпарадкавацца «генеральнай лініі». Мой гэны ліст не для друку. Напісаў яго вылучна таму, што мне, дый не толькі мне, вельмі хочацца, каб альманах «Бацькаўшчына» не нагадваў часопіс «Конадні».

Спадзяюся, што Вы мяне зразумелі («Летапіс...», № 61, 1988).

Рэдактарамі часопіса «Конадні» былі «крывічы» - Н. Арсеннева, В. Тумаш, А. Адамовіч, Р. Казак (Крушына). У наступных нумарах - а іх выйшла сем (5- 6 здвоены) - рэдакцыя пашырыла кола аўтараў. У «Конаднях», акрамя згаданых ужо Н. Арсенневай, М. Кавыля, Я. Юхнаўца, Ю. Віцьбіча, М. Люціча, былі надрукаваны вершы і паэмы А. Салаўя, М. Сяднёва, У. Дудзіцкага, А. Бязрозкі, апавядан-

ні К. Рамановіча, Г. Нямігі, А. Галіны, А. Саковіч, урывак з рамана К. Акулы «Гараватка». Багатыя і раздзел перакладаў, дзе змешчаны «Затонуты звон» Г. Гауптмана, творы Ю. Лабадоўскага Л. Палтавы, А. Міцкевіча, Я. Славутыча, раздзел успамінаў – у ім надрукаваны ўспаміны С. Кайрыса і Ю. Вітан-Дубейкаўскай пра Цётку, І. Рытар – пра Янку Купалу, А. Эссона і Ф. Кушаля – пра Алесея Гаруна, К. Вітан – пра І. Луцкевіча. Значную цікавасць уяўляе і раздзел крытыкі, артыкулы пра вядомых дзеячаў беларускай літаратуры і культуры (Ф. Скарыну, П. Багрыма, В. Адважнага, М. Равенскага і інш.). Але часопіс так і не стаў трыбунай усіх лепшых літаратараў беларускага замежжа. Групавыя палітычныя інтарэсы бралі верх над агульнымі, літаратурнымі. Толькі адзін раз часопіс (№ 5-6) надрукаваў вершы савецкіх паэтаў пад назвай «3 вершаў «Полымя» – творы М. Танка, П. Панчанкі, К. Кірэенкі, У. Караткевіча, С. Дзяргая.

Не заняў таго месца, на якое прэтэндаваў, звяртаючыся з «Заклікам да ўсіх беларускіх паэтаў, празаікаў і літаратурнага маладняка на чужыне» і «ворган літаратурнае Сустані «Баявая ўскалось» часопіс «Баявая ўскалось», выданне якога аднавіў (пачата яно было ў 1937 г. у Заходняй Беларусі) у Канадзе С. Хмара (Сіняк). У № 6 за 1962 г. часопіс пісаў, што «літаратурная нашая Сустань – адзіная арганізацыя пісьменнікаў на чужыне, якая патрапіла ўтрымацца на паверхні і няспынна, верна нясці наш беларускі сцяг рэвалюцыйнай, народніцкай дэмакратыі, з нязломнай верай у лепшае Заўтра беларускага народа і ў трыумф Праўды». Гучна сказана! На самай жа справе часопіс адыграў у згуртаванні літаратурных сіл нязначную ролю. Ды і тое, што на яго старонках было надрукавана (менавіта надрукавана, а не перадрукавана), не пакінула больш-менш прыкметнага следу ў літаратуры беларускай эміграцыі, не гаворачы ўжо наогул пра літаратуру ў вялікім сэнсе гэтага слова. Занадта сціплы аб'ём гэтага часопіса, занадта нізкі ўзровень яго рэдагавання, ды і літаратурнай моладзі, на якую разлічвалі яго арганізатары, як выявілася, на чужыне няма, не нараджаецца.

Ю. Віцьбіч, пераехаўшы ў ЗША і займеўшы сталае супрацоўніцтва з адной з самых уплывовых і папулярных газет рускага замежжа «Новое русское слово» (змясціў на яе старонках больш за 200 сваіх артыкулаў і нарысаў), перастаў выпускаць «Шыпшыну», якая, дарэчы, побач з творамі пісьменнікаў-эмігрантаў шырока друкавала творы беларускіх савецкіх пісьменнікаў – Я. Купалы, К. Чорнага, М. Зарэцкага, У. Дубоўкі, М. Лужаніна, Я. Пушчы і інш, парваў усякія адносіны з БЦР і БЦРаўцамі, не прыкнуў ён і да БНР і БНРаўцаў – застаўся як бы ўбаку ад усіх, па-за групоўкамі. У лісце да Я. Юхнаўца (2.8.1954) ён пісаў: «Ніхто не мае права заганяць літаратараў пугай у свой не гэтуды літаратурны, колькі палітычны закутак» («Летапіс...», № 65, 1989). У другім лісце да рэдактара «Баявой ускалосі» С. Хмары (30.7.54) ён прызнаваўся, што «мой адыход ад сучаснай БЦР... з'явіўся зусім добраахвотным» (тамсама). А ў лісце да др. Грынкевіча (17.4.1961) ёсць такія словы: «Вырашыў ісці і надалей як літаратар і журналіст (палітык) сваім спрычным незалежным шляхам. Не збіраюся абліваць памыямі нікога з БЦРаўцаў або БНРаўцаў ці Сяргея Хмару. Тым болей не збіраюся плявузгаць на святых, аплётваючы такім чынам душы сваіх суродзічаў на чужыне» («Летапіс...», № 60, 1988).

Палітычныя, кан'юктурныя меркаванні, а не літаратурныя былі на першым плане і ў іншых пачынаннях. Відаць, таму гэтак рэзка, крытычна сустрэў Ю. Віцьбіч і выхад у свет вялікага альманаха «Ля чужых берагоў», які выдала газета «Бацькаўшчына» (Мюнхен, 1955) і ў які былі ўключаны творы многіх беларускіх эміграцыйных паэтаў і пісьменнікаў. «Можа ўжо бачылі апошні «опус» «Бацькаўшчыны», – пісаў ён у лісце да таго самага С. Хмары (11.2.56), – альманах «Ля чужых берагоў»? Я ў стане цалкам абстрагавацца ад таго добрага, што прысвечана «Шыпшыне» і мне асабіста ў прадмове С. Станкевіча. Мне здаецца, што гэты альманах з'яўляецца крывым люстрам нашае эміграцыйнае беларускае літаратуры. Паводле прадмовы, меліся толькі «Сакавік» і «Шыпшына», ёсць – «Конадні» і літаратурныя старонкі «Бацькаўшчыны», Няпраўда, аж занадта схематычна! А дзе «Баявая ўскалось»,

«Пагоня» Алеся Салаўя, «Моладзь», «Наперад», «Шляхам жыцця» і г. д. Можна, напрыклад, не любіць «Шляхам жыцця», але разам з тым яны далі шмат арыгінальнага, літаратурнага, а ў тым ліку ўспаміны Міколы Шылы аб паасобных пісьменніках. Увогуле не было і няма ні аднаго выдання на чужыне (ад «Ведамкаў» да «Аб'яднання»), якія ў большай ці меншай ступені не спрычыніліся да развоу нашае эміграцыйнае літаратуры...

Акрамя прадмовы здзіўляе таксама ўступ – Ад выдавецтва, які з'яўляецца ўзорам езуіцкага падыходу да рэчаіснасці. Шмат нашых добрых літаратараў не знайшлі месца ў альманаху, але затое Арсеннева займае ў ім без малога 20% ягонае плошчы. Дарэчы – гэтак узняты ў прадмове Віцьбіч – без малога 3%. Няма раўнавагі паміж паэзіяй (171 с.) і прозай – 44 с. ...

На першы погляд здаецца, што трэба вітаць альфабэтны парадак размеркавання ў альманаху аўтараў – гэта задаволіць дробныя сяднёўскія амбіцыі. Аднак тут нешта зусім іншае. Паэзію распачынае Арсеннева, прозу – Бірыч. На гэты раз апошні не Юстапчык, бо не хоча лезці аж пад Псыча. А каб, напрыклад, Віцьбіч ды быў Віцьбіч, дык Бірыч тады стаўся б Антонам Адамовічам.

Здзіўляе таксама адзначэнне ў спецыфічным літаратурным выданні, у біяграфіях паасобных аўтараў, колькі год і дзе адбываў зняволенне. Гэта ж не часапіс былых савецкіх паліткатаржанаў... Потым – хіба за тое, што яна паэтка, трапіла ў Казахстан Арсеннева? Не! Як паэтку яе праз кароткі час (3-4 тыдні) сам Панамарэнка звярнуў адтуль назад на Бацькаўшчыну, а туды яе саслалі як жонку польскага афіцэра. Большасць аўтараў гэтага альманаха трапілі ў савецкую ссылку не за тое, што яны літаратары, – іх абвінавацілі ў прыналежнасці да студэнцкіх нацдэмаўскіх гурткоў. І, нарэшце, калі даць веры, дык найбольшым ад усіх пакутнікам ёсць Адамовіч-Бірыч-Юстапчык-Забранскі-Скют-Ненасек-Віж-Альгердзіч і г. д., і г. д. Аднак ён сам красамоўна і вычарпальна характарызуе прычыны ягонага арышту – як «нацдэм». Двукоссі цалкам на месцы.

Крыху наконт «Афрыдыты-Ост» Бірыча. Гэтак пісаць можа толькі той, хто бачыў іх з акна Розенбергаўскага штаба. Нашыя пакутныя прыгажуні – Ганулі, Марылі, Алесі – за тых часы нічым не нагадвалі Афрадыту. Не толькі я, але значная колькасць беларускіх літаратараў на чужыне (Люціч, Клішэвіч, Лебыда, Случанін і г. д.) ладне пасмакавалі горкага остаўскага хлеба і аднагалосна адкажуць Бірычу: «Пішы лепш пра зондэрфюрэраў, а не пра остаўкаў» («Летапіс...», № 75, 1991).

Уяўляюць пэўную цікавасць і тых характарыстыкі, што даваў Ю. Віцбіч у сваіх лістах паасобным літаратарам-эмігрантам і іх творам. Вось некаторыя з іх:

«Масей Сяднёў даўно ўжо заслугоўвае грамадскае ўвагі. Яму яна на карысць пойдзе...»

«Склют, які з калыскі хварэе на сабачую старасць (...) – тлумачэнняў не патрабуе. Адзін з двух слупоў (ён – конь, Арсеннева – авадзень), на якіх трымаюцца «Конадні». У нашую эміграцыйную літаратуру нясе ўсялякую мерцвячыну, казёншчыну, смердзякоўшчыну студэнт Ашмянска-Бруклінскае Акадэміі...»

«Рыгор Крушына – Рыгор Казак – зіцрэдактар. Яшчэ ў Менску выдатны Уладзімір Хадыка прысвяціў яму адмысловы верш, у якім – Казак – рыфмаваўся з мудака...»

«Што датычыць Янкі Золака... дык маеце рацыю, што ён «вельмі слабы на сцэне», але гэткі ж ён і па-за ёй. На сцэне ён – рыхцік тэй таварны цягнік, што адходзіць ад станцыі, а па-за сцэнай усяго толькі затуканы прыдатак да свае экспападзі ў асірыйскім стылі... І калі ад усяе душы прыкра, што таленавіты Масей Сяднёў стаўся ціхабрамаўцам, антыподам і «Шыпшыны», і «Баявой ускалосі», дык Бог з ім з Золакам – нельга з вераб'я ды зрабіць салаўя».

«Не люблю халтуршчыкаў, якім добра мне знаны Сядура з'яўляецца з часоў свайго літаратурнага дзяцінства. Нават ахрысціў яго калісьці – Павярхоўны, маючы на ўвазе яго надта тэндэнцыйны псеўданім – Глыбінны». «Вас здзіўляе, чаму Сядура звярнуўся пасля ссылі ў Менск? Без сумніву, заслужыўся на гэтае. Мне здаецца, што з таго часу і дагэтуль яму ўласцівая вялікая беспрынцыповасць. У гэтым сэнсе, ма-

еце рацыю, ён і Адамовіч – абое рабое. А таму і першы і другі з'яўляюцца вельмі небяспечнымі, як хаўруснікі, і ў вялікіх і ў дробных справах».

«Глумяцца з нашае спадчыны ды імкнуцца загнаць нас, як каланіяльнае быдла ў стадолы, псеўдамавазнаўцы, -гісторыкі і -крытыкі, як Антон Адамовіч... Янка Станкевіч, псеўдадухаўнікі, як архіепіскап Васілій, псеўда-генералы, як Кушаль, псеўда-літаратары, як Сымон Брага і П. Сыч, псеўда-патрыёты, як Жук-Грышкевіч і а. Сіповічы і г. д. ...на нас палягае святы абавязак не дазволіць ім апанаваць грамадскую думку на чужыне».

«Значна ўбаку (...) стаіць Міхась Кавыль. У яго, на жаль, сустракаюцца «маладнякізмы» (шаблоны, уласцівыя 30 год таму сябрам згуртавання «Маладняк»), русізмы старога і падсавецкага паходжання і г. д.»

Пра Дудзіцкага: «Найгалоўнейшае, што ён зусім не згінуў як літаратар, а наадварот, можа адзін з найбольш плодных нашых паэтаў. Між тым, умовы для свае творчасці ён меў і мае вельмі неспрыяльныя».

«Пераходжу да Алесья Салаўя. Перш за ўсё мушу зазначыць, што ён, як чалавек, бадай зусім пазбаўлены жыццёвага гарту Уладзіміра Дудзіцкага. На ўсіх, хто з ім блізка сутыкаўся, ён рабіў уражанне кволасці... Салавей, як паэта, абраў сабе сугучны псеўданім. Салавей, як птушка, сапраўды надзвычай добра пяе... Алесь Салавей шмат піша, але тым часам для сябе, не для друку... Мімаволі прыгадваецца, што падлетак Алесь Салавей вымаў з пятлі нежывым свайго дзеда, які забіў сябе пасля ссылкі бальшавікамі Алесевых бацькоў. Таксама прыгадваецца, па прыездзе ў Аўстралію Алесь Салавей на нейкі час псіхічна захварэў, а ў сувязі з гэтым патрабуе цяпер далікатнага падыходу з боку сваіх сяброў».

«Мне падабаецца Вашая характарыстыка сп. Глыбіннага (Уладзіміра Сядуры) (...) Свае алілуйныя біяграфіі (...) ён піша і выдае сам... У гэтай біяграфіі ён ніколі, крыў Божа, не піша, што ягоная доктарская годнасць, нібы набытая ім у Менску, падробленая, ліпавая. Не згадвае Глыбінны таксама і пра тое, чаму гэта яму пасля сібірскага канцлагера дазволілі

адразу прыехаць у (...) Менск, а потым пераехаць у Ленінград. Карацей кажучы – якімі сродкамі, якім коштам ён заслужыўся на гэтае? Прынамсі, напрыклад, Міхасю Кавылю дазволілі толькі на адзін дзень прыехаць у родную вёску, каб сустрэцца з маткаю. Аднак справа нават і не ў гэтым, а ў выключнай павярхоўнасці, плыткасці Глыбіннага. У адной з яго «навуковых» працаў я налічыў 326 памылак...»

Не-не дый успамінае Ю. Віцьбіч у лістах і пра сябе.

«Мяне ў самым пачатку майго літаратурнага шляху «вучылі аглаблямі» Лукаш Бэндэ, Андрюша Вырви Глаз, Ізя Харык, Лынькоў, Клімковіч, Броўка, Гарбуноў і г. д.»

«Калі Юрку Віцьбічу пашанцавала не трапіць на Калыму (дарэчы, найлепшым маім адвакатам быў Кузьма Чорны), дык ён куды больш за іншых пераследаваўся менавіта за літаратуру».

«Гэтак і ад мяне нейкі час у Савецкім Саюзе адмяжоўваліся як ад сына папа».

Не адзін ліст напісаў Ю. Віцьбіч рэдактару «Баявой ускалосі» Сяргею Хмары, які, дарэчы, і цяпер жыве ў Канадзе. Хоць сказаць, што любіў ён яго, – не скажаш.

«Вы асабіста ніколі не мелі ад Сяргея Хмары гэтулькі знявагаў у друку («Маланка», «Пуга», «Дзяцел», «Баявая ўскалось» і г. д.), колькі займеў іх Юрка Віцьбіч, – пісаў ён у лісце (26.4.55) да М. Вярбы. – І тым не менш я нікога не заклікаў і не заклікаю да крыжовага паходу супраць Сяргея Хмары. Менавіта таму мы і пайшлі на эміграцыю, каб пазбавіцца «генеральнае лініі», каб захаваць права на свае ўласныя погляды і на іхняе выказванне. Няўжо Вам нічога не гаворыць тое, што значную частку свайго жыцця Сяргей Хмара правёў у турмах усіх без вылучэння акупантаў нашае Бацькаўшчыны (палякі, расейцы, немцы), а таму больш за іншых мае права сказаць, маючы на ўвазе Беларусь, з пагардай рознакаляровым апартуністам і здраднікам:

Іншая ваша –

на гандаль яна!

Берлін, Масква ці Варшава –

Хто даражэй дасць –
напоіць каня
У Нёмане...
Кожнаму крыкніце: «Слава!»

(«Шытышына», № 3).

А няўжо менавіта Вам, што паходзіць із Заходняе Беларусі,
нічога наступнае, напісанае ў турме Грудзенз?

...Грудзенз, Равіч, Каранова
Грамада кругом!
На Памор'і і ў Пазнані
Звоняць нашы кайданамі
Пад панскім ярмом...

Без сумніву, Сяргей Хмара не Францішак Асізкі, гэтак, як і
Юрка Віцьбіч не Антон Падуанскі». («Летапіс...», № 66, 1989).

«Па самаму складу свае натуры ён (Сяргей Хмара. – Б. С.)
анархіст – недарма кожная ўлада перад усім саджала яго за
краты. Уласне ад гэтага анархізму і ягоны нігілістычны пады-
ход бадай да ўсяго святаго для ягоных суродзічаў. Добра ведаю,
што ў сваім змаганні Сяргей Хмара часта-густа не перабірае
сродкі. Аднак зусім не на вышыні тья, хто, прэтэндуючы на
беласнежная шаты, з ім змагаецца».

Яго, Ю. Віцьбіча, прасілі не адыходзіць ад літаратурнага
руху на эміграцыі, узначаліць яго, дапамагчы гэтаму руху быць
сапраўды свабодным, незалежным, на што пісьменнік адказаў:
«Вы прапануеце мне, як старэйшаму, узяцца і заарганізаваць
Згуртаванне беларускіх паэтаў і пісьменнікаў на эміграцыі з
іх органамі, напрыклад, «Агні», «Доля», «Парнас», «Нёман»
ці штось у гэтым напрамку. Больш баявое, больш акрэсленае
і больш мастацкае. (Ліст да паэта М. Вярбы (24.26.4.55). Я
з'яўляюся шчырым прыхільнікам існавання на эміграцыі не
аднаго, а некалькіх згуртаванняў. На Бацькаўшчыне калісь-
ці меліся згуртаванні «Узвышша», «Полымя», «Маладняк»,
«Пробліск» і г. д., што толькі садзейнічала росквіту літарату-
ры ўвогуле, з'яўленне ССПБ надало ўсёй літаратуры казённы,

убогі характар. Не ў стане згадзіцца і з праектуемымі назвамі часопіса. «Агні» нічым не розняцца ад «Польмыя» або нават «Огонёк».

Облетели цветы
Догорели огни.

Доля нагадвае «Нашу долю», якое 50-годдзе мае адзначацца ў наступным годзе. Назоў гэты «нашаніўскі» і акурат пазбаўлены ўсялякае ваяўнічасці. Мімаволі прыгадваецца з тое ж расейскае:

Эх ты, доля, моя доля,
Доля бедняка.

Парнас – гэты назоў шмат да чаго абавязвае, не менш, чым, напрыклад, назоў «Алімп». Я асабіста цешуся з тае прычыны, што мой зямляк з-пад Віцебска палясоўшчык Тарас з Пуцявінчаў наведваў калісьці Парнас. Але ўсё ж трапіў ён туды зусім выпадкова – каб гэтак не сталася і ў часопісу «Парнас». «Нёман» – назоў сапраўды не благі, але зноў жа:

Вісне скарга ўздоўж Нёмана
Беларусі сына.

І, даруйце, аніж не ўцяплю, што Вы разумееце пад «больш баявое». Калісьці я, адбываючы салдатчыну, разам з іншымі маршыраваў ды на ўвесь тэй горад з вялікім пачуццём пяў:

Барабан громко бьёт,
Наша рота в бой идёт.

Гэтае мелася 30 год таму, і цяпер я ўяўляю сабе «баявое» зусім не ў барабанах і мітынговай істэрыкі». («Летапіс...», № 32, 1935).

Цытаваць лісты Ю. Віцьбіча можна бясконца, настолькі яны цікавыя. Хоць сам аўтар даволі скептычна адносіўся да іх: «Я зусім не ўпэўнены ў тым, – пісаў ён, напрыклад, у лісце да таго ж М. Вярбы (26.4.55), – што мае лісты з’яўляюцца гі-

старычнымі дакументамі і дзесьці ды калісьці перахоўваюцца. Хоць сам я акуратна перахоўваю лісты нашых літаратараў, бо на мой асабісты погляд яны, можа, калі-небудзь прыдадуцца гісторыку нашае эмігранцкае літаратуры». («Летапіс...», № 36, 1969).

У 1970 г. у Парыжы памёр Мікола Абрамчык, у 1976 г. у штаце Мічыган (ЗША) – Радаслаў Астроўскі. Памерлі многія іншыя «дзеячы» – «прэзідэнты», «віцэ-прэзідэнты», «генеральныя сакратары», «старшыні ўрадаў» БНР і БЦР, іншых эміграцыйных арганізацый. Памерлі і многія створаныя імі ці адноўленыя, «ажыўленыя» самі арганізацыі...

Сённяя беларуская эміграцыя жыве новымі клопатамі, новым жыццём. Але пра гэта, як кажучь, іншым разам – добрым часам...

1991

ВЯРТАННЕ ДАДОМУ

«Усяму свой час, і час кожнай з’явы пад небам... Час раскідваць каменне, і час збіраць каменне...» Так гаварыў мудрэйшы з мудрых Эклезіяст. Жыццё не раз пацвярджала неабвержнасць і праўдзівасць гэтых слоў. І ў нас, у Беларусі, колькі і якіх ні раскідвалі камянёў! Іншы раз самых дарагіх, тых, на якіх трымаюцца падмуркі нацыянальнай самасвядомасці народа, яго сіла і веліч. Якраз на раскідванні такіх камянёў некаторыя гадамі зараблялі сабе хлеб і да хлеба, а нярэдка – і вучоныя, ганаровыя званні.

І вось, нарэшце, – нібыта ацверазенне: што мы робім? І выкінутае з памяці і духоўнай скарбніцы народа зноў пачынае паступова займаць сваё належнае месца – у культуру, гісторыю, мастацтва вяртаюцца ва ўсёй сваёй першароднасці, непаўторнасці і значнасці факты, імёны, творы, без якіх была як бы і не Беларусь, цела без душы – для адных «Северо-Западный край», для другіх – «Усходнія Крэсы».

Падышоў час паглядзець па-новаму і на дыяспару – тых беларусаў, якія па розных прычынах апынуліся за межамі нашай краіны, жывуць там: іх жа ні многа ні мала – некалькі мільёнаў. Доўгія гады пра іх нават успамінаць баяліся – адхрышчваліся, як чорт ад ладану. А калі і згадвалі, дык толькі ў адмоўным плане. Асабліва цяжкія абвінавачванні падалі на галовы тых, хто не выракся роднай мовы, быў нераўнадушны да таго, што дзеелася на Бацькаўшчыне. Баронячыся ад незаслужаных абвінавачванняў і папрокаў, сёй-той і з эмігрантаў не вытрымліваў, адказваў тым самым. Прымешваліся палітычныя амбіцыі, іншыя інтарэсы... Узнікалі не зусім прыгожыя спрэчкі, якія нічога ані кому не давалі, хіба што абвастрылі і без таго складаныя, напружаныя адносіны. Пра аб’ектыўнасць і справядлівасць не думалася, кожны імкнуўся як мага больш балюча даняць свайго апанента. Хвала богу, здаецца, гэта скончылася. Сёння ёсць магчымасць паглядзець і на эміграцыю куды больш уважна, спакойна, дыферэнцыявана. Ад гэтага

ніхто не прайграе, выйграе толькі справядлінасць. І ўсе мы, беларусы, дзе б, па які бок мяжы ні жылі.

Вядома, беларуская эміграцыя, як, дарэчы, і ўсякая, – неаднародная і па сваім паходжанні, і па палітычных, рэлігійных і іншых поглядах, ды і па становішчы ў сучасным грамадстве; да яе нельга падыходзіць апалагетычна. Многія ж з эмігрантаў, асабліва старэйшага пакалення, у гады вайны паказалі сябе не з лепшага боку, а то і перакінуліся ў стан ворага, дапамагалі яму руйнаваць гарады і вёскі, забіваць людзей – якраз тых, хто не скарыўся акупантам, ішоў у лес, у партызаны ці змагаўся з фашысцкай навалай у падполлі, – сталі фактычна саўдзелнікамі жудасных злачынстваў. І гэта не трэба забываць! Зноў жа – пра гэта таксама варта помніць! – не ўсе, хто быў быццам у варожым стане – здраднікі. Некаторым проста не было з чаго жыць, і яны змушаны былі дзесьці працаваць – акупанты ж адносіліся да тых, хто не працуе, як да сабатажнікаў: садзілі ў турмы, высылалі ў Германію, а то і расстрэльвалі. Не варта забываць і яшчэ пра адно – сёй-той, спазнаўшы сталінскія лагеры і цудам вырваўшыся адтуль, не хацеў больш сабой рызыкаваць і, калі адступалі гнаныя Чырвонай Арміяй немцы, адступіў разам з імі. Наіўныя пытанні, што некаторыя маладзейшыя таварышы задаюць: чаму, маўляў, не бралі ў рукі зброю, не ішлі ў лес, у партызаны, а быццам супрацоўнічалі з акупантамі, адпадаюць па той простае прычыне што партызаны не вельмі бралі да сябе «ворагаў народа», з такімі гаварылі ў тыя часы, як правіла, паводле законаў ваеннага часу...

Апынуўшыся далёка ад свайго дому, на чужыне, не маючы часта ні прафесіі, ні сродкаў для існавання, большасць нашых суайчыннікаў ішлі працаваць на заводы і фабрыкі, на палі і фермы. Але сярод іх былі і такія, хто не хацеў есці хлеб з працы рук сваіх, а ўладкоўваўся на розныя радыёстанцыі, пісаў такое, што сорамна было чытаць і чуць...

І ўсё ж, нягледзячы на гэта, гаварыць пра эміграцыю толькі адмоўнае, як рабілася зусім нядаўна, было б несправядліва. Лепшая ж частка з гонарам вытрымала выпрабаванні лёсу, захавала любоў і прыхільнасць да сваёй Бацькаўшчыны, род-

най зямлі, мовы нашай, выхавала гэта ў сваіх дзецях, унуках. Сёння, у сувязі з чарнобыльскай бядою, яна робіць усё магчымае, каб аблегчыць пакуты нашых людзей, дапамагчы нам. Створаны ў эміграцыі і пэўныя духоўныя каштоўнасці. Не браць іх пад увагу было б проста неразумна. Задача – вярнуць гэтыя каштоўнасці на Радзіму. Пазнаёміць з імі беларусаў, якія пра іх мала ці зусім нічога не ведаюць. Гэта не лёгка, бо сёй-той з творцаў гэтых каштоўнасцей не такі, якім яго хацелася б бачыць. Але не будзем забываць умовы, у якіх гэтыя творцы змушаны былі жыць. Народная мудрасць кажа: ходзячы ля вады – замочышся, а завіхаючыся ля мукі – запылішся... Не ўбярoгся ад гэтага і сёй-той з вядомых у эміграцыі творцаў... Не, ніхто не збіраецца іх апраўдваць! Кесараву – кесаравал! Але ж спрашчаць, а то свядома ці несвядома скажаць факты з біяграфій, як гэта іншы раз у нас робіцца, прыпісваць тое, чаго не было, – таксама няма патрэбы. Ды і помніць трэба, не забываць: некаторыя з гэтых людзей не жылі пры савецкай уладзе, савецкага ладу жыцця не ведалі, не бачылі на свае вочы, меркавалі пра яго па тых звестках, што даходзілі са сродкаў масавай інфармацыі. А звесткі тыя не заўсёды, як вядома, былі праўдзівыя, ды і тое, што рабілася ў нашай краіне ў трыцца-тыя-саракавыя гады не выклікала прыхільнасці ў каго б там ні было. А яны ж, нашы землякі-суайчыннікі, былі сынамі і дачкамі свайго народа, любілі сваю Бацькаўшчыну, лёс яе быў неабьякавым. І рэакцыя на высылкі, арышты і расстрэлы ні ў чым невінаватых была адпаведная...

Калі пачалася вайна, немцы акупавалі Беларусь, аўтарытэт гэтых вядомых за мяжою, і ў нас, у рэспубліцы, людзей вельмі ж патрэбны быў розным прайдзісветам ад палітыкі, калабарантам. І яны выкарыстоўвалі іх аўтарытэт у сваіх мэтах. І пастаць супраць не заўсёды выпадала, ды і не ў кожнага хапала адвагі – такое магло каштаваць жыцця. (Пра гэта добра раскажваюць у сваіх успамінах М. Забэйда-Суміцкі і Л. Геніюш.) Так, гэта нікому з іх не робіць гонару. Што ж, за хістанні, нерашучасці і ўсё іншае яны панеслі пакаранне – іх імёны гадамі і не згадваліся ў нашым друку, а самі яны змушаны былі жыць далёка

ад сваёй Радзімы. Ды некаторыя жывуць і цяпер там. А якое жыццё без Радзімы, без надзеі нават убачыць яе, як давіць, душыць «зямлі чужой ярмо», прызналася ў адным з вершаў лепшая паэтэса беларускай эміграцыі Наталля Арсеннева:

Не цалавала рук
ніколі я ў жыцці.
Табе ж,
мая зямля,
я цалавала б ногі...

З размоў з эмігрантамі, з пісьмаў і творчасці вядома, што самае вялікае, заповітнае жаданне кожнага з іх – вярнуцца дадому, зноў быць там, дзе нарадзіліся. Адсюль і хвароба, якая мучыць многіх гадамі – настальгія... Аднак вярнуцца дадому, на Бацькаўшчыну не кожнаму ўдаецца. У гэтым некаторую павагу над усімі астатнімі маюць хіба творцы – яны вяртаюцца дадому калі не самі, дык сваімі творамі...

1991

НАТАЛЛЯ АРСЕННЕВА

Творчасць выдатнай беларускай паэтэсы Наталлі Арсенневай вядома ў нашай рэспубліцы вельмі вузкаму колу чытачоў. На тое былі прычыны, пра што пісалася ўжо неаднаразова ў друку. Таму, не ўдаваючыся ў падрабязнасці нялёгкага жыццявага лёсу паэтэсы, скажам слоў колькі пра гэты незвычайны і як бы трохі нечаканы ў нашай літаратуры талент. Першы яго заўважыў і высока ацаніў Максім Гарэцкі. Як успамінае сама Наталля Арсеннева, на адным з літаратурных вечароў у Вільні ўжо ў 1920 годзе, калі паэтэсе было 17 год, ён абвясціў: «У нас з'явілася новая Буйлянка, новая паэтка, якая ўжо сёння ці не перавышае Канстанцыю Буйло». «Месяцаў шэсць паслей мае вершы, якія я пякла ў тыя гады, як бліны, пачалі друкавацца ў беларускіх часопісах і газетах, а праз колькі год, у 1927 годзе, у Вільні выйшаў друкам першы мой зборнік «Пад сінім небам».

На выхад у свет зборніка паэзіі Наталлі Арсенневай адгукнуліся самыя аўтарытэтныя ў Заходняй Беларусі крытыкі – М. Чамер (У. Самойла) – ён, як вядома, першы вітаў з’яўленне ў беларускай літаратуры Янкі Купалы – «Верная дачка Сонца і Шчырай Зямелькі» («Родныя гоні», 1927, № 5– 6), А. Навіна (Луцкевіч) – «Пад сінім небам». «Характарыстыка творчасці Наталлі Арсенневай» (у яго кнізе «Адбітае жыццё», Вільня, 1929), К. Бруевіч – «На паэтычнай вышыні – аб творчасці Наталлі Арсенневай» («Калоссе», 1937, кн. 1/10). Была змешчана рэцэнзія на кнігу маладой паэтэсы і ў «Савецкай Беларусі». Яе напісаў М. Байкоў – «Творчасць Наталлі Арсенневай» («Полымя», 1927, № 8). Усе без выключэння рэцэнзенты адзначалі бяспрэчны талент паэтэсы, яе высокую культуру творчасці, уменне маляваць карціны, перадаваць настрой, уводзіць чытача ў «край фантазіі і характва, дзе пануе непадзельна музыка гукаў» (А. Навіна).

Ад прыродаапісальнай і інтымнай лірыкі, імгненных уражанняў Наталля Арсеннева паступова заглыбляецца ў самую сябе, пераходзіць да філасофскага асэнсавання падзей, гістарычнай хады часу. Будучы рускай па нацыянальнасці (паходзіла з роду тых Арсеньевых, які даў паэта Міхаіла Лермантава), яна ўсю сябе аддае служэнню беларускаму слову, народу. Захапляецца фальклорам, творчасцю Максіма Багдановіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, знаёміцца з Максімам Танкам, Міхасём Машарам, Рыгорам Шырмай, іншымі нацыянальна-свядомымі дзеячамі Заходняй Беларусі. Новы яе зборнік паэзіі «Жоўтая восень», які так і не выйшаў асобнаю кнігаю і ў які ўвайшлі вершы 1927– 1937 гг. – значны крок наперад у творчасці паэтэсы.

Вызваленне Заходняй Беларусі з-пад улады панскай Польшчы, уз’яднанне яе ў адзінай беларускай дзяржаве яна сустракае без энтузіязму, але і не варожа. Пераязджае ў Вілейку, працуе ў абласной газеце «Вілейская праўда», разам з іншымі паэтамі прымае ўдзел у напісанні «Пісьма таварышу Сталіну ад працоўных Заходняй Беларусі»...

Цяжка сказаць, як бы склаўся далейшы лёс паэтэсы, калі б 13 красавіка 1940 года, «на золку сцюдзёнага, зусім не ве-

снавога дня» яе разам з двума дзецьмі не арыштавалі і без усякага суда не «заладавалі ў набіты перапалоханымі жанчынамі й дзецьмі брудны таварны вагон» і не «павезлі ў далёкі Казахстан».

«Там, у глухім стэпавым калгасе, у невымоўна цяжкіх абставінах, давялося» ёй пражыць нямала горкіх дзён...

Не, на Наталлю Арсенневу ў Беларусі не забыліся, спрабавалі ёй дапамагчы. І ў маі 1941 г., дзякуючы хадайніцтву Я. Купалы, П. Глебкі, М. Танка, іншых пісьменнікаў, Наталля Арсеннева апынулася зноў на волі, прыехала ў сталіцу Савецкай Беларусі. На старонках газеты «Літаратура і мастацтва» з'явіліся яе вершы...

Але з Захаду ўжо ішла, дыхала звярынай крывавай папчай вайна. Эвакуіравацца разам з іншымі з разбуранага фашысцкай бамбёжкай, ахопленага пажарам Мінска ёй не ўдалося. Яна не прыняла таго, што прынёс на беларускую зямлю Гітлер і яго «новы парадак». Але не магла і дараваць сталінскай уладзе, якая абышлася з ёю не па-людску – ні за што ні пра што выслала з дзецьмі ў Казахстан. У вершах, якія друкаваліся ў акупацыйных выданнях і якія потым склалі кнігу «Сягоння» (Мн., 1944), яна глядзіць на вайну як на вялікую трагедыю ўсіх еўрапейскіх народаў, ёй аднолькава шкада палеглых сыноў як Дняпра, так і Рэйна. Каб знайсці сваё месца, быць хоць чым карыснай беларускаму народу, яна працуе ў «Беларускай газэце», піша шмат патрыятычных твораў, у якіх шукае апірышча ў гістарычным мінулым, успамінае тых, хто аддаў жыццё ў змаганні за родны край, сваю Бацькаўшчыну. Спрадвечная беларуская сімволіка таксама займае ў гэтых творах сваё адпаведнае, ганаровае месца.

У чэрвені 1944 года Наталля Арсеннева пакідае Мінск, «каб не пабачыць ужо хіба ніколі».

Паплыло жыццё на чужыне. Нямецчына, канец вайны, лагеры ДН, пераезд за акіян...» Вядома, і ў гэты час пісаліся вершы, паэмы. Пішуцца яны і цяпер, хоць Наталлі Арсенневай хутка будзе 90 год. Пра што яны, тыя вершы і паэмы? Усё пра тое ж, пра што пісала паэтэса і на Радзіме. Толькі многае набывае настальгічную афарбоўку, больш глыбокае, агульначалавечае,

гуманістычнае гучанне. У цыклах «Не астыць нам», «На ростанях», «Не здрадзім», «Прывіды», «На слупкія ўгодкі» паэтэса спрабуе ўваскрасіць, асэнсаваць па-новаму перажытае ёю і беларускім народам.

Выдадзеная ў 1979 годзе кніга паэзіі «Між берагамі», дзе сабрана ўсё лепшае, што паэтэса напісала, ставіць Наталлю Арсенневу ў шэраг самых вядомых паэтаў свету. Яе вершы перакладаюцца на нямецкую, англійскую, фламандскую, польскую, рускую, украінскую мову, кампазітары самых розных краін і народаў пішуць на іх музыку.

Замоўчваць, як гэта было гадамі, творчасць паэтэсы Наталлі Арсенневай, не друкаваць яе на Радзіме, у Беларусі, якую яна любіла і любіць больш за ўсё на свеце – гэта абядняць саміх сябе, свой народ.

1991

«ХВАЛЮЮСЯ, СУМУЮ І ПШУ...»

Жыццёвы і творчы шлях кожнага пісьменніка складваецца своеасабліва. Непаўторны, аж занадта, здаецца, складаны, пакручасты ён і ў Масае Сяднёва – аднаго з самых таленавітых і папулярных пісьменнікаў беларускай эміграцыі. За афіцыйную дату яго нараджэння прынята лічыць 19 жніўня (1 верасня) 1915 г. На самай жа справе ён нарадзіўся на два гады раней – у 1913 г. у вёсцы Мокрае, якая цяпер знаходзіцца ў Касцюковіцкім раёне на Магілёўшчыне. «Мой бацька – селянін, – апавядаў потым М. Сяднёў, – і я – вясковы хлопец, сын бедняка, які нават напачатку вызваляўся ад падатку... Бацькі мае непісьменныя абое, і абое працавітыя. Мне здаецца, што я болей узяў усяго ад маці, у прыватнасці пачуццёвую аснову. Маці для мяне як святая».

Вучыўся будучы пісьменнік у Макранскай пачатковай школе, потым – у Саматэвіцкай сямігодцы, настаўнік якой І. Чэчка – выпускнік Нясвіжскай семінарыі быў добра знаёмы з Якубам Коласам, чым вельмі ж ганарыўся і пра што неаднойчы расказваў на ўроках, абуджаючы тым самым цікавасць да літаратуры.

Пасля заканчэння Саматэвіцкай сямігодкі М. Сяднёў паступіў у Мсціслаўскі педтэхнікум – там, як вядома, перад гэтым вучыўся Змітрок Астапенка, Аркадзь Куляшоў і Юлі Таўбін. Але вучоба ў педтэхнікуме ў М. Сяднёва не пайшла, бо яму там, як ён прызнаваўся, не спадабалася. «Тады ў педагогіцы панаваў так званы лабараторна-брыгадны метад, і я сядзеў у брыгадзе гэтай, як дурань: нехта за мяне адказваў, а мне ставілі адзнакі. Ды яшчэ голад настаў». І М. Сяднёў пакінуў вучобу, нават не скончыўшы першы семестр.

Куды было дзявацца, вельмі не думаў – вярнуўся дахаты, да бацькоў. Нейкі час працаваў у калгасе, потым уладкаваўся настаўнічаць у суседнюю вёску Кавычыны. У 1933 г. у надзеі знайсці месца ў жыцці ён выпраўляецца ў сталіцу Савецкай Беларусі горад Мінск, паступае там у Вышэйшы педагогічны інстытут. Аднак атрымаць дыплом настаўніка яму не ўдалося – у 1936 г., калі быў студэнтам апошняга чацвёртага курса, яго арыштоўваюць і без усякіх на тое падстаў высылаюць на Калыму.

Пяць гадоў правёў М. Сяднёў без віны вінаваты ў сталінскіх лагерах – здабываў золата, працаваў на лесапавале, быў чорнарабочым. У канцы 1940 г. яго разам з іншымі былымі студэнтамі, якія спрабавалі свае сілы ў літаратуры і якія былі арыштаваны – Я. Ермаловічам, У. Клішэвічам, М. Суднікам, М. Гваздовым, П. Шыраковым, прывезлі ў Мінск на перагляд справы. Але зрабіць гэта не паспелі – пачалася Вялікая Айчынная вайна. Калі на сталіцу Савецкай Беларусі пасыпаліся нямецкія бомбы, усім арыштаваным і асуджаным было загадана пакінуць турму. М. Сяднёва разам з усімі пагналі калонай на Чэрвень. Там, у Чэрвені, ахова разбеглася і М. Сяднёў апынуўся на волі.

Вярнуўся ў родную вёску, працаваў на гаспадарцы. Калі Чырвоная Армія вызваляла Магілёўшчыну, баючыся, каб зноў не трапіць у сталінскія лагеры, М. Сяднёў выехаў у Беласток. Потым былі Берлін, Прага...

Пачалося бадзяжнае эмігранцкае жыццё. М. Сяднёў працаваў настаўнікам беларускай гімназіі ў Міхельсдорфе (Германія), на фабрыках і заводах у ЗША, на радыёстанцыі

«Свабода», выкладаў рускую мову ў адным з амерыканскіх універсітэтаў (штат Індыяна). Цяпер ён на пенсіі, жыве непдалёку ад Нью-Ёрка ў невялічкім гарадку Глен Коў.

Пісаць вершы М. Сяднёў пачаў яшчэ ў школе, у чацвёртым класе. Адзін з іх «Трактарная калона» надрукавала раённая газета «Сталінскі прызыў», калі вучыўся ў Мсціслаўскім педтэхнікуме. Потым яго вершы пачалі з'яўляцца на старонках рэспубліканскіх газет і часопісаў – «Чырвонай змены», «Звязды», «Савецкай Беларусі», «Літаратуры і мастацтва», «Беларускай работніцы і сялянкі», «Паляўнічага Беларусі», «Польмя рэвалюцыі». У раннях вершах, напісаных не без уплыву фальклору, творчасці Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, ды і рускіх паэтаў А. Пушкіна, М. Лермантава, С. Ясеніна, апяваў характэрна роднай прыроды, радасць і паўнату жыцця, нясмелае юначасе каханне. Займацца творчасцю не пакінуў і ў турме, у сталінскіх лагерах. Там ён у неверагодна цяжкіх умовах стварыў цыкл вершаў «Патушаныя зоры», у якіх паспрабаваў перадаць усю жудасць перажытага ім самім і ўсімі яго сябрамі па няшчасці:

Я ў няволі. Маці, мая маці,
ну, нашто дала ты мне жалейку?
Маёй песні болей не ўзвівацца –
згінуў, згінуў я не за капейку.

У вершы «Хадзіў я ў пустыні і ціхім і сумным» ёсць і такія радкі:

Не хочацца жыць, а памерці – шчэ болей,
жывеш на зямлі і не знаеш, зачым.
Чаму ж не хапае адвагі і волі
сябе задушыць у гушчары лясным?

У пазнейшых вершах паэт знаходзіць адказ на гэтае ды і іншыя пытанні:

Толькі я лягу і вочы зажмуру,
толькі растану у ночнай цішы,

пад здрыгі таемныя муру
песня снуецца ў душы.

.....

Дармо: хоць білі ў цішы
і пхалі нанач у задуху –
не выбілі з яе душы
і песеннага духу.

.....

Ці йна была на Калыме,
ці ў камеры вільготнай, цеснай,
ці смерць была ў яе наўме –
яна была заўсёды песняй.

Менавіта яна, песня, ці інакш – паэзія ратавала М. Сяднёва ў нялёгкіх выпрабаваннях, дапамагала яму прайсці праз усе кругі сталінскага пекла, выжыць, застацца самім сабою.

І вось «збамбілі ля турмы увесь квартал» і паэт «пайшоў у свет раскутым». Матывы адчаю, жуды саступаюць месца роздуму:

Ад часу, калі пугай яшчэ ляскаў
і ў полі рос,
глядзеў я з незямною ласкай
у глыбіню нябёс.

І там тануў мой зрок і сам я.
І я і статак – якплылі.
Здавалася – нябёсы ёсць таксама
й на зямлі.

Ды на зямлі было усё зямное
і не было нябёс.
Сцярог мяне, стаяў за мною
зямны мой лёс.

Ён так падбаў і ўсё так з'ісціў,
зямны мой лёс,

што ўжо пабачыць, як калісьці,
я не магу нябёс.

Напісаныя ў турме і на Калыме вершы, а таксама новыя, хоць не часта, але друкаваліся ў акупацыйных выданнях – часопісе «Новы шлях», газетах «Раніца», «Новая дарога», «Беларускі работнік» і інш. У Беластоку М. Сяднёў падрыхтаваў да друку першы свой зборнік паэзіі, які назваў «Ад сына твайго, Беларусь». Але зборнік гэты, адрэдагаваны і набраны ў Кенігсбергу, згарэў у пажары. Давялося М. Сяднёву чакаць шчэ некалькі год, каб убачыць, патрымаць у руках сваю першую кнігу. Гэта было ў невялікім нямецкім гарадку Рэгенсбургу ў 1946 г. Называлася яна «У акіяне ноч». Праз год там жа, у тым самым Рэгенсбургу, дзе знайшоў часовы прытулак паэт, у яго выйшла другая кніга – «Спадзяванні». «Я ўключыў у гэтыя першыя свае кнігі вершы ваенных гадоў і новыя, – паведамляў М. Сяднёў. – Між іншым, некаторыя з напісаных і надрукаваных вершаў я не ўключыў у гэтыя зборнікі – меркаваў, што яны не варты таго». У 1947 г., праўда, ужо не ў Рэгенсбургу, а ў Міхельсдорфе і ў Ватэнштаце, у М. Сяднёва выйшлі яшчэ дзве кнігі паэзіі – «На край святла» і «Цень Янкі Купалы». «Гэта быў адзін з самых плённых перыядаў у маім жыцці, – успамінаў потым паэт. – Там, нягледзячы ні на што, я знаходзіўся ў нейкім рамантычна-ўзнёслым стане... Туга па страчаным перапаўняла мяне, гэта стварала своеасаблівы настрой. З'явіліся вершы заглыбленага зместу, з філасофскім падтэкстам, тое, што называецца медытацыяй. Я жыў паэзіяй, паэзія давала мне крылы, глушыла боль. Як, дарэчы, і ў сталінскіх турмах, на Калыме. Каб, здаецца, не вершы – не жыў бы». Менавіта тады ў адным з вершаў, прысвечаных сястры Дар'і, былі такія радкі:

Адно другога ўсё трагічней,
і страшна – гора без турбот
збываў я песняю лірычнай,
замест каб стаць на эшафот...

.....

Што ж? Я не плачу й не каюся,
адно толькі даль імжыць...
Мне трэба казка якаясь,
каб мог я жыць.

І такой казкай сталася для М. Сяднёва паэзія. Як толькі было цяжка на душы, ён браўся пісаць вершы, глушыў імі боль.

Наступныя кнігі паэта выходзілі ўжо са значнымі перапынкамі – і не ў Еўропе, а ў Амерыцы – «Ля ціхай брамы» (Нью-Ёрк, 1956), «Патушаныя зоры» (Мюнхен – Нью-Ёрк, 1975), «Ачышчэнне агнём» (Глен Коў – Нью-Ёрк, 1985), «А часу больш, чым вечнасць» (Глен Коў – Нью-Ёрк, 1989). Пры ўсёй разнастайнасці тэм, якія закранаў і закранае паэт у сваёй творчасці, ёсць адна як бы галоўная, скразная, што пераходзіць з твора ў твор, з кнігі ў кнігу – гэта Радзіма, той куточак зямлі, дзе нарадзіўся, упершыню ўбачыў свет, спазнаў першыя радасці і нягоды.

Засумаваў я па табе, Радзіма,
па недаступнай па тваёй красе.
Кудысьці адыходзіш ты ўсё міма
і забываешся, даруй мне, пакрысе.

Цябе я пакідаў, я думаў, не надоўга –
праз месяц, праз другі вярнуся зноў.
Але цягнік далей, далей мяне ўсё тоўхаў:
як назнарок – назад не йшоў,

прызнаецца паэт у вершы «Жывы ўспамін». А ў вершы «Відзенне Бацькаўшчыны» зноў вяртаецца да гэтай самай тэмы, але ўжо па-іншаму:

Як толькі песняю сваёй зайдуся –
і Бацькаўшчына ў сэрца хлыне мне,
і лёгкая робіцца ў начной задусе,
і быццам не на яве я, а ў сне.

Здалёк чалом ківае мне як быццам –
няўцешліваму сыну ў чужыне.

Іду, як праз туман, хачу прабіцца,
ды сам не ведаю, ці гэта я, ці не.

Спыняюся, чакаю – ды няма прывету.
Спяшаюся – хоць ногі колюць хмызнякі...
Бо што мілей выгнанніку-паэту,
чым вобраз твой – далёкі і блізкі.

Бацькаўшчына, родная вёска саграваюць паэта, дзе б ён
ні быў акрыляюць яго, даюць тэмы для творчасці, будзяць
успаміны.

Цяпер на Бацькаўшчыне ўжо марозы
кладуць узор на ранішнім лядку.
Падпаленыя восеняй бярозы
усцяж гараць на бальшаку.

Мне, босаму, не страшна, што я босы,
скачу па маразянай траўцы шчэ вaley.
Здаецца мне – як гляну на бярозы,
ад полымя мне іхняга цяплей.

У полі бацьку я ў падмозе,
Гляджу жывёлу, бульбіны пяку.
І ўсё гляджу чамусьці, як бярозы
гараць на нашым бальшаку.

Я восеняй жыву ў трывозе:
забудуся, ды зноў кране:
падпаленыя восеняй бярозы
гараць пякучай ранай у мяне.

Нямала твораў прысвяціў М. Сяднёў Другой сусветнай
вайне, тым падзеям, сведкам якіх ён быў сам на яго роднай
зямлі – паэмы «Мая вайна», «Забраны Мінск», «Цень Янкі
Купалы», «Мікола Бугроў» і інш. Асабліва пранікнёна напі-
саны яго вершы пра маці, сяцёр, якіх пакінуў дома, у сваёй
вёсцы, пайшоўшы бог ведае куды і чаго:

Сястра мая, даўно цябе не бачыў –
ад самага крывавага жніўя.

Балюча мне за ўсе мае няўдачы,
за ўсе грахі, што адплаціў не я.

Калі б не я, усё было б іначай,
я стаўся усяму віной:
жыццё сваё і ваша перайначыў,
і ўсё пайшло не тою стараной.

Вершы М. Сяднёва – гэта сапраўдная паэзія, яны вызначаюцца навізнаю мастацкіх сродкаў, нечаканай метафарычнасцю, лірызмам, свежасцю думкі, у некаторых з іх ён падымаецца да значных паэтычных абагульненняў.

Немалую цікавасць уяўляе і проза М. Сяднёва – яго раманы «Раман Корзюк» (Нью-Ёрк – Мюнхен, 1985) і асабліва «І той дзень надышоў» (Глен Коў – Нью-Ёрк, 1987). Першы раман М. Сяднёву ўдаўся менш ужо хоць бы па той прычыне, што ў самой яго задуме – «я думаў напісаць чытальную кніжку, даць у рукі беларускага чытача твор, які б зацікавіў яго як сваёй тэмай, сваёй матэрыяй, гэтак і сваімі сюжэтна-фабульнымі калізіямі, без асаблівых прэтэнзіяў на вялікую літаратуру» – быў пэўны пралік. Раман гэты пісаўся з вялікімі перапынкамі аж 27 гадоў. І хоць у рамане дзейнічаюць «канкрэтныя, не выдуманя людзі з іхнімі сапраўднымі прозвішчамі», а месцам дзеяння выбраны Мінск, яго наваколле, а потым турма і тое, што ў ёй адбывалася ў часы масавых рэпрэсій і бяспраўя, гэта не ратуе. Мастацкія пралікі кампенсаваць аўтару не ўсюды ўдалося. У гэтых адносінах куды лепшы раман «І той дзень надышоў». Ён папоўніў не такую ўжо і бедную беларускую літаратуру пра вайну, высвеціў яшчэ адну незабыўную яе старонку. Удаліся аўтару сцэны вясковага жыцця, апісанні прыроды, кахання; праўдзiва, пераканаўча створаны і вобразы маці, бацькі, некаторых суседзяў. Ды і сама вайна, перажытае пісьменнікам пададзена без прыкрас, так, як яно было ўсё на самай справе. Раман напісаны ад першай асобы, вельмі шчыра, лірычна і такою багатаю, свежаю мовай,

якою цяпер ужо рэдка пішуць нашы пражанкі. «І той дзень надышоў» – удача М. Сяднёва, гэта бадай ці не самы лепшы раман, што створаны і выдадзены ў беларускім замежжы.

М. Сяднёў заўсёды праяўляў вялікую цікавасць да сваёй Радзімы, да таго, як у нас жывуць людзі, што яны думаюць, да чаго імкнуцца. І калі толькі стала гэта магчыма, наведваў Бацькаўшчыну. Ён пабываў у родным яму Касцюковіцкім раёне, у музеях, рэдакцыях газет і часопісаў, сустраўся з пісьменнікамі і чытачамі ў Доме літаратара на вечары яго паэзіі. Свае ўражанні ад паездкі на Радзіму ён выклаў у нарысе «З Менску – у Мінск», які быў надрукаваны ў «Літаратуры і мастацтве». У лісце да аўтара гэтых радкоў ён пісаў: «Дахаты вярнуўся толькі 12 чэрвеня... Пакрысе ачуньваю ад доўгага падарожжа. Асэнсоўваю бачанае, чутае. Усё яно яшчэ толькі ўкладваецца, бо ж уражанне ад адведзінаў Бацькаўшчыны надзвычайнае, прыймо, прыхільнасць да мяне, чалавека сціплага, – зварушлівая, сустрэчы, гутаркі – незабыўная цеплыня – гаючая... Удзячны я і беларускаму грамадству, што прыйшло на вечар паслухаць мяне. Іхняя неабякавасць да мяне, спагада і маё захапленне ўзвышалі мяне, дадавалі прагі жыць».

У адным з апошніх вершаў «Надзея» М. Сяднёў шчыра, як звычайна, прызнаўся:

Захоплены, я кожны дзень
сьбе радкамі выкладаю,
хачу уваскрасіць, што ў самаце
мяне трывожыла гадамі.

.....
Хвалююся, сумую і пішу,
натхненне пераводжу ў форму.
А мо калісь чыюсь душу
кране мой верш нерукатворны.

Выхад у свет твораў пісьменніка на яго любімай Радзіме – яскравае пацвярджэнне таго, што ён не памыліўся ў сваім чаканні, жаданні.

1991

У ПОШУКАХ НЕПАЎТОРНАСЦІ І ПРЫГАЖОСЦІ НАШАЕ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ

Сярод пісьменнікаў-прафесіяналаў беларускай эміграцыі імя празаіка і публіцыста Юркі Віцьбіча (Ю. Стукаліча) займае асобнае месца – ён, у адрозненне ад іншых, пісаў некаторыя свае творы па-руску, на працягу многіх гадоў стала супрацоўнічаў з самай папулярнай газетай замежжа «Новое русское слово», што выдаецца ў Нью-Ёрку, надрукаваў на яе старонках больш за 200 артыкулаў, фельетонаў, эсэ, якія так ці інакш датычаць Беларусі, яе гістарычнага мінулага. Яго імя было вядома ў свой час і ў нашай рэспубліцы – сябра літаратурнага згуртавання «Узвышша», ён выдаў дзве кнігі прозы «Смерць Ірмы Лаймінг» (Мн., 1932) і «Формула супраціўлення касцей» (Мн., 1937), вакол якіх ішлі на старонках друку гарачыя спрэчкі, – у іх прынялі ўдзел М. Лынькоў, М. Клімковіч, А. Александровіч і інш.

Нарадзіўся Юрка Віцьбіч (сапраўднае яго імя Георгій Шчарбакоў) 15 чэрвеня 1905 г. у г. Веліж у сям’і папа. Вучыўся ў гімназіі і педтэхнікуме. У 1922–1933 гг. працаваў у Маскве на хімічных заводах. Першае апавяданне надрукаваў у 1929 г. на старонках «Узвышша».

Юрка Віцьбіч пазбег рэпрэсій, якія абрынуліся на беларускую інтэлігенцыю ў пачатку 30-х гадоў, але, калі Беларусь акупавалі нямецка-фашысцкія захопнікі, аб’явіўся ў Мінску, актыўна ўключыўся ў супрацоўніцтва з новымі ўладамі, быў абраны членам так званага Цэнтральнага ўрада Беларускага культурнага згуртавання, часта выступаў у друку з артыкуламі асветніцкага характару. Ён быў прызначаны рэдактарам тоўстага літаратурна-асветніцкага часопіса «Узвышша», які меўся выдавацца ў Мінску, але так і не выйшаў. (Захавалася хіба карэктура першага нумара.)

Калі пад націскам савецкіх войскаў адступілі з Мінска немцы, адступіў разам з імі і ён. Юрка Віцьбіч жыў некаторы час у Германіі, потым пераехаў у ЗША. Там, за мяжою, выдаваў часопіс «Шышына» (выйшла 12 нумароў) – адно з лепшых літаратурных выданняў беларускай эміграцыі, на старонках

якога надрукаваў шэраг сваіх твораў, а таксама вершы, апа-
вяданні, крытычныя артыкулы многіх пісьменнікаў-эмігрант-
таў, іх успаміны пра родны край і людзей, з якімі зводзіў лёс.
Шэраг яго артыкулаў і аповяданняў – «У пошуках Альгердава
шляху», «Над возерам Шпірдынг», «Вышэй галаву, Дубавец»,
«Так станецца...» быў змешчаны на старонках «Запісаў»,
«Конаднёў», «Бацькаўшчыны», іншых перыядычных выдан-
няў. Выдаў ён за мяжою і дзве кнігі мастацкай публіцыстыкі
«Плыве з-пад Святое гары Нёман» (Мюнхен, 1956) і на рус-
кай мове «Мы дойдзем» (Нью-Ёрк, 1975).

Памёр Юрка Віцьбіч у 1975 г., пахаваны на могілках пра-
васлаўнай парафіі імя св. Еўфрасінні Полацкай у Саўт-Рыверы,
яго імем названа бібліятэка ў Беларуска-амерыканскім гра-
мадскім цэнтры «Белэр-Менск» пад Нью-Ёркам.

Талент Юркі Віцьбіча як пісьменніка асабліва ярка выявіў-
ся ў яго творах пра далёкае мінулае нашага народа. Адным
з такіх твораў з'яўляецца вялікі літаратурна-мастацкі нарыс
«Плыве з-пад Святое гары Нёман», які прысвечаны паходжан-
ню і далейшаму лёсу геаграфічных назваў на Беларусі, па-
водле, як піша ў сваёй прадмове да яго аўтар, «навуковых
даных і народных паданняў». У нарысе ўспамінаецца больш
за 500 назваў гарадоў, мястэчак, вёсак, гарадзішчаў, крушніў
замкаў, узвышшаў, азёраў, рэк, балот, пушчаў і г. д. Твор гэты
напісаны ўлюбёным у Беларусь чалавекам, які ведае многае,
таму ў ім шмат рэмінісцэнцыі – прыгадваюцца тыя ці іншыя
гістарычныя і літаратурныя помнікі, песні, казкі, легенды,
прымаўкі, выдатныя імёны слаўных сыноў і дочак народа.
І ўсё гэта робіцца, як піша аўтар, дзеля аднаго – каб «высо-
капаважаны чытач яшчэ раз «нераканаўся» ў непаўторнасці і
прыгажосці нашае Бацькаўшчыны».

1991

ЯНКА ЮХНАВЕЦ

Беларуская літаратура эміграцыі мае ў сваім актыве некалькі цікавых, таленавітых творцаў. Імёны Наталлі Арсенневай, Масае Сяднёва, Алеся Салаўя, Уладзіміра Клішэвіча, Кастуся Акулы і некаторых іншых ужо вядомы ў нашай рэспубліцы, іх творы друкуюцца ў газетах і часопісах, рыхтуюцца да выдання ў выдавецтвах.

На жаль, дасюль па-за ўвагай беларускага савецкага чытача застаюцца вершы і паэмы, ды і проза, не менш таленавітага Янкі Юхнаўца, які працуе ў трохі незвычайнай для літаратуры беларускай эміграцыі манеры, але так характэрнай сучаснай літаратуры краін Заходняй Еўропы і Амерыкі.

Пра сябе Янка Юхнавец у лісце да аўтара гэтых радкоў напісаў коратка: «Нарадзіўся ў 1921 г. на Бягомельшчыне, у Докшыцкім раёне Віцебскай вобл.; асвета: праўнік; быў вывезены ў Нямеччыну; па заканчэнні вайны астаўся за мяжой – стаўся эмігрантам, дзе працаваў у галіне камп'ютарна-тэхнічных працэсаў бізнесу. Літаратурную творчасць (паэзія і проза) пачаў пасля вайны за межамі Айчыны. Першыя творы (1948 г.) з'явіліся ў часопісах «Шыпшына», «Сакавік», «Беларуская думка» ды іншых...» Праўда, з наступных лістоў высветлілася, што Янка Юхнавец быў падпольшчык, дапамагаў партызанам. За сувязь з партызанамі фашысты знішчылі ўсю сям'ю Юхнаўцоў – бацьку, мяці, сясцёр і братоў. Так што з Германіі, куды яго вывезлі, вяртацца дадому, на Радзіму, у яго не было да каго.

У эміграцыі Янка Юхнавец выдаў кнігі паэзіі: «Шорах моўнасці» (Нью-Ёрк, 1955), «Новая элегія» (Нью-Ёрк, 1961), «Каломбы» (Нью-Ёрк, 1967), «Творы» т. 1-2 (Нью-Ёрк, 1987, 1983).

Паэзіі Янкі Юхнаўца характэрны асацыятыўнасць, нетрадыцыйнае мысленне і вобразная структура, метафарычнасць, глыбіня думкі. Іншы раз ён звяртаецца ў сваёй творчасці да бачанага ў маленстве і юнацтве, перажытага на Радзіме і на чужыне. Нямала вершаў прысвечана партызанам – бацьку, «партызанскаму паэту Антону Бялёвічу», роднаму брату, які

абараняў зямлю ад чужынцаў, і г. д. Ёсць у Янкі Юхнаўца і творы пра далёкае гістарычнае мінулае нашага народа – паэма «Вежы стрункія ўзвысіў замак», «Сула», «Новая элегія» і інш.

Будзем спадзявацца, што ўслед за першымі публікацыямі твораў Янкі Юхнаўца на яго Бацькаўшчыне з'явяцца іншыя. Творчасць гэтага самабытнага таленту заслугоўвае таго.

1991

ВЕРШЫ З ФАШЫСЦКАЙ НЯВОЛІ

Лёс ніколі не быў літасцівы да Беларусі, беларускага народа. Але так, як абышоўся ён у першай палове XX стагоддзя з нашай Бацькаўшчынай і тымі, хто насяляў край, здаецца, не абыходзіўся ні з кім. Абрывы, маштабы перажытага нашым народам гора толькі цяпер, і то дзякуючы перабудове, паўстаюць ва ўсёй сваёй глыбіні і трагічнасці. І пазначаны яны такімі вехамі, як рэвалюцыя 1905- 1907 гадоў з яе пажарамі, забойствамі і арыштамі, імперыялістычная вайна з незлічонымі разбурэннямі і смерцамі, мільёнамі выгнанных з родных селішчаў людзей... Потым была гвалтоўная змена ўлады ў сямнаццатым, нямецкая і белапольская акупацыі, зноў жорсткая, бязлітасна-крывая вайна, гэты раз ужо грамадзянская... Падзел аднаго жывога цела народа на дзве часткі – Заходнюю і Усходнюю – савецкую... Калектывізацыя з яе масавымі высылкамі ў Сібір, Каргуз-Бяроза і сталінскія канцлагеры... Зноў вайна, цяпер з гітлераўскай Германіяй, якая каштавала нам больш як два мільёны жыццяў і жаклівага, небывалага спусташэння ўсяго краю... Апалячванне, анямечванне, русіфікацыя... Хто б, які народ вытрымаў бы такое? А наш вытрываў. І не толькі вытрываў, выжыў, але і займеў сваю дзяржаву, з'яднаўся ў адну беларускую сям'ю, збырог самога сябе, сваю самабытнасць, культуру і мову. Нават духоўна ўзбагаціўся, памудраў. У самыя чорныя, безнадзейныя хвіліны не губляў веры ў лепшую будучыню, не апускаў рук, працаваў. Прыдаўлены, быццам нязрушным каменем, чужацкай няволяй, ён не скараўся, спяваў песні. Нават спрабаваў ствараць новыя, у якіх выказваў свае думы і мары. Усюды, дзе б ні жыў, дзе б ні апынуліся яго

сыны і дочкі. На царскай катарзе і ў турмах. У акопах і абозах імперыялістычнай вайны. У галодных, абрабаваных акупантамі гарадах і вёсках. У пажарах і сечах грамадзянскай вайны. У час НЭПа і нялюдскай калектывізацыі. Пры адступленні Чырвонай Арміі пад націскам гітлераўскіх полчышчаў і пры наступленні. У партызанскіх атрадах і ў фашысцкай няволі.

Так, так, і ў фашысцкай няволі. Пра апошняе доўга маўчалі, не гаварылі, рабілі выгляд, быццам толькі ў адной татарскай літаратуры ёсць Муса Джаліль з яго «Маабіцкім сшыткам». А свае ж Мусы Джалілі былі і ёсць і ў нас, у нашай беларускай літаратуры. І пісалі яны вершы не таму, што нарадзіліся паэтамі, а таму, што не маглі маўчаць. Найчасцей гэта былі палонныя і «остарбайты» – вывезеныя на прымусовыя работы сяляне, рабочыя, інтэлігенты. Паводле афіцыйнай статыстыкі такіх было больш за 400 тысяч. Першыя беларусы ў фашысцкую няволю трапілі ў 1939 годзе, калі гітлераўская Германія напала на Польшчу. Тады многія з іх, мабілізаваныя ў польскае войска, былі захоплены разам з палякамі ў палон. І цягнулі мулкую лямку няволі аж да канца вайны – да пераможнага мая 1945 года.

Толькі пра аднаго з такіх гаротнікаў – Юльяна Сергіевіча – можна падаць біяграфічныя звесткі. Нарадзіўся ён 5 жніўня 1910 г. у вёсцы Юраўшчына на Ашмяншчыне. Вучыўся ў суседняй вёсцы Ленькаўшчына. У 1932 г. яго паклікалі ў войска. Вядома, не ў сваё, а ў польскае. Служыў ён у Варшаве. Пасля 18 месяцаў вярнуўся ў родную вёску, працаваў на гаспадарцы. 24 жніўня 1939 г. ён быў зноў пакліканы ў войска – абараняць «Польскае мацарства». Дома засталася жонка, дзеці, маці, сёстры. «5.9.39 г. у баёх пад Петраковам я трапіў у нямецкі палон», – паведамляў пра сябе Ю. Сергіевіч. 20 лютага 1941 г. яго выпусцілі з-за калючага дроту, каб ён працаваў як «остарбайт» на тартаку, што знаходзіўся ў мястэчку Прэсат (Баварыя). Дачакаўся вызвалення, вярнуўся на Радзіму. І, як нядаўна стала вядома («Полымя», № 7, 1991), атрымаў ні за што ні пра што дзесяць гадоў сталінскіх лагераў. Адбыў пакаранне, прыехаў дадому, у сваю вёску, дзе і памёр.

Хто былі астатнія нашы Мусы Джалілі, які напаткаў іх лёс – невядома. Магчыма, сёй-той з іх жыве і цяпер.

Як ацалелі вершы, пасля пяцідзесяці год трапілі з вайны ў цяперашні дзень? Дзякуючы беларускім газетам «Раніца» і «Беларускі работнік», што выдаваліся ў Берліне. Вядома, газеты гэтыя былі не савецкія, а прафашысцкія. Але яны побач са зводкамі пра падзеі на франтах, з прамовамі Гітлера, Гебельса і іншых фашысцкіх галаварэзаў, друкавалі і вершы – Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, Алеся Гаруна, Ларысы Геніюш і зусім невядомых аўтараў – пачаткоўцаў. Асабліва многа вершаў змяшчала на сваіх старонках «Раніца» (першы яе нумар выйшаў 3 снежня 1939 г., апошні – 31 студзеня 1945 г.). У адным са сваіх нумароў яна пісала: «Ніжэй мы друкуем некаторыя вершы, дасланыя ў нашу рэдакцыю нашымі пачынаючымі на эміграцыі паэтамі. Іх ёсць вельмі шмат, але, на жаль, размеры нашае газеты не дазвалялі іх выкарыстаць поўнасцю... Аўтары вершаў – гэта нашыя палонныя з б.-польскай арміі. Некаторыя з іх ужо працуюць як цывільныя работнікі, некаторыя дагэтуль сядзяць у лагерах. Паходзячы з сялянскіх гушчаў беларускага народа, перанёшы нягоды польска-нямецкай вайны, пазнаўшы палоннае жыццё і наогул жыццё на чужыне, яны не згасілі ў сябе тэй паэтыцкай іскры, якую ім дала прырода, і прабуюць у зусім змененых, ненармальных умовах свае паэтыцкія здольнасці». Далей гаварылася, што ў гэтых вершах «кідаецца ў вочы вялікая любоў да Беларусі, да Роднага Краю, свайго кутка. Тута за краем здумеваючая». Можна было б да гэтых слоў дадаць яшчэ – аўтары вершаў і на чужыне жылі сваёй Бацькаўшчынай, летуценілі ёю, рваліся думкамі і сэрцам дадому, да сваіх хат, жонак, дзяцей, бацькоў, знаёмых змалку краявідаў. Былі ў вершах, вядома, і іншыя тэмы, але гэтая – тэма дамоўкі, Бацькаўшчыны, – пераважала, дамінавала.

Далёка закінуў нас лёс ад ніў родных,

А сэрцу майму яны блізкі і мілы.

Дарэмна кіпіць кроў – калі не свабодны –

Дарэмна губляе імкненні і сілы.

Дарэмна пытаю я сябраў штодзень
Аб волі, звальненні – ўсё ціха,
Час нудны паўзе, нібы цень,
Наводзячы сум, як прад ліхам.
Дні нудна за днямі паўзуць
І кутаюць сэрца тугой-павуцінай.
А думы спакою ніяк не даюць
Пра тых, што далёка пакінуў –

пісаў Базыль Камароўскі. І такія пачуцці і думкі былі ў многіх, хто апынуўся ў фашысцкай няволі. І Базылю Камароўскаму, як і іншым аўтарам, не заўсёды хапала майстэрства, вершы месцамі збіваліся з рытму, ды і рыфмоўка ў іх месцамі жадае быць лепшай. Затое якая шчырасць у кожным радку, у кожным слове, якая непасрэднасць, праўда! І гэта падкупляе...

За апошні час у нашу літаратуру вярнулася многае, што раней забаранялася, хавалася. Няхай жа адгорнецца яшчэ адна яе невядомая старонка, дасць былым фашысцкім нявольнікам права на грамадзянства ў беларускім мастацкім слове.

1991

ДАНІНА ПАВАГІ І ЛЮБОВІ

Пра далёкае мінулае беларускага народа пісалі А. С. Пушкін, М. Ю. Лермантаў, А. Міцкевіч, Ю. Крашэўскі, Г. Сянкевіч, Э. Ажэшка, іншыя вядомыя рускія, польскія, літоўскія паэты і празаікі. У апошні час да гэтай тэмы ўсё часцей і часцей звяртаюцца і самі беларусы. Не-не дый з'яўляюцца ў нашай літаратуры раманы, паэмы, аповесці, вершы, аповяданні, нарысы, дзе робіцца спроба ўзнавіць старонкі гісторыі, народа, якая, нягледзячы на ўвесь трагізм, была ў нас, як і ў іншых народаў, таксама па-свойму цікавая, гераічная, слаўная. Да імён папулярных ужо аўтараў мастацкіх твораў дадаюцца новыя і новыя, што сведчыць пра жывучасць самой нацыянальнай ідэі, яе неўміручасць, глыбокія карані, што ўваходзяць у пласты стагоддзяў. Вось і яшчэ адно імя – Мікола Гайдук. Нарадзіўся

ён на Беласточчыне (цяпер Польшча) на хутары Кабылянка ў былой Заходняй Беларусі ў 1933 годзе. Скончыў першы клас польскай школы, рыхтаваўся пайсці ў другі, а тут пачалася вайна. «Не, не Вялікая Айчынная, а, як пісалі тады ў савецкім друку, вызваленчы паход Чырвонай Арміі, – успамінае ў адным з сваіх інтэрв'ю Мікола Гайдук – Беласточчына ў выніку далучэння да Беларусі стала савецкай. Таму правучыўся два гады яшчэ ў савецкай школе. нават акцябратам стаў. У гады фашысцкай акупацыі наведваў нелегальную школу. Вучыў у ёй праваслаўны святар, сённяшні мітрапаліт Варшаўскі і ўсёй Польшчы Васілій – Уладзімір Даранкевіч. Зноў жа, правучыўся толькі два гады. У чацвёрты клас казалі не прыходзіць: небяспечна, немцы лютуюць. Давучаўся пасля вызвалення ад гітлераўцаў. Два гады хадзіў у беларускую школу, якая працавала ў Міхалове...»

Беласточчына, як вядома, пасля Вялікай Айчынай вайны адышла пад Польшчу, і Мікола Гайдук, закончыўшы польскі ліцэй, пайшоў працаваць у гміну. Папрацаваўшы там некаторы час, даведаўся, што прымаюцца заявы ад тых, хто хоча ехаць вучыцца ў Савецкі Саюз. Падаў заяву і ён. Конкурс быў вялікі, на адно месца па 15- 20 чалавек. Але Мікола вытрымаў яго і быў залічаны на вучобу ў Растоўскі ўніверсітэт. Два гады правучыўся там на факультэце рускай філалогіі, потым перавёўся ў Ленінград, адтуль – у Мінск. У Беларускай дзяржаўным універсітэце пазнаёміўся з многімі маладымі літаратарамі – Нілам Гілевічам, Рыгорам Барадуліным, Генадзем Бураўкіным, Іванам Пташнікавым і інш. Як здольнага, перспектыўнага выпускніка, яго пакідалі ў аспірантуры. Але ён не застаўся – паехаў на радзіму. Працаваў настаўнікам, дырэктарам Бельскага настаўніцкага ліцэя.

Сваю творчасць ён пачаў, як і многія, з допісаў. Амаль дзесяць гадоў веў у газеце «Ніва», якая выходзіць у Беластоку на беларускай мове, раздзел «Шляхам гадоў», дзе друкаваў самыя цікавыя факты з мінулага і сучаснага жыцця роднага краю. І, вядома ж, спрабаваў свае сілы ў прозе. Апаবাদанні, нарысы, што з'яўляліся час ад часу на старонках «Нівы», у альманаху «Белавежа», у календарых, запаміналіся перш за

ўсё навізнаю, багатым фактычным матэрыялам, самабытнымі характарамі герояў, добраю беларускаю моваю. Бясспрэчны талент Міколы Гайдук заўважылі ўсе, хто сачыў за развіццём літаратурнага жыцця на Беласточчыне.

У 1971 годзе Мікола Гайдук пераязджае на сталае жыццё ў Беласток, уладкоўваецца на працу ў рэдакцыю «Нівы». «Рэдактар газеты Георгій Валкавыцкі (Юрка Зубрыцкі) вельмі прыхільна да мяне паставіўся, — успамінае Мікола Гайдук. — Узяўся я весці краязнаўчы слоўнік. Хадзіў ад вёскі да вёскі, ад хутара да хутара, запісваў легенды, паданні, занатоўваў найбольш важныя, найбольш істотныя. Хацелася паказаць, што зямля беластоцкая — частка зямлі беларускай... Гэты слоўнік мне ўдалося зрабіць на чатыры літары, літарай «І» пакуль што завяршыў, але буду працягваць і далей. Гэта неабходна рабіць, бо з'явіліся ўжо розныя тэндэнцыі адносна мінулага беластоцкай зямлі, яе традыцый... Землі Тураўская, Гарадзенская, Наваградская... Пра іх мая гаворка, пра багатую гісторыю, вялікія нацыянальныя традыцыі, пра культуру народа, пранесеную праз стагоддзі».

У 1982 годзе Мікола Гайдук выдаў першую кнігу прозы «Аб чым шуміць Белавежская пушча», за якую быў прыняты ў Саюз польскіх пісьменнікаў. У гэтую кнігу, прызначаную юным чытачам, увайшлі казкі, легенды, паданні. Што ж да астатніх твораў таленавітага аўтара, дык асобным выданнем яны яшчэ не выдаваліся, выходзяць у нас у рэспубліцы ўпершыню. Пры ўсёй тэматычнай разнастайнасці ёсць у іх тое, што яднае, а менавіта вялікая любоў да свайго краю, тых людзей, што жылі стагоддзямі і жывуць там сёння. Чытач, трэба меркаваць, па-належамаму ацэніць уменне Міколы Гайдук ствараць каларытныя, запамінальныя характары, знаходзіць адпаведныя словы і дэталі, каб на старонках твораў ажыло ва ўсіх барвах і праявах сённяшняе жыццё Надбужжа і яго далёкае мінулае. Вядома, у гэтую невялікую кнігу не маглі ўвайсці ўсе напісаныя Міколам Гадуком творы, вартыя таго, сустрэча з імі — справа недалёкага будучага. Тым больш што Мікола Гайдук вось ужо некалькі год не займае пільнага пасады, цалкам аддаўся творчасці. У яго — вялікія планы. Ён піша

артыкулы, даследаванні, прысвечаныя роднай Беласточчыне, парадкуе запісы вуснай народнай творчасці, працуе над новымі праязнымі творамі, збірае і рэдагуе тое, што ў свой час друкавалася ў розных перыядычных выданнях. «Няважна, дзе жыве беларус, – кажа Мікола Гайдук. – Важна, каб у ягоным сэрцы заўсёды знаходзілася Беларусь. Не трэба забываць, што за межамі рэспублікі жыве да адной трэці нацыі».

Сам Мікола Гайдук ніколі гэтага – да яго гонару! – не забываў і не забывае. Яго творчасць – гэта даніна любові і павагі да роднага краю, жаданне хоць што-кольвечы зрабіць дзеля яго велічы і славы, далучыць да яго новых прыхільнікаў і шанавальнікаў.

1991

НЕ АБЯЛЯЮЧЫ І НЕ АЧАРНЯЮЧЫ

Гутарка з карэспандэнтам газеты

«Голас Радзімы»

К. – Барыс Іванавіч, мінула некалькі гадоў, як было напісана і надрукавана Ваша эсэ «Беларуская эміграцыя: факты і меркаванні». Што змянілася з таго часу ў нашых узаемаадносінах з эміграцыяй?

Б. С. – Многае, прычым у лепшы бок. З надзвычайным поспехам прайшлі ў нас у рэспубліцы гастролі спевака Данчыка і танцавальнага ансамбля «Васілёк», якія прыежджалі з США. Беларусь наведаў адзін з самых вядомых паэтаў і празаікаў беларускай эміграцыі Масей Сяднёў. Ён гасцяваў у родным яму Касцюковіцкім раёне, пабываў у музеях, рэдакцыях газет і часопісаў, сустрэўся з пісьменнікамі і чытачамі ў Доме літаратараў на вечары яго паэзіі. Падрыхтаваў ён і здаў у выдавецтва «Мастацкая літаратура» кнігу сваіх выбраных твораў. Уражанні ад паездкі на Радзіму М. Сяднёў выказаў у нарысе «З Менску – у Мінск», які быў надрукаваны ў «Літаратуры і мастацтве». Мінск наведалі таксама апостальскі візітатар для беларусаў-католікаў, дырэктар Скарынінскай бібліятэкі ў Лондане айцец А. Надсан, распарадчык фундацыі імя Л. Сапегі Ю. Станкевіч, супрацоўнікі беларускай секцыі радыёстанцыі «Свабода» В. Станкевіч, Л. Урбан, В. Крупскі, амерыканскія і англійскія вучоныя-саветолагі, якія займаюцца вывучэннем і даследаваннем нашай літаратуры і культуры, Т. Бэрд, А. Макмілін, Дж. Дынглі, Г. Пікарда. На старонках газет і часопісаў – «Літаратуры і мастацтва», «Нашага слова», «Голасу Радзімы», «Чырвонай змены», «Знамя юности», «Полымя», «Маладосці», «Спадчыны», «Нёмана», «Крыніцы», «Бярозкі» і інш. – з'явіліся не толькі інтэрв'ю з нашымі суайчыннікамі, але ў некаторых надрукаваны і творы пісьменнікаў-эмігрантаў – У. Клішэвіча, М. Сяднёва, А. Салаўя, Н. Арсенневай,

Я. Золака, Ю. Віцьбіча, М. Каваля, У. Дудзіцкага, Р. Крушыны, А. Калубовіча...

Не засталіся ў даўгу перад сваімі землякамі і тыя, хто ў свой час па волі лёсу апынуўся за межамі нашай рэспублікі. У 1989 г. быў утвораны Беларускі камітэт дапамогі ахвярам радыяцыі, які сабраў не адну тысячу долараў і на іх набыў лекі і медыцынскую апаратуру, якія дастаўлены ўжо ў нашу рэспубліку, перададзены бальніцам у Мінску, Гомелі, Хойніках. Патомак выхадцаў з Беларусі, які жыве ў Англіі, А. Ціханавецкі падарыў Беларускаму Фонду культуры адзін з унікальных случкіх паясоў. Вялікую зацікаўленасць праявілі нашы суайчыннікі і да стварэння ў сталіцы Савецкай Беларусі Скарынінскага цэнтра – на сабраныя за мяжой грошы купілі для яго камп’ютар, а таксама перадалі значную суму грошай на выданне і папулярызацыю нашай спадчыны.

Як сапраўднае свята культуры нашага народа адзначалася ў Беларусі і за яе межамі 500-годдзе слаўнага першадрукара і асветніка Ф. Скарыны. У гэтым свяце прынялі ўдзел прадстаўнікі многіх народаў, у тым ліку і тыя беларусы, што жывуць за межамі нашай рэспублікі, сярод іх і патомак нашага слаўтага земляка доктар С. Скарына, які прыехаў да нас з Канады. 500-годдзе Ф. Скарыны было шырока адзначана ва ўсім свеце, але асабліва ў ЗША – у Бібліятэцы ААН, у Нью-ёркскай публічнай бібліятэцы, у Квінсколеджы Нью-ёркскага гарадскога ўніверсітэта, а таксама ў Кліўлендзе ў Беларускім культурным цэнтры «Полацк». Ва ўсіх гэтых урачыстасцях бралі ўдзел беларусы як з нашай рэспублікі, так і тыя, што жывуць за яе межамі. Адбыліся ўпершыню за пасляваенныя гады сустрэчы беларуска-амерыканскай эміграцыі з афіцыйнымі асобамі Савецкай Беларусі – Старшынёй Савета Міністраў БССР В. Кебічам, міністрам замежных спраў БССР П. Краўчанкам, пастаянным прадстаўніком Беларускай ССР пры Арганізацыі Аб’яднаных Нацый Г. Бураўкіным...

Бібліятэкі нашы дапоўніліся новымі кнігамі, часопісамі, газетамі – тымі, якія выходзілі і выходзяць у месцах пасялення за межамі рэспублікі беларусаў, што дае магчымасць больш поўна і ўсебакова вывучаць эміграцыю, яе жыццё і культуру.

Каб гэтае вывучэнне было навуковым і мэтанакіраваным, пры Скарынінскім цэнтры арганізоўваецца спецыяльны аддзел.

Для сувязей з эміграцыяй усімі перасяленцамі з Беларусі створана культурна-грамадскае згуртаванне «Бацькаўшчына», якое разам з таварыствам «Радзіма» будзе апекавацца нашымі суайчыннікамі.

Прыняты адпаведныя рашэнні і Вярхоўным Саветам БССР і ўрадам рэспублікі, якія ўзаконілі нашы адносіны з эміграцыяй. Так, у Законе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай рэспублікі «Аб мовах у Беларускай ССР» ёсць спецыяльны артыкул, які гарантуе садзейнічанне «захаванню нацыянальна-культурных інтарэсаў асоб беларускага паходжання, якія жывуць у замежных краінах». Прыкладна тое самае пацвердзіў і ўрад рэспублікі ў сваёй «Дзяржаўнай праграме развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР», якая была прынята ў верасні 1930 г.

Цяпер пра беларускую эміграцыю мы сталі ведаць больш. Але, вядома, далёка не ўсё, што варта было б ведаць.

К. – Ваша эсэ пра эміграцыю было ўспрынята неадназначна. У нашым друку і за мяжою з'явіліся артыкулы, у якіх выказваліся крытычныя заўвагі. Як Вы да ўсяго гэтага адносіцеся?

Б. С. – Нармальна. Справа ў тым, што многія людзі прывыклі глядзець на эміграцыю вачыма ранейшых часоў, бачыць ва ўсіх тых, хто апынуўся за мяжою, толькі ворагаў. Ёсць і такія, хто вельмі б хацеў забыць, не вылучаць тых, хто ў часы вайны паводзіў сябе не лепшым чынам, запляміўся супрацоўніцтвам з нямецка-фашысцкімі акупантамі. Я ж імкнуўся прытрымлівацца праўды, фактаў – што было, тое было, з песні, як кажуць, слоў не выкінеш. Вядома, не ўсё я ведаю, здараюцца і прыкрыя памылкі, непаразуменні. Скажам, як было ў мяне, калі я пісаў пра М. Сяднёва. Грунтуючыся на паведамленнях акупацыйных газет, я прыпісаў яму тое, чаго, як выявілася, не было. У новым выданні майго эсэ гэтая ды і некаторыя іншыя памылкі і недакладнасці выпраўлены.

К. – А такое выданне рыхтуецца?

Б. С. – Так, я над ім працую. У нас вельмі мала пакуль што крыніц пра нашу эміграцыю, гадамі яна не вывучалася, а калі што і даходзіла да нас, дык у вельмі скажоным выглядзе. Маецца выйсці ў свет у ЗША даследаванне В. Кіпеля на гэтую тэму, але пакуль яго няма. Між тым цікавасць да беларускай эміграцыі цяпер у рэспубліцы вялікая, асабліва сярод моладзі, ды і ў навуковым асяроддзі. Мне даводзіцца рэцэнзаваць, а то і пісаць самому матэрыялы пра вядомых дзеячаў беларускай эміграцыі і для розных энцыклапедычных выданняў, і для бібліяграфічнага слоўніка «Беларускія пісьменнікі», які выдае Акадэмія навук БССР. Дарэчы, я падрыхтаваў вялікую анталогію паэзіі беларускай эміграцыі пад назваю «Туга па Радзіме», у якую ўключыў творы пятнаццаці паэтаў, сярод іх ёсць імёны зусім невядомых у нашай рэспубліцы творцаў. Да кожнага аўтара даюцца біяграфічныя даведкі. Творчасць пісьменнікаў-эмігрантаў паступова ўліваецца ў агульную плынь нашай літаратуры, займае ў ёй сваё месца. Толькі што выйшла ў выдавецтве «Універсітэцкае» кніга паэзіі «Каласы роднай мовы», дзе побач з творамі дарэвалюцыйных беларускіх паэтаў і паэтаў савецкай пары надрукаваны і творы паэтаў-эмігрантаў – В. Адважнага, Н. Арсенневай, М. Кавыля, Р. Крушыны, Л. Золака, У. Клішэвіча, М. Сяднёва, А. Салаўя.

К. – А што цікавае выйшла за апошні час там, за мяжой?

Б. С. – Перш за ўсё я назваў бы бібліяграфічную працу «Пяць стагоддзяў Скарыніяны» – яна надрукавана ў Нью-Ёрку ў 1989 г. Ва ўступе да гэтай вельмі каштоўнай кнігі яе ўкладальнік Вітаўт Тумаш, які раней выступаў пад псеўданімам Сымон Брага, піша, што «з ростам навуковай увагі да жыцця і шматбаковай культурна-духоўнай спадчыны знакамітага Палачаніна, даўно адчувалася патрэба паказальнікаў той Скарыніяны, што з'явілася за пяць мінулых стагоддзяў, і асабліва востра адчуваецца яна сёння, калі веда пра старую й новую літаратуру пра Скарыну неабходная не толькі даследчыкам-скарыназнаўцам, але часта й пісьменнікам, гісторыкам літаратуры й мастацтва, публіцыстам». Апублікаваная ў кнізе бібліяграфія ахоплівае Скарыніяну амаль за пяць стагоддзяў – ад 1492 г. да 1982 г., прычым улічаны як нашы айчынныя

крыніцы, так і замежныя. Другая кніга, на якой хацелася б спыніцца, гэта «Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік», складзены вядомым моваведам Я. Станкевічам і выдадзены пасля ўжо яго смерці сынам Юркам. Слоўнік гэты мае амаль паўтары тысячы старонак. Як адзначаюць выдаўцы, «першай і асноўнай мэтай слоўніка было і ёсць пазнаёміць самых жа беларусаў з іх багаццем сваёй мовы – адыграць ролю вычарпальнага тлумачальнага слоўніка беларускае народнае мовы на ўсім яе прасцягу карыстання... Заданне слоўніка – практычнае... Слоўнік прызначаны памагчы, першае, вучыцца мовы беларускае – усім сваім і чужым; другое, вучыцца мовы расейскае тым беларусам, што гэтага патрабуюць у сваёй аду-мысловасці». Гэты слоўнік, як і адзначаны вышэй бібліяграфічны даведнік «Пяць стагоддзяў Скарыніяны», варта было б перавыдаць у нас, карысць бы ад гэтага была вялікая. Выйшаў чарговы, дзевятнаццаты нумар «Запісаў», які выдае Беларускі інстытут навукі й мастацтва. Сярод матэрыялаў, што там надрукаваны, варта назваць артыкулы А. Баршчэўскага «Ігнат Дварчанін – даследчык нашаніўскай літаратуры», В. Кіпеля «Эміграцыя з Беларусі й газета «Наша ніва», «Успаміны» Л. Акіншэвіча, пераклады вершаў З. Паўнда (з уступным артыкулам пра яго З. Кіпель), Янкі Юхнўца. Выйшлі новыя нумары «Беларускай думкі», «Беларускага свету», «Беларуса», «Зважай»... З кніг мастацкай літаратуры можна было б адзначыць выданне зборніка паэзіі з паралельным перакладам на англійскую мову вершаў Анатоля Бярозкі (Мацея Смаршчка) «Трынаццаць вершаў»...

К. – Ці плануеце вы асабіста што-небудзь яшчэ рабіць дзеля папулярызачыі творчасці пісьменнікаў-эмігрантаў у нашай рэспубліцы?

Б. С. – О, так! Пра аналагічны зборнік паэзіі, надрукаваны мною, я ўжо казаў. Цяпер працую над кнігаю літаратурных мемуараў, у якую мяркую ўключыць успаміны, што надрукаваны ў розных эмігранцкіх выданнях, пра Янку Купалу, Якуба Коласа, Цётку, Алеся Гаруна, Уладзіміра Жылку... У гэтую кнігу мяркую ўключыць таксама аўтабіяграфічныя матэрыялы пра пісьменнікаў-эмігрантаў, іх інтэрв'ю...

Ёсць таксама задума выдаць том, а, можа, і больш, эмігранцкай прозы. Ну, і, вядома ж, выдаць і некаторыя ўспаміны. Аднаму мне з такой працай наўрад ці ўдасца справіцца, тым больш, што ў мяне на стала ляжаць незакончаныя свае творы. Таму думаю падключыць да гэтай справы некаторых маладзейшых таварышаў. Я заўсёды прытрымліваўся і прытрымліваюся цяпер той думкі, што ўсё каштоўнае, што створана беларускай эміграцыяй, павінна быць вернута нашаму народу.

К. – Вас не палохаюць некаторыя даволі грозныя выступленні «Вячэрняя Мінска», «Політычнага собеседніка», «Советской Белоруссии», «Звязды» ды і некаторых іншых выданняў супраць вядомых дзеячаў беларускай эміграцыі, іх паводзін у час Вялікай Айчыннай вайны.

Б. С. – Не. Займаючыся вывучэннем таго, што было ў 30-40-я ды і пазнейшыя гады, я чытаў прыкладна тое самае пра гонар і славу нашага народа Ф. Скарыну, Л. Сапегу, К. Каліноўскага, Я. Купалу, Я. Коласа, М. Багдановіча, А. Гаруна, Я. Лёсіка, В. Ластоўскага... Ёсць, на жаль, людзі, якія ненавідзяць усё беларускае і шукаюць прычыны, каб абліць брудам кожнага, хто шчыра служыць свайму народу. Што ж да дзеячаў беларускай эміграцыі, то ў кожнага з іх было сваё жыццё, свае погляды. Многія з іх не ведалі савецкай улады, ніколі пры ёй не жылі. Іх трэба прымаць ці не прымаць такімі, якімі яны былі – не абяляючы і не ачарняючы. Часы забарон, замоўчвання, здаецца, мінуліся. Праўда, аб'ектыўнасць – вось тыя крытэрыі, з якімі трэба падыходзіць да ўсяго, што было. І браць пад увагу не даносы, якія «выбіваў» са сваімі спадручнымі Цанава ад розных «домработніц» і «сведак», а сапраўдныя факты, што мелі месца і пацверджаны дакументамі.

К. – Жадаем вам поспехаў у вашай нялёгкай працы!

Б. С. – Дзякуй.

1990

«НАРОД БЕСПАМЫЛКОВА РАЗБЯРЭЦЦА, ХТО ЁСЦЬ ХТО»

Гутарка з Алесем Марціновічам
(часопіс «Беларуская думка»)

А. М. – Барыс Іванавіч, з вамі, як і з кожным пісьменнікам, вядомым шырокаму чытацкаму колу, можна параіцца наконт многіх праблем. І усё ж у вашай творчасці ёсць такія аспекты... Вы, відаць, ужо здагадваецеся. Але, гаворка ідзе пра вашу цікавасць да жыцця беларускай эміграцыі. Кніга «Сняцца сны аб Беларусі...», па праву адзначаная Літаратурнай прэміяй імя Івана Мележа, не тое, што ўнікальная ў сваім родзе, гэта – дальбог жа – энцыклапедычны даведнік. Дзясяткі імёнаў згадваеце вы... Паэтаў, празаікаў, мастакоў, кампазітараў... Адкуль такая дасведчанасць у вас адносна ўсяго, што тычыцца жыцця беларускай эміграцыі?

Б. С. – Упершыню з беларускай эміграцыяй я спаткаўся амаль паўвека назад – у 1944 годзе, калі наша сям'я жыла разам з іншымі сем'ямі на ферме ў пана паблізу горада Хальберштата ў Нямеччыне. Справа ў тым, што вёска Вялікі Бор, дзе я нарадзіўся, была спалена фашыстамі, і нас улетку сорок трэцяга вывезлі на чужыну, у няволю. На панскую ферму прыехала група беларусаў, як цяпер я разумею, калабарантаў, каб завербаваць сяго-таго ў сваё войска, якое тады стваралася. Сярод тых, хто выступаў перад намі, помню, была жанчына-паэтэса – ці не Наталля Арсеннева? – якая чытала свае патрыятычныя вершы. Потым, ужо на Радзіме, вучачыся ў школе, я прачытаў пра беларускую эміграцыю ў кнізе «Всенародная партызанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков», якая выйшла ў 1951 годзе ў Дзяржаўным выдавецтве БССР пад агульнай рэдакцыяй Ц. С. Гарбунова. Аўтар гэтай кнігі, як пазначана на тытуле, Цанава, хоць, вядома ж, сам ён яе не пісаў. У ёй, гэтай кнізе, ёсць цэлы вялікі раздзел «Белорусские буржуазные национа-

листы – злейшие враги белорусского народа». У 1957 годзе, будучы ўжо студэнтам універсітэта, я надрукаваў у газеце «Літаратура і мастацтва» артыкул «Шпанаваць родную мову», у якім выступіў супраць русіфікацыі, што праводзілася мэтанакіравана і паслядоўна ў Беларусі. Артыкул перадрукавала мюнхенская «Бацькаўшчына», наогул, пра мяне тады шмат пісалі ў эміграцыі, рабілі з мяне ледзь не нацыянальнага героя. Мною зацікавіліся пэўныя органы, правялі «прафілактыку» – паказалі «Бацькаўшчыну» з перадрукаваным там маім артыкулам, вось, маўляў, на каго я працую. Цяжка пасля гэтага мне было. І ўсё ж я скончыў універсітэт, быў узяты на працу спярша ў рэдакцыю часопіса «Вожык», потым – у «Польмя». Тут я пазнаёміўся з многімі пісьменнікамі, у тым ліку і з Пятром Глебкам. Ён часта бываў за мяжою, прывозіў адтуль эмігранцкія выданні. Трапіўшы ў яго бібліятэку, я з некаторымі з іх пазнаёміўся. Жонка Пятра Фёдаравіча Ніна Іларыёнаўна ў часе вайны жыла ў Мінску, працавала ў «Беларускай газэце», ведала, сустракалася амаль з усімі, хто ў акупацыю апынуўся ў Мінску, а потым і ў эміграцыі, – Антонам Адамовічам, Наталляй Арсенневай, Уладзімірам Сядурам, Алесем Салаўём... Юрка ж Віцьбіч нават некаторы час жыў у яе на кватэры. Я працаваў над раманам «Вялікі Лес», таму пра многае распытваў. Прагартаў-прачытаў я і падшыўкі газет, часопісаў, што выходзілі ў акупацыю, – «Беларускую газэту», «Голас вёскі», «Новы шлях», «Раніцу», некаторыя іншыя выданні. Ну, а потым выязджаў сам за мяжу, сустракаўся з некаторымі эмігрантамі, чытаў усё, што трапляла з тамтэйшых друкаў. Меў размовы і з тымі эмігрантамі, што прыязджалі ў Беларусь, напрыклад, правёў некалькі гадзін у гутарцы з Янкам Ліманоўскім... Так што, як бачыце, збіраліся мае веды па крупіцы на працягу ўсяго жыцця...

А. М. – Але ж, бадай, і небяспечна было збіраць усе гэтыя матэрыялы, калі яшчэ некалькі гадоў назад усё, што хоць неяк краналася творчасці тых, хто апынуўся – часта не па сваёй волі далёка ад Бацькаўшчыны, не трапляла ў друк. Не тое што пісаць нельга было пра гэтых аўтараў, але і прозвішчы іх згадваць...

Б. С. – Так, гэта праўда. Але ж не дарэмна кажучь: рызыка – высакародная справа. Хто не рызыкуе, той пазбаўляе сябе ўсяго самага цікавага, небудзённага. Я яшчэ са школы, гаворачы словамі Г. Гейнэ, «нашу кантрабанду ў сваёй галаве». Гэтаму мяне прывучыла Нямецчына, канцлагеры, у якіх я знаходзіўся за калючым дротам, пасляваеннае жыццё... Нас жа, нашу сям'ю, якая не толькі жыла пад акупацыяй, але і вывозілася ў Нямецчыну, вызвалялася не савецкімі войскамі, а амерыканскімі, хацелі саслаць у Сібір. Быў у мяне і яшчэ адзін «недахоп» – я ніколі не выракаўся роднай мовы, размаўляў усюды на ёй, быў, словам, «в своей стране я словно иностранец»... У тых хатах, дзе я жыў, у мяне заўсёды можна было знайсці «кампрамат» – перапісанья ад рукі вершы забароненых аўтараў, забароненыя кнігі, часопісы, газеты...

Вёз усё гэта я і з-за мяжы, калі туды мяне пачалі хоць і не часта пускаць. Ці меў я з-за гэтага непрыемнасці? О, усякае было, лепш таго не ўспамінаць...

А. М. – Пагадзіцеся, аднак, што і беларуская эміграцыя далёка неаднародная. Адна справа – Масей Сяднёў, які рана пераканаўся, што «чырвоная зорка маніць» (як вы ведаеце, гэта выраз з яго рамана), і куды іншая справа тыя, хто ўсё ж супрацоўнічаў з немцамі. Як кажучь, не нам быць суддзямі, але ж гаварыць праўду трэба.

Б. С. – Сёння пра беларускую эміграцыю мы ведаем больш, як зусім нядаўна ведалі. Калі ў кнігах «Всенародная партызанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков» і «Саўдзельнікі ў злачынствах» В. Раманоўскага (выд. «Беларусь», Мн., 1964) усе тыя, хто па розных прычынах апынуўся на чужыне, залічаны адназначна да ворагаў, дык у некаторых працах, што друкуюцца сёння, ужо другая крайнасць – усе эмігранты падаюцца ледзь не анёламі, ахвярамі сталінскага генацыду, барацьбітамі за новую, незалежную Беларусь. Я ж прытрымліваўся і прытрымліваюся праўды – што было, тое было, як кажучь, кесарава павінна быць аддадзена кесару. Эміграцыю нельга агульна ні ачарняць, ні абяляць, бо яна складаецца з розных людзей. Наогул, да кожнай з'явы, факта і прозвішча трэба падыходзіць гістарычна і вельмі ж індыві-

дуальна, канкрэтна. Далёка не ўсе эмігранты такія бяззубыя авечкі, як сёй-той іх малюе. Сярод іх былі і ваўкі, прычым з клыкамі. І не пра беларускія народныя інтарэсы некаторыя дбалі, а пра свае, часам дробныя, шкурныя. Многае яшчэ стане вядома, калі будуць адкрыты самыя сакрэтныя архівы. Усё было куды складаней, чым некаторым уяўляецца. Скажам, пра Ф. Кушаля – камандуючага войскамі Беларускай краёвай абароны пісалі як пра крывавага ката беларускага народа. Цяпер знойдзены дакументы, што ён быў завербаваны савецкай разведкай, працаваў на яе, веў перагаворы з генералам Сікорскім. Ды і ў Мінск ён трапіў па заданні савецкай разведкі... Сёе-тое, іншае, чым вядома сёння нам з друку, будзе сказана і пра некаторых іншых эмігрантаў. Усяму свой час...

А. М. – Відаць, далёка не адназначна ацанілі за мяжой вашы «Сняцца сны аб Беларусі». Вось і ў першым нумары царкоўна-грамадскага часопіса «Голас часу» за сёлетні год, што выходзіць у Лондане, А. Жук-Борскі выступіў з артыкулам «Усё яшчэ аб эміграцыі...», дзеліцца ўражаннямі аб вашай кнізе «Беларуская эміграцыя», што папоўніла летась «Бібліятэку газеты «Голас Радзімы». Аўтар ідзе, як кажучь, у атаку: «У абвінавачванні ў здрадзе не маецца дакладнага адказу на пытанні: хто? каго? чаго? Зусім зразумела, што тыя людзі, якія сталі эмігрантамі, і тыя, якіх знішчаў Сталін, і, урэшце, усе тыя, што баяліся выявіць свой погляд, былі супраць камунізму, Леніна, Сталіна, партыі і ўсяго савецкага раю. Зразумела таксама, што для сведамых беларусаў цэнтрам арыентацыі і дзеяння была і ёсць Беларусь, беларускі народ і яго доля, Бацькаўшчына і яе незалежнасць, а ў моцы гэтага не маглі быць здраднікамі для саміх сябе. Не былі здраднікамі камунізму, бо камуністамі не былі, дык каго ж яны здрадзілі?» Як быццам усё правільна... Ды толькі і сапраўды «як быццам»... Бо сярод тых, «каго знішчаў Сталін», нямала было і сумленных камуністаў, нават апантаных бальшавікоў... Далей, калі ісці ўслед за А. Жукам-Борскім, маўляў, «не былі здраднікамі камунізму, бо камуністамі не былі»... Але ж справа не ў «камунізме», а ў Беларусі, якую і хацелі немцы паставіць на калені і ў чым дапамагаў ім сёй-той з цяперашніх рупліўцаў...

Б. С. – Не адназначна мае публікацыі пра эміграцыю ўспрыняты: не толькі за мяжою, але і ў нас, у Беларусі. Амаль кожная з іх суправаджалася «палемікай», калі толькі можна гэтак назваць тыя выступленні, што друкаваліся на старонках «Политического собеседника», «Советской Белоруссии», «Мы и время»... Некаторыя называлі мяне ледзь не фашысцкім прыхваснем, папракалі, што я капаюся на «нацыяналістычных сметніках», хочучы знайсці там нешта добрае. І пагражалі – не ўдасца абяліць ворагаў Беларусі, здраднікаў народа! З другога ж боку, тыя ж эмігранцкія выданні папракалі мяне, што я шукаю, дзе і хто «нафашысціў». А я імкнуўся і імкнуся пісаць праўду. Гісторыю ж нельга ні палепшыць, ні пагоршыць – яна павінна быць такою, якою і была. Не-не, крыў божа, я не лічу і ніколі не лічыў, што ў маіх працах усё дакладна, выверана, няма недахопаў. Калі хто мне падкажа, што тут ці там я напісаў не тое ці не так і прывядзе доказы, я папраўлюся. Прыклад – асобнае выданне «Беларускай эміграцыі», што выйшла летась у бібліятэцы «Голасу Радзімы». Што ж да спрэчак, хто быў здраднікам камунізму ці Радзімы, дык тут усё ясна як двойчы два... Вядома, сёй-той хацеў бы сёння выглядаць лепш, чым ёсць на самай справе, не мець цяжару тых грахоў, што мае.

Але пра гэта яму трэба было думаць раней, калі на нашу зямлю прыйшлі акупанты. Глядзець жа на ўсё з тых пазіцый, што прапаноўвае А. Жук-Борскі, дык можна дайсці да таго, што самым вялікім дэмакратам і сябрам беларускага народа былі Гітлер і яго галаварэзы. Выбачайце, але з такім падыходам да нашага мінулага я згадзіцца не магу. Сам прайшоў фашысцкія канцлагеры, перажылі фашысцкую няволю і мае бацькі, браты. Ды і ўвесь беларускі народ... І ведаем, хто і як да нас адносіўся, хто ратаваў, а хто знішчаў...

А. М. – Таму куды лепей, чым рабіць узаемныя папрокі, болей дбаць аб пашырэнні кантактаў і ўзаемасувязяў і з эміграцыяй, і ўвогуле з беларускай дыяспарай. Вы ж таксама падтрымліваеце сувязь з многімі беларусамі за мяжой?

Б. С. – Неаднойчы я выступаў за тое, каб менш мы спрачаліся па тым, што нас раз'ядноўвае, і больш думалі

пра тое, што нас аб'ядноўвае. І, вядома ж, пашыралі кантакты між сабою. Ад гэтага была б карысць усім нам. І нашай Бацькаўшчыне – Беларусі.

Рады, што многія мяне разумеюць. І дапамагаюць. Рыхтуючы да выдання анталогію паэзіі беларускага замежжа «Туга па Радзіме», я напісаў дзясяткі лістоў эмігрантам. Тое самае было, калі я рыхтаваў да друку кнігу ўспамінаў «На суд гісторыі». Вельмі цешуся, што амаль усе, каму я адрасаваў свае лісты, мне адказалі, прыслалі свае творы. Я ўдзячны за гэта ўсім сваім суродзічам.

З некаторымі ж завязалася сталая перапіска, якая прадаўжаецца і цяпер. Мяркую, што яна ўзбагачае кожнага з нас.

А. М. – З Масеем Сяднёвым па яго прыездзе на Бацькаўшчыну вы правялі не адзін дзень... Ці няма ў вас жадання (магчыма, не цяпер, а пазней) напісаць мастацкі твор, героем якога б, напрыклад, быў пісьменнік ці прадстаўнік іншай творчай прафесіі, які апынуўся за мяжой?

Б. С. – Гэтая тэма блізкая мне, «мая», як кажуць, я неаднойчы звяртаўся да яе ў сваіх творах. У раманах «Чужое неба», «Вялікі Лес», некаторых аповесцях і апавяданнях. Што ж да будучых твораў... Я не з тых, хто дзеліцца сваімі планами. Пры ўсёй павазе да вас і чытачоў застануся і цяпер верным сабе.

А. М. – Важна зрабіць усё магчымае, каб творчасць пісьменнікаў-эмігрантаў прыйшла да сучаснага чытача... Тут таксама здзейснена ўжо вельмі шмат вашымі намаганнямі – публікацыі ў часопісах «Полымя», «Малодосць», «Спадчына»... Але ж чытач чакае і кніг. Таго ж Сяднёва, Наталлі Арсенневай...

Б. С. – Такія кнігі падрыхтаваны да друку. Першая з іх нават ужо з'явілася на паліцах кнігарняў – зборнік паэзіі і прозы Масея Сяднёва «Патушаныя зоры» (з маёй прадмовай). У бліжэйшы час выйдзе факсімільнае выданне «Пад сінім небам» Н. Арсенневай.

У гэтым годзе мае выйсці і анталогія паэзіі беларускай эміграцыі «Туга па Радзіме», якую я ўжо згадаў і ў якую ўключаны творы пятнаццаці паэтаў з біяграфічнымі даведкамі пра кожнага з іх, вялікімі падборкамі вершаў. Дзесьці каля 700 старонак! Падрыхтаваны да друку зборнік успамінаў «На

суд гісторыі», у якім будуць змешчаны ўспаміны пра Цётку, І. Луцкевіча, М. Багдановіча, А. Гаруна, Я. Купалу, Я. Коласа, У. Жылку, Л. Геніюш, што з'явіліся за межамі Беларусі. У кнігу ўвайшлі таксама жыццяпісы М. Забэды-Суміцкага, Н. Арсенневай, Л. Акіншэвіча, гутаркі з М. Сяднёвым, М. Кавылём, Данчыкам... Рыхтуюцца асобным выданнем творы Я. Юхнаўца... Так што, як бачыце, самае цікавае, вартае вяртаецца на родную зямлю. Можна было б і яшчэ сёе-тое выдаць, але, на жаль, не даходзяць рукі... Я ж сам пісьменнік і хачу і сваё пісаць...

А. М. – Гэтаксама чакае чытач выдання «забытых» твораў Янкі Купалы, Якуба Коласа... Публікацыі зноў былі зроблены не без вашай рупнасці...

Б. С. – Купала, Колас ды і іншыя, да каго я меў «дачыненне» ў апошнія гады, публікуючы іх творы, – В. Ластоўскі, Л. Геніюш, К. Сваяк, – гэта наш нацыянальны гонар. У тым, што іх творы гадамі ўтойваліся ад народа, не былі яму вядомы, – вінаваты не іх аўтары, а час. Хвала богу, тое мінула. У бліжэйшых нумарах часопіса «Полымя» з'явіцца вершы Янкі Купалы, якія таксама мала каму сёння вядомыя. З'явіцца на старонках гэтага часопіса і вершы паэтаў, што ў час вайны трапілі ў фашысцкі палон, нашых як бы Муса Джаліляў... Некалькі цікавых, як мне здаецца, публікацый будзе змешчана і на старонках часопіса «Малодосць»... Наша літаратура куды багацейшая, цікавейшая, чым некаторыя думалі, у ёй яшчэ шмат чаго забытага, невядомага. Добра было б, каб да гэтай святой справы – вяртання спадчыны – далучаліся часцей маладыя.

А. М. – Цяпер цяжкасці з кнігадрукаваннем... Канечне, не проста і з паперай, і з іншымі матэрыяламі – кардон, клей, друкарскія пласціны, плёнка... Але ж беларускамоўная кніга сёння патрэбна як ніколі...

Б. С. – Так, цяжкасці ёсць. Але ёсць і падтрымка з боку дзяржавы, выдзяляюцца пэўныя датацыі. І каб выдаўцы хачелі, то беларуская кніга выходзіла б больш-менш нармальна. Але некаторыя з іх гоняцца за доўгім рублём, імкнуцца атрымаць прыбыткі, каб павысіць зарплату, рэгулярна атрымліваць

прагрэсіўкі. Часта гэта робіцца за кошт невыдання беларуска-моўных кніг. Камерцыя ці рынак не лепшым чынам адбіліся і на паліграфістах – яны куды ахвотней бяруцца выконваць розныя заказы кааператараў, чым дзяржаўных выдавецтваў. Відаць, таксама сёе-тое з гэтага маюць у сваю кішэню. Нізкая нацыянальная самасвядомасць, нацыянальны нігілізм, пра якія неаднойчы гаварылася, стрымліваюць беларускае кнігадрукаванне. Ёсць і пэўнае супраціўленне з боку некаторых таварышаў да беларускай справы. Часам маўклівае, зацятае, а часам і адкрытае... Асабліва з боку тых, хто ў свой час не вывучаў беларускай мовы і не хоча яе вывучаць...

А. М. – А які лёс серыі «Скарбы сусветнай літаратуры», ля вытокаў якой вы стаялі?

Б. С. – Менавіта пры выданні гэтай серыі мы сутыкнуліся з такім супраціўленнем, якога яшчэ не ведалі. «Каму гэта трэба? Навошта?» – такія пытанні чуюцца і цяпер. Быў год, калі з-за сабатажу – інакш гэта не назавеш – не выйшла ніводная кніга з гэтай серыі. Нядаўна на імя дырэктара выдавецтва паступіла заява не ад радавога супрацоўніка, які ледзь не ў загаднай форме прапануе зусім не выдаваць не толькі кнігі гэтай серыі, а наогул пераклады на беларускай мове. «Распачатую з такой помпай Бібліятэку сусветнай класікі трэба тэрмінова спыніць: яна забірае паперу і лісты-адбіткі, не даючы ніякай карысці... Тэрмінова, загадам дырэктара, трэба спыніць усю работу над перакладнымі кнігамі, скасаваць усе дагаворы, якія толькі магчыма, і выплаціць перакладчыкам ганарар... Усё, што магчыма па тэхнічных умовах, асабліва кнігі Бёля, Астаф'ева, Оруэла, Сімянона, Буніна і Купрына і інш., трэба тэрмінова адклікаць з вытворчасці і выдаваць па-руску масавымі тыражамі». Вось так. Беларускі чытач, выходзіць, не мае права чытаць сусветную класіку на сваёй роднай мове. І гэта ў суверэннай краіне, якая прызнана больш як 80 краінамі, уваходзіць у ААН і ЮНЕСКА! Калі пачыналі рыхтаваць гэтую серыю, ужо тады аб'явіліся яе нядобрамысліўцы. Аж тры абмеркаванні было наладжана ў Саюзе пісьменнікаў, зроблена дзве перадачы па тэлебачанні. А колькі публікацый было

ў друку. І ўсё, каб даказаць, што такая серыя непатрэбна, што выдавецтва не справіцца з ёю. Але беларусы – упартыя людзі.

І калі бяруцца за што-небудзь, дык робяць. Ужо, нягледзячы на цяжкасці, выйшла дзесяць тамоў гэтай серыі. Гэта творы Шэкспіра, Т. Мана, Хемінгуэя, Шаўчэнкі, Вазавы, Мерымэ, Гётэ, Гюгаля, Лонга і Апулея, Буніна і Купрына... У бліжэйшы час на кніжных паліцах з'явяцца новыя тамы – творы Шолама-Алейхема, Стэйнбека, Іва Андрыча, Шылера... Перакладаюцца непасрэдна з арыгінала, як і ўсе кнігі гэтай серыі, творы Стэндаля, Сянкевіча, Ніцшэ, Шапенгаўэра, Камю, Мапасана, Рабле, Гамера... Так што, як бачыце, насуперак нядобразычліўцам, справа рухаецца. Выходзяць кнігі перакладаў і ў іншых серыях, такіх, як, скажам, «Бібліятэка замежнай прозы», «Паэзія народаў свету», «Замежная фантастыка», «Замежны дэтэктыў». І ўсё гэта, заўважце, па-беларуску...

А. М. – Дзіўна атрымліваецца... Раней, здавалася б, куды цяжэй было прабіцца беларускаму друкаванаму слову, але ж тыражы кніг былі большыя. Ды і пазіцыі куды больш па кожным выдавецтве. Сёння новыя часопісы – «Спадчына», «Пралеска», «Пачатковая школа», «Роднае слова», «Бібліятэчка часопіса «Маладосць»...

Спіс добрых пачынанняў можна доўжыць, але разам з тым, як быццам, знаходзіцца нямала ахвочых ставіць палкі ў кола Адраджэння...

Б. С. – Згодзен, «ахвочых ставіць палкі ў кола Адраджэння» нямала. Сярод іх ёсць і тыя, хто вызначае тыражы. З вялікай цяжкасцю ўдалося дамагчыся, каб «Замежны дэтэктыў» выйшаў тыражом у 180 тысяч. (Заказ на яго быў 220 тысяч.) Колькі прыкладаў таго, калі тыраж кнігі сумысля заніжаецца. Вось нядаўна выдавецтва «Мастацкая літаратура» выдала кнігу «Матчына мова». Тыраж яе ведаецца які? 2300 экзэмпляраў. Кніга знікла з магазінаў Мінска за некалькі гадзін. І што? Адказвае за гэта хто? Не! Вядома, гандляваць «Анжеликой» і «Любовнікамі на двоих» куды лягчэй, выгадней... Але ж думаць трэба і пра тую шкоду, якую наносім, распаўсюджваючы зусім не бяспходную макулатуру...

А. М. – Закон аб мовах, па сутнасці, не працуе. Ці, скажам больш мякка, – працуе зусім не так, як павінен працаваць. Як быццам усе на словах за яго выкананне, а на справе...

Б. С. – Дазвольце не пагадзіцца з вамі. Закон аб мовах усё ж працуе. Не так, як хацелася б, але... Куды больш стала школ, якія перайшлі ў сваёй працы на беларускую мову. Ды і дзіцячых садкоў. Па-беларуску стала больш надпісаў на дарогах, вуліцах, шыльдах. З'явіліся і выкладчыкі, якія курсы сваіх лекцый у вышэйшых і сярэдніх навучальных установах чытаюць па-беларуску. Так што, як бачыце, сёе-тое робіцца. Але ёсць і ігнараванне закона, а то і супраціўленне, асабліва з боку тых, хто не ведае сам беларускай мовы і не хоча яе вывучаць. Варожа да яе ставяцца чыноўнікі ды і многія з тых, хто не дарос да разумення, што значыць мова для народа. Няма пакуль што і органа, які б сачыў за выкананнем Закона, за выкананнем Дзяржаўнай праграмы па яго ажыццяўленні. Словам, і тут, як у апошні час і ўсюды ў нас, няма парадку, не адчуваецца ўлады...

А. М. – Барыс Іванавіч, вы таксама, мабыць, чулі ўжо гэтае... Раней не было, маўляў, парадку, бо правілі камуністы, а цяпер няма парадку, што дэмакратамі сталі гэтыя самыя камуністы... Але ж камуністам з'яўляўся і Пётр Краўчанка, які цяпер міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь і гэтак шмат робіць для нацыянальнага Адраджэння, ды і Барыс Сачанка не толькі камуністам быў, а і членам ЦК Кампартыі Беларусі. Як на маю думку, дык такія ці падобныя меркаванні вельмі зручныя тым, хто сам нічога рабіць не можа, а вельмі ж ужо любіць заўсёды быць сучасным. Па-мойму, пройдзе крыху часу і, мабыць, мы цвяроза разбяромся ў многіх і многіх «перабудоўшчыках». Не сакрэт жа, пгто з'явілася нямала «актывістаў» і сярод пісьменнікаў, якія як творцы пасрэдняя, але воль крычаць, мітынгуюць. Хто член творчага Саюза – на з'ездах, сходах, пасяджэннях. Як быццам і ў «русле часу». Але падумаўшы, дык тая ж самая дэмагогія. Раней – камуністычная, цяпер – дэмакратычная...

Б. С. – Сярод сённяшніх «дэмакратаў» вельмі мала сапраўдных дэмакратаў. Большасць – гэта ілжэдэмакраты.

Некаторыя горшыя за камуністаў, фашыстаў. Дай толькі такім уладу! Наламаюць столькі дроў! Ды ўжо і наламалі. А тая ж «прыватызацыя»? Гэта ж разбой сярод белага дня... Радуе, што ўсё ж не паддаюцца людзі на тые абяцанні, што чуюцца і адтуль і адтуль. Вось пабываў я нядаўна ў некалькіх раёнах – Слуцкім, Стаўбцоўскім, Лагойскім, Навагрудскім, Хойніцкім... Вядома, шмат было сустрэч, размоў. Парадавала мяне, што людзі беспамылкова разбіраюцца, хто ёсць хто, даюць цвярозыя ацэнкі тым, хто быў, ёсць пры ўладзе ці рвецца да яе. Гэтых людзей не падмане ніхто. І не глядзяць яны, хто належыць да якой партыі. Яны мяркуюць пра чалавека па яго справах, а не па словах. Робіць чалавек добрае для свайго народа, сваёй зямлі, значыцца, яму і адпаведная павага, пашана. Балбатуноў жа, абібокаў народ не любіць. Так было, так ёсць, так будзе. Калі ж гаварыць пра пісьменнікаў... Мяркую, мала хто задумваецца над тым, да якой партыі належалі, скажам, М. Шолахаў, А. Твардоўскі, Я. Купала, Я. Колас, І. Мележ... Яны напісалі выдатныя творы, і народ іх чытае... Што ж да пазіцыі кожнага з іх ды і нашай... Сапраўдныя пісьменнікі не флюгеры, каб паварочвацца ў той бок, куды дзьме вецер. Ды і жывуць сапраўдныя пісьменнікі не толькі сённяшнім днём, а і мінулым, будучым...

А. М. – Я сказаў: «члены Саюза», але ж і тут можна ўхіліцца, а чаму не «сябра Саюза»? Увогуле, энергію часта не на тое, на што трэба, выкарыстоўваем. Ніяк не магу зразумець, чаму нельга, каб было праўленне СП Беларусі, а трэба абавязкова рада... Праўленне – правіць? Чаму ж тады многім лашчыць вуха «ўправа БНФ»? Тое ж самае – правіць... І чаму «гарбата» – добра, а «чай» – кепска? І чаму блага «веласіпед» і добра – «ровар»?

Каб не па-руску? Дык жа атрымліваецца па-польску! Як вы ставіцеся, Барыс Іванавіч, да ўсяго гэтага?

Б. С. – Наша мова перахварэла на ўсё гэта ўжо ў дваццатая гады. Тады асабліва інтэнсіўна вёўся пошук усяго беларускага. І ў мове таксама. Бралі словы з чэшскай, славацкай, украінскай мовы, абы далей быць ад польскай, рускай. Народ таго не прыняў, як размаўляў па-свойму, так і размаўляе. На

маім Палессі ніхто не прымуціць чалавека веласіпед называць «роварам», ніхто не будзе «жагнацца», а будуць хрысціцца; ставіць снапы ў бабкі, а не ў «мэндлі»... Не будуць, як таго каму і хочацца, – я ў гэтым перакананы! – гаварыць і «глёбус», «кляс», «філязоф» і г. д. Не навязваць трэба народу, як яму гаварыць, а вучыцца мове ў народа. Як рабілі гэта Пушкін, Міцкевіч, Купала, Колас...

А. М. – А як ставіцеся да таго, што часопіс «Бярозка» вяртае «тарашкевічаву граматыку»?

Б. С. – Адмоўна. Чаму трэба вяртацца да Тарашкевіча, а не да мовы Актаў і Статута Вялікага Княства Літоўскага? Ці, напрыклад, да мовы і правапісу часоў Ф. Скарыны? Што мінула, таго не вернеш. Двойчы ўвайсці ў тую самую рачную ваду нікому яшчэ не ўдавалася...

А. М. – І ўсё ж, бадай, закончым на аптымістычнай ноте: жывуць беларусы – жыцьме і Беларусь!

Б. С. – Па натуре я аптыміст. Веру – жыла, жыве і будзе жыць Беларусь. А значыцца, будзем у гэтым народзе жыць і мы, усё тое добрае, што мы зробім, мелі і маем.

МЫ ЯШЧЭ ДАВЕДАЕМСЯ, КІМ БЫЛІ НА САМАЙ СПРАВЕ АХВЯРЫ ДВУХ СТРАШНЫХ РЭЖЫМАЎ

Гутарка з карэспандэнтам штотыднёвіка
«Свободныя новыя» Аленай Ціхановіч

А. Ц. – Барыс Іванавіч, шмат каму з нас канкрэтны твар беларускай эміграцыі стаў вядомы дзякуючы вашым публікацыям. У многім мы арыентаваліся на вашы ацэнкі. Зусім зразумела, чаму вы, ці дакладней – і вы ў тым ліку, карысталіся фармулёўкамі тыпу «фашысцкі паслугач», «антысавецкая дзейнасць» і г. д.

Ці не пабляднелі гэтыя ярлыкі ў сувязі з новым разуменнем нашай гісторыі?

Б. С. – Перш за ўсё я адзначу: «ваенная хваля» беларускай эміграцыі неаднародная. Каля чатырохсот тысяч нашых землякоў былі вывезены прымукова, трапілі ў лагеры, на катаржныя, наёмныя работы. Вярнуцца па розных прычынах змаглі не ўсе: хтосьці стварыў сям'ю, хтосьці паддаўся на ўгаворы амерыканскіх вярбоўшчыкаў маладой працоўнай сілы... Я сам помню, калі мы ўсё ж вырашылі ехаць дахаты (а я, як вы пэўна ведаеце, быў таксама вывезены ў Нямеччыну разам з бацькамі ў тую гаду), нас доўга не пускалі, не давалі машын, увесь час гаварылі, што мы трапім у Сібір... Былі такія, хто баяўся вяртацца...

У апошні год вайны нахлынула другая хваля эмігрантаў. Сустрэліся мы з такімі землякамі насцярожана, варожа. Для нас, ахвяр ліхалецця, гэта былі «свае» фашысты. Што б ні казалі пра наш нацыянальны характар, пра розныя абставіны, па якіх людзі траплялі ў тую ж самую паліцыю, – адмаўляць ці абяляць дзеянні «нафашысціўшых» беларусаў нельга.

А. Ц. – А калі мець на ўвазе тую бясспрэчную доказы, што фашысцкі і балышавіцкі рэжымы былі ў многім падобныя?

Б. С. – Так, мы можам параўноўваць рэжымы, разважаць пра тое, які з іх быў больш жорсткі, каварны. Але пры гэтым не трэба забываць пра асноўнае: немцы былі акупантамі на нашай зямлі. Адносіны ўсякага народа да акупацыі адназначныя.

А. Ц. – Але хіба зусім беспадстаўныя сцверджанні тых, хто абвінавачваў бальшавізм у акупацыі Беларусі?

Б. С. – І ўсё ж адносіны з Масквой, Расіяй, рускімі ў нас гістарычна склаліся інакш. Па-першае, гэта суседні славянскі народ, з якім мы на працягу стагоддзяў суіснавалі. Па-другое, сярод бальшавікоў былі не толькі рускія, але і людзі іншых нацыянальнасцей, у тым ліку і беларусы. Нават у тых праграмах, якія прымала, скажам, Беларуская сацыялістычная грамада, стаяла пытанне аб аўтаноміі Беларусі ў рамках Расійскай Федэрацыі. Той самы ўрад БНР пры сваім самароспуску прызнаў БССР. Параўноўваючы гітлераўскі і бальшавіцкі рэжымы, не варта, па-мойму, забываць, што ў кожнага з іх былі свае мэты. Ды і метады іх дасягнення...

А. Ц. – Добра, але ўспомнім прытчу пра мудрую малпу, якая штосьці выгадвае пры бойцы двух львоў. Такім прадметам многім пэўна ўяўляліся беларускія нацыянальныя інтарэсы: дасягненне дзяржаўнасці, абарона ад асіміляцыі і г. д. Ці дапускаеце вы рэальнасці таго, што супрацоўніцтва з акупантамі некаторай часткі беларусаў магло быць... патрыятычным, свайго роду нейкай мерай у імя высокай мэты?

Б. С. – Супрацоўніцтва з акупантамі, якія б яны ні былі, гэта не той шлях, па якім здабываюцца свабода і незалежнасць. Хоць гістарычныя паралелі мы можам знайсці і ў больш ранніх перыядах, калі, напрыклад, Януш Радзівіл, каб «вырвацца» з-пад Польшчы, пайшоў на паклон да шведскага караля. Ён таксама ад аднаго акупанта перакінуўся да другога – лічачы, няйнакш, шведаў больш чужымі і аддаленымі, а значыцца, менш небяспечнымі. Падобныя аргументы выкарыстоўвалі і тыя, хто, скажам, даверліва аднёсся да нямецкай прапаганды. Немцы нібыта пазбавяць нас ад спрадвечных русіфікацыі і паланізацыі, ад моўнай асіміляцыі наогул. Але было б завельмі наіўным лічыць «беларусізацыю» сапраўднымі планамі Гітлера ў адносінах да Беларусі.

Вось адна такая фігура – Станіслаў Станкевіч. Нарадзіўся ён на Ашмяншчыне, скончыў гуманістычны факультэт Віленскага ўніверсітэта, доктар філасофіі. У гады вайны – бургамістр Барысава, потым – Баранавіч, адступіў разам з немцамі. У эміграцыі працаваў на радыё «Свабода», выдаваў газету «Беларус». Ёсць дакументы, якія сведчаць, што ён уласнаручна падпісваў загады аб знішчэнні савецкіх людзей. Але было і такое – ён вызваліў з барысаўскай турмы арыштаванага беларускага паэта Міхася Клімковіча – даваеннага старшыню Саюза пісьменнікаў БССР, будучага аўтара тэкста Дзяржаўнага гімна. Схіляў яго да супрацоўніцтва з немцамі. Калі той адмовіўся, даў бохан хлеба, грошы:

– Ідзі, купі сабе палатняныя штаны ды кіруй у сваю Маскву.

Расказваюць яшчэ пра адно даверлівае яго прызнанне. Я, казаў ён, не паслаў на смерць ні аднаго чалавека, які размаўляў па-беларуску. Вось калі па-руску ці па-польску, дык што ж...

Хіба ж тут можна гаварыць пра сапраўдны патрыятызм?

А. Ц. – Барыс Іванавіч, ці маеце вы якую-небудзь новую інфармацыю пра тэя факты, калі супрацоўніцтва з акупантамі некаторых беларускіх дзеячаў дыктавалася, скажам так, не іх асабістымі пажаданнямі?

Б. С. – Такія факты робяцца вядомымі дзякуючы адкрыццю сапраўдных дакументаў. У адным з артыкулаў я пісаў ужо, што многія з гэтых дзеячаў, у тым ліку і члены марыянэтаннага беларускага ўрада ў акупаваным Мінску былі звязаны з савецкай разведкай. Гэта выклікала сенсацыю на Захадзе – незадаволенасць: тым людзям хочацца цяпер быць «чыстымі» з абодвух бакоў.

Вы пытаеце пра новую інфармацыю. Дык вось, падняты нефальшывыя дакументы, якія пацвярджаюць, што той самы Францішак Кушаль, камандуючы Беларускай Краёвай Лбаронай, генерал, які сабраў дывізію «Беларусь», яшчэ будучы ў польскай арміі, выконваў многія заданні нашай разведкі. У 39-м годзе, пры вызваленні Заходняй Беларусі, ён, тады капітан польскай арміі, быў узяты ў палон, сядзеў у розных турмах, па заданні разведкі веў перамовы з генералам Сікорскім,

зноў жа па заданні нашай разведкі апынуўся тут, у Мінску. Як ён дзейнічаў далей – па заданні ці без – гэта трэба вывучаць. Але тое, што ён быў звязаны з савецкай разведкай – даказана, дакументы ў бліжэйшы час будуць надрукаваны.

Тое самае можна сказаць пра генерала Езавітава, члена Першага ўрада БНР, які да вайны жыў у Латвіі, а потым, у гады вайны, стаў начальнікам штаба той самай дывізіі «Беларусь».

Я мог бы назваць і іншыя прозвішчы, вядомыя нам раней па «чорных спісках», з тымі эпітэтамі, пра якія вы ўспаміналі. (Без іх раней наогул нічога нельга было апублікаваць пра эміграцыю.) Па дарозе да праўды нас могуць чакаць самыя сенсацыйныя адкрыцці. Але справа не толькі ў тым, хто каму і калі служыў (хоць гэта і вельмі важна!), а ў тым, чаму, з якой мэтай. Тая ж самая разведка магла быць справай падвойнай хітрасці. Вельмі важна разабрацца і ў псіхалогіі людзей, якія былі пастаўлены ў складанейшыя ўмовы, чым асудзіць.

А. Ц. – З вамі цяжка не згадзіцца. Як цяжка было згадзіцца раней з тым, што галоўны псіхалагічны матыў усіх здрад – антысаветызм. А калі паглядзець на гэта перш за ўсё як на чалавечую драму...

Б. С. – Вайна – жорсткая экстрэмальная сітуацыя, яна параджае не толькі супрацьстаянне бакоў, але і ўнутраную барацьбу ў самім сабе; яна распальвае нянавісць, але не пазбаўляе кахання, яна зменшвае ўсе прынцыпы, мерае ўсё сваёй фатальнай уладай. Словам, чалавек на вайне – гэта заўсёды драма...

У памяці старых менчукоў, якія перажылі акупацыю, пэўна пакінула след трагічная гісторыя сям’і вядомага беларускага дзеяча культуры і навукі, імя якога цяпер названа вуліца...

З пачаткам вайны ён паехаў у тыл, а незвычайна прыгожая яго жонка засталася ў Мінску. Яна пачала працаваць у рэдакцыі «Беларускай газеты», якую выдаваў У. Казлоўскі. Выклік яе паводзін абцяжарваўся знаёмствам і «асабістай дружбай» з відным нямецкім афіцэрам. Хутка таго «ўбралі», і на пахаванні гэта жанчына ўпала ў магілу з крыкам: «Засыпце і мяне з ім разам!»

Пасля такога прылюднага відовішча няшчаснай давялося адступаць з немцамі ў Кёнігсберг, адкуль вярнуў яе... муж. Зразумеў і дараваў? Магчыма, ён больш паверыў іншым звесткам – падпольшчыкаў і партызан, якія лічылі, што яго жонка была шчыра на іх баку, сведчылі, што яна ім усяляк дапамагала.

А. Ц. – Уражальная гісторыя, вартая другой «Альпійскай балады». Думаю, чытачы будуць удзячны вам за тое, што вы падзяліліся тым, чаго няма ў падручніках гісторыі і літаратуры. І самі вынесуць свой прысуд. Дазвольце яшчэ спытаць у вас пра крыніцы вашай інфармацыі. Як складваліся вашы адносіны з нашай службай дзяржбяспекі? Ці карысталіся яе архівамі? Ці была неабходнасць візіраваць там свае матэрыялы.

Б. С. – Гэтай службы я заўсёды баяўся, ніколі не хадзіў раіцца, кансультавацца і г. д. Яе «ўвагу» наша сям'я адчула адразу ж, як толькі пераехалі Эльбу, апынуліся ў савецкай зоне. Бацьку сапраўды пагражалі Сібіру, братам не дазвалялі вучыцца ў старэйшых класах, мне ж самому, каб паступіць ва ўніверсітэт, давялося ўтойваць старонкі сваёй біяграфіі... Ды і ў час вучобы спазнаць такое, чаго не раіў бы спазнаваць і свайму ворагу...

А. Ц. – Але нейкім чынам вы ўсё ж знаёміліся з неабходнымі матэрыяламі?

Б. С. – Збіраў я тыя матэрыялы, вядома, тайна. Цяпер можна прызнацца, што мне дапамагалі ўладальнікі некаторых прыватных бібліятэк. Яшчэ ў канцы 60-х – пачатку 70-х гадоў я меў магчымасць прачытаць літаратуру, што выдавалася ў эміграцыі і нават падшыўкі беларускай акупацыйнай перыёдыкі. Будучы ў Амерыцы, пазнаёміўся ў нашай місіі з падшыўкамі газеты «Беларус», многае пачарпнуў у бібліятэках Польшчы. Я не меў пропуску ў спецаддзелы, але мае знаёмыя вучоныя, заказваючы сабе літаратуру, уладжвалі так, каб я мог яе прачытаць. Такім чынам я неаднойчы працаваў у Інстытуце гісторыі партыі. Вось так, «прыватным чынам», я падрыхтаваўся да гэтай тэмы.

А. Ц. – Якія ўражанні ад асабістых сустрэч з беларускай эміграцыяй?

Б. С. – Ёсць сярод іх людзі азлобленыя: яны страцілі радзіму і не могуць дараваць гэта бальшавікам, Савецкай уладзе. Ні ў чым не вінаватыя ахвяры вайны вінавацяць больш немцаў ці сябе за недастатковую мужнасць. Ёсць і тыя, хто жыве зусім шчасліва. Як казалі ў адным сваім інтэрв'ю Наталля Арсеннева, шчаслівая ўжо тым, што ніколі не супраціўлялася лёсу, а лёс яе вершыць сам Бог. Ён мудра распарадзіўся, каб яе жыццё было выратавана і прадоўжана за мяжой.

А. Ц. – Барыс Іванавіч, да нас у рэдакцыю часта прыходзяць людзі з пытаннем аб тым, ці будзе выплачана нямецкая дапамога ці пенсія тым, хто працаваў у часы вайны ў Германіі. Ваша сям'я таксама была там, можа, ведаеце што-небудзь канкрэтнае аб працэдуры афармлення неабходных дакументаў?

Б. С. – Так, сапраўды, быццам ёсць дамоўленасць з нямецкім урадам пра тое, што яны акажуць дапамогу тым, хто працаваў у Германіі ў ваенны час. Гэта можа быць значнай сумай ад тысячы да 25 тысяч марак. А тым, хто атрымаў там інваліднасць, – нават згодны плаціць пенсію. Але гэтае пагадненне пакуль што не зафіксавана ў дакументах, бо няма механізма яго рэалізацыі.

Што можна канкрэтна параіць людзям? Трэба сабраць самыя розныя дакументы (аўсвайсы, пасведчанні), якія пацвярджаюць іх знаходжанне ў Германіі. Калі гэтага няма, то ўспомніць хоць бы назву мясцовасці, вёскі, фермы, прозвішча гаспадара і ўсе іншыя падрабязнасці. Беларускі дзіцячы фонд, пры якім створана Асацыяцыя дзяцей-вязняў канцлагераў, бярэ на сябе функцыі каардынатара ў гэтай справе. Менавіта туды трэба звярнуцца з заявай.

Красавік 1992 г.

НАРОД, ІНТЭЛІГЕНЦЫЯ І НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ

Гутарка з карэспандэнтам газеты «Звязда»
Аленай Ціхановіч

А. Ц. – Барыс Іванавіч, у маім стале даўно ляжыць пісьмо ў «Звязду», якое не спісваю ў архіў. Хацелася абмеркаваць яго з вамі. Напісала яго ваша зямлячка з Гомельшчыны, з вёскі Астравы Лоеўскага раёна – Юлія Аляксандраўна Гаўрылюк-Саўчанка. Падобныя не толькі вашыя прозвішчы, але і некаторыя жыццёвыя старонкі. Дык вось, у сувязі з прыняццем Вярхоўным Саветам беларускіх дзяржаўных сімвалаў Юлія Аляксандраўна напісала:

«Слёзы заліваюць твар. Ускалыхнулася ўсё мае жыццё...

Я малою была вывезена ў Германію. У 13 гадоў даіла ў гаспадара 13 кароў тры разы на дзень і працавала ў полі разам з усімі дарослымі. Нам выдалі спецыяльныя пінжакі, якія мы павінны былі насіць, таму што там былі прымацаваны гербы нашых рэспублік, якія прынятыя зараз. Тады немцы адразу пазнавалі, хто рускі, хто беларус, хто паляк, хто ўкраінец. Горш за ўсіх жылося рускім, хаця і нам даставалася. Гаспадарская курыца недзе схавалася і несла яйкі не там, дзе ёй прызначалася. Дык зяць гаспадара ледзь не забіў мяне. А потым знайшлася і курыца, і яйкі...

Гэты боль быў прытушўся, мы сталі жыць лепш, звыкліся з думкай, што хоць не дарэмна перажылі такія пакуты.

І вось я атрымала свабоду. Я цяпер не ведаю нават, хто я сама. Да сённяшняга дня я лічыла сябе беларускай, хоць з 1956 года жыла ў Казахстане. Там я нарадзіла пяцёра дзяцей – дзвюх дачок і трох сыноў. Муж загінуў там у 1965 годзе. Чацвёрта дзяцей жывуць там, адна дачка жыве ў Беларусі разам з мужам-украінцам. Я ж прапісана ў Казахстане, але вось мінула ўжо дзесяць гадоў, як, выйшаўшы на пенсію, працавала ў родным калгасе даяркай. Каб хоць неяк аддаць доўг

сваёй вёсцы. Цяпер паўстала пытанне: дык хто ж я? Да гэтага часу я ганарылася тым, што я грамадзянка СССР. Але я была беларускай, дзе б я ні жыла, у БССР, у КазССР, у РСФСР, у УССР. У поездзе мы былі ўсе аднолькавыя, ніхто ніколі не пытаўся ні пашпарта, ні грамадзянства. У самалёце я ляцела ў любы горад. А што будзе зараз? Мне засталося нядоўга жыць. Але як жа мае дзеці? Яны ж павыходзілі замуж, пажаніліся на розных нацыях...»

Як бы вы пракаменціравалі гэта пісьмо?

Б. С. – Тое, пра што піша аўтар ліста, мне вельмі блізка і зразумела. У гады вайны ў Нямеччыну было вывезена з Беларусі каля 400 тысяч чалавек. Іх долю раздзяліў і я з бацькамі.

Але хацеў бы адразу паправіць Юлію Аляксандраўну: «знакі адрознення» ў беларусаў былі зусім іншыя. Ніякага бел-чырвона-белага сцяга, ніякай «Пагоні». Па-першае, былі шматкі тканіны з надпісам «OST» (гэта для ўсіх былых савецкіх грамадзян). Па-другое, і беларусы, і ўкраінцы, і рускія адрозніваліся яшчэ «эмблемамі». На тым знаку, што насілі, як беларусы, мае бацькі і які насіў я таксама, быў колас, унізе – шасцярня, і аблямавана гэта ўсё нечым накшталт хамута, расквечанага расцвіўшымі сланечнікамі...

Так, «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг выкарыстоўваліся ў час вайны калабарантамі. Але тое ж здарылася з нацыянальнымі сімваламі і ў Францыі, Венгрыі, Балгарыі... І ўсё ж народы не выракліся іх.

Не трэба абвінавачваць наш Вярхоўны Савет у нейкім святатацтве. Я лічу яго рапэнне і гістарычна, і маральна справядлівым. Страшэнная несправядлівасць, на мой погляд, чынілася ў іншым. Архітэктары таго савецкага грамадства, якое «дабудовалася» пасля вайны, ставілі свае антыгуманныя, антычалавечыя эксперыменты над пакаленнямі людзей. Калі яшчэ можна зразумець, чаму з нас, савецкіх, здзекаваліся ў Германіі, то як зразумець тых здзекі, якія нас сустрэлі на Радзіме?

За тое, што мы былі ў нямецкім палоне, нас хацелі высласць у Сібір, не давалі вучыцца ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах.

Учытваюся ў пакутлівыя разважанні маёй зямлячкі – яе лёс таксама падвергнуты «эксперыменту». Паводле яго задумы, беларусы, скажам, накіроўваліся ў Сібір, Казахстан, а адтуль людзі ехалі сюды. Праводзілася злачынная палітыка перамешвання, зліцця нацый, фарміраваўся так званы «савецкі народ». Прапаноўвалася нават выдаваць новыя пашпарты без указання нацыянальнасці яго ўладальніка – ён проста «савецкі чалавек». Па таму самаму прынцыпу развівалася прамысловасць: у Беларусі, дзе няма сваёй руды, вельмі мала нафты, узвялі гіганты машынабудавання і нафтаперапрацоўкі. Па гэтай жа прычыне ўхваляліся змешаныя шлюбы. Усё рабілася для таго, каб была адна дзяржава, адна мова, адна нацыя.

А. Ц. – Ёсць такія меркаванні, што і ў новых пашпартах грамадзян Рэспублікі Беларусь не патрэбна ўказанне нацыянальнасці.

Б. С. – Я таксама пра гэта чуў, ёсць такія прапановы. На мой погляд, недальнабачныя. Бо нацыя – гэта ўсё-такі нацыя, і кожны павінен адчуваць, адкуль ён родам, кім былі яго дзяды, бацькі... Справа іншая, калі чалавек не хоча належаць да пэўнай нацыянальнасці, хоча замяніць яе па нейкіх прычынах. Трэба, лічу, даць такое права. Але прымусова пазбаўляць чалавека нацыянальнасці я б нікому не дазволіў. Гэта спроба таго ж дыктату зверху, якім была прымусовая калектывізацыя. Трэба слухаць людзей, іх волю. І цярпенне мець. А мы кудысьці заўсёды спяшаемся...

А. Ц. – Але вы лепш за іншых ведаеце, што паняцце і пачуццё патрыятызму ў многіх нашых суграмадзян фарміравалася на «савецкай заквасцы». Гэта пацвярджае і пісьмо вашай зямлячкі. Народ і інтэлігенцыя з яе нацыянальнай ідэяй існуюць яшчэ даволі адасоблена.

Б. С. – Становішча з нацыянальным усведамленнем у нас трагічнае. Як мне бачыцца, гэта, безумоўна, вынік таго, што «праслойка» свядомай нацыянальнай інтэлігенцыі ў нас спецыяльна, мэтанакіравана змяншалася.

Возьмем лёс новай беларускай інтэлігенцыі, якая пачала складвацца ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя. Гэта былі людзі, якія ўсведамлялі сваю адказнасць перад народам, бралі-

ся вывесці яго на ўзровень іншых народаў Еўропы і свету, стварыць сваю дзяржаўнасць... Такой гістарычнай спробай было ўтварэнне БНР – Беларускай Народнай Рэспублікі. Неўзабаве, у процівагу ёй, з’явілася БССР. Новы рэжым, пачынаючы з 30-х гадоў, пачаў планамернае знішчэнне нацыянальнай інтэлігенцыі – спярша прыхільнікаў БНР, а потым і Беларусі савецкай. Да вайны практычна іх засталася адна жменька...

А. Ц. – У Доме літаратара, дзе мы з вамі гутарым, устаноўлена мемарыяльная дошка з імёнамі пісьменнікаў Беларусі, якія загінулі на Айчыннай вайне. Недзе каля трыццаці чалавек... Спіс даваенных ахвяр куды большы, а ніякай памяткі нідзе няма.

Б. С. – Ведаеце, мы некалькі разоў ставілі ў Саюзе пісьменнікаў гэта пытанне. На тых спісах, што ёсць у мяне, былі рэпрэсіраваны 238 нашых пісьменнікаў, з іх дажылі да смерці Сталіна і выйшлі з лагераў зусім нямногія – каля дваццаці.

Але як тут аддаць справядлівую даніну памяці, калі абставіны павязалі людзей сеткаю ўзаемных даносаў, калі каты ў рэшце рэшт падзялілі лёс сваіх нявінных ахвяр? Гэта ж пачні складаць спіс, і трэба пачынаць ведаеце з каго?

А. Ц. – З Бэндэ?..

Б. С. – Не, з А. Александровіча, М. Аляхновіча... Дык вось, пра вынікі. Прыгадваюцца словы Горкага, сказаныя ім у «Нясвоечасовых думках» пра рускую інтэлігенцыю: вынішчы яе і Расія апынецца ў цемры. Гэтак здарылася і з намі: народ апынуўся ў цемры, без духоўнага лідара, таго, хто адкрыў бы вочы...

А. Ц. – Барыс Іванавіч, як мне ўяўляецца, рух ТБМ якраз меў на мэце аб’яднаць сённяшняю інтэлігенцыю і народ адной ідэяй, адным лозунгам Адраджэння. Аднак, што адбываецца з гэтым рухам? Ці не праглядаецца ў ім нейкая «самадастатковасць»: яго накірунак супадае цяпер з дзяржаўнай палітыкай, і, значыць, ТБМ існуе сам для сябе?

Б. С. – Рух ТБМ узнік з вялікай патрэбы: вярнуць беларускую мову на Беларусь.

Спачатку ў ім было шмат энтузіязму, таму што да яго прымкнулі многія прыхільнікі БНФ. Фронт тады не прызнаваўся ўладамі, а Таварыства беларускай мовы было як бы легальнай формай барацьбы за тыя ж ідэалы. І справа беларусізацыі зрушылася якраз у сталіцы. Ад бурных сходаў, ад агітацыі па класах і кватэрах мы прыйшлі да закона аб дзяржаўнасці мовы...

Што цяпер? Цяпер палітыку беларусізацыі сталі паслядоўна праводзіць і Міністэрства асветы, і Міністэрства культуры. Падключыліся іншыя. З'явіліся беларускамоўныя ўказальнікі на дарогах, назвы станцый, шыльды на магазінах, афішы кінатэатраў. Многае змянілася. Але парупіцца ТБМ яшчэ ёсць пра што. Аднаўляецца беларускае справаводства. Патрабуе ўдакладнення правапіс, лексічная аснова мовы. Яшчэ не выпраўлены хібы ў перадачы нашай тапанімікі, некаторых іншамоўных слоў. Вялікія праблемы ўзніклі ў беларускім кнігадрукаванні, выданні часопісаў і газет.

Цяпер жа мы актыўна ўзнаўляем і ўсталёўваем сувязі з беларусамі ва ўсім свеце. Як адзін з сакратароў рэспубліканскай рады ТБМ я, дарэчы, і адказваю за сувязі з суайчыннікамі за мяжой. Са свайго боку мы імкнёмся выявіць беларускія асяродкі ўсюды, дзе яны ёсць, дапамагчы ім не парываць з роднай мовай, культурай.

А. Ц. – Калі ўжо мы дайшлі да вашай любімай тэмы – эміграцыі, хачу вярнуцца да цытаванай неяк вамі думкі: усе вялікія духоўныя набыткі, зрухі прыходзілі на Беларусь якраз з эміграцыі. Вось і Скарына надрукаваў сваю першую Біблію ў Празе... А дзе цяпер, на вашу думку, рэальная глеба нацыянальнага адраджэння – тут ці там, на эміграцыі?

Б. С. – Сапраўды, былі гады, калі беларуская кніга прыходзіла на Беларусь з эміграцыі. Калі пры Скарыне мы проста не мелі сваёй матэрыяльнай базы, то, скажам, кнігі Багушэвіча і Цёткі проста не маглі выдавацца ў Беларусі на беларускай мове, забароненай царом. Пазней мы не маглі выдаваць творы рэпрэсаваных пісьменнікаў – іх друкавала эміграцыя. І мы ёй павінны быць удзячны, таму што многае з выдадзенага за мяжою толькі таму і захавалася.

Увогуле, я лічу, што аддаленасць паміж намі і эміграцыяй была ўмоўнай: як аказалася, мы і яны, нярэдка паралельна, працавалі над агульнымі тэмамі. Але я не падзяляю тых думак, якія выказваюць некаторыя беларускія пісьменнікі, быццам толькі эміграцыя верне нам беларускі дух, беларускую мову.

Я ўсё-такі займаўся эміграцыяй і бачу: яна сёння вельмі малалікая. А калі гаварыць пра творчую і навуковую інтэлігенцыю – то з яе засталіся лічаныя асобы. Той жа Данчык, напрыклад, будучы тут, у Мінску, на пытанне пра перспектывы эміграцыі, прывёў англійскую прымаўку: «Вялікая галава з гэтага не вырасце...»

Эміграцыя, сапраўды, можа даць нам нейкі духоўны імпульс, падтрымаць матэрыяльна, але асноўны адраджэнскі клопат – на плячах тых, хто тут нарадзіўся і жыве, жывіцца сокамі, мовай гэтай зямлі.

А. Ц. – Барыс Іванавіч, вас ведаюць як заўзятага кніжніка, ваш беларускі кнігазбор сёння ці не найбагацейшая хатняя бібліятэка. А з чаго ўсё пачыналася?

Б. С. – Гэта было ў сорок другім, па-мойму, ці сорок трэцім годзе, калі ў нашай школе з выбітымі вокнамі я, яшчэ не ўмеючы чытаць, падабраў першую кніжку – «Тарас на Парнасе». Яна з'ездзіла з намі ў Германію і вярнулася... Другой кніжкай быў раман майго земляка з Глінішчаў Івана Мележа «Мінскі напрамак». Ужо студэнтам універсітэта я рэгулярна пачаў наведваць букіністычныя кнігарні. Мяне вельмі вабіла старая кніжка. Яе аўтары часта давалі сваю, іншую ацэнку многім з'явам – і гэтая трактоўка адрознівалася ад той, якой нас вучылі. З-за гэтага ўплыву «іншай літаратуры» я меў пэўныя непрыемнасці. А калі аднойчы знайшлі ў мяне пад падушкай «Біблію» і высветлілі, што у Ленінскай бібліятэцы я чытаю Ніцшэ, Шапенгаўэра, Гамсуна, то і зусім стала невыносна. Выплыла і тое, што, паступаючы вучыцца, я ўтаіў свой грэх – знаходжанне ў Нямеччыне. Добра, што былі паслясталінскія ўжо часы і за мяне, як маладога літаратара, заступіўся Саюз пісьменнікаў.

Пазней, калі мне давялося шмат ездзіць, я адусюль прывозіў чамаданы набытых кніг. Так, неяк пашчасціла купіць у

Маскве шасцітомнік не рэабілітаванага яшчэ Буніна – тады толькі адкрыў для сябе гэты талент. А ўвогуле найбольш цікавіўся беларускім: таго ж Алеся Гаруна набыў і захоўваў упатайкі, за гэта тады восем год давалі..

А. Ц. – Я хачу адкрыцца вам, што не зусім упатайкі. Калі мы вучыліся на журфаку разам з вашай дачкой Галяй, яна прынесла мне перапісаны ад рукі цудоўны верш Гаруна «У прыпар». Разумею, гэта быў вельмі даверлівы крок. Увогуле ж, ваша бібліятэка паслужыла ўсім нам: з вашых экзэмпляраў факсімільна перавыдадзены і слоўнік Насовіча, і «Матчын дар» Алеся Гаруна. Што яшчэ, па вашым меркаванні, варта перавыдаць?

Б. С. – У бліжэйшы час з маёй бібліятэкі выйдзе яшчэ некалькі факсімільна кніг. У «Мастацкай літаратуры» – «Вязанка» Янкі Лучыны, «Пад сінім небам» Наталлі Арсенневай, «Спадчына» Янкі Купалы. Энцыклапедыя перавыдае том «Живописной России», прысвечаны Беларусі. Па лініі ТБМ выйшаў зборнічак пад рэдакцыяй Вацлава Ластоўскага «Што трэба ведаць кожнаму беларусу», рыхтуецца «Руска-беларускі слоўнік» братаў Гарэцкіх. У бліжэйшы час «Народная асвета» выдае «Беларуска-рускі слоўнік» С. Некрашэвіча і М. Байкова. Словам, я не адмаўляю ні аднаму выдавецтву, якія да мяне звяртаюцца. Хаця мае экзэмпляры псуюцца ў рабоце, разнімаюцца на лісты – затое з’яўляецца яшчэ тысяча-другая паасобнікаў, так неабходных людзям.

А. Ц. – Чаму, на вашу думку, неабходна перавыданне слоўнікаў пачатку стагоддзя?

Б. С. – У пачатку нашага стагоддзя літаратурная мова толькі выпрацоўвалася. У ёй тады існавала шмат таго, што потым было адкінута, але адкінута, у сілу розных прычын, дарэмна. Сёння мы можам многае вярнуць, скарыстаць – ёсць магчымасць аднавіць нашу мову ў яе натуральным развіцці.

Скажам, я спецыяльна цікавіўся, як стваралася сучасная літаратурная мова ў Ізраілі. З пісьмовых крыніц у іх была толькі Біблія. Яны стварылі цэлы інстытут, які распісаў з яе кожнае слова...

Наша ж мова яшчэ жывая. Яна можа набыць поўнае дыханне, вярнуць страчанае, што зафіксавана ў тых жа слоўніках 20-30-х гадоў.

А. Ц. – Вы аптыміст...

Б. С. – Так, аптыміст. Я ніколі не траціў веры ў перамогу добра над злом, у перамогу беларускай справы, беларускага слова. І веру ў той час, калі беларуская кніга будзе ў кожнай хаце, яе будуць чытаць і школьнік, і дарослы... І, вядома ж, размаўляць на роднай мове ўсюды: і дома, і на працы. Але дзеля гэтага трэба кожнаму з нас, свядомых беларусаў, вельмі шмат рупіцца.

1992

ВЯРНУЦЬ НАРОДУ ЯГО ДУШУ І ПАМЯЦЬ

Гутарка з карэспандэнтам «Народнай газеты»
Рэгінай Гамзовіч

Р. Г. – Устаноўчы з'езд Таварыства беларускай мовы адбыўся 27 чэрвеня 1989 г. Мінула два гады, ужо можна падвесці пэўныя вынікі, што зроблена, якія праблемы ўзніклі на шляху, якія новыя задачы неабходна вырашыць?

Б. С. – Таварыства знаходзіцца ў стадыі станаўлення, Некалькі месяцаў пайшло на тое, каб яго зарэгістраваць, яшчэ некалькі – каб атрымаць памяшканне, тэлефон... Галоўная наша задача – узнавіць нармальныя, свабодныя ўмовы для развіцця нацыянальнай культуры, вярнуць беларускую мову ў паўсядзённы ўжытак, а народу – яго душу і памяць. Было б найўна думаць, што тая сітуацыя з роднай мовай, якая склалася ў Беларусі, з утварэннем яшчэ аднаго добраахвотнага грамадскага таварыства – а менавіта такім з'яўляецца ТБМ – зменіцца за два гады ў лепшы бок. Супраць жа нашай мовы, каб яе не ведалі, забылі, працавалі дзесяцігоддзямі магутнейшыя дзяржаўныя структуры – спярша царскія, потым – сталінскія і абшарніцка-польскія. Гэтак званае двухмоўе хрушчоўска-брэжнеўскага тыпу прывяло да панавання ў сферы навукі, культуры і грамадска-палітычных адносін у рэспубліцы фактычна адной мовы – рускай. Тым не менш знайшліся людзі, якія ўсведамляюць, што такое для народа свая мова, яны і сталі энтузіястамі яе адраджэння і пашырэння. Сярод гэтых людзей ёсць пісьменнікі, вучоныя, настаўнікі, журналісты, гаспадарнікі, партыйныя і дзяржаўныя дзеячы. Гэта касцяк нашага Таварыства. Ужо на самым пачатку мы прынялі самы актыўны і непасрэдны ўдзел у распрацоўцы і абмеркаванні праектаў «Закона аб мовах у Беларускай ССР» і Дзяржаўнай праграмы па яго ажыццяўленні, вылучылі і правялі на выбарах у Вярхоўны Савет БССР, у абласныя, гарадскія, раённыя

і мясцовыя Саветы сваіх народных дэпутатаў. Выпускаем газету «Наша ніва», арганізавалі на грамадскіх пачатках дзясяткі курсаў па вывучэнні роднай мовы, напісалі метадыкі яе выкладання, прыступілі да выдання слоўнікаў і самых розных падручнікаў, дапаможнікаў. Наладзілі некалькі канферэнцый па самых актуальных пытаннях развіцця і бытавання беларускай мовы. Але гэта маленечкая частачка таго, што хацелася б, што трэба рабіць. Беларуская мова толькі аб'яўлена дзяржаўнай; на самай жа справе такой яна ў нашай рэспубліцы пакуль не з'яўляецца. Яе па-ранейшаму ўсё яшчэ, за рэдкім хіба выключэннем, у сваёй працы і паўсядзённым побыце ігнаруюць як кіраўнікі рэспублікі, так і кіраўнікі абласцей, раёнаў і нават некаторых сельскіх Саветаў. Больш таго, сямтам пачалося адкрытае ці прытоенае супраціўленне, сабатаж – словам, робіцца ўсё магчымае, каб беларуская мова так і не стала дзяржаўнай. І як ні прыкра гэта гаварыць, далёка не лепшы прыклад падае і тут сам Вярхоўны Савет рэспублікі. Яго Старшыня М. І. Дземянцей так і не навучыўся размаўляць на мове таго народа, інтарэсы якога па абавязку службы павінен абараняць. Да слова, назваць рускай тую мову, на якой ён вядзе пасяджэнні сесій, таксама нельга. Не дзіўна, што некаторая яго выразы нефармальныя выданні друкуюць у кутках гумару. Наогул, моўная культура многіх народных дэпутатаў БССР такая нізкая, што іншы раз хочацца заткнуць вушы і не чуць таго гвалту, таго здэку, які чыніцца з мовы, асабліва калі дэпутаты імкнуцца гаварыць па-руску. Відаць, варта было б для народных дэпутатаў арганізаваць спецыяльныя курсы па вывучэнні як беларускай, так і рускай мовы, бо нельга ж, каб элементарная непісьменнасць гучала на ўсю рэспубліку па радыё і тэлебачанні. Падумайце, які прыклад падаецца нашаму падростаючаму пакаленню, дзецям! Друкаваны орган Вярхоўнага Савета «Народная газета» таксама выдаецца на дзвюх мовах, як, дарэчы, вядуцца і пасяджэнні сесіі Вярхоўнага Савета. Калі гэта лічыць часовай з'явай, пераходным перыядам – куды яшчэ ні ішло. А калі яно, такое двухмоўе, замацуецца, увойдзе ў практыку? Прыклад з Вярхоўнага Савета падхапілі і некаторыя абласныя, раённыя, шматтыражныя

газеты, якія, дарэчы, раней выдаваліся па-беларуску, пачалі выходзіць таксама на дзвюх мовах, а то, папросту кажучы, і на трасяянцы. Такого, дарэчы, няма ні ў адной рэспубліцы, толькі ў Беларусі. Няўжо гэта нікога не насцярожвае? Не пабольшала, а зменшылася і колькасць выдадзеных кніг на беларускай мове, рэзка ўпалі іх тыражы. Выдаўцы спасылаюцца на рынак, а на самай справе гоняцца за чыстаганам, абыходзяць усякімі праўдамі і няпраўдамі Закон аб мовах, ігнаруюць яго. Дзіўна проста – на беларускія кнігі раптам не стала хапаць паперы, паліграфічных магутнасцей, затое ўсяго гэтага з копірама хапае на розныя камерцыйныя выданні. Калі Міністэрствы адукацыі і культуры распрацавалі свае праграмы да пераходу на мову свайго народа і паступова, хоць і з пэўнымі цяжкасцямі, іх выконваюць, дык астатнія міністэрствы не спяшаюцца гэта рабіць. Органа ж, які б не толькі сачыў за выкананнем Закона аб мовах, але і дапамагаў бы ўсім, хто жадае авалодаць беларускай мовай, ды і іншымі, якія бытуюць у рэспубліцы, няма. А ён жа прадугледжваўся, калі складалася Дзяржаўная праграма па ажыццяўленні Закона! Значыцца, справа пушчана на самацёк. Як трэба было знішчаць беларускае слова, дык гэта рабілася паслядоўна і мэтанакіравана на дзяржаўным узроўні. А як справа пайшла пра аднаўленне яго правоў і месца ў грамадстве, дык няхай гэтым займаюцца добраахвотнікі... Пракуратура БССР, якая павінна сачыць за выкананнем і гэтага, як і ўсіх іншых законаў, ды і самой іх выконваць, занята тым, каб прывесці «Закон аб мовах у Беларускай ССР» у адпаведнасць з Саюзным, гэта значыцца, ліквідаваць некаторыя вельмі важныя яго палажэнні. Пракурор БССР Г. С. Тарнаўскі замест таго, каб самому навучыцца гаварыць па-беларуску, на адным з Пленумаў ЦК КПБ спрабаваў абвясціць Закон, маўляў, ён парушае правы чалавека. А жыць сярод народа гадамі, мець усё, што заслужыў і не заслужыў, і не ўмець размаўляць на яго мове... Ды яшчэ, будучы прадстаўніком не карэннай нацыі, вучыць беларусаў, што яны павінны рабіць са сваёй мовай, якія прымаць па гэтых пытаннях Законы, а якія не... Што гэта?.. Як бачыце, пакуль будуць такія Тарнаўскія, працы нашаму Таварыству хоціць...

Р. Г. – З'езд мае адбыцца 14- 15 чэрвеня ў Мінску. Які будзе яго парадак?

Б. С. – На абмеркаванне з'езда выносіцца некалькі пытанняў. Галоўнае з іх – гэта роля грамадскасці рэспублікі, ТБМ і іншых грамадска-культурных арганізацый у фармаванні канцэпцыі і развіцця культуры ў Беларусі, стварэнні нацыянальнай школы і адраджэнні беларускай культуры. Блізка да гэтага пытання стаіць і наступнае – аналіз дзяржаўнай моўна-культурнай палітыкі ў Беларускай ССР, грамадскі кантроль за ходам ажыццяўлення Закона аб мовах у БССР. І трэцяе пытанне, на якім хацелася б засяродзіць увагу – гэта ўдасканаленне правапісу беларускай літаратурнай мовы, бо ён у сталінскія часы быў скалечаны, гвалтоўна зменены не кампетэнтнымі ў пытаннях мовы людзьмі, яго набліжалі да рускага, не ўлічваючы асаблівасцей і законаў нашай мовы. Вось бы Пракуратуры БССР падняць усе тыя незаконна праведзеныя акцыі супраць нашай мовы, нашага народа, тысяч і тысяч самых лепшых яго сыноў і дачок ды паадмяняць многае, узбудзіць крымінальныя справы супраць тых, хто гэта рабіў, а не лезці ў прынятыя ўжо Вярхоўным Саветам рэспублікі Законы, даказваючы іх правамоцнасць ці неправамоцнасць! Адносна правапісу цяпер існуе некалькі меркаванняў – адны за тое, каб вярнуць ранейшы, другія – каб пакінуць цяперашні, але ўнесці ў яго ўдакладненні...

Р. Г. – Некаторыя яднаюць ТБМ і БНФ...

Б. С. – Тыя, хто гэта робіць, – знарок ці незнарок! – глыбока памыляюцца. Таварыства беларускай мовы аб'ядноўвае ўсіх, каму неабякавы лёс роднай мовы, хто хоча вярнуць народу яго душу, памяць, культуру і гісторыю. Мова ж – не толькі аснова культуры, гэта якраз тое, што яднае, цэментуе нацыю. Няма мовы – няма народа. Гэта добра разумелі заваёўнікі і першае, з чаго яны пачыналі, прыйшоўшы на нашу зямлю, – з мовы, выпцясняючы яе з ужытку і навязваючы сваю, бо ведалі: ні адна армія гэтак не абараняе народ, як мова. Колькі стагоддзяў Беларусь не была самастойнай, уваходзіла ў склад розных дзяржаўных утварэнняў, а захавалася. І захавалася,

дзякуючы сваёй мове, культуры. Таму ў нашым Таварыстве ёсць і члены ЦК КПБ і члены Сойма БНФ, члены і кіраўнікі іншых партый і арганізацый, якія ўзніклі, працуюць у Беларусі і за яе межамі, народныя дэпутаты СССР і БССР, міністры, кіраўнікі ведамстваў... Атэісты, праваслаўныя, католікі, уніяты, пратэстанты... Рабочыя, сяляне, студэнты... І што цікава – на ніве адраджэння нашай мовы і культуры мы знаходзім узаема-разуменне, шляхі супольнай дзейнасці.

Р. Г. – Барыс Іванавіч, вы ў сакратарыяце Рэспубліканскай рады ўзначальваеце такія важныя накірунак дзейнасці, як сувязь з суайчыннікамі. Калі на Бацькаўшчыне створана 71 рэгіянальная арганізацыя, а таксама 20 калектыўных сябрын, то колькі прыхільнікаў роднай мовы за межамі Беларусі стварылі свае суполкі ў рэспубліках Савецкага Саюза і за яго межамі?

Б. С. – Лёс роднай мовы, як я казаў ужо, яднае ўсіх беларусаў дзе б яны ні жылі. Таму нацыянальна свядомыя людзі ствараюць па ўсім свеце свае арганізацыі. Суполкі ТБМ ёсць у ЗША, Аўстраліі, Канадзе, Польшчы, Чэхаславакіі. Ёсць яны і ў Літве, Латвіі, Эстоніі, на Украіне, у Казахстане, РФСР. Словам, усюды, дзе жывуць беларусы. Самыя вялікія і актыўныя – у Кліўлендзе (ЗША), на Беласточчыне (Польшча), у Маскве, Ленінградзе, Вільнюсе, Рызе... Вядома, гэтыя суполкі, як і ўсе іншыя, патрабуюць ад нас дапамогі. На жаль, аказаць яе мы не заўсёды можам. Арганізацыя нашая пакуль што бедная. Тыя, хто мог бы нас падтрымаць матэрыяльна, не вельмі спяшаюцца гэта рабіць. Мусяць, лічаць, што ёсць куды больш важныя ўчасткі. А мова... Пражывём і з той, якая ёсць. А яшчэ ж славуты наш папярэднік Ф. Багушэвіч казаў: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!» Слова гэтыя, іх глыбінны сэнс добра разумеюць тыя, хто па розных прычынах не жыве на сваёй Радзіме. Таму з іх боку мы маем поўнае ўзаемаразуменне і падтрымку. Дачакацца б таго і ад тых, хто нікуды са сваёй зямлі не едзе і не збіраецца ехаць, жыве і будзе жыць тут. Хацелася б нагадаць такім словам, з якімі звярталася калісьці да ўсіх беларусаў вялікая патрыётка Ларыса Геніюш:

Матчынай мовы, багатай і слаўнай,
Што ў скарбах народа, бы фонд залаты,
Не аддавайце бяздумна, бяспраўна,
Не прадавайце святога, браты!

1991

ДЗЯРЖАЎНАЯ МОВА – ЧУЖАЊЦА Ў ДЗЯРЖАЎНЫХ ВУСНАХ?

Хто толькі і чаму не вучыў беларусаў! Асаблівы імпэт у гэтым праяўлялі, ды час ад часу праяўляюць і цяпер, некаторыя нетутэйшыя, як правіла, тыя, што прыезджаюць да нас, у Беларусь, не каб сумленна жыць і працаваць, а «на ловлю счастья и чинов». Непрыемна, крыўдна слухаць і чытаць такіх, бо, не зразумеўшы ладу нашага жыцця і мыслення, не пазнаёміўшыся хоць збольшага з гісторыяй, звычаямі і культаурай народа, не засвоіўшы і некалькі слоў з мовы нашай, яны пачынаюць дыктаваць, а то і навязваць свае, далёка не лепшыя, погляды, звыклыя ім самім думкі і паняцці... Вось і Г. С. Тарнаўскі...

Але ўсё па парадку, як і заклікае сваім прыкладам паважаны апанент.

Напярэдадні Другога з'езда Таварыства беларускай мовы я, як адзін з сакратароў Рэспубліканскай рады гэтай добраахвотнай арганізацыі, даючы інтэрв'ю карэспандэнту «Народнай газеты», не абышоў маўчаннем выступленне на пленуме ЦК КПБ Пракурора Беларускай ССР Г. С. Тарнаўскага, бо, прызнаюся пчыра, яно мяне не толькі здзівіла, але і насцярожыла. Няўжо Пракурору Беларускай ССР сёння, калі ў рэспубліцы такая крымінагенная абстаноўка, калі тут і там ігнаруюцца і парушаюцца законы, няма пра што іншае гаварыць, як пра беларускую мову? Навошта нагнатаць, распальваць страсці, дзе іх – хвала Богу! – не было і няма? Тым больш чалавеку, які нарадзіўся не ў Беларусі, не ведае так, як належала б, рэальнага становішча міжнацыянальных адносін у рэспубліцы, бытавання беларускай ды і іншых моў? Я ўявіў на хвіліну любую іншую рэспубліку, краіну, у якой Пракурор не толькі не валодаў бы мовай народа, сярод якога жыве і працуе, але яшчэ спрабаваў бы абурацца тымі, хто хоча ёю валодаць сам і імкнецца, каб валодалі іншыя. Абсурд! І ў сваім інтэрв'ю

выказаў некалькі не зусім прыемных слоў на адрас такога Пракурора і той арганізацыі, якую ён узначальвае. І што ж... Пракурор кінуў у яго агарод каменьчык заўважыў. І зрэагаваў, адклікнуўся у друку. «Будучы нязгодным з некаторымі ацэнкамі і сцверджаннямі Б. Сачанкі, а таксама прымаючы пад увагу, што ў інтэрв'ю змяшчаюцца выдуманая факты, кіруючыся артыкулам 26 Закона аб друку і іншых сродкаў масавай інфармацыі»... І пайшло, пайшло: «Беспадстаўнасць асобных сцверджанняў сакратара Рэспубліканскай рады ТБМ, скажэнне ім фактаў не даюць мне права змаўчаць». («Не магу змаўчаць», «Народная газета», 4 ліпеня г. г.). Выдаючы сябе за прыхільніка «адраджэння як мовы, так і беларускай культуры ў цэлым», згадзіўшыся, відаць, для прыліку з некаторымі іншымі думкамі, бо, маўляў, яны правільныя «як у плане дыялектыкі, так і гісторыі», Г. С. Тарнаўскі тут жа перайшоў у атаку. Якіх толькі не высунуў супраць мяне абвінавачванняў! Першае з іх – гэтага не было, нічога падобнага ён не гаворыў на Пленуме ЦК КПБ. Не верыце? Прачытайце «маё выступленне на пленуме, апублікаванае ў рэспубліканскіх газетах». Г. С. Тарнаўскі, мусіць, не ведае, ці забыўся, што я, гэтак жа, як і ён, з'яўляўся членам ЦК КПБ і меў магчымасць яго выступленне не толькі чытаць, але і слухаць. Вось што ён сказаў і што мяне і здзівіла і насцярожыла: «В последнее время всё громче раздаются голоса о необходимости форсирования введения во всех сферах общественной жизни только белорусского языка. При этом настойчиво проводится мысль о необходимости принудительного его внедрения, делаются попытки оторвать белорусскую культуру от культуры других народов нашей страны и в первую очередь от русской». Адкуль гэта? Ці не з арсеналу нядобрай памяці трыццатых гадоў, калі менавіта да такіх вась галаслоўных, не падмацаваных ніякімі фактамі абвінавачваннях, дакладней, даносах – выбачайце, інакш такое не назавеш! – была знішчана амаль уся беларуская інтэлігенцыя, лепшыя сыны і дачкі народа, цвет нацыі; толькі пісьменнікаў было рэпрэсіравана каля 200 чалавек! Таго, пра што гаворыць Г. С. Тарнаўскі, у Беларусі, вядома, няма. І ніколі не было. Больш таго – быць не можа! А калі

нешта блізкае да таго, пра што гаворыць Г. С. Тарнаўскі, дзе-небудзь з'яўляецца, дык чаму ён, як Пракурор рэспублікі, не ўзбуджае крымінальных спраў супраць такіх «голосав», яму ж, як кажучы, і ўсе карты ў рукі.

Паважаючы чытачоў, я не буду цытаваць далей гэтую прамову Пракурора, скажу толькі, што былі там словы і пра «ущемлення прав чалавека по языковому признаку», і пра «грубое принуждение», і пра многае іншае. Вядома, Пракурор палохаў нас, беларусаў, і «праимерама» Літвы, Латвіі, Эстоніі, Малдавіі (менавіта Малдавіі, а не Малдовы)... Закончыў гэтую частку свайго выступлення ён палымяным заклікам: «Отпор таким, с позволения сказать, радетелям белорусской культуры в первую очередь должны дать мы, коммунисты».

Так, гэта праўда, «Закона аб мовах у Беларускай ССР» Г. С. Тарнаўскі не называў. Але ўвесь дух, пафас выступлення быў накіраваны супраць Закона і тых, хто імкнецца, спрабуе праводзіць яго ў жыццё. А ў Законе ж – напому Пракурору! – недвухсэнсоўна, а ясна, дакладна сказана, што ў «адпаведнасці з Канстытуцыяй (Асноўным Законам) Беларускай ССР дзяржаўнай мовай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі з'яўляецца беларуская мова» і што «Беларуская ССР забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай мовы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця». Наш Закон аб мовах адрозніваецца ад падобных Законаў, прынятых у іншых рэспубліках. І перш за ўсё сваёй дэмакратычнасцю, тым, што «забяспечвае права свабоднага карыстання рускай мовай як мовай міжнацыянальных зносін народаў Саюза ССР», а ў галіне адукацыі гарантуе «права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове». У Законе не забыты грамадзяне іншых нацыянальнасцей, якія жывуць у рэспубліцы, ім таксама даецца права «на выхаванне і атрыманне адукацыі на роднай мове».

Не забыты правы грамадзян размаўляць, выступаць на сходах, звяртацца пісьмова ва ўсе арганізацыі на роднай мове, на якой хто пажадае... Так, у ім няма права бацькам выбіраць мову для навучання сваіх дзяцей. Беларуская мова, нароўні з рускай, вывучаецца абавязкова ўсімі, хто атрымлівае адука-

цыю. Як і ўсе астатнія прадметы – фізіка, хімія, матэматыка, гісторыя, геаграфія і г. д. Вызваліцца, не вывучаць яе, як гэта было зусім нядаўна, права не даецца, за выключэннем хіба асобных выпадкаў. Што гэта? Прымус? Парушэнне правоў чалавека? Закон прыняты – і ён павінен выконвацца, а не аспрэчвацца. Ды трэба быць проста не ведаеш і сказаць кім, каб, маючы магчымасць вывучыць яшчэ адну мову, не выкарыстаць гэтага. Менавіта пра гэта, а не пра што-небудзь іншае, час ад часу і напамінае наш друк. І бачыць тут тое, што бачыць Г. С. Тарнаўскі, трэба сапраўды, мабыць, быць «дзяржаўным саветнікам юстыцыі 1 класа», якім і з’яўляецца, як ён аб’явіў у «Народнай газеце», наш паважаны Пракурор.

Цяпер адносна таго, што «Б. Сачанка сцвярджае, што Пракуратура БССР спрабуе адмяніць гэты Закон». «Так, – піша Г. С. Тарнаўскі, – трэба быць сапраўды вялікім фантазёрам, каб з нічога нарабіць такое. Гэта не толькі чыстай вады выдумка, але і дыскрэдытацыя дзяржаўнага органа». Каму-каму, а Пракурору рэспублікі трэба быць дакладным, не прыпісваць чалавеку таго, чаго ён не гаварыў. Працытую сябе: «Пракуратура БССР, якая павінна сачыць за выкананнем гэтага, як і ўсіх іншых законаў, ды і сама іх выконваць, занята тым, каб прывесці «Закон аб мовах у Беларускай ССР» у адпаведнасць з саюзам, гэта значыць, ліквідаваць некаторыя вельмі важныя яго палажэнні». Мяркую, ёсць розніца, і не малая, між тым, што сказаў я, і што мне прыпісалі. Але даруем і гэта Пракурору! З кім чаго не бывае, асабліва ў палемічным запале, калі хочацца знішчыць свайго апанента, падаць яго ў непрыглядным святле. А вось на падставе чаго я сказаў такое пра нашу пракуратуру – патлумачу. Па-першае, калі неаднаразова абмяркоўваўся на Камісіі па стварэнні праекта Закона аб мовах сам праект і потым прымаўся ён на Камісіях Вярхоўнага Савета БССР і ў самім Вярхоўным Савета менавіта з такімі патрабаваннямі выступалі юрысты. І даволі актыўна, спасылаючыся на той самы «прымус» і «правы чалавека», па-другое, калі выпрацоўвалася Дзяржаўная праграма па ажыццяўленні Закона і прымалася яна на Савета Міністраў, было тое самае. У архівах Камісіі па выпрацоўцы гэтай праграмы і ў ТМБ зна-

ходзяцца і пісьмовыя пацвярджэнні таго, пра што я гаварыў у сваім інтэрв'ю, як, напрыклад, пісьмо ад 10.07.90 за № 22-9-д-90, падпісанае намеснікам Пракурора Беларускай ССР В. Б. Юрэвічам, у якім сказана: «По итогам Всесоюзной переписи населения 1989 года русский язык назвали в качестве родного 3244 тысячи человек, из них 1311 тысяч русских и 1933 тысячи человек других национальностей».

Между тем Закон Белорусской ССР «О языках в Белорусской ССР» поставил часть населения, которая признаёт родным языком русский, в дискриминационное положение. Белорусы и другие группы населения, признающие родным русский язык, лишены права на обучение и воспитание своих детей в дошкольных учреждениях и общеобразовательных школах на русском языке... Закон Белорусской ССР «О языках в Белорусской ССР» и Государственная программа его реализации находятся в противоречии со ст. 43 Конституции Белорусской ССР, провозглашающей возможность обучения и воспитания на родном языке... Программа реализации Закона противоречит также Всеобщей декларации прав человека, принятой 10 декабря 1948 года на Генеральной Ассамблее ООН»... Можна было б працытаваць і некаторыя іншыя дакументы, што выходзілі са сцен Пракуратуры БССР, каб сцвердзіць, што я ніякі не «вялікі фантазёр» і не займаюся «выдумкамі чыстай вады». Навошта, калі жыццё выкідвае такое, што не магло нарадзіцца нават у галовах Свіфта і Гогаля! І ўжо калі размова зайшла пра дыскрэдытацыю «дзяржаўнага органа», дык – і гэта вядома, я не адкрываю ніякіх Амерык! – ніхто дзяржаўных органаў так не дыскрэдытуе, як яны самі сябе сваімі непрадуманымі рашэннямі і дзеяннямі. Дыскрэдытуюць іх, вядома, і людзі, што там працуюць, якія не ўмеюць сябе паводзіць, не прыслухоўваюцца да крытыкі, хваравіта на яе рэагуюць, гавораць і робяць часам тое, чаго не варта ні гаварыць, ні рабіць.

Цікава і яшчэ адно, што кідаецца ў вочы і ў прамове на пленуме ЦК КПБ Пракурора Беларускай ССР Г. С. Тарнаўскага і ў пісьме яго намесніка В. Б. Юрэвіча – у іх нават не ўспамінаюцца тыя беларусы, што прызнаюць сваёй роднай мовай

беларускую (больш як 2/3 насельніцтва), а ўсяляк «абараняюцца» тыя, хто прызнае роднай мову рускую, быццам гэта частка насельніцтва калі-небудзь мела ці мае на моўнай глебе хоць якія прыцясненні. Закон жа аб мовах таму і прымаўся, каб «урэгуляваць адносіны ў галіне развіцця і ўжывання беларускай, рускай і іншых моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі ў дзяржаўным, сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці, ахаваць канстытуцыйныя правы грамадзян у гэтай сферы, выхаваць паважлівыя адносіны да нацыянальнай годнасці чалавека, яго культуры і мовы, умацаваць дружбу і супрацоўніцтва народаў. Ды яшчэ і таму, што, як сказана ва Уступе да яго, «у апошнія гады сфера ўжывання мовы карэннага насельніцтва Беларусі, якое дало ёй імя і гістарычна складае асноўную частку жыхароў рэспублікі, значна звужалася, пад пагрозай апынулася само яе існаванне. Паўсталі неабходнасць аховы беларускай мовы на дзяржаўна-этнічнай тэрыторыі». Няўжо гэта не зразумела Пракурору Беларускай ССР і Пракуратуры рэспублікі? Ці, можа, ставяцца і тут свае асабістыя інтарэсы вышэй за агульнанародныя, дзяржаўныя?

«Але будзем паслядоўнымі да канца, – піша Г. С. Тарнаўскі. – Ці рэальна ўсё ў адзін момант змяніць, за што, мяркуючы па інтэрв'ю, змагаецца Б. Сачанка». Выбачайце, таварыш Пракурор, але «не шыйце справы», я не той, за каго вы мяне выдаеце. Пражыўшы 55 гадоў, быўшы, як кажуць, на кані і пад канём, напісаўшы і выпусціўшы ў свет каля 40 кніг, і каб гаварыць такое глупства... Я яшчэ з глузду не з'ехаў. Не! Няма гэтага ў інтэрв'ю, на якое вы спасылаецеся. Скажу больш, не дзеля «бравяды», пра якую вы чамусьці таксама ўспомнілі, а дзеля вывятлення ісціны, што, працуючы ў Камісіі па стварэнні праекта «Закона аб мовах у Беларускай ССР» і кіруючы рабочай групай Камісіі па выпрацоўцы Дзяржаўнай праграмы БССР па яго ажыццяўленні, я настойваў, каб не праяўляць паспешлівасці ў гэтым вельмі далікатным пытанні, рабіць усё асцярожна, паступова, паэтапна. І многія тэрміны па выкананні тых ці іншых артыкулаў і пунктаў Закона і Праграмы прымаліся – я не хвалюся! – якраз паводле маіх прапаноў. І не варта адсылаць мяне да гэтых важных нарматыўных даку-

ментаў, бо кожнае слова, нават літара і коска там абдуманы, узважаны і мною і іншымі дасведчанымі ў гэтых пытаннях людзьмі, абмеркаваны з розных бакоў не раз і не два, а дзясяткі разоў! – хацелася ж, каб Закон і Праграма прынеслі не шкоду, а карысць, і толькі карысць. Прычым не адным беларусам, а ўсім, усім без выключэння грамадзянам, што жывуць на тэрыторыі нашай рэспублікі. І тым больш не варта зноў і зноў палохаць нас падзеямі ў Прыбалтыцы, Закаўказзі і Малдове, як гэта вы робіце. Можа, каму б і хацелася, каб нешта падобнае адбылося і ў Беларусі, ён бы на гэтым пагрэў рукі, запрацаваў бы палітычны капітал. Але гэта марныя спадзяванні, бо пры стварэнні «Закона аб мовах у Беларускай ССР» памылкі нашых калег з іншых рэспублік былі ўлічаны, ды і жыхары Беларусі перажылі ох як багата чаго, каб не паддавацца часовым эмоцыям і правакацыям – на мякіне іх ніхто не падмане. І ні пра якое «імкненне да паспешнага, фарсіраванага, а па сутнасці, прымусовага ўкаранення беларускай мовы ва ўсе сферы грамадскага жыцця» ў Беларусі размова не ідзе і не ішла. Размова ідзе і ішла толькі пра выкананне Закона, з тым каб беларуская мова перастала быць непажаданай у Беларускай ССР, не марнела на задворках, а – паўтараю – паступова, паэтапна заняла належнае ёй месца ў жыцці і культуры. І вы не наіўны чалавек, выдатна гэта ўсё ведаеце, а вось чаму вакол менавіта гэтага Закона падымаеце «хвалю» – гм... Бо, як я пераканаўся, той, хто вывучыў нашу мову, незалежна ад таго, якой нацыянальнасці ён сам, ніякага змагання з Законам не вядзе і ніякіх перашкод па яго ажыццяўленні не чыніць. Супраціўляюцца, сабатуюць яго якраз тыя, хто нягледзячы на аб'яўленае двухмоўе, з цяжкасцю вывучылі – і то часта вельмі дрэнна! – адну мову – рускую. І пра нейкі «прымус», пра які вы ўвесь час напамінаеце – даю вам слова гонару! – я таксама нідзе не гаварыў у сваім інтэрв'ю; яго не было і няма з боку беларусаў. Каб не быць галаслоўным, прывяду адзін красамоўны факт: у 1990/91 навучальным годзе – першым годзе ўступлення ў сілу Закона аб мовах у Беларусі – у гарадах рэспублікі, дзе жыве больш як 70 працэнтаў беларусаў, працавала толькі 5 гарадскіх школ з беларускай мовай наву-

чання, што складае 0,5 праэнта ад агульнай колькасці ўсіх гарадскіх школ. Калі «прымус» і «парушэнне правоў чалавека» ёсць у гэтай сферы, дык, як бачыце, не з боку беларусаў... Як тут не ўспомніць таго злодзея, што лезе ў чужую кішэню і пры гэтым крычыць: «Каравул, мяне рабуюць!»

«Непрыгляднай выглядае пазіцыя, заснаваная на нелагічнасці ў меркаваннях. Удвая непрыгляднай, калі яна грунтуецца на выдумцы, эмоцыях, у некаторай ступені замешаных на нацыяналізме». Стоп! Далей, як кажучь, нельга. Пакінем на сумленні аўтара «нелагічнасць» (у кожнага з нас, мабыць, свая логіка!) і спынімся на «выдумцы, эмоцыях, у некаторай ступені замешаных на нацыяналізме...». Што да выдумкі, дык з прыведзеных вышэй фактаў відаць, хто з нас выдумляе. Прычым наўмысна, злосна. А вось што прыпісваеце мне, таварыш Пракурор, «нацыяналізм», дык за гэта можна трапіць і на лаву падсудных. І не мне, а вам! Бо нельга ж толькі на падставе таго, што чалавек не выракся роднае мовы, размаўляе і піша на ёй, адстойвае яе канстытуцыйныя правы, называць яго нацыяналістам. Не буду даказваць, што я не нацыяналіст – не сумнявайцеся, пры патрэбе я гэта дакажу і з поспехам! Але скажу: я раблю ўсё, што ў маіх сілах, каб не толькі ў Беларусі, а нідзе ў свеце не было ні нацыяналізму, ні шавінізму. Не верыце? Дазвольце цяпер і вас адаслаць да таго, што я друкую, пацікаўцеся, колькі пераклаў я апавяданняў, аповесцей, п'ес з самых розных моў, у тым ліку і з вашай роднай, украінскай, якую я люблю і ведаю амаль гэтак жа, як і беларускую. Працуючы ў выдавецтве «Мастацкая літаратура», рыхтую да друку па-беларуску і па-руску кнігі замежнай літаратуры, склаў двухтомную «Анталогію рускага савецкага апавядання», аднатомнікі М. Булгакава, К. Федзіна, У. Набокава, Ф. Салагуба, Б. Пільняка, Я. Івашкевіча, Я. Гушчы і многіх многіх іншых. Ды і дзяцінства правёў у вельмі ж «інтэрнацыянальным» асяроддзі – у Германіі, у фашысцкім рабстве. Сярод маіх сяброў – рускія, украінцы, яўрэі, палякі, літоўцы, чэхі, немцы, англічане, амерыканцы... Так што, таварыш Пракурор Беларускай ССР, свой «нацыяналізм» адрасуйце каму-небудзь іншаму, а не мне!

І не я, а вы выступаеце з заклікам «да новага палявання на ведзьмаў», што яскрава відаць з вашага выступлення на пленуме ЦК КПБ і з вашага выступлення ў «Народнай газеце». А гэта ўжо, скажу не аднаму вам, небяспечна! І калі ў выступленні на пленуме ЦК КПБ вы толькі нападзілі на «радетелей» беларускай культуры і мовы, заклікалі камуністаў даць ім «отпор», дык у выступленні ў «Народнай газеце» вы ўжо фактычна спрабуеце завесці справу на аднаго са стваральнікаў «Закона аб мовах у Беларускай ССР» і кіраўніка рабочай групы Камісіі па выпрацоўцы Дзяржаўнай праграмы па яго ажыццяўленні.

Няўжо вопыт мінулага нічому не навучыў вас? Ці вам, можа, не даюць спакою лаўры новага Вышынскага?

1991

УЧАРАШНЯЕ І СЁННЯШНЯЕ

Быццам і нямала напісана і сказана пра жахлівыя сталінскія часы, рэпрэсіі і ГУЛАГі, расстраляных і недастраляных. І ўсё ж напісана і сказана далёка не ўсё. Вось выйшла новае выданне анталогіі беларускай паэзіі. Першы том яе заканчваецца творамі Міхася Ганчарыка і Міхайлы Грамыкі, аўтарамі, якія былі, як паведамляецца ў адной з біяграфічных даведак, «беспадстаўна абвінавачаны ў т. зв. нацдэмаўшчыне» і высланы за межы БССР. Другі том адкрываецца Міхасём Чаротам, які быў у 1937 г. асуджаны. А там і пайшлі адзін за адным «расстраляныя» і недастраляныя – Макар Краўцоў, Уладзімір Жылка, Уладзімір Дубоўка, Нічыпар Чарнушэвіч, Язэп Пушча, Анатоць Вольны, Тодар Кляшторны, Наталля Арсеннева, Мікола Хведаровіч, Алесь Дудар, Уладзімір Хадыка, Алесь Вечар, Юрка Гаўрук, Янка Туміловіч, Андрэй Александровіч... Усіх не пералічыш – можна называць і называць... Дык гэта ж імёны вядомых паэтаў! А колькі было знішчана маладых, тых, хто толькі-толькі пачынаў тварыць, надрукаваў ці не паспеў надрукаваць першыя свае вершы і, вядома ж, не трапіў у гэтую анталогію.

Такі самы сумны пералік «расстраляных» і недастраляных» быў бы, калі б выдаваліся анталогіі прозы, крытыкі, драматургіі ды і любога іншага жанру літаратуры... І ў галаву міжвольна зноў і зноў прыходзяць бессмяротныя радкі з паэмы Якуба Коласа «Сымон-музыка»:

Колькі талентаў звялося,
Колькі іх і дзе ляжыць
Невядомых, непрызнаных,
Не аплаканых нікім,
Толькі ў полі адспяваных
Ветру посвісту пустым!

А яшчэ ж і цяпер знаходзяцца такія, у каго паварочваецца язык гаварыць, нібыта самі беларусы адмовіліся ад сваёй

мовы... Ды нас жа стагоддзямі адвучвалі ад яе, галовы адсякалі тым, хто не выракаўся ўсяго роднага, хацеў шчыра служыць Бацькаўшчыне, народу...

* * *

Старшыня Беларускага саюза савецкіх пісьменнікаў М. Клімковіч, выступаючы ў Маскве на Першым Усесаюзным з'ездзе савецкіх пісьменнікаў (жнівень, 1934 г.), гаварыў, што «нацыяналісты з «Узвышша», «создавая эту организацию, бахвалились, что «Узвышша» – это такой Парнас белорусской литературы, который «увидят века и народы». Парнас оказался настолько низким качественно и мизерным количественно, да к тому же настолько покрыт был националистическими окопчиками, что срыть его до основания после проведённого партией генерального обстрела всех позиций националистов большого труда не составило. К чести левого крыла «узвышненцев» (Крапива, Чёрный, Глебка) надо сказать, что они помогли БелАПП проделать эту операцию».

«Аперацыя» праводзілася на працягу некалькіх гадоў паслядоўна, мэтанакіравана. І сляды яе (вядома, не ўсе) знайшлі адлюстраванне на старонках друку тых часоў, у тым ліку і ў органе самога літаратурна-мастацкага згуртавання часопіса «Узвышша». Ужо ў першым нумары за 1930 год друкуецца артыкул «Пралетарскім шляхам» (ім пачынаецца часопіс), у якім сцвярджаецца, што «гэты нумар з'яўляецца ў пэўнай меры пераломным нумарам, што азначае і пералом у працы ўсяго згуртавання. Пералом гэты наспяваў паступова», гэты пералом – з'ява «заканамерная», і абумоўлены ён гістарычным этапам, на якім знаходзілася ў той момант «пралетарская рэвалюцыя на шляху да сацыялізму», і «клясавай прыродай саміх сяброў згуртавання «Узвышша». Расказаўшы чытачам пра поспехі «пралетарскай рэвалюцыі на шляху да сацыялізму», «клясавае змаганне, якое ўпарта вядзецца ва ўсіх галінах грамадскага жыцця», неаднароднасць паходжання беларускіх пісьменнікаў («большасць іх – выхадцы з бядняцкіх і сярдняцкіх слаёў сялянства»), асудзіўшы «нашаніўскія традыцыі» старэйшага пакалення пісьменнікаў з іх ідэаламі «самастой-

най, незалежнай дзяржавы, з іх імкненнямі больш назад, як наперад, да часоў Вялікага Княства Літоўскага, з іх ідэалізацыяй «залатога веку» ў развіцці беларускай культуры (часы Скарыны), аўтары (ці аўтар?) пераходзяць да крытыкі тэорыі і практыкі працы самога згуртавання, творчасці яго членаў. Як пэўны вынік перагляду «свайго шляху», выкрыцця «сваіх памылак і карэнняў», належных ацэнак «гэтых памылак і асуджэнні іх перад грамадствам», падаецца пастанова згуртавання, у якой прызнаецца, што «яно дапусціла шэраг палітычных памылак, публічна іх не крытыкавала, што аб'ектыўна адхіляла ад правільнай лініі». Якія ж канкрэтна былі зроблены «Узвышшам» памылкі? Яны прааналізаваны ў пастанове, і спыняцца на іх не варта, бо калі паглядзець на іх з пазіцыі сённяшняга дня, дык гэта ніякія не памылкі, а хутчэй дасягненні ці выдаткі творчасці, росту маладых талентаў.

З гэтага нумара (№ 1, 1930 г.) з часопіса знікаюць адзін за адным яго пастаянныя сталыя аўтары, многія з іх арыштоўваюцца і высылаюцца ў Сібір. З'яўляюцца на старонках «Узвышша» новыя імёны, што неслі ў сваіх творах «пралетарскі змест», а некаторыя з тых, хто раней радаваў чытачоў, станавіліся ў «шэраг пралетарыяту» і «шляхам творчасці актыўна змагаліся з ворагамі пралетарыяту». Сярод апошніх былі Крапіва, Чорны і Глебка – тыя, што «помоглі БелАПП прадэлаць эту операцию», гэта значыць ліквідаваць згуртаванне. Калі К. Чорны ўносіў «пралетарскі змест» у свае мастацкія творы і тым самым быццам нікому асабліва не шкодзіў, акрамя хіба самому сабе, дык, робячы тое самае, К. Крапіва і П. Глебка яшчэ ўзяліся і за напісанне крытычных артыкулаў, у якіх не толькі спрабавалі абяліць сябе, але і адрачыся ад былых сваіх сяброў і паплечнікаў – У. Дубоўкі, Я. Пупчы, А. Бабарэкі, асудзіць, выкрыць як заклятых і закаранелых ворагаў. Так, у артыкуле «Узвышша на новым шляху» («Узвышша», № 1, 1931 г.) К. Крапіва пісаў: «Падзеі мінулага года паказалі, што і памылкі «Узвышша» не былі ў значнай сваёй частцы ўласна памылкамі, а свядомым правядзеннем нацыянал-дэмакратычнай часткай «Узвышша» пэўнай нацыянал-дэмакратычнай лініі... Раскрыццё органам АДПУ контррэвалюцыйнай нацы-

янал-дэмакратычнай арганізацыі было моцным штуршком, дзякуючы якому згуртаванне «Узвышша» канчаткова вызвалілася з-пад уплыву ўзвышпанскіх нацыянал-дэмакратаў, канчаткова адмежавалася і рашуча асудзіла контррэвалюцыйны нацыянал-дэмакратызм і нацыянал-дэмакратычную лінію, якую праводзіла правая частка «Узвышша». На гэтым К. Крапіва не спыніўся, ён пайшоў далей, выклаў цэлую праграму, як, на яго думку, павінна б было весціся наступленне на былое «Узвышша»: «Каб зрабіць рашучы крок па шляху пралетарскай літаратуры, ачышчанаму ад контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму, літаратурнаму згуртаванню «Узвышша» патрэбна грунтоўна разгледзець і ацаніць як тыя прынцыпы, якія былі паложаны ў аснову працы старога «Узвышша», так і тыя факты літаратурна-мастацкай публіцыстычнай творчасці, якія з'яўляюцца фактамі правадзнення ў жыццё нацыянал-дэмакратычнай лініі». І сам даў прыклад, як гэта трэба рабіць, разабраўшы «нацыянал-дэмакратычную» сутнасць «Тэзісаў», на грунце якіх утварылася «Узвышша» і якія «замянілі сабою палітычную і мастацка-творчую платформу, на грунце якое «Узвышша» развівала сваю чыннасць». К. Крапіва выказаў незадаволенасць пастановай, якая была надрукавана ва «Узвышшы» год назад, палічыў, што «факты шкоднай для пралетарыяту творчасці ахарактарызаваны і асуджаны ў пастанове не досыць рашуча» і даў свае ацэнкі і асуджэнне творчасці У. Дубоўкі, Я. Пупчы, А. Бабарэкі... Падключыў ён і новыя творы і імёны, напрыклад, «Запіскі Самсона Самасуя» А. Мрыя, дзе «аўтар замест таго, каб накіроўваць гастрэё сатыры на тыя ненармальныя з'явы ў нашай сапраўднасці, якія перапакджаюць нашаму сацыялістычнаму будаўніцтву, высмейвае працу савецкіх устаноў і арганізацый цалкам і гэтым у пэўнай меры салідарызуецца з тымі паклёпамі, якія ўзводзяць на савецкую ўладу ворагі дыктатуры пралетарыяту». К. Крапіва жорстка крытыкуе і рэдакцыйны артыкул «Пралетарскім шляхам» («Узвышша», № 1, 1930 г.), бо ў ім, на думку пісьменніка, «памылковым» з'яўляецца, першае, сцвярджэнне, што ўсе члены згуртавання «Узвышша» ў пачатку сваёй творчасці «сталі на рэвалюцыйны шлях», і

яшчэ больш памылковым з'яўляецца сцвярджэнне, што члены згуртавання «Узвышша» «не сыходзілі з ранейшай рэвалюцыйнай пазіцыі. Гэтыя сцвярджэнні сведчаць аб нерашучасці рэдакцыі ў ацэнцы творчасці членаў «Узвышша», аб тым, што самакрытыка яшчэ не пастаўлена была на належную вышыню, аб імкненні ў той ці іншай меры стушаваць адмоўныя моманты ў працы згуртавання, прыкрыць тую дыферэнцыяцыю, якая ў той час адбывалася ва «Узвышшы».

Яшчэ больш рашуча выступіў супраць самога згуртавання «Узвышша» і ўсіх былых сваіх сяброў і папличнікаў П. Глебка. У вялікім артыкуле «Нацдэмаўшчына», замаскіраваная марксісцкай фразай (Пра літаратуразнаўчую працу Бабарэкі), які быў змешчаны ў двух нумарах часопіса («Узвышша», № 2 і № 3, 1931), аўтар даў негатыўную ацэнку не толькі творчасці А. Бабарэкі, а фактычна зрабіў перагляд творчасці ўсіх беларускіх пісьменнікаў як паслярэвалюцыйных, так і дарэвалюцыйных, не пашкадаваўшы нікога, усім прыпісаў самыя розныя грахі і правіннасці – К. Тураўскаму, Ф. Скарыне, В.Дуніну-Марцінкевічу, Ф. Багушэвічу, М. Багдановічу, А. Гаруну, Ядвігіну Ш. і г. д. Асаблівая ўвага, вядома ж, удзелена была «ўзвышэнцам» – У. Дубоўку, Я. Пушчы, А. Бабарэку... Закончыў свой артыкул П. Глебка такім вывадам: «Нацыянал-дэмакратызму ва ўсіх галінах грамадскага жыцця, у тым ліку ў літаратуры нанесены моцны ўдар, але ж дарэшты нацыянал-дэмакратызм яшчэ не знішчаны, карэнні яго не выдраны. Адгэтуль – не паслабляць змагання з нацыянал-дэмакратызмам як у грамадскім жыцці, так і ў літаратуры. Канкрэтна перад марксісцкаю крытыкай стаіць задача – узяць пад бязлітасны агонь нацыянал-дэмакратычная падручнікі па літаратуры, паасобныя працы і артыкулы, бо аж дагэтуль на гэты вучастак літаратурнага фронту найменш было накіравана агню пралетарскай крытыкі».

Такі агонь неўзабаве быў «накіраваны» – Бэндэ, А. Кучарам, М. Аляхновічам, А. Канакоціным і іншымі ім падобнымі. Не толькі на крытыку, а на ўсю беларускую літаратуру, культуру, навуку, мастацтва. Ён, гэты агонь, вёўся бязлітасна шалёна да

самых апошніх часоў. Ды і цяпер вядзецца некаторымі аўтарамі, а то і пэўнымі органамі друку...

* * *

Тыя, хто будзе даследаваць літаратурны працэс 20-30-х ды і пазнейшых гадоў, не павінны абысці маўчаннем можа быць і не надта прыметны, але па-свойму цікавы факт – ліст Максіма Гарэцкага ў рэдакцыю газеты «Савецкая Беларусь» ад 4 красавіка 1928 г. Вось яго поўны тэкст:

«Паважаны т. рэдактар!

У № 5 «Літаратурнага дадатку» да «Савецкай Беларусі» (31 сакавіка 1928 г.) надрукавана ў хроніцы нататка аб артыкуле нейкага М. Г. ва ўкраінскай газеце «Діло». Нататка гэтая напісана так, што неасвядомленыя чытачы могуць падумаць, быццам у ліку беларускіх пісьменнікаў, якіх аўтар артыкула ставіць «на адну дошку з Янкам Купалам і Якубам Коласам», ёсць гэтакія мяшчане ў літаратуры, што даюць некаму весткі аб беларускай літаратуры. Карысныя толькі дзеля іх, персанальна, або нават у сваіх крытычных артыкулах самі сябе хваляць. Дык прашу надрукаваць у адным з бліжэйшых нумароў «Савецкай Беларусі», што ў жыцці паказаных пісьменнікаў і наогул у вядомай гісторыі беларускае літаратуры і крытыкі ніколі нічога падобнага не было, і я пэўны, што не будзе, а калі апошнім часам у беларускіх літаратурных спрэчках здараліся выпадкі несумленнага хавання пад псеўданімы ці нават ніколі даўней не чутага свядомага карыстання чужымі ініцыяламі, дык гэта былі толькі дробныя, сапраўды мяшчанскія выбрыкі, якіх, пры належнай увазе з боку рэдактараў, напэўна больш не будзе. Не чытаўшы артыкула М. Г., цяжка сказаць, ці ёсць тут правакацыя ў адносінах да майго імя, але мушу заявіць, што абсалютна нічога супольнага з гэтым М. Г. я, вядома, не маю.

Мімаходам, яшчэ адна папраўка. У № 78 «Савецкай Беларусі» (1 красавіка 1928 г.) напісана, што знойдзены дакументы, быццам паэма «Тарас на Парнасе» з'яўляецца творам нейкага Арцёма Вярыгі-Дарэўскага. З кнігі акад. Е. Ф. Карскага «Беларусы» том III, частка III, і з маёй

«Гісторыі беларускае літаратуры» відаць, што гэты «нейкі» ёсць вядомым беларускім пісьменнікам 19-га веку.

Прашу іншыя газеты і журналы перадрукаваць.

Максім Гарэцкі.

4.IV.1928, Горкі».

На ліст Максіма Гарэцкага своеасабліва прарэагавала Аршанская філія «Маладняка». У выпісцы з пратакола яе агульнага сходу ад 10 красавіка 1928 г., што была змешчана ў часопісе «Аршанскі маладняк» (№ 7), гаварылася:

Слухалі: Аб літаратурным дадатку да «Савецкай Беларусі» № 5.

Пастанавілі: Перадрукаваць ліст Максіма Гарэцкага, змешчаны ў газеце «Сав. Беларусь» ад 7 красавіка 1928.

Лічыць неабходным рапуча звярнуць увагу пралетарскага грамадства на тыя злосніцкія ананімныя інсінуацыі, якія часам дапушчаюцца на старонках нашае прэсы.

Пара скончыць абзываць пісьменнікаў «мяшчанамі, бар-запісцамі, контррэвалюцыянерамі» і г. д. з мэтай утаптаць іх у грязь дзеля персанальнае альбо гуртковае выгады.

Трэба змагацца не лаянкай, а аб'ектыўнымі доказамі, адкрыўшы твар перад масай, а не лякліва схавалішыся за чужую спіну альбо pseўданім.

Аршанская філія «Маладняка»».

* * *

Некалькі разоў звярталіся да мяне напісаць успаміны пра Уладзіміра Дубоўку. Хоць быццам і сустракаліся мы з ім часта, вялі самыя розныя шчырыя размовы і адзін на адзін і на людзях, а ўсё ж для ўспамінаў гэтага мала. Чуў я Уладзіміра Дубоўку на адным з абмеркаванняў у Саюзе пісьменнікаў, калі ён павучаў даследчыцу роднай літаратуры, якая яму, Дубоўку, прыпісала ў сваёй працы такія грахі, якіх і следчыя ГПУ яму не прад'яўлялі. Колькі з'едлівасці, падкусу было ў яго словах, якая пры гэтым была праяўлена выхаванасць, культура! Чытаў я і судовую справу гэтага аднаго з лепшых нашых паэтаў 20-30-х гадоў, яго пісьмовая паказанні... Ні слова дрэннага пра

сябе, сваю творчасць, ні слова нагавору ці абразы пра каго б там ні было са сваіх сяброў. Быццам не ў трыццаць першым годзе тое пісалася, а сёння, у нашыя посткамуністычныя часы. Ды калі б паводзілі сябе так усе беларускія пісьменнікі, супрацоўнікам ГПУ не было б чаго рабіць, не было б каго арыштоўваць і судзіць...

Шчыры, сумленны быў паэт і чалавек Уладзімір Дубоўка! І ані не цяпеў маны, пралаз, людзей ілжывых і хцівых, тых, хто на няшчасці іншых будаваў сваё шчасце, славу. Пра гэта сведчыць і верш, напісаны Уладзімірам Дубоўкам за паўгода да сваёй смерці і прысвечаны аднаму нашаму паэту:

Падобны з твару да машчэй,
А па душы даўно нябожчык,
Ты жыў яшчэ, стары кашчэй,
Усё мінаеш хату з дошак.

Жывеш і сохнеш – мільянер!
Адхватчык прэміяў і лаўраў,
Абы накалупаўся верш,
Адразу ладзіш гром літаўраў.

Да славы рупны чалавек,
Гадуеш крытыкаў прысенак:
Кубло Пшырковых і Казек,
Рой Скрыганоў і Барысенак.

А шмат каго папрыбіраў,
Каб на шляху не заміналі,
І выйшаў суха з мокрых спраў
Ды выстукаў яшчэ медалі.

Ты страціў бы і зрок і слых,
Калі б судзіць цябе з'явіцца
Маглі Сымон Баранавых,
Макар Шалай, Сымон Куніцкі.

Іх без віны і без пары
Бяда змяла ў апошні вырай.

Ці не дарма твае сябры
Былі з табой занадта шчыра.

За крыўды, зробленыя ўсім,
Хто не вярнуўся з бездарожжа,
Стаўляеш часам, хоць над кім,
Слупок з вянком на агароджы.

Наўзрыд над памяццю ахвяр
Равеш, як прыпадаюць даты,
І кажаш так: іх мёў пажар,
У тым ніхто не вінаваты.

Ты думаеш, згубіўся знак,
Забыты словы, сцёрты крокі,
І час мінуў, і сведак брак? –
А я, бог, а свет шырокі?

Знацця ў людзей не адбярэш,
Як ты ні ўпраўны на справы,
Ды захлынешся ў рэшце рэшт
Сваёю славаю крывавай.

Правін не змесціш на гарбе,
На шыю зві сабе вяроўку.
Без прывітаньня да цябе
З труны
Уладзімір Дубоўка.

II. С.

Чаму з труны? Апаскі менш,
Хачу крыху пажыць сягоння,
А то без часу ў жвір сапхнеш,
Як гэты верш цябе дагоніць.

Калі ж адвееш ты, як дым,
Мой запавет наконт вяроўкі,

Свет здзейсніць сам, свет мае чым...
Клянуся барадой Дубоўкі.

Жнівень 1975 г.

* * *

У сярэдзіне шасцідзясятых гадоў з групай пісьменнікаў я наведаў удаву Касянкуву – жонку пісьменніка Міхася Зарэцкага. Апавядаючы пра даваеннае жыццё, яна ўспомніла невядомае мне тады імя – Міколу Целеша – ён, гэты чалавек, калі арыштавалі Міхася Зарэцкага, быццам прыехаў да іх на кватэру і праз вокны выкідваў усё, што было ў хаце – ачышчаў сабе жыллё, каб пасяліцца.

– А потым, у вайну, як прыйшлі немцы, прадаўся ім, – гаварыла жонка Міхася Зарэцкага, абураная тым, што ведала.

Мінула некалькі гадоў. І прозвішча Міколы Целеша я пачуў зноў, гэты раз ад Максіма Танка, галоўнага рэдактара часопіса «Польмя», дзе я тады працаваў. Максім Танк, вярнуўшыся з Нью-Ёрка, куды ездзіў на сесію Генеральнай Асамблеі ААН, зайшоў у аддзел прозы і перадаў мне цэлы стос надрукаваных на машынцы на тонкай – не нашай, савецкай – паперы апавяданняў.

– Калі ласка, прачытайце і выберыце што-небудзь для друку, – сказаў ён. – З аўтарам гэтых твораў я сустракаўся там, за акіянам.

– Як яго прозвішча? – пацікавіўся я.

– Мікола Целеш, ён друкаваўся ў «Польмі». Да вайны. Цяпер жыве ў ЗША.

Я прачытаў апавяданні. Не скажу, каб яны мне надта спадабаліся. Але некалькі з іх – лепшых – я выбраў, падрыхтаваў да друку. Неўзабаве яны былі змешчаны ў адным з нумароў часопіса. Праўда, не пад сапраўдным прозвішчам аўтара, а пад псеўданімам. Здаецца, Пралескас.

Яшчэ праз нейкі час Максім Танк даў мне ліст, надрукаваны на той самай тонкай замежнай паперы.

- Гэта той самы Мікола Целеш прыслаў, - сказаў Яўген Іванавіч. - Прачытайце...

Я прачытаў. Мікола Целеш выкладаў умовы, паводле якіх ён згадзіўся б пераехаць жыць на Бацькаўшчыну, у Беларусь. Галоўным з іх былі змена таталітарнага рэжыму, наданне Беларусі сапраўднага суверэнітэту, незалежнасць ад Масквы...

- Ну як? - падміргнуў мне Яўген Іванавіч і, не чакаючы, што я яму адкажу, спытаў: - Дзе тыя апавяданні, што я вам даваў?

Апавяданні Міколы Целеша - цэлы стос - ляжалі ў мяне ў шуфлядзе стала.

- Прынясіце іх мне. Усе.

Я схадзіў у адзел прозы, забраў апавяданні, аддаў іх галоўнаму рэдактару. І забыўся на Міколу Целеша. Прынамсі, пакуль не трапіла мне ў рукі кніжачка яго апавяданняў, што выйшла ў 1965 г. у Нью-Ёрку. Называлася яна «Дзесяць апавяданняў». Асаблівага ўражання на мяне яна не зрабіла. Так, апавяданні былі напісаны прафесійна, з веданнем рэалій жыцця, праўдзіва. Але была ў іх нейкая як бы адчужанасць, халоднасць. Ды і думка была іншы раз так схавана, што не зразумела было, чаму аўтар браўся пісаць той ці іншы твор. Трапілася мне некалькі даваенных нумароў часопіса «Полымя рэвалюцыі» з аповесцямі і апавяданнямі Міколы Целеша, і я прачытаў іх. Здалося мне: адна аповесць пра вучобу хлопчыка ў старой дарэвалюцыйнай вясковай школе нават цікавая.

У 1992 годзе Мінск упершыню наведаў рэдактар газеты «Беларусь», што выдаецца ў ЗША, Янка Запруднік. У час нашай сустрэчы ён, раскажваючы пра пісьменнікаў-эмігрантаў, успомніў і Міколу Целеша, яго загадкавую смерць - выйшаў аднойчы з дому і не вярнуўся. Знік, быццам яго і не было.

- Ніхто - ні жонка, ні мы не ведаем, дзе падзеўся чалавек. Быў - і няма, - расказваў Янка Запруднік. - Між іншым, гэтак знік і бацька Антона Адамовіча, слыннага крытыка-эмігранта...

Праз некаторы час пасля той размовы з Янкам Запруднікам пазваніў мне Максім Танк. Спытаў, ці помню я што-небудзь пра Міколу Целеша.

- Прыехала ў Мінск яго ўдава, - паведаміў Яўген Іванавіч. - Патэлефанавала мне. Я пераадрасаваў яе вам. Вы ж усю эміграцыю ведаеце як свае пяць пальцаў...

Прыгадалі мы з Яўгенам Іванавічам, як друкавалі апавяданні Міколы Целеша ў «Польмі»...

- Ага, дык калі вы сустрэнецеся з яго ўдавой, раскажыце пра ўсё, - папрасіў мяне Максім Танк.

Удава - Целешыха, як назвала яна сябе пры знаёмстве, - пазваніла мне ў той жа дзень, і мы сустрэліся. Парадавала яна мяне сваёй рухавасцю, свежасцю, бадзёрасцю. І выдатным веданнем беларускай мовы. Калі зайшла гаворка пра Міколу Целеша, яна спытала, ці можна ёй уключыць «касетку».

- Вядома, калі ласка, - нават здзівіўся я.

Я раскажаў усё, што ведаў пра Міколу Целеша.

- А вы не бачылі яго тут, у Менску? - падняла на мяне вочы былая жонка пісьменніка, паглядзела быццам з надзеяй.

- Да вайны я малы быў. Ды і не жыў тут...

- А пасля вайны?

- Таксама не мог бачыць. Самі ведаеце, дзе жыў я і дзе жыў Мікола Целеш...

- Але я маю звесткі, што Мікола пасля надрукавання ў «Польмі» апавяданняў пераехаў у Савецкі Саюз.

- Такога я не ведаю...

На тым мы рассталіся, спадзеючыся на новую сустрэчу - Целешыха хацела бачыць разам са мною і Масея Сяднёва, які якраз прыехаў у Мінск і гасцяваў на Магілёўшчыне. Масей Сяднёў затрымаўся ў родных мясцінах на больш, чым меркаваў, а Целешыха чакаць не магла - у яе быў куплены білет на самалёт, - адлятала ў Фларыду, дзе мела прыстанішча... І толькі потым, пасля яе адлёту, я ўспомніў той ліст Міколы Целеша, які прыслаў ён пасля надрукавання яго апавяданняў у «Польмі». Якраз пра яго я не сказаў Целешыхе. А шкада. Можна б, той ліст унёс бы якую-небудзь яснасць у загадкавую смерць яшчэ аднаго беларускага пісьменніка.

* * *

Загадкавая смерць... Пра адну з іх – смерць Янкі Купалы – зноў нагадаў часопіс «Полымя», змясціўшы на сваіх старонках успаміны незабыўнай Паўліны Мядзёлкі. Дзіўна, але ход думак і разважанняў блізкага народнаму песняру чалавека супаў з ходам думак і разважанняў, што выклаў у ранейшых сваіх публікацыях я – «калі прыняць пад увагу, што Янка заўсёды быў праўдамоўны, не зважаючы на высокае становішча свайго субсяедніка, гаварыў тое, што думаў: калі прыняць пад увагу яго настрой, у якім ён быў пры нашым апошнім спатканні і калі ён такія думкі выказваў не толькі перада мной, то з такім настроем і думкамі такому чалавеку, як Янка Купала, у гэты жудасны час култы нельга было жыць, а зрабіць з ім тое, што сталася з Цішкам Гартным, Чаротам і іншымі, таксама было нельга – занадта вялікі шум падняўся б за мяжой...».

Прыводзіць Паўліна Мядзёлка і некаторыя падрабязнасці таго загадкавага і трагічнага здарэння – зноў маладая энергічная жанчына, якая сядзела з Янкам Купалам на «поручнях», калідорная, белы туфель... І, вядома ж, сваю няверу ў афіцыйную версію смерці народнага песняра...

Так, афіцыйную версію смерці Янкі Купалы ўсяляк прапагандаваў Міхась Лынькоў, асабліва ў год смерці народнага песняра. Зразумець Міхася Лынькова можна. Баяўся за сябе, баяўся за іншых пісьменнікаў. Перажыўшы жахі трыццатых гадоў, ён ведаў: маглі скарыстаць смерць Янкі Купалы і пачаць новыя арышты тых, хто яшчэ заставаўся. А Міхась Лынькоў любіў літаратуру, імкнуўся абараняць усіх, хто ёй служыў. І таму... Хто можа сказаць сёння, што магло быць за гэтым «таму»... І як пры кожным такім выпадку, лепш памаўчым, не будзем дадумваць за тых, хто не сказаў усяго, што трэба было б сказаць...

* * *

Спроба ўзнавіць выданне «Нашай нівы» ў Вільні, якую задумалі і здзейснілі маладыя літаратары ў цяперашніх умовах – не першая. У лісце да Я. Ф. Карскага (26 верасня 1921 г.)

вельмі дасведчаны ў беларускіх справах Максім Гарэцкі паведамляў: «Летась увосень выйшла некалькі №№ «Нашай нівы» пад рэд. Антона Луцкевіча». Так, сапраўды было такое. Выйшла дзевяць нумароў гэтага выдання. У першым з іх («чэцвер, 28 кастрычніка 1920 г.») ва ўступным артыкуле газета пісала: «У незвычайна важны мамэнт нашага нацыянальнага жыцця пачынае нанова выходзіць «Наша ніва».

Бязмала дзесяць год – ад 1906 да 1915 года працавала «Наша ніва», пракладаючы дарогу, па якой і пайшло развіццё беларускае нацыянальнае ідэі. «Наша ніва» фармавала гэту ідэю, выпрацоўвала і давала канкрэтную форму і змест тым яшчэ няясным пачуццям і пажаданням, якія будзіліся ў душах сыноў беларускае вёскі, радзіўшыхся і ўзрослых ужо пасля скасавання прыгону – у больш вольнай атмасферы.

Збудзіўшыся ад вечнага сну, беларускі народ пачаў прасьвятлеўшымі вачыма ўглядацца на сьвет божы, а ў той мамэнт, калі валілася старая расейская імперыя, пабудаваная на ўціску народаў і тушэньні ўсялякае вольнае думкі, – у той мамэнт беларускі народ пачаў сваімі рукамі будаваць сабе новае жыццё, будаваць сваю незалежную дзяржаву. Такім парадкам нацыянальная ідэя пашырылася і абняла беларускую дзяржаўную ідэю.

Варункі для нашага дзяржаўнага будаўніцтва склаліся, аднак, вельмі блягія. Бязупыннае быццё на Беларускай зямлі чужацкіх войск, змяняўшыся адна за адной окупацыі не далі магчымасці нам паставіць наш дзяржаўны будынак так скоро і так лёгка, як гэта ўдалося нашым шчаслівейшым за нас суседзям. І вось цяпер усенька наша зямелька пабіта на кусочкі, і на кожным куску пануе іншая, ды заўсёды чужацкая ўлада.

Гэтыя варункі прымуслі беларусаў пры кожнай уладзе шукаць спосабаў дзеля абароны калі ўжо не свае дзяржаўнае ідэі, дык прынамся нацыянальных правоў. З гэтага вынікла і рожнароднасьць тактыкі пад рожнымі окупацыямі, рожнароднасьць так званых «арыентацый», што вельмі ж заблутала дзеве асноўныя ідэі нашага адраджэньня: чыста нацыянальную, нязьменную пры ўсялякіх палітычных абставінах, і дзяр-

жаўную, якая вымагае тактыкі, прытарнаванай да мамэнту і акалічнасьцей.

Такая блуганіна не магла не адбіцца на ўсёй беларускай ідэалёгіі, зацямняючы яе асабліва ў вачох тых, хто толькі нядаўна стаў сьвядомым беларусам. Вызваліцца ад яе, разagnaць той туман, якім туманнасьць і невыразнасьць агульнага палітычнага палажэньня спавівае ідэю нашага ўсеагульнага адраджэньня, – вось мэта, якую адноўленая «Наша ніва» ставіць сабе ў гэты мамэнт».

Нумары ўзноўленага выданьня «Нашай нівы» цікавыя ў многіх адносінах. У тым ліку і ў літаратурных. На старонках менавіта гэтага выданьня надрукаваны ці не першы верш Наталлі Арсенневай «Мой родны край»:

Паўдзённы край – мой родны край,
Але яго я і ня знаю.
К далёкім мора берагом
Я толькі ў думках залятаю...

Ні рож здзічэлых Аджыкенту,
Ні гордых, мглой адкрытых гор,
Ні векавечнай песьні мора,
Што вабе ў сіні свой прастор, –

Нічога гэтага ня знаю,
А палюбіла край другі:
Няма там гор, няма там мора,
Але я зведала там гора,
Там сіла вырасла душы!

У выбраным паэтэсы «Між берагамі», што выйшла ў 1979 г. у Беларускаім інстытуце навукі й мастацтва (Нью-Ёрк – Таронта) пазначана, што «першы друкаваны верш паэткі «Восень» («Наша думка», Вільня, 8.IX.1921 г.)». Выходзіць, і сама паэтэса, і каментатары памыліліся. Тая самая «Восень», перш чым з'явіцца на старонках «Нашай думкі», была змешчана на старонках «Нашай нівы» 12 лістапада 1920 г. (№ 3).

Ёсць на старонках узноўленай «Нашай нівы» і іншыя цікавыя паведамленьні і факты. Шкада, што гэтую газету абы-

ходзяць сваёй увагай даследчыкі, не ўспамінаюць яе ў навуковых выданнях.

* * *

«Дела давно минувших дней»... І ўсё ж згадваць некаторыя з іх зрэдку трэба. Каб не забываліся, каб помнілі, як Масква «дапамагала» беларусам вырашаць свае нацыянальныя пытанні. Вось адзін з прыкладаў. Маленькі, дробязны, але характэрны – заключэнне па тэматычных планах выпуску і рэдапрыхтоўкі Галоўнай рэдакцыі Беларускай Савецкай Энцыклапедыі на 1982 г.

«Представленные в январе 1981 г. планы выпуска и ред-подготовка энциклопедической литературы в Белоруссии на 1982 г. имеют серьезные и неоправданные расхождения с утвержденными Госкомиздатом СССР планами (приказы № 296 от 13.07.80 г. и № 458 от 02.09.80 г.).

Обращаем внимание на то, что Главная редакция восстановила в плане издание Истории изобразительного искусства Белоруссии в 6-ти томах, а также включила в план энциклопедию «Янка Купала», Свод памятников истории и культуры Белоруссии в 7-ми томах, издание летописей народной славы по ряду районов Белоруссии.

В связи с этим выпуск Истории изобразительного искусства Белоруссии и энциклопедии «Янка Купала» рекомендуем из плана исключить, как не предусмотренные названными выше приказами Госкомиздата СССР. Выпуск Свода памятников истории и культуры Белоруссии, в соответствии с принятым решением, возложен на издательства академии наук (в Белоруссии – на издательство «Наука и техника»). Выпуск отдельных изданий летописей народной славы по Быховскому, Березинскому, Ляховичскому и Дубровенскому районам рекомендуем из плана издательства исключить, как непрофильные, и передать другому издательству.

Обращаем внимание также на то, что резерв 1982-83 гг. по 2 названия по 50 уч.-изд. листов планом не предусматривался.

Планы выпуска энциклопедической литературы в союзных республиках утверждаются приказами Госкомиздата

СССР, которые строго контролируются. Любые изменения утверждённых планов должны быть предварительно согласованы с Госкомиздатом СССР. При этом следует иметь в виду, что решение вопросов об энциклопедических изданиях естественно-научной и технической тематики, а также переводных, опубликованных центральными издательствами, находится в компетенции Госкомиздата СССР. Что касается изданий общественно-политической тематики, то вопрос об их выпуске решается по согласованию между республиканскими и союзными директивными органами.

Главное управление республиканских и областных издательств».

* * *

Адзін дасціпны заходнееўрапейскі пісьменнік, пабываўшы ў Савецкім Саюзе, прычыну масавага даносніцтва бачыў у тым, што, як ён гаварыў, навучылі людзей пісаць, а не навучылі пра што.

- Вось яны і пішуць адзін на аднаго, што каму ў галаву ўзбрыдзе, - смяяўся пісьменнік.

Сёння няма ўжо некаторых арганізацый, якія ахвотна прымалі даносы, рэагавалі на іх. Тыя ж, што засталіся, таксама жывуць іншым жыццём. Але колькасць даносаў і даносчыкаў не зменшылася. Пішуць з не меншым імпэтам і цяпер адзін на аднаго тыя, хто навучыўся пісаць, але не навучыўся пра што. І пасылаюць іх у газеты. І газеты ахвотна гэтыя даносы друкуюць...

А што? Свабода ж, бя!

1993

ЗМЕСТ

Шаноўны чытач!.....	5
---------------------	---

I

Засталіся толькі ўспаміны.....	7
Гарадок на Палессі.....	122
З аўтабіяграфічных апавяданняў.....	134
Дзівосы.....	134
Гаўптвахта.....	138
Морг.....	143
Ноч пад шапкаю.....	152
Чорт з Суматры.....	159
Сустрэча з земляком.....	165
От жа, халерачка.....	175
Запісы розных гадоў.....	178
Бесмяротныя словы.....	178
Сон.....	178
«Худая вша».....	179
Роднае.....	180
Гарбуноў і скверык імя Янкі Купалы.....	181
«У тры молаты...».....	181
Па колькасці партрэтаў.....	182
«Усё ўжо можна...».....	182
Лепшая гумарэска.....	183
Кепства.....	183
Дажыўся.....	184
«Грудзі».....	184
Даносы.....	185
Дачка.....	186
Багушэвіч.....	186
Лёс даносчыкаў.....	187

«Ніколі так не рабіце...»	188
Пераканаў	188
Воля	189
Тэлефонныя званкі	189
«Вестачкі»	190
Вясёлы чалавек Джым Дынглі	190
Хацеў ці не хацеў?	192
Знайшоў выйсце	192
Лепшыя творы	193
Прыклад	193
Чарговы міф	193
Адзінокі журавель	194

II

Восень у Парыжы	196
Перад ад'ездам	196
Зборы	198
Дарога	198
«Аркадэ»	201
Начны Парыж	202
ЮНЕСКА	204
Адкрыццё канферэнцыі	206
Даклад Генеральнага дырэктара	207
Дыскусія	208
Знаёмства з горадам	210
Парыж і парыжане	215
Рынкi	218
Кніжныя развалы	219
Магазіны рускай кнігі	221
Рускія ў Парыжы	222
Сент-Жэнеўеў-дэ-Буа	226
Беларусы ў Парыжы	229
Вечар Максіма Багдановіча	230
Барыс Забораў	231
Камісіі ЮНЕСКА	233

Па грыбы.....	235
Французская кухня.....	237
Чарнобыльскія клопаты.....	238
У Барыса Заборава	239
Тэлевізар.....	242
Пярэбары	244

III

З цыкла «Постаці».....	247
«Вызваляў дух народа»	247
Апошні з магікан.....	274
Руплівец	279
«Чорны воран, белы лебедзь»	285
Як рэдка хто.....	291
«Конь гуляў на волі...»	295
Вакол літаратуры і літаратараў	301
Вельмі дапамагае.....	301
За такія грошы я і сам пагаўкаў бы.....	301
З цябе і пачну.....	302
«Совсем на кролика похож»	302
«Спіноза»	302
Пасярод пакоя стаяў стол.....	303
Мова машыністкі Цяпкінай	303
«Загадчык птушкафермы»	304
Чытацкія фармуляры.....	304
Лепш не напіша.....	304
Не хвалойцеся.....	305
Не трэба смяшыць.....	305

IV

Баліць, крывавіць.....	306
Ахвяры і каты	324
З малавядомага і забытага.....	341
Наша, беларускае.....	359
Вярхі і нізы	375

Усё пра тое.....	392
Янка Купала ў першыя гады савецкай улады	410
З жыцця беларускай эміграцыі	424
Вяртанне дадому.....	454
Нагалля Арсеннева.....	457
«Хвалююся, сумую і пішу...»	460
У пошуках непаўторнасці і прыгажосці нашае Бацькаўшчыны	469
Янка Юхнавец	471
Вершы з фашысцкай няволі	472
Даніна павагі і любові.....	475
Не абяляючы і не ачарняючы	
Гутарка з карэспандэнтам газеты «Голас Радзімы».....	479
«Народ беспамылкова разбярэцца, хто ёсць хто»	
Гутарка з Алесем Марціновічам (часопіс «Беларуская думка»).....	485
Мы яшчэ даведаемся, кім былі на самай справе ахвяры двух страшных рэжымаў	
Гутарка з карэспандэнтам штотыднёвіка «Свободные новости» Аленай Ціхановіч.....	497
Народ, інтэлігенцыя і нацыянальная ідэя	
Гутарка з карэспандэнтам газеты «Звязда» Аленай Ціхановіч.....	503
Вярнуць народу яго душу і памяць	
Гутарка з карэспандэнтам «Народнай газеты» Рэгінай Гамзовіч	511
Дзяржаўная мова – чужаніца ў дзяржаўных вуснах?.....	517
Учарашняе і сённяшняе.....	526

Сачанка, Б.

С12 Пад сузор'ем сярпа і молата : аповесці, апавяданні, запісы розных гадоў / Барыс Сачанка ; укл., прадм. Г. Багданавай. – Мінск : Кнігазбор, 2016. – 548 с. – (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў «Кнігарня пісьменніка» ; вып. 77).

ISBN 978-985-7144-33-4.

У кнігу вядомага беларускага пісьменніка, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі Барыса Сачанкі (1936- 1995) увайшлі аповесці, апавяданні, запісы розных гадоў, напісаныя і складзеныя аўтарам у кнігу ў 90-х гадах мінулага стагоддзя. На жаль, пры жыцці Б. Сачанкі гэтая кніга не выйшла...

УДК 821.161.1-3
ББК 84(4Бел)-44

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка»

Выпуск 77

Сачанка Барыс Іванавіч

Пад сузор'ем сярпа і молата
Аповесці, апавяданні, запісы розных гадоў

Адказы за выпуск Генадзь Вінярскі
Рэдактары Алесь Пашкевіч, Барыс Пятровіч
Вёрстка Ларысы Гарадзецкай
Карэктурка Лідзіі Карамазавай

Падпісана да друку 11.04.2016. Фармат 84x108 1/32.
Рызаграфія. Папера афсетная. Ум. друк. арк. 28,77.
Ул.-выд. арк. 23,45. Наклад 250 ас. Зак. 137.

ПУП «Кнігазбор».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/377 ад 27.06.2014.

Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.

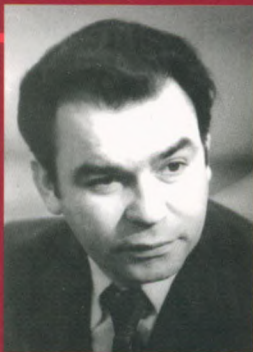
Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.

E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка ў ЗАТ «Аргбуд».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/182 ад 15.02.2016.

Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.

Барыс Сачанка

Празаік, публіцыст, перакладчык. Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР імя Якуба Коласа, Літаратурнай прэміі СП Беларусі імя І. Мележа. Аўтар кніг прозы «Дарога ішла праз лес», «Барвы ранняй восені», «Зямля маіх продкаў», «Пакуль не развіднела», «Апошнія і першыя», «Дарогі», «Аксана», «Памяць», «Тры аповесці», «Ваўчыца з Чортавай Ямы», «Горкая радасць вяртання», «Вечны кругазварот», «Родны кут», рамана «Чужое неба», трылогіі «Вялікі Лес», кніг гумару і сатыры «Вол-фігурыст», «Халасцяк», кніг крытыкі і эсэістыкі «Жывое жыццё», «Сняцца сны аб Беларусі...», кніг для дзяцей «Кошык малін» і «Бабка Адарка».

Нарадзіўся ў 1936 годзе ў вёсцы Вялікі Бор Хойніцкага раёна Гомельскай вобласці.

Памёр у 1995 годзе. Пахаваны ў Мінску на Усходніх могілках.

ISBN 978-985-7144-33-4

9 789857 144334

Բարրիկ ՏճՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՄՄԱՆՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ ԵՄՄԱՆՈՒՄԻ